

Α.-Φ. ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

Συνεργάστηκε
η Μαρία Θεοδοροπούλου

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
[ΙΔΡΥΜΑ ΜΑΝΟΛΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ]

Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών
(Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη)
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη

ins@phil.auth.gr

© 2005 Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών

ISBN 960-231-113-4

Στοιχειοθετήθηκε
στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών
Τυπώθηκε στη Θεσσαλονίκη
από τον Αθανάσιο Αλτιντζή

Στο εξώφυλλο
όστρακα του 5ου αι. π.Χ. σε αποθέτη του Κεραμικού

Η συγγραφή του βιβλίου εκπονήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος
«Αρχαιογνωσία και αρχαιογλωσσία στη Μέση Εκπαίδευση».

Το πρόγραμμα τέθηκε από το Υπουργείο Παιδείας
υπό την αιγίδα του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας,
το οποίο παρέσχε διοικητική, γραμματειακή,
οικονομική και λογιστική υποστήριξη,
και χρηματοδοτήθηκε από
την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος,
την Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος,
τη Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού
και την Τράπεζα της Ελλάδος

Περιεχόμενα

Πρόλογος του επιμελητή της σειράς	13
Πρόλογος του συγγραφέα	15
1 Τα μυστικά της γλώσσας	
Ο άνθρωπος μιλάει, ενώ τα ζώα όχι	17
Οι ήχοι της γλώσσας και οι ήχοι των ζώων	18
Πώς οι λέξεις σημαίνουν κάτι;	19
Όλες οι γλώσσες είναι ίδιες: όλες είναι σχεδιασμένες με τον ίδιο τρόπο	20
Άλλο είναι τα γράμματα και άλλο είναι οι φθόγγοι	21
Η γλώσσα αλλάζει αλλά δεν χαλάει	22
Η μητρική γλώσσα	23
Η γλώσσα που χρησιμοποιούμε δεν είναι παντού και πάντα η ίδια	23
Ποιες γλώσσες έχουν τους περισσότερους ομιλητές;	24
Τα μυστικά της γλώσσας, λοιπόν...	25
2 Οι ήχοι της γλώσσας	
Η γλώσσα: ένα καινούργιο εργαλείο φτιαγμένο από παλιά ανταλλακτικά	26
Η παραγωγή των γλωσσικών ήχων, των φθόγγων	27
Ο ρόλος των φωνητικών χορδών στην ανθρώπινη γλώσσα	27
Οι φωνητικές χορδές «φτιάχνουν» άηχους και ηχηρούς φθόγγους	28
Το ύψος και η ένταση ξεχωρίζουν τις λέξεις και τις προτάσεις	29
Τα είδη των τόνων	30
Η ποικιλία των ήχων της γλώσσας	32
Κάποιοι φθόγγοι χάνονται καθώς οι γλώσσες αλλάζουν	32
Κάποιοι φθόγγοι αλλάζουν μέσα στον χρόνο	33
Η ορχήστρα της γλώσσας	34
Συλλαβή	34
Φωνήεντα, σύμφωνα, ημίφωνα, δίφθογγοι	35
Οι τρόποι με τους οποίους αρθρώνονται τα φωνήεντα	37

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Οι τρόποι με τους οποίους αρθρώνονται τα σύμφωνα	39
Το φώνημα: ο μάεστρος της γλωσσικής ορχήστρας	43
Τα μυστικά των ήχων της γλώσσας, λοιπόν...	44
3 Τα μυστικά της γραφής	
Λόγος και γραφή. Οι αιτίες της γραφής	46
Παραμύθια για τη γραφή	46
Τα παραμύθια και οι αλήθειες τους για τη γραφή	48
Οι αλήθειες της αρχαιολογικής και της ιστορικής έρευνας	49
Ο τόπος που γεννήθηκε η γραφή	49
Τί μαθαίνουμε από τα εργαλεία	51
Πότε γεννήθηκε η γλώσσα	51
Πρόγονος της γραφής ίσως είναι η αρίθμηση	52
Η μόνιμη εγκατάσταση και ο γεωργικός τρόπος παραγωγής είναι οι βασικές συνθήκες	53
Τα πρώτα συστήματα γραφής	57
Εικονογραφικά, ιδεογραφικά, σημασιογραφικά συστήματα	57
Συλλαβικά συστήματα γραφής	59
Αλφαβητικά συστήματα γραφής	62
Τα μυστικά της γραφής, λοιπόν...	63
4 Πότε γεννήθηκε και πότε πρωτογράφηκε η ελληνική γλώσσα	
Ποιοι και πότε πρωτοέγραψαν ελληνικά	64
Γραμμική Β: τα πρώτα ελληνικά κείμενα	68
Γραμμική Β: μια ελλειπτική γραφή	72
Και άλλα «μπερδέματα» της γραμμικής Β	73
Το κυπριακό συλλαβάριο	75
Ένα βελτιωμένο συλλαβικό σύστημα γραφής	76
Η γραμμική Α	78
Κρητική ιερογλυφική	80
Ετεοκρητική	82
Κυπρομινωικές γραφές, ετεοκυπριακή	83
Πότε γεννήθηκε η ελληνική γλώσσα;	85
Ποιες είναι οι γλώσσες που ανήκουν στην ινδοευρωπαϊκή οικογένεια;	86
Τί ξέρουμε για τις προελληνικές γλώσσες;	88
Για να συγκεφαλαιώσουμε	89

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

5	<i>Η ελληνική γλώσσα και το αλφάβητο</i>	
	Το τέλος της γραμμικής Β	91
	Η αλφαβητική γραφή	92
	Πότε ανακαλύφθηκε η αλφαβητική γραφή	93
	Οι Φοίνικες και το αλφάβητό τους	95
	Το φοινικικό αλφάβητο: μια γραφή μόνο με σύμφωνα	96
	Το ελληνικό αλφάβητο είναι παιδί του φοινικικού	97
	Οι επαφές φέρνουν το αλφάβητο στην Ελλάδα	103
	Τί μας λένε οι πρώτες αλφαβητικές επιγραφές	103
	Η ελληνική αλφαβητική γραφή: από το ιδιωτικό στο δημόσιο	104
	Πώς γράφονταν και πώς διαβάζονταν τα κείμενα	105
	Για να συνοψίσουμε	106
6	<i>Πώς προφέρονταν τα αρχαία ελληνικά</i>	
	Άλλα γράφουμε και άλλα προφέρουμε	108
	Φωνήεντα	109
	Μακρά και βραχεία	109
	Η, Ε, ΕΙ	110
	Ο, ΟΥ, Ω	110
	Άλλα φωνήεντα	111
	Δίφθογγοι	112
	Σύμφωνα και ημίφωνα	113
	Η ερασμιακή προφορά	116
	Για να συνοψίσουμε	116
7	<i>Η αρχιτεκτονική της γλώσσας και η αρχαία ελληνική γλώσσα</i>	
	Η πρόταση	118
	Η πρόταση εκφράζει μια ολοκληρωμένη σκέψη	119
	Υποκείμενο και κατηγορήμα	119
	Ουσιαστικά	120
	Άρθρο	121
	Αντωνυμίες	121
	Πτώσεις και κλίση	122
	Αριθμός, γένος	122
	Το ρήμα και ο χρόνος	123
	Το ρήμα και η όψη	124
	Παρακείμενος, υπερσυντέλικος	124

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Επιρρήματα	125
Και πάλι για το ρήμα	126
Φωνή	128
Επίθετο	128
Προθέσεις, σύνδεσμοι, μόρια	129
Και πάλι για την πρόταση	130
Η γλώσσα και οι γλώσσες	131
Τα αρχαία ελληνικά	135
Για να συγκεφαλαιώσουμε	139
8 <i>Οι διάλεκτοι της αρχαίας ελληνικής γλώσσας</i>	
Λίγα λόγια για τις διαλέκτους της νέας ελληνικής γλώσσας	140
Αστεία για τις διαλέκτους και τί σημαίνουν	140
Τί σημαίνουν αυτά τα αστεία;	141
Πώς γεννήθηκε η κοινή νέα ελληνική γλώσσα;	141
Γιατί αυτή η διάλεκτος και όχι κάποια άλλη;	145
Η κοινή νέα ελληνική γεννήθηκε από μια διάλεκτο	145
Τί σημαίνει «αναβαθμίστηκε»;	146
Και τώρα οι διάλεκτοι της αρχαίας ελληνικής	147
Τρεις ομάδες διαλέκτων	147
Μα πόσα ξέρουμε για τις αρχαίες διαλέκτους;	148
Πώς ξεχωρίζουν οι ανατολικές και οι δυτικές διαλέκτοι;	148
Η αρκαδοκυπριακή διάλεκτος	150
Η μυκηναϊκή διάλεκτος	151
Η αιολική ομάδα	153
Άλλες γλώσσες	154
Πώς χάθηκαν οι αρχαίες διαλέκτοι;	155
Η «ισχυρή» αττική διάλεκτος	155
Οι διάλεκτοι στη λογοτεχνία	157
Για να συγκεφαλαιώσουμε	158
9 <i>Η συνάντηση της αρχαίας ελληνικής με άλλες γλώσσες</i>	
Γλωσσικές επαφές: παραδείγματα από τα νέα ελληνικά	160
Τα μυστικά της γλωσσικής επαφής	161
«Χαλάει» τις γλώσσες ο δανεισμός;	162
Και πάλι για τα μυστικά της γλωσσικής επαφής	164
Οι γλώσσες δεν χαλούν – αλλάζουν. Όμως μπορεί να χαθούν	164
Κινδυνεύει σήμερα να χαθεί η ελληνική γλώσσα από τη	

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

συνάντησή της με την αγγλική;	165
Η αρχαία ελληνική και οι επαφές της με άλλες γλώσσες	166
Ελληνική και σημιτικές γλώσσες	166
Ελληνική και μικρασιατικές γλώσσες	168
Ελληνική και αιγυπτιακή	168
Έλληνες και Ινδοί	169
Έλληνες και Πέρσες	169
Έλληνες και Άραβες	169
Έλληνες, Θράκες, Ιλλυριοί	170
Έλληνες και Κέλτες	171
Έλληνες και Ετρούσκοι	171
Έλληνες και Ρωμαίοι	172
Αρχαία ελληνική, λατινική και το επιστημονικό λεξιλόγιο	173
Για να συγκεφαλαιώσουμε	173
10 Πώς άλλαξε η αρχαία ελληνική γλώσσα	
Ας ξαναθυμηθούμε την προφορά των αρχαίων ελληνικών	175
Τί ρόλο παίζει στη γλωσσική αλλαγή η γεωγραφική εξάπλωση της χρήσης μιας γλώσσας;	175
Κοινή, γεωγραφική εξάπλωση, αλλόγλωσσοι	176
Γεωγραφική απομόνωση: η ισλανδική και η ελληνική	176
Οι δυσκολίες στην εκμάθηση των αγγλικών	177
Οι γλώσσες αλλάζουν λοιπόν	177
Οι αλλαγές της κοινής	178
Μια παρένθεση για την εκμάθηση της γλώσσας από το παιδί	178
Τί δείχνουν αυτά τα παιδικά λάθη;	179
Άλλες αλλαγές	179
Χάνεται ο αναδιπλασιασμός	179
Χάνονται τα ρήματα σε -μι	180
Και τώρα τα ουσιαστικά: πώς ο γέρων έγινε γέρος	180
Όλα όσα «τελειώνουν» σε -ος να είναι αρσενικά!	181
Και άλλες περιπτώσεις εξομάλυνσης	181
Κάποια συμπεράσματα	183
Υποχωρεί η δοτική	183
Υποχωρεί η ευκτική	183
Ο μέλλοντας γίνεται περιφραστικός	183
Υποχωρεί το απαρέμφατο	184

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χάνεται ο δυϊκός αριθμός	184
Τί έγινε λοιπόν;	184
Για να συγκεφαλαιώσουμε	185
11 Αττικισμός: η «καλή» και η «κακή» γλώσσα	
Η «καλή» και η «κακή» γλώσσα	186
Η «γλώσσα της πεθεράς» και η «γλώσσα της αρρώστιας»	186
Η καθαρεύουσα	187
Δυο λόγια για τα λατινικά	187
Ας ξαναγυρίσουμε στην καθαρεύουσα	188
Μια μικρή ιστορική παρένθεση	189
Αττικισμός: η προϊστορία της καθαρεύουσας	191
Για να συγκεφαλαιώσουμε	192
12 Προς τα νέα ελληνικά	
Ας ξαναθυμηθούμε την κοινή	193
Η βυζαντινή περίοδος	193
Παλιά και Νέα Ρώμη: ελληνική και λατινική	194
Γλώσσα και ιστορία: οι τύχες της ελληνικής και της λατινικής· γλώσσα και διάλεκτος	194
Δυο σύγχρονα παραδείγματα: Νορβηγοί, Δανοί – Κύπριοι	195
Βυζάντιο: η συνέχεια με το παρελθόν	196
Αρχαϊζουσα και ομιλούμενη γλώσσα	196
Γλωσσικές αλλαγές, νέες επαφές	197
Η ελληνική γλώσσα στην Τουρκοκρατία	197
Η δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους	198
Παρένθεση: θα μπορούσε να «αναστηθεί» η αρχαία ελληνική γλώσσα, όπως «αναστήθηκε» η αρχαία εβραϊκή;	198
Γιατί αυτή η επιμονή στην αρχαϊζουσα γλώσσα; Άλλη μια παρένθεση: οι γλώσσες αλλάζουν· δεν χαλάνε	199
Η «διόρθωση» της ομιλούμενης γλώσσας και η καθαρεύουσα	201
Η δημοτική	201
Οι διάλεκτοι της νέας ελληνικής	204
Για να συγκεφαλαιώσουμε	205

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Επίλογος</i>	207
<i>Παραρτήματα</i>	
1 Ενδεικτικές προτάσεις για ασκήσεις	211
2 Πνεύματα και τόνοι	213
3 Αρχαίες διάλεκτοι	215
4 Οι διάλεκτοι στη λογοτεχνία	220
5 Διάφορα είδη λόγου – Ειδικές χρήσεις, ειδικά λεξιλόγια	227
6 Επαφές της αρχαίας ελληνικής	231
7 Αττικισμός	235
8 Αρχαϊζουσα – καθαρεύουσα: Από το Βυζάντιο μέχρι το 1976	237
9 Κείμενα στην ομιλούμενη	242
10 Νεοελληνικές διάλεκτοι	245
<i>Βιβλιογραφία</i>	251

Πρόλογος του επιμελητή της σειράς

Με τον προκείμενο τόμο εγκαινιάζεται η δημοσίευση από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη) του συνεργατικού προγράμματος «Αρχαιογνωσία και Αρχαιογλωσσία στη Μέση Εκπαίδευση», το οποίο εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας. Οι συντελεστές, οι χορηγοί και τα συστατικά στοιχεία του προγράμματος καταγράφονται στο συνημμένο Επίμετρο. Εδώ υποβάλλονται περισσότερο προσωπικά αισθήματα, τα οποία παροξύνονται από τον ξαφνικό θάνατο του Α.-Φ. Χριστίδη, που συνέγραψε τη συναρπαστική αυτή *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*, με γνώση, κέφι και ευαισθησία – χάρισμα όχι μόνο στον γυμνασιακό κόσμο αλλά και στο ευρύτερο φιλόγλωσσο κοινό. Ο λόγος για τον αλησμόνητο, φίλο και συνεργάτη, Τάσο, που του αφιερώνεται τώρα το σύνολο του προγράμματος ως αυτονόητη τιμή και μνήμη.

Αυτονόητη είναι και η πρόταξη του τόμου στη σειρά δημοσίευσης των πέντε προγραμματισμένων εγχειριδίων. Πρόκειται για θεμέλιο λίθο της εκπαιδευτικής Αρχαιογνωσίας και Αρχαιογλωσσίας, με την οποία επιδιώκονται η σχολική αποφόρτιση του αρχαίου κόσμου από ιδεολογικές παραμορφώσεις και η ανάδειξη της πραγματικής ιστορικής του αξίας, αποτυπωμένης τόσο στην εξελισσόμενη γλώσσα του όσο και στα διαδοχικά του κείμενα. Ειδικότερα, τα δώδεκα μέρη και τα δέκα παραρτήματα της προκείμενης έκδοσης μορφώνουν τη γλωσσική συνείδηση και τροφοδοτούν την κειμενική όρεξη δασκάλων και μαθητών, ανοίγοντας τον ευρύτερο ανθρωπιστικό τους ορίζοντα.

Σε τούτο το τελευταίο πόνημα του Τάσου Χριστίδη, που το συμπόνησε η μαθήτριά του Μαρία Θεοδωροπούλου, φωνή και γραφή συνομιλούν συνεχώς μεταξύ τους. Με τη συνομιλία τους αυτή διασώζεται η διδακτική παρουσία του Χριστίδη μέσα στην αδιανόητη σωματική απουσία του.

Φεβρουάριος 2005

Δ. Ν. Μαρωνίτης

Πρόλογος του συγγραφέα

Το βιβλίο αυτό επιχειρεί να παρουσιάσει απλά (αλλά όχι απλοϊκά) την ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Η έμφαση δεν είναι στις πληροφορίες αλλά στους μηχανισμούς που τις παράγουν και τις νοηματοδοτούν. Μόνο η αποκάλυψη των μηχανισμών που κινούν την ιστορία μιας γλώσσας μπορεί να κάνει το σχετικό αφήγημα διδακτικό και ταυτόχρονα γοητευτικό. Και το κάνει πραγματικά διδακτικό, γιατί οι μηχανισμοί φωτίζουν τη βαθύτερη σύνδεση κάθε συγκεκριμένης γλώσσας με το γλωσσικό φαινόμενο γενικά. Οι γλώσσες είναι ταυτόχρονα πολλές και μία. Αυτό το φαινομενικά παράδοξο απλώς περιγράφει μια κατακτημένη επιστημονική αλήθεια: οι γλώσσες, «μικρές» και «μεγάλες», «άσημες» και «διάσημες» είναι όλες, στο βάθος, ίδιες γιατί έχουν την ίδια πατρίδα: την ανθρώπινη νόηση. Μόνο μέσα στο πλαίσιο αυτό αποκτά νόημα η μελέτη της ιστορίας μιας γλώσσας και των ιδιοτήτων της.

Αν και το βιβλίο επικεντρώνεται στην ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, η νεότερη ελληνική είναι και αυτή συνεχώς παρούσα. Και αυτό γιατί είναι η γλώσσα που μιλούν και χρησιμοποιούν μέσα σε κοινωνικές περιστάσεις οι μαθητές. Αυτή η εμπειρία είναι πολύτιμη για να καταλάβουν ομοιότητες και διαφορές με τη γλωσσική πραγματικότητα ενός μακρινού παρελθόντος. Ομοιότητες και διαφορές που ευαισθητοποιούν τον μαθητή στο μεγάλο «μυστικό» της γλώσσας: τον κοινωνικό της χαρακτήρα, όπως δρα και λειτουργεί μέσα στον ιστορικό χρόνο.

Ασκήσεις, εικονογράφηση, δείγματα κειμένων, βιβλιογραφίες συμπληρώνουν την εξιστόρηση. Μολονότι η ιστορία αυτή απευθύνεται σε μαθητές, μπορεί εξίσου καλά να χρησιμοποιηθεί από οποιονδήποτε ενδιαφέρεται να μάθει για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας – αλλά και για τη γλώσσα γενικά.

Χωρίς την έμπνευση και τον ενθουσιασμό του Δ. Ν. Μαρωνίτη, τις δημιουργικές παρεμβάσεις των Φ. Κακριδή, Β. Κάλφα, Γ. Ζωγραφίδη, Θ. Παπαγγελή, Λ. Πόλκα, Γ. Μ. Παράσογλου, Χρ. Τζίτζιλή, Γ. Κεχαγιόγλου, Σ. Τσολακίδη και Γ. Παπαναστασίου, το εγχείρημα αυτό δεν

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

θα είχε πραγματοποιηθεί. Και εδώ θα πρέπει να τονιστεί επίσης ο πολύτιμος ρόλος της Μ. Θεοδωροπούλου, εκπαιδευτικού και γλωσσολόγου, που πρόσφερε γενναιόδωρα την κριτική της ματιά έτσι ώστε να «μιλήσει» καλύτερα το βιβλίο αυτό.

Α.-Φ. Χριστίδης

1. Τα μυστικά της γλώσσας

1. Ο άνθρωπος μιλάει, ενώ τα ζώα όχι

Όπως όλοι μας ξέρουμε, τα ζώα δεν μιλούν. Οι λέξεις που χρησιμοποιούμε για να μιλήσουμε για την επικοινωνία στο ζωικό βασίλειο είναι χαρακτηριστικές: τα πρόβατα βελάζουν, τα σκυλιά γαβγίζουν, τα άλογα χλιμιντρίζουν κλπ. Ο άνθρωπος όμως μιλάει. Πού βρίσκεται η διαφορά ανάμεσα στον τρόπο με τον οποίο επικοινωνούν τα ζώα και στον τρόπο με τον οποίο επικοινωνούν οι άνθρωποι;

Το σκυλί γαβγίζει για να εκφράσει την απειλή που νιώθει, γιατί κάποιος ξένος (άνθρωπος ή ζώο) βρίσκεται μπροστά του, ή για να εκφράσει τη χαρά του που βλέπει το αφεντικό του. Από τη σχέση μας με τα ζώα όλοι έχουμε προσέξει ότι αυτές οι συμπεριφορές ή αντιδράσεις τους γεννιούνται πάντα όταν κάτι στο περιβάλλον τους τις προκαλεί: δηλαδή, το σκυλί δεν θα γαβγίσει αν δεν αισθανθεί άμεσα την απειλή του ξένου που μπαίνει στον δικό του χώρο ή αν δεν αισθανθεί την παρουσία του αφεντικού του (αν δεν το μυρίσει, αν δεν το ακούσει, αν δεν το δει).

Τέτοιες συμπεριφορές παρατηρούμε και στους ανθρώπους. Όταν λ.χ. πονάμε πολύ, βογκάμε ή μουγκρίζουμε από τον πόνο. Όταν τρομάζουμε, βγάζουμε μια κραυγή, π.χ. *αχ!* Όπως το σκυλί δεν γαβγίζει, αν δεν υπάρχει φανερή απειλή, έτσι κι εμείς δεν βογκάμε, δεν μουγκρίζουμε, δεν κραυγάζουμε, αν δεν πονάμε ή αν δεν φοβόμαστε κάτι που μας απειλεί άμεσα. Κάτι δηλαδή στο περιβάλλον τους που συμβαίνει εκείνη τη στιγμή, ένα ερέθισμα, κάνει και τον άνθρωπο και τα ζώα να βγάζουν αυτούς τους ήχους. Οι ήχοι αυτοί που βγάζουν και οι άνθρωποι και τα ζώα σε τέτοιες περιπτώσεις είναι οι άμεσες αντιδράσεις τους σε αυτά τα ερεθίσματα. Με άλλα λόγια, με το γάβγισμά του ο σκύλος, με το βέλασμά του το πρόβατο, με το χλιμιντρισμά του το άλογο, με το βογκητό και το μούγκρισμά του ο άνθρωπος, αντιδρούν άμεσα σε ερεθίσματα που προέρχονται από τον κόσμο στον οποίο ζουν.

Το γάβγισμα εκφράζει άμεσα το συναίσθημα του φόβου ή της χαράς που νιώθει το σκυλί. Το βογκητό στους ανθρώπους εκφράζει, και αυτό, άμεσα τον πόνο που νιώθουμε. Και εδώ ακριβώς μπορούμε να

δούμε τη **διαφορά** με τη γλώσσα. Η λέξη **πόνος** διαφέρει από το μουγκρητό ή το βογκητό του πόνου, γιατί μπορούμε να τη χρησιμοποιήσουμε και όταν δεν πονάμε. Π.χ. όταν λέμε *Πονούσε η κοιλιά μου χτες όλη τη νύχτα*, μιλάμε για ένα αίσθημα πόνου που δεν το έχουμε τη στιγμή που μιλάμε. Η λέξη **πόνος**, δηλαδή, σε αντίθεση με το βογκητό, δεν χρειάζεται το συναίσθημα του πόνου, για να χρησιμοποιηθεί.

2. Οι ήχοι της γλώσσας και οι ήχοι των ζώων

Η λέξη **πόνος**, όπως και όλες οι άλλες λέξεις της γλώσσας, είναι φτιαγμένη από **ήχο**. όπως από ήχο είναι φτιαγμένα τα βογκητά, οι κραυγές κλπ. Αλλά ο ήχος από τον οποίο είναι φτιαγμένη η λέξη διαφέρει από τον ήχο με τον οποίο είναι φτιαγμένη η κραυγή ή το βογκητό ή το γάβγισμα, γιατί **μπορεί να χωριστεί σε μικρότερα κομμάτια**. Έτσι, όλοι ξέρουμε ότι η λέξη **τόνος** π.χ. αποτελείται από τα γράμματα *τ, ο, ν, ο, ς*. Τα γράμματα είναι οι εικόνες των ήχων πάνω σε ένα χαρτί. Αν συνδυάσουμε διαφορετικά αυτά τα γράμματα και τους ήχους που απεικονίζουν, θα φτιάξουμε μια άλλη λέξη: **νότος**. Ένα ακόμη παράδειγμα: αν συνδυάσουμε διαφορετικά τα γράμματα της λέξης **μόνος**, έχουμε τη λέξη **νόμος**.

Το γάβγισμα του σκύλου όμως δεν μπορεί να χωριστεί σε μικρότερα κομμάτια. Αυτό μπορεί να το καταλάβει κανείς αν σκεφτεί πώς γράφουμε συνήθως αυτή τη συμπεριφορά του σκυλιού: *γαβ*. Οι συνδυασμοί *αβγ, αγβ, βαγ, βγα* και *γβα* δεν σημαίνουν τίποτε για το σκυλί. Το *γαβ* του σκυλιού εκφράζει **ολόκληρο** την αντίδρασή του σε κάποιο ερέθισμα και δεν χωρίζεται σε μικρότερα κομμάτια. Η γλώσσα όμως φτιάχνεται από **κομμάτια ήχου χωρίς νόημα, τα οποία σε διάφορους συνδυασμούς δημιουργούν τις λέξεις**, δηλαδή τις εκφράσεις με νόημα. Αυτό άλλωστε φαίνεται και σε αυτό που όλοι ξέρουμε: το **αλφάβητο**. Τα 24 γράμματα του αλφαβήτου, που είναι οι εικόνες των ήχων της ελληνικής γλώσσας, δίνουν σε διάφορους συνδυασμούς όλο το λεξιλόγιο της ελληνικής γλώσσας. Αυτό είναι το **μεγάλο μυστικό** της γλώσσας.

Αυτό το μυστικό εξηγεί γιατί η λέξη **πόνος** μπορεί να χρησιμοποιηθεί χωρίς να πονάμε, ενώ το βογκητό του πόνου δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί χωρίς να πονάμε: ο ήχος του βογκητού είναι ο ίδιος ο ήχος του πόνου, όπως τον ζούμε εκείνη τη στιγμή. Ενώ ο ήχος της λέξης **πόνος** δεν συνδέεται άμεσα με το αίσθημα του πόνου. Γι' αυτό και μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τη λέξη αυτή χωρίς να πονάμε. Αποτε-

λείται από πέντε κομμάτια ήχου, τα οποία σε άλλους συνδυασμούς μπορούν να εκφράσουν άλλα πράγματα. Αυτό είναι που κάνει τον ήχο της κραυγής **φυσικό ήχο** και τον ήχο της λέξης **πόνος**, και της κάθε λέξης, **γλωσσικό ήχο**. Γι' αυτό και οι φυσικοί ήχοι είναι σε όλες τις γλώσσες ίδιοι (με τον ίδιο τρόπο βογκάνε ή κραυγάζουν οι Άγγλοι, οι Γάλλοι κλπ.) και δεν μαθαίνονται. Κανένας από εμάς δεν έμαθε να βογκάει, να κραυγάζει· το ίδιο ισχύει και για τα ζώα. Οι φυσικοί ήχοι των ζώων είναι μια **ενστικτώδης** συμπεριφορά, δηλαδή μια συμπεριφορά που δεν μαθαίνεται. Αντίθετα, οι ήχοι της γλώσσας μαθαίνονται. Το μικρό παιδί μαθαίνει σιγά σιγά ότι οι συνδυασμοί των πέντε ήχων π, ο, ν, ο, ς, που σχηματίζουν τη λέξη **πόνος**, σημαίνουν κάτι.

3. Πώς οι λέξεις σημαίνουν κάτι;

Όλοι ξέρουμε ότι, ενώ δεν υπάρχουν **λεξικά** για τους φυσικούς ήχους (κραυγές, βογκητά κλπ.) ή τις συμπεριφορές των ζώων, υπάρχουν **λεξικά** για τη γλώσσα. Αν ανοίξουμε ένα **λεξικό** στη λέξη **παιδί**, θα δούμε ότι η σημασία που δίνει είναι «άνθρωπος, αρσενικού ή θηλυκού γένους, μικρής ηλικίας». Αν ψάξουμε στη λέξη **κότα**, θα βρούμε ότι σημαίνει «είδος κατοικίδιου πτηνού που εκτρέφεται για τα αβγά και για το κρέας του». Αν βρούμε τη λέξη **πόνος**, θα δούμε ως σημασία «(έντονα) δυσάρεστο αίσθημα, που προκαλείται σε σημείο, σε περιοχή ή σε όργανο του σώματος από αρρώστια, χτύπημα, τραυματισμό ή από άλλες βλάβες και αιτίες». Όπως θα παρατηρήσετε, η σημασία των τριών αυτών λέξεων δίνεται μέσα από μια **περιγραφή** που χρησιμοποιεί άλλες λέξεις. **Η σημασία λοιπόν των λέξεων είναι μια περιγραφή**. Και αυτό ακριβώς τις ξεχωρίζει από τις κραυγές, τα βογκητά, τα γαβγίσματα, που δεν αποτελούν περιγραφές αλλά **φυσικές, ενστικτώδεις** αντιδράσεις σε **ερεθίσματα** που **σημαίνουν** κάτι, χωρίς ωστόσο να το **περιγράφουν**. Ο γλωσσικός ήχος κλείνει μέσα του μια **περιγραφή**, ενώ ο φυσικός ήχος δεν κάνει κάτι τέτοιο.

Το μυστικό ωστόσο της γλώσσας δεν τελειώνει εδώ. Αν προσέξετε τις περιγραφές που δίνουν τα **λεξικά** για τις τρεις λέξεις που είδαμε πιο πάνω, θα δείτε ότι όλες είναι **γενικές**. Με άλλα λόγια, όταν το **λεξικό** μάς δίνει τη σημασία της λέξης **κότα**, δεν μας μιλάει για τη συγκεκριμένη **κότα** που βλέπουμε σε μια δεδομένη στιγμή, αλλά για τις **κότες γενικά**, ως ένα είδος ζώου. Όταν μας δίνει τη σημασία για τη λέξη **πόνος**, δεν μας μιλάει για το **αίσθημα** του **πόνου** που νιώθουμε κάποια συγκεκριμένη στιγμή αλλά για τον **πόνο γενικά**, ως ένα είδος

αισθήματος. Όταν, τέλος, διαβάζουμε στο λεξικό τη σημασία της λέξης παιδί, η σημασία αυτή δεν αφορά κάποιο συγκεκριμένο παιδί, όπως το βλέπουμε μπροστά μας κάποια στιγμή, αλλά τα παιδιά γενικά.

Αν θέλουμε να μιλήσουμε για τη συγκεκριμένη κότα, ή για έναν συγκεκριμένο πόνο που αισθανόμαστε, ή για ένα συγκεκριμένο παιδί, θα βάλουμε μπροστά στη λέξη το άρθρο: θα πούμε το παιδί, ο πόνος, η κότα. Με το άρθρο μπορούμε να συνδέσουμε τη γενική περιγραφή, που είναι η σημασία κάθε λέξης, με έναν συγκεκριμένο αντιπρόσωπο του είδους που περιγράφει γενικά η σημασία της λέξης. Έτσι, αν πω *Ἦρθε το παιδί*, αυτό μπορεί να μεταφραστεί με βάση το λεξικό, όπως είδαμε παραπάνω, «*ήρθε ένα μέλος του είδους άνθρωπος, αρσενικό ή θηλυκού γένους, μικρής ηλικίας*».

Οι λέξεις, λοιπόν, σε αντίθεση με τα βογκητά, τα γαβγίσματα και τις κραυγές, *περιγράφουν γενικά*. Και αυτό σημαίνει μιλώ: σημαίνει ότι έχω στο κεφάλι μου σημασίες, δηλαδή γενικές περιγραφές του κόσμου μέσα στον οποίο ζω. Αυτό λείπει από τα ζώα. Τα ζώα απλώς αντιδρούν με γαβγίσματα, βελάσματα, χλιμιντρίσματα σε ερεθίσματα από το *περιβάλλον* τους. Αλλά αυτές οι αντιδράσεις δεν έχουν σημασία. Δεν είναι δηλαδή περιγραφές, και μάλιστα γενικές, του κόσμου με τον οποίο έρχονται σε επαφή.

Αυτές οι τελευταίες παρατηρήσεις μπορούν να μας βοηθήσουν να καταλάβουμε αυτό που είδαμε λίγο πιο πάνω και το ονομάσαμε το *μυστικό της γλώσσας*: ότι ο *γλωσσικός ήχος*, σε αντίθεση με τον *φυσικό ήχο* της κραυγής, του γαβγίσματος, του βελάσματος κλπ., αποτελείται από ξεχωριστά κομμάτια ήχου, αυτά που αντιπροσωπεύονται στα γράμματα του αλφαβήτου και τα οποία συνδυάζονται με πολλούς τρόπους. Με τους πολλούς συνδυασμούς ενός περιορισμένου αριθμού κομματιών ήχου (τους ονομάζουμε *φθόγγους*) κατασκευάζεται η ποικιλία των σημασιών της γλώσσας.

4. Όλες οι γλώσσες είναι ίδιες: όλες είναι σχεδιασμένες με τον ίδιο τρόπο

Όλες οι γλώσσες κατασκευάζουν τον πολύ μεγάλο αριθμό λέξεων που έχουν με έναν μικρό, περιορισμένο αριθμό κομματιών ήχου. Και έτσι, παρά τις διαφορές τους ως προς τους ήχους που χρησιμοποιούν, είναι κατά βάθος *ίδιες*. Δηλαδή έχουν τον ίδιο σχεδιασμό. Και αν διαφέρουν ως προς τους γλωσσικούς ήχους που χρησιμοποιούν, δεν διαφέρουν

ως προς τις σημασίες που εκφράζουν. Γι' αυτό και μπορούμε να κάνουμε μεταφράσεις από γλώσσα σε γλώσσα, χωρίς να εμποδιζόμαστε από τις διαφορές των γλωσσικών ήχων (των φθόγγων που χρησιμοποιεί κάθε γλώσσα) και των συνδυασμών τους.

Το μεγάλο μυστικό της γλώσσας λοιπόν είναι ότι **με έναν μικρό αριθμό ήχων** (τους ονομάσαμε φθόγγους) δημιουργεί τη **μεγάλη ποικιλία των λέξεων που χρησιμοποιούμε κάθε μέρα**. Και αυτή είναι η μεγάλη διαφορά μεταξύ ανθρώπων και ζώων. Αυτό είναι εύκολο να το καταλάβει κανείς, όπως έχουμε ήδη πει, αν σκεφτεί τα γράμματα του αλφαβήτου. Με τα 24 γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου, που απεικονίζουν τους ήχους (τους φθόγγους) της ελληνικής γλώσσας, κατασκευάζονται όλες αυτές οι λέξεις που χρησιμοποιούμε καθημερινά για να μιλήσουμε για μας και για τον κόσμο γύρω μας.

5. Άλλο είναι τα γράμματα και άλλο είναι οι φθόγγοι

Αλλά εδώ πρέπει να καταλάβουμε ότι **τα γράμματα και οι φθόγγοι δεν είναι το ίδιο πράγμα**. Οι φθόγγοι είναι ήχος, ενώ τα γράμματα είναι εικόνες (σχέδια) των ήχων αυτών. Όλοι ξέρουμε, επιπλέον, ότι πρώτα μαθαίνουμε να μιλάμε και ύστερα να γράφουμε. Ή ότι μπορούμε να μιλάμε, χωρίς να ξέρουμε να γράφουμε. Και αυτό είναι πολύ συχνό. Πολλοί άνθρωποι δεν κατάφεραν να πάνε στο σχολείο και να μάθουν γράμματα, αλλά αυτό δεν τους εμποδίζει να μιλούν.

Επίσης, πολύ συχνά ο τρόπος με τον οποίο γράφουμε μια λέξη είναι διαφορετικός από τον τρόπο που τη λέμε, που την **προφέρουμε**. Έτσι, γράφουμε **παιδί** αλλά προφέρουμε [peði].* Όσοι ξέρουν αγγλικά, θα παρατηρήσουν το ίδιο και σε αυτή τη γλώσσα: γράφουμε στα αγγλικά *night* για τη 'νύχτα', ενώ προφέρουμε [náit]. Αλλά γιατί συμβαίνει αυτό; Συμβαίνει γιατί η γλώσσα **αλλάζει μέσα στον χρόνο**, εξακολουθούμε όμως συχνά να γράφουμε τις λέξεις έτσι όπως προφέρονταν παλιότερα. Έτσι, στα αρχαία ελληνικά το *αι* που βλέπουμε στη λέξη *παιδί* προφερόταν ακριβώς όπως γράφεται. Μέσα στον χρόνο άλλαξε η προφορά και το *αι* κατέληξε να προφέρεται σαν [e]. Άλλαξε η προφορά αλλά δεν άλλαξε η γραφή. Έτσι σήμερα γράφουμε *παιδί* και προφέρουμε [peði].

* Στο εξής η **προφορά** των (ελληνικών ή ξένων) λέξεων θα δίνεται μέσα σε αγκύλες [], με γράμματα του λατινικού αλφαβήτου. Για την απόδοση της προφοράς των γ, δ, θ και χ θα χρησιμοποιούνται τα αντίστοιχα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου.

6. Η γλώσσα αλλάζει αλλά δεν χαλάει

Η γλώσσα, λοιπόν, όπως όλα τα πράγματα, αλλάζει μέσα στον χρόνο. Και αλλάζει με τον ίδιο τρόπο που αλλάζει καθετί που χρησιμοποιούμε. Το παντελόνι που φοράμε αλλάζει από τη χρήση του: παλιώνει, αλλάζει χρώμα, σκίζεται κλπ. Η γλώσσα αλλάζει όπως το ρούχο, αλλά δεν χαλάει και δεν φθείρεται. Και δεν χαλάει, γιατί δεν παύει ποτέ να είναι το εργαλείο με το οποίο επικοινωνούν οι άνθρωποι. Η γλώσσα περνάει από γενιά σε γενιά, από τη μάνα στο παιδί και από το παιδί στο δικό του παιδί, και έτσι συνεχίζει να κάνει τη δουλειά της. Μέσα στον χρόνο αλλάζουν οι ήχοι (οι φθόγγοι: είδαμε ένα παράδειγμα παραπάνω) και χρησιμοποιούνται καινούργιες λέξεις για να μιλήσουμε για καινούργια πράγματα. Η λέξη υπολογιστής ή κομπιούτερ π.χ. χρησιμοποιείται για να ονομάσει ένα καινούργιο εργαλείο που δεν υπήρχε παλιά. Αντίθετα, η λέξη βοεβόδας, που σήμαινε έναν αξιωματούχο στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, ή η λέξη γαλέρα, που σήμαινε έναν παλιό τύπο καραβιού με πανιά, δεν χρησιμοποιούνται σήμερα, γιατί δεν υπάρχουν πια βοεβόδες και γαλέρες. Τις λέξεις αυτές τις χρησιμοποιούν μόνο αυτοί που ασχολούνται ειδικά με παλιότερες εποχές.

Και τις δύο αυτές λέξεις, βοεβόδας και γαλέρα, τις πήρε η ελληνική γλώσσα από άλλες γλώσσες, τις δανείστηκε. Αυτό γίνεται συνεχώς. Όλες οι γλώσσες δανείζουν η μία στην άλλη. Σήμερα στα ελληνικά υπάρχουν πολλές λέξεις που προέρχονται από τα αγγλικά: μπαρ, κομπιούτερ· από τα γαλλικά: ασανσέρ· από τα τουρκικά: καβγάς, μεράκι. Αλλά και οι γλώσσες αυτές έχουν με τη σειρά τους δανειστεί από τα ελληνικά. Η λέξη ντίσκο, που μας φαίνεται αγγλική, προέρχεται από την ελληνική λέξη δίσκος (δισκοθήκη). Η λέξη *anahtar* [anaχtár] στα τουρκικά σημαίνει 'κλειδί' και βγαίνει από την ελληνική λέξη ανοιχτήρι. Οι γλώσσες λοιπόν δεν έχουν σύνορα. Καθώς αλλάζει ο κόσμος γύρω μας, δανειζόμαστε από άλλες γλώσσες ή δανείζουμε σε άλλες γλώσσες, για να μπορέσουμε να μιλήσουμε για καινούργια πράγματα. Μπορούμε λοιπόν να καταλάβουμε γιατί η γλώσσα, σε αντίθεση με το παντελόνι που φοράμε, αλλάζει χωρίς να χαλάει. Προσαρμόζεται πάντα στις καινούργιες συνθήκες.

Μπορεί όμως κάποτε να χαθεί μια γλώσσα. Μια γλώσσα χάνεται, όταν δεν έχει πια ανθρώπους να τη μιλούν, δηλαδή δεν έχει ομιλητές. Και αυτό συμβαίνει, όταν μια κοινότητα ανθρώπων που μιλάει μια γλώσσα ζει σε ένα περιβάλλον όπου κυριαρχεί μια άλλη γλώσσα. Κυριαρχεί γιατί τη μιλούν πολύ περισσότερο, και γιατί αυτοί που τη μι-

λούν έχουν πολιτική και κοινωνική δύναμη. Έτσι, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, κοινότητες που μιλούσαν ελληνικά (ελληνόφωνες κοινότητες) αλλά ήταν απομονωμένες στα βόρεια της Ανατολής έπαψαν να μιλούν ελληνικά και έγιναν τουρκόφωνες. Οι Ιρλανδοί, που ζούσαν κάτω από την κυριαρχία των Άγγλων, έχασαν τη δική τους παλιά γλώσσα και έγιναν, οι περισσότεροι, αγγλόφωνοι.

7. Η μητρική γλώσσα

Μητρική μας γλώσσα είναι αυτή που μαθαίνουμε στα πρώτα χρόνια της ζωής μας από το οικογενειακό μας περιβάλλον. Τη μαθαίνουμε χωρίς δασκάλους και σχολεία, με τα ακούσματα από αυτό το περιβάλλον. Όταν πηγαίνουμε στην πρώτη τάξη του δημοτικού, έχουμε ήδη μάθει τη μητρική μας γλώσσα. Ωστόσο, μπορεί σε μια οικογένεια η μητρική γλώσσα των γονιών να μην είναι ίδια, π.χ. η μητέρα να είναι Ελληνίδα και ο πατέρας να μιλάει άλλη γλώσσα. Τότε το μικρό παιδί μαθαίνει και τις δύο γλώσσες. Πάλι χωρίς δασκάλους, μαθήματα και σχολεία. Γίνεται δηλαδή **δίγλωσσο**.

Η μητρική μας γλώσσα δεν είναι πάντα η ίδια με τη γλώσσα του κράτους μέσα στο οποίο ζούμε. Έτσι, στη Θράκη ζουν έλληνες πολίτες που έχουν ως μητρική γλώσσα τα τουρκικά. Ταυτόχρονα μαθαίνουν και μιλούν τη γλώσσα του κράτους στο οποίο ανήκουν, που είναι τα ελληνικά. Τα παιδιά των μεταναστών που ζουν στην Ελλάδα έχουν και αυτά διαφορετική μητρική γλώσσα από την ελληνική, που είναι η γλώσσα του κράτους στο οποίο οι γονείς τους ζουν και εργάζονται. Επίσης, δύο διαφορετικά κράτη μπορεί να μοιράζονται την ίδια γλώσσα. Η αγγλική γλώσσα μιλιέται στην Αγγλία, τις Η.Π.Α., την Αυστραλία, τη Νέα Ζηλανδία και τον Καναδά. Όλα αυτά τα διαφορετικά κράτη μοιράζονται την ίδια γλώσσα. Η Κύπρος και η Ελλάδα είναι δύο διαφορετικά κράτη με την ίδια γλώσσα.

8. Η γλώσσα που χρησιμοποιούμε δεν είναι παντού και πάντα η ίδια

Όλοι μας μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η ελληνική γλώσσα δεν είναι η ίδια σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας. Οι Κρητικοί έχουν διαφορετική προφορά και χρησιμοποιούν διαφορετικές λέξεις, και το ίδιο ισχύει και για τους Κύπριους, τους Πόντιους και άλλους. Αυτές τις διαφορετικές μορφές της ελληνικής από τόπο σε τόπο τις ονομάζουμε

διαλέκτους. Τη γλώσσα του σχολείου, των εφημερίδων, της τηλεόρασης, του ραδιοφώνου, της διοίκησης (των υπουργείων, των δημόσιων υπηρεσιών κλπ.) την ονομάζουμε **κοινή ελληνική γλώσσα**, γιατί είναι αυτή που μιλιέται σε όλη την Ελλάδα. Αυτό δεν σημαίνει ότι κάποιος δεν μπορεί να εξακολουθεί να μιλάει στο σπίτι του ή να καταλαβαίνει αυτές τις άλλες μορφές της ελληνικής που ονομάσαμε **διαλέκτους**. Αλλά αυτές οι διάλεκτοι χάνονται σιγά σιγά για τον ίδιο λόγο που (όπως είδαμε παραπάνω) χάθηκαν κάποιες γλώσσες: γιατί οι ομιλητές τους τις εγκατέλειψαν για χάρη μιας άλλης γλώσσας. Και στην περίπτωση των διαλέκτων αυτοί που τις μιλούν τις εγκαταλείπουν γιατί η κοινή νέα ελληνική είναι η επίσημη γλώσσα του κράτους. Ακριβώς επειδή είναι η επίσημη γλώσσα του κράτους, έχει μεγαλύτερη δύναμη και συνδέεται με αυτό που ονομάζουμε **κοινωνική επιτυχία**.

Επίσης, όλοι μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι δεν χρησιμοποιούμε τη γλώσσα μας πάντα με τον ίδιο τρόπο. Αλλιώς μιλάμε στον πατέρα μας και στη μητέρα μας, αλλιώς μιλάμε στους φίλους μας, αλλιώς μιλάμε στους δασκάλους μας και στους καθηγητές μας. Η γλώσσα μας λοιπόν χρησιμοποιείται με διαφορετικούς τρόπους, που σχετίζονται με τις **περιστάσεις** και τους **συνομιλητές** μας. Υπάρχουν όμως και άλλες μορφές γλώσσας που δεν σχετίζονται μόνο με τον προφορικό λόγο, τις περιστάσεις και τους συνομιλητές: λ.χ. η ποίηση, που είναι ένα ξεχωριστό είδος γλώσσας, με τα δικά της χαρακτηριστικά (π.χ. ομοιοκαταληξία, παιχνίδι με τις λέξεις κλπ.).

9. Ποιες γλώσσες έχουν τους περισσότερους ομιλητές;

Οι γλώσσες με τους περισσότερους ομιλητές είναι οι εξής:

κινέζικα	885.000.000
ινδικά	371.000.000
αγγλικά	358.000.000
ισπανικά	266.000.000
αραβικά	200.000.000
πορτογαλικά	170.000.000
ρωσικά	170.000.000
ιαπωνικά	125.000.000
γερμανικά	98.000.000

10. Τα μυστικά της γλώσσας, λοιπόν...

Ας ξαναθυμηθούμε, λοιπόν, με λίγα λόγια τα μυστικά της γλώσσας.

Πρώτο μυστικό: Οι άνθρωποι μιλούν, τα ζώα δεν μιλούν. Μιλώ σημαίνει χρησιμοποιώ λέξεις που έχουν σημασία· δηλαδή περιγράφουν τον κόσμο. Τα ζώα δεν διαθέτουν λέξεις· απλώς αντιδρούν σε άμεσα ερεθίσματα. Και αυτές οι αντιδράσεις δεν είναι περιγραφές.

Δεύτερο μυστικό: Οι λέξεις σε όλες τις γλώσσες είναι φτιαγμένες με τον ίδιο τρόπο: αποτελούνται από μικρά κομμάτια ήχου (τους φθόγγους) χωρίς νόημα, τα οποία συνδυάζονται για να φτιάξουν την τεράστια ποικιλία των λέξεων. Το γεγονός ότι όλες οι γλώσσες είναι φτιαγμένες με αυτό τον τρόπο σημαίνει ότι δεν υπάρχουν καλύτερες και χειρότερες, πλούσιες και φτωχές γλώσσες. Και γι' αυτό πρέπει να σεβόμαστε και να τιμούμε κάθε γλώσσα.

Τρίτο μυστικό: Η γλώσσα αλλάζει αλλά δεν χαλάει.

Τέταρτο μυστικό: Οι γλώσσες δεν έχουν σύνορα. Και δεν έχουν σύνορα γιατί οι άνθρωποι έρχονται πάντα σε επαφή, άμεση ή έμμεση, με άλλους ανθρώπους από άλλους τόπους. Απόδειξη αυτής της επαφής είναι ο δανεισμός από γλώσσα σε γλώσσα. Ο δανεισμός εξυπηρετεί ανάγκες, και γι' αυτό δεν πρέπει να τον φοβόμαστε ή να τον απορρίπτουμε.

Πέμπτο μυστικό: Η γλώσσα έχει «πολλά πρόσωπα»: γεωγραφικές διαλέκτους, καθώς και διάφορες μορφές γλώσσας που εξυπηρετούν τους πολλούς τρόπους με τους οποίους σχετιζόμαστε με τους συνανθρώπους μας.

2. Οι ήχοι της γλώσσας

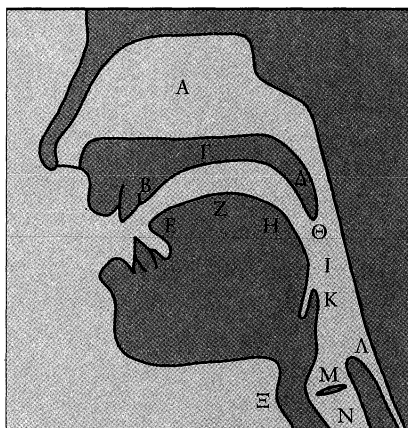
1. Η γλώσσα: ένα καινούργιο εργαλείο φτιαγμένο από παλιά ανταλλακτικά

Λέγαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι οι λέξεις της γλώσσας είναι φτιαγμένες από ήχο. Όπως από ήχο είναι φτιαγμένες οι κραυγές, τα βογκητά, το γάβγισμα και οι άλλοι ήχοι των ζώων. Το υλικό λοιπόν από το οποίο είναι φτιαγμένη η λέξη είναι **το ίδιο** με το υλικό από το οποίο είναι φτιαγμένοι οι ήχοι **που δεν είναι λέξεις, δεν είναι γλώσσα.**

Αλλά τί είναι ήχος; Είναι μια διατάραξη του αέρα, μια μικρή αλλά γρήγορη αλλαγή στη ατμοσφαιρική πίεση που «ταξιιδεύει» στον αέρα – **ένα ηχητικό κύμα.** Στην περίπτωση της γλώσσας, όταν ο ήχος φτάνει στο αφτί του ακροατή, δημιουργεί μικρές κινήσεις στο **τύμπανο** του αφτιού του. Οι κινήσεις αυτές **προσλαμβάνονται** από τον εγκέφαλό του, ο οποίος τις αναγνωρίζει ως συγκεκριμένους γλωσσικούς ήχους.

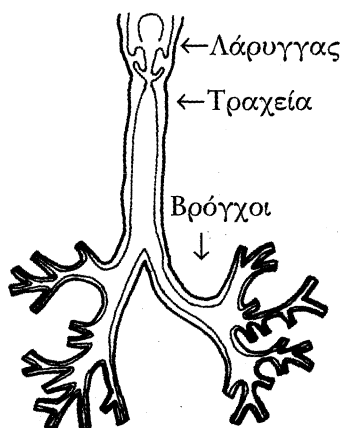
Το **μεγάλο μυστικό** της γλώσσας είναι, όπως είδαμε, ότι ενώ οι μη γλωσσικοί ήχοι (οι κραυγές, το γάβγισμα κλπ.) δεν μπορούν να χωριστούν σε μικρότερα κομμάτια, ο ήχος από τον οποίο είναι φτιαγμένη η λέξη χωρίζεται σε μικρότερα κομμάτια (σε **φθόγγους**), τα οποία μπορούν να συνδυαστούν σε διαφορετικούς συνδυασμούς για να σχηματιστούν διαφορετικές λέξεις. Οι ήχοι της γλώσσας, λοιπόν, δεν διαφέρουν ως προς τη **φύση** τους από τους μη γλωσσικούς ήχους αλλά διαφέρουν ως προς τη **λειτουργία** τους.

Μπορούμε να πούμε ότι η γλώσσα είναι ένα **καινούργιο εργαλείο** φτιαγμένο από παλιά **υλικά** – από παλιά **ανταλλακτικά.** Και αυτό το καταλαβαίνουμε αν σκεφτούμε τα όργανα που συμμετέχουν στην παραγωγή του γλωσσικού ήχου. Τα όργανα αυτά είναι οι **πνεύμονες**, η **στοματική κοιλότητα** (χείλη, δόντια, ουρανίσκος), η **ρινική κοιλότητα**, δηλαδή η κοιλότητα της μύτης (βλ. εικ. 1, 2). Δεν χρειάζεται πολλή σκέψη για να καταλάβει κανείς ότι κανένα από αυτά τα όργανα δεν είναι φτιαγμένο ειδικά για τη γλώσσα. Οι πνεύμονες και η ρινική κοιλότητα εξυπηρετούν την αναπνοή, τα δόντια και τα χείλη το φαΐ και τη μάσηση. **Παλιά ανταλλακτικά, λοιπόν, που χρησιμοποιούνται για να φτιαχτεί ένα καινούργιο εργαλείο.**

Εικ. 1. Τα όργανα της ομιλίας.

- A Ρινική κοιλότητα
- B Φατνία
- Γ Ουρανίσκος
- Δ Υπερώα (μαλακός ουρανίσκος) σε χαμηλωμένη θέση
- E Άκρη της γλώσσας
- Z Μέσο της γλώσσας
- H Ράχη της γλώσσας

Εικ. 2. Τα αναπνευστικά όργανα.

- Θ Σταφυλή
- I Φάρυγγας
- K Επιγλωσσίδα (καλύπτει την τραχεία κατά την κατάποση)
- Λ Οισοφάγος
- M Φωνητικές χορδές (γλωσσίδα)
- N Τραχεία
- Ξ Λάρυγγας, με το «μήλο του Αδάμ»

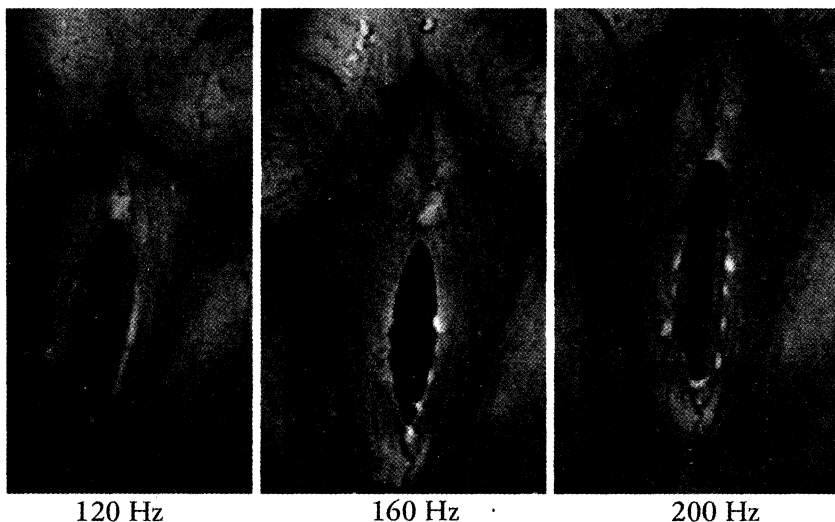
2. Η παραγωγή των γλωσσικών ήχων, των φθόγγων

Από τα όργανα που δουλεύουν για την παραγωγή της ομιλίας, αυτό που βλέπουμε είναι τα χείλη, τα δόντια και ένα μέρος της γλώσσας. Αλλά ο αέρας που παράγει το ηχητικό κύμα ξεκινάει από τους πνεύμονες, περνάει από την **τραχεία** και τον **λάρυγγα**, όπου βρίσκονται οι **φωνητικές χορδές**, και βγαίνει από τη στοματική ή τη ρινική κοιλότητα.

Οι **φωνητικές χορδές** είναι δύο μικρές μυϊκές μάζες στον λάρυγγά μας (βλ. εικ. 3). Οι δύο αυτές μάζες μπορούν να ανοιγοκλείνουν, να πλησιάζουν ή να απομακρύνονται η μία από την άλλη. Ανάμεσά τους περνάει ο αέρας που βγαίνει από τους πνεύμονες.

2.1 Ο ρόλος των φωνητικών χορδών στην ανθρώπινη γλώσσα

Πριν μιλήσουμε για τον ρόλο των φωνητικών χορδών στην παραγωγή της ομιλίας, θα πρέπει να προλάβουμε μια απορία. Λέγαμε νωρίτερα

Εικ. 3. Οι φωνητικές χορδές καθώς πάλλονται σε διαφορετικά ύψη.

ότι τα όργανα που συμμετέχουν στην παραγωγή της ομιλίας δεν είναι φτιαγμένα ειδικά για τη γλώσσα. Μήπως όμως αυτό δεν ισχύει για τις **φωνητικές χορδές**; Η απάντηση είναι όχι. Φωνητικές χορδές διαθέτουν και τα ζώα (ή, τουλάχιστον, ορισμένα από αυτά) και τις χρησιμοποιούν για να βγάζουν τις κραυγές που τα χαρακτηρίζουν. Το μόνο θηλαστικό που δεν βγάζει κραυγές είναι η καμηλοπάρδαλη. Οι **φωνητικές χορδές** μαζί με τους **αναπνευστικούς μύες** (που ρυθμίζουν πόσο αέρας θα βγει από τα πνευμόνια) κανονίζουν, τόσο στα ζώα όσο και στους ανθρώπους, το **ύψος** και την **ένταση της φωνής**. Αλλά εδώ τελειώνει η ομοιότητα, γιατί τα ζώα, σε αντίθεση με τους ανθρώπους, διαθέτουν **μόνο φωνή** (αδύνατη ή δυνατή, ψηλή ή χαμηλή) και όχι γλώσσα. Το **ύψος** και η **ένταση** στην ανθρώπινη γλώσσα υπηρετεί αυτό που είναι το μεγάλο μυστικό της: το ότι αποτελείται από **ξεχωριστούς φθόγγους**, οι οποίοι σε διαφορετικούς συνδυασμούς δημιουργούν την τεράστια ποικιλία των λέξεων.

2.1.1 Οι φωνητικές χορδές «φτιάχνουν» άηχους και ηχηρούς φθόγγους

Ας δούμε ένα παράδειγμα: Πάρτε τις δύο λέξεις **πήρα** και **μπέρα**. Θα συμφωνήσετε ότι, αν εξαίρουμε κανείς τους δύο πρώτους φθόγγους, οι λέξεις αυτές προφέρονται με τον ίδιο τρόπο: [píra]/[bíra]. Οι πρώτοι

φθόγγοι αυτών των λέξεων (π [p] και μπ [b]) μοιάζουν στο ότι και οι δύο **αρθρώνονται** με τη συνάντηση των χειλιών – είναι, όπως λέμε, **διχειλικοί**. Διαφέρουν όμως στο ότι το μπ της λέξης **μπίρα** είναι πιο «δυνατό». Τι σημαίνει όμως πιο «δυνατό»; Αυτό μπορείτε να το καταλάβετε αν κάνετε ένα μικρό πείραμα. Βάλτε τα χέρια σας στον λαιμό σας, αριστερά και δεξιά από το «μήλο του Αδάμ», και προφέρετε τον φθόγγο μπ, επαναλαμβάνοντάς τον. Θα αισθανθείτε μέσα στον λαιμό σας έναν κραδασμό. Είναι οι φωνητικές σας χορδές που **πάλλονται**. Δοκιμάστε το ίδιο με τον φθόγγο ζ. Θα αισθανθείτε το ίδιο. Η **παλμική κίνηση** των φωνητικών χορδών γεννιέται από το πλησίασμά τους και την επίδραση που ασκεί πάνω τους το ρεύμα του αέρα που βγαίνει από τα πνευμόνια και κινείται προς την έξοδο. Τη διαφορά ανάμεσα στους φθόγγους π [p] και μπ [b] την περιγράφουμε λέγοντας ότι και οι δύο είναι **διχειλικοί**, αλλά ο πρώτος είναι **άηχος** (οι φωνητικές χορδές παραμένουν ανοιχτές και δεν πάλλονται κατά την παραγωγή του) και ο δεύτερος **ηχηρός**.

Αυτό που έχει σημασία να καταλάβουμε είναι ότι αυτή η διαδικασία (που υπάρχει και στα ζώα), δηλαδή η **παλμική κίνηση** των φωνητικών χορδών, στην ανθρώπινη γλώσσα μπαίνει σε μια νέα λειτουργία: διαχωρίζει φθόγγους, οι οποίοι συνδυαζόμενοι δημιουργούν διαφορετικές **λέξεις**: **πήρα/μπίρα, προς/μπρος**. Άλλοι **ηχηροί** φθόγγοι στα νέα ελληνικά είναι το ζ [z] (ζηλεύω) σε αντίθεση με το σ [s] (σέρνω) αλλά και τα **φωνήεντα**. Και αυτά παράγονται με παλμική κίνηση των φωνητικών χορδών.

2.1.2 Το ύψος και η ένταση ξεχωρίζουν τις λέξεις και τις προτάσεις

Ας μείνουμε για λίγο ακόμα στο **ύψος** και την **ένταση**. Τα χαρακτηριστικά αυτά τα βρίσκουμε και σε ήχους που δεν είναι γλώσσα, λειτουργούν όμως στη γλώσσα, όπως ήδη είδαμε, με τέτοιο τρόπο που υπηρετούν το **μεγάλο μυστικό** της. Όλοι ξέρουμε από τη σχέση μας με τα ζώα ότι το **ύψος** και η **ένταση** των κραυγών τους εκφράζει τα συναισθήματά τους: φόβο, θυμό, χαρά, επιθετικότητα, απαίτηση (για τροφή, προσοχή) κλπ. Το ίδιο ισχύει και για τους ανθρώπους. Το **ύψος** και η **ένταση** «χρωματίζουν» τη γλώσσα με ανάλογο τρόπο, ώστε να εκφραστούν ανάλογα συναισθήματα. Όταν θυμώνουμε ή χαιρόμαστε, **φωνάζουμε**: όταν φοβόμαστε, **χαμηλώνει** η φωνή μας, **φιθυρίζουμε** ή και, κάποτε, μας **κόβεται η φωνή**. Αλλά εδώ τελειώνει, και πάλι, η ομοιότητα με τις συμπεριφορές των ζώων. Στην ανθρώπινη γλώσσα

το ύψος και η ένταση της φωνής (που καθορίζονται από τη δραστηριότητα των φωνητικών χορδών) εκφράζουν **διακρίσεις** που δεν υπάρχουν στα ζώα, γιατί τα ζώα δεν διαθέτουν γλώσσα.

Παρατηρήστε τις παρακάτω φράσεις:

Βρέχει.

Βρέχει;

Τα σημεία της **στίξης** (τελεία, ερωτηματικό) αποτυπώνουν στο χαρτί διαφορές **ύψους** της φωνής που αλλάζουν τη **σημασία** των φράσεων. Στη φράση *Βρέχει* η **καθοδική** κίνηση (το κατέβασμα) της φωνής δηλώνει ότι η φράση αυτή εκφράζει ένα γεγονός – είναι **καταφατική**. Στη φράση *Βρέχει;* η **ανοδική** κίνηση (το ανέβασμα) της φωνής δηλώνει ότι η φράση αυτή εκφράζει μια απορία – είναι **ερωτηματική**. Αυτό το **ανεβοκατέβασμα της φωνής** (τη διαφορά ως προς το ύψος), που αλλάζει τη σημασία των φράσεων και των προτάσεων, το ονομάζουμε **επιτονισμό**, δηλαδή τονισμό «πάνω» σε μια φράση ή πρόταση.

Ο **επιτονισμός**, λοιπόν, αφορά τον «χρωματισμό» μιας ολόκληρης φράσης ή πρότασης ως προς το ύψος κυρίως, αλλά και την ένταση, και χρησιμοποιείται για να ξεχωρίσει φράσεις και προτάσεις με διαφορετικές σημασίες. Ο **τόνος**, όμως, τα μικρά αυτά σημάδια που βάζουμε πάνω στις λέξεις όταν τις γράφουμε στο χαρτί, αφορά τις **λέξεις**.

Ο **τόνος** είναι το αποτέλεσμα της προφοράς ενός κομματιού μιας λέξης με μεγαλύτερη ένταση, με μεγαλύτερη δηλαδή μυϊκή ενέργεια, καθώς σπρώχνεται περισσότερος αέρας έξω από τους πνεύμονες. Και αυτή η μεγαλύτερη **ένταση** συνοδεύεται συνήθως από μεγαλύτερο **ύψος**. Αυτές οι φυσιολογικές διαδικασίες μπαίνουν, όπως είδαμε νωρίτερα και για άλλα φαινόμενα, στην υπηρεσία της **οργάνωσης** της γλώσσας. Έτσι, αν συγκρίνετε τις λέξεις *καλός* και *κάλος*, θα παρατηρήσετε ότι, αν και οι δύο αυτές λέξεις αποτελούνται από τους ίδιους φθόγγους, έχουν διαφορετική σημασία. Και αυτό οφείλεται στη διαφορετική **θέση του τόνου**, δηλαδή στο διαφορετικό σημείο της λέξης όπου εμφανίζεται ένταση της φωνής.

2.1.3 Τα είδη των τόνων

Υπάρχουν γλώσσες όπου ο **τόνος** λειτουργεί ως διαφορά στο **ύψος** της προφοράς (στη νότα, *ας πούμε*) και λιγότερο ως διαφορά στην **ένταση**. Έτσι, στα κινέζικα η λέξη *ma* προφέρεται σε τέσσερις διαφορετικές νότες και η κάθε μία αντιστοιχεί σε μία διαφορετική σημασία.

Θα εκπλαγείτε αν ακούσετε ότι κάπως έτσι λειτουργούσε ο τόνος και στα αρχαία ελληνικά – ήταν **μουσικός** τόνος. Τα αρχαία ελληνικά είχαν μια κατηγορία φωνηέντων που δεν υπάρχει πια στα νέα ελληνικά: τα **μακρά** φωνήεντα, φωνήεντα δηλαδή που διαρκούν περισσότερο στην προφορά απ' ό,τι τα φωνήεντα που δεν είναι μακρά, που είναι «σύντομα» ή **βραχεία**, όπως τα ονόμαζαν οι αρχαίοι.

Όσοι ξέρετε αγγλικά, μπορείτε να θυμηθείτε τις δύο λέξεις *ship*, που σημαίνει 'πλοίο', και *sheep*, που σημαίνει ' πρόβατο'. Η πρώτη λέξη περιέχει ένα «σύντομο», βραχύ [i] και η δεύτερη ένα μακρό [i] (αυτό που γράφεται ως *ee*). Τα αγγλικά λοιπόν έχουν μακρά και βραχεία φωνήεντα. Η διαφορά της σημασίας των δύο λέξεων *ship* και *sheep* οφείλεται στη διαφορά μακρού και βραχέος φωνήεντος.

Έτσι, και τα αρχαία ελληνικά είχαν μακρά και βραχεία φωνήεντα. Το γράμμα **ωμέγα**, δηλαδή 'μεγάλο ο', ήταν διαφορετικό στην προφορά από το **όμικρον**, δηλαδή 'μικρό ο'. Το μεγάλο ο (το ω) είχε διάρκεια στην προφορά όσο δύο «μικρά», δηλαδή βραχεία ο: ω = οο. Επίσης το γράμμα **ήτα** (το η) στα αρχαία ελληνικά προφερόταν ως ένα μακρό ε: η = εε (και με λατινικούς χαρακτήρες [ee]).

Πώς τα ξέρουμε όλα αυτά; Αυτό θα το δούμε στη συνέχεια. Για την ώρα μάς ενδιαφέρει ο **μουσικός** τονισμός των αρχαίων ελληνικών, όπως γίνεται και στα κινέζικα. Ας δούμε ένα παράδειγμα. Στα αρχαία ελληνικά υπάρχουν δύο λέξεις που αποτελούνται από τους ίδιους φθόγγους αλλά έχουν διαφορετική σημασία, ανάλογα με τη «νότα», το **ύφος** της προφοράς. Η λέξη *φως* = [foos] (θυμηθείτε ότι το ω ισodynamεί, ως προς τη διάρκειά του, με δύο ο), αν προφερθεί με τη φωνή να ανεβαίνει στο πρώτο ο και να κατεβαίνει στο δεύτερο, δηλαδή [fóds], σημαίνει, όπως και σήμερα, το 'φως'. Στην παλιότερη ορθογραφία αυτό το ανεβοκατέβασμα της φωνής δηλωνόταν με ένα σημάδι (μια καμπύλη) που λεγόταν **περισπωμένη**: *φῶς*. Αν πάλι προφερθεί χωρίς αυτή τη μελωδική καμπύλη αλλά με τη φωνή να ανεβαίνει στο δεύτερο ο, δηλαδή [foós] = *φῶς*, τότε στα αρχαία ελληνικά σημαίνει 'άνθρωπος'. Βλέπετε λοιπόν πώς η διαφορά στη μελωδία, στο **ύφος** της προφοράς, ξεχωρίζει λέξεις και σημασίες στα αρχαία ελληνικά. Στα νέα ελληνικά αυτός ο διαχωρισμός γίνεται με βάση την **ένταση** της προφοράς και όχι το **ύφος** (τη μελωδία). Γι' αυτό λέμε ότι τα αρχαία ελληνικά είχαν **μουσικό** τονισμό της λέξης, ενώ τα νεότερα ελληνικά έχουν **δυναμικό** τονισμό της λέξης. Στα νέα ελληνικά το **ύφος** διαχωρίζει σημασίες ολόκληρων **φράσεων** και **προτάσεων** (και αυτό είναι ο **επιτονισμός**, όπως είδαμε πιο πάνω) αλλά όχι **λέξεων**.

3. Η ποικιλία των ήχων της γλώσσας

Στις γλώσσες που μιλιούνται στον κόσμο εμφανίζεται μια τεράστια ποικιλία ήχων (φθόγγων). Κανένα ζώο δεν μπορεί να παραγάγει την ποικιλία των ήχων που βρίσκουμε στις ανθρώπινες γλώσσες. Βρίσκουμε περίπου **διακόσια είδη φωνηέντων και εξακόσια είδη συμφώνων!** Ήχοι που σε μια γλώσσα δεν λειτουργούν ως φθόγγοι (ως υλικό για την κατασκευή λέξεων) μπορεί να λειτουργούν με αυτό τον τρόπο σε μια άλλη γλώσσα. Έτσι, στα ελληνικά ο ήχος που κάνουμε όταν καθαρίζουμε τον λαιμό μας δεν λειτουργεί ως φθόγγος, δεν φτιάχνουμε λέξεις με αυτού του είδους τον ήχο. Στα αραβικά τέτοιοι ήχοι (τους λέμε **φαρυγγικούς** γιατί ο φάρυγγας παίζει ρόλο στη δημιουργία τους) είναι φθόγγοι με τους οποίους δημιουργούνται λέξεις. Επίσης, στα ελληνικά ο ήχος που παράγουμε για να δηλώσουμε άρνηση (tsk, το τσού που κάνουμε) δεν εμφανίζεται ως φθόγγος της γλώσσας μας. Αν προσέξετε πώς σχηματίζεται αυτός ο ήχος, θα δείτε ότι δημιουργείται με το «ρούφηγμα» του αέρα και όχι με την εξώθησή του, το βγάλσιμό του έξω από τη στοματική κοιλότητα. Τέτοιου είδους ήχοι είναι σπάνιοι, ως φθόγγοι, στις γλώσσες του κόσμου. Ωστόσο, σε κάποιες γλώσσες της Αφρικής υπάρχουν και λειτουργούν ως φθόγγοι. Για να δώσουμε ένα τελευταίο παράδειγμα, στα νέα ελληνικά που μιλάμε όλοι μας, στην **κοινή νέα ελληνική**, το παχύ σ που χρησιμοποιούμε όταν θέλουμε να επιβάλουμε τη σιωπή (σσσι!) δεν εμφανίζεται ως φθόγγος της γλώσσας. Σε πολλές όμως διαλέκτους της νέας ελληνικής βρίσκουμε αυτό το παχύ σ να συμμετέχει στον σχηματισμό λέξεων.

3.1 Κάποιοι φθόγγοι χάνονται καθώς οι γλώσσες αλλάζουν

Όπως λέγαμε στο τμήμα 6 του πρώτου κεφαλαίου, οι γλώσσες **αλλάζουν** μέσα στον χρόνο. Κάποιοι φθόγγοι χάνονται και δημιουργούνται νέοι. Στα αρχαία ελληνικά υπήρχαν, όπως είδαμε λίγο πιο πριν, **μακρά φωνήεντα**. Αυτά χάθηκαν και έτσι στα νέα ελληνικά δεν έχουμε μακρά φωνήεντα. Στα αρχαία ελληνικά υπήρχε επίσης ένα σύμφωνο που έμοιαζε με το αγγλικό σύμφωνο [h], όπως στις λέξεις *have* 'έχω', *house* 'σπίτι', ή με αυτό που γράφουμε ως χ στο επιφώνημα *σούχουου*. Το σύμφωνο αυτό χάθηκε από τη γλώσσα αρκετά νωρίς, γύρω στον 2ο αιώνα μ.Χ. Εξακολούθησε όμως να συμβολίζεται στη γραφή με ένα σημάδι που λεγόταν **δασεία**. Έτσι, η λέξη *απλός*, που στα αρχαία ελληνικά προφερόταν [haplós], γραφόταν μέχρι πολύ πρόσφατα,

μέχρι την κατάργηση των πνευμάτων, ως άπλός. Το σημάδι ° δηλώνει το σύμφωνο [h] με το οποίο άρχιζε κάποτε αυτή η λέξη.

Στα αρχαία ελληνικά υπήρχε ακόμη ένα σύμφωνο που ονομαζόταν **δίγαμμα**, γιατί το γράμμα με το οποίο δηλωνόταν είχε τη μορφή *Ϝ* (έμοιαζε με διπλό κεφαλαίο γάμμα). Με το σύμφωνο αυτό άρχιζε π.χ. η λέξη *εργάζομαι*: *Ϝεργάζομαι* και η προφορά του *Ϝ* πλησίαζε την προφορά του *ω* της αγγλικής (π.χ. *was* 'ήταν') ή στην προφορά του *όχι* σε ορισμένες διαλέκτους της νέας ελληνικής: *ουόχι*. Και αυτό το σύμφωνο χάθηκε και δεν υπάρχει πια στα ελληνικά που μιλάμε σήμερα. Έτσι, λοιπόν, η σημερινή λέξη *εργάζομαι* προφερόταν στα πολύ παλιά αρχαία ελληνικά *ουεργάζομαι*. Διαφορετικά, όμως, από τα νέα ελληνικά προφερόταν, όπως θα δούμε αργότερα, και το *γ*, το *ζ* και το *αι*.

3.2 Κάποιοι φθόγγοι αλλάζουν μέσα στον χρόνο

Δύο ακόμη παραδείγματα που δείχνουν την αλλαγή των φθόγγων μέσα στον χρόνο. Στα αρχαία ελληνικά κείμενα, όταν γίνεται λόγος για το βέλασμα των προβάτων, αυτό περιγράφεται ως *βῆ βῆ* (θυμηθείτε τί είπαμε για το σημάδι πάνω από το *η*, που ονομάζεται *περισπωμένη*). Όλοι ξέρουμε ότι ο ήχος που κάνουν τα πρόβατα όταν βελάζουν είναι *μπέε μπέε*. Τί συμβαίνει λοιπόν; Είτε τα πρόβατα στην αρχαιότητα βέλαζαν [vi vi], δηλαδή διαφορετικά απ' ό,τι σήμερα, είτε απλά μέσα στον χρόνο άλλαξε η προφορά του *β* και του *η*. Αυτό βέβαια είναι και το πιθανότερο.

Για την προφορά του *η* στα αρχαία ελληνικά έχουμε ήδη μιλήσει. Είχαμε πει ότι εκείνη την εποχή προφερόταν ως ένα μακρό [e] (= [ee]) και όχι με τον ίδιο τρόπο όπως το σημερινό *ι*. Πώς το ξέρουμε; Το παράδειγμα του *βῆ βῆ* μιλάει μόνο του. Αν δεν κάνουμε την τρελή υπόθεση ότι τα πρόβατα βέλαζαν διαφορετικά στα αρχαία χρόνια, θα πρέπει να δεχθούμε ότι το *η* προφερόταν εκείνη την εποχή ως ένα μακρό [e] = [ee] και όχι όπως προφέρεται σήμερα. Γι' αυτό άλλωστε υπήρχε ένα ξεχωριστό γράμμα, το *η*, που το ξεχώριζε από το *ι*.

Αλλά η ιστορία δεν τελειώνει εδώ. Αν τα πρόβατα κάνουν *μπέε*, αυτό σημαίνει ότι και το *β* του *βῆ βῆ* δεν προφερόταν όπως σήμερα, με τη συνάντηση χειλιών και δοντιών (χειλοδοντικό), αλλά με τη συνάντηση των χειλιών: *μπ*, ή [b] αν το γράψουμε με το λατινικό γράμμα. Ήταν *νηχηρό διχειλικό*. Οι φθόγγοι λοιπόν που γράφονται σήμερα με τα γράμματα *β* και *η* προφερόταν διαφορετικά στην αρχαιότητα. Η προφορά άλλαξε, αλλά δεν άλλαξε η γραφή. Γι' αυτό ονομά-

ζουμε την ορθογραφία της νέας ελληνικής ιστορική. Επειδή τα νέα ελληνικά γράφονται με τον τρόπο που γράφονταν τα αρχαία ελληνικά.

Το τελευταίο μας παράδειγμα έχει πάλι να κάνει με τα ζώα. Το ρήμα που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι για το μουγκανητό των αγελάδων ήταν η λέξη *μυκῶμαι* (θυμηθείτε πάλι τί είχαμε πει για την περισπωμένη). Η λέξη αυτή δείχνει ότι το υ στην αρχαιότητα προφερόταν διαφορετικά απ' ό,τι σήμερα, που προφέρεται ως [i]. Θα πρέπει να δεχτούμε ότι προφερόταν ως [u], αν δεν θέλουμε να καταλήξουμε πάλι σε τρελή υπόθεση, ότι στην αρχαιότητα οι αγελάδες μουγκάνιζαν διαφορετικά. Η προφορά λοιπόν του υ στην αρχαιότητα ήταν [u]. Η προφορά άλλαξε, το υ (= [u]) έγινε [i], αλλά εξακολουθούμε να κρατάμε την παλιά γραφή, παρόλο που σήμερα δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στα η, ι, υ.

Το ίδιο ισχύει και για τα ο και ω. Στην αρχαιότητα αντιπροσώπευαν δύο διαφορετικούς φθόγγους, το βραχύ και το μακρό [ο]. Σήμερα, αν και αντιπροσωπεύουν τον ίδιο ήχο [ο], αφού χάθηκε η διάκριση μακρών και βραχέων φωνηέντων, εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται στη γραφή, διατηρώντας σε αυτή (και μόνο σε αυτή) την καταγραφή μιας παλιάς προφοράς που έχει χαθεί.

4. Η ορχήστρα της γλώσσας

4.1 Συλλαβή

Αν παρατηρήσετε τα μωρά στους πρώτους μήνες της ζωής τους, θα δείτε ότι «παίζουν» με τους ήχους και ότι το πιο αγαπημένο τους παιχνίδι είναι η παραγωγή ήχων που αποτελούνται από τον συνδυασμό συμφώνου και φωνήεντος: *bababa, mamama, papapa*. Αυτός ο συνδυασμός είναι βασικός για την κατασκευή της λέξης και λέγεται **συλλαβή**. **Συλλαβή** σημαίνει το «πιάσιμο μαζί» φωνηέντων και συμφώνων (σύν 'μαζί' + λαμβάνω· θυμηθείτε το ρήμα συλλαμβάνω και το ουσιαστικό σύλληψη). Τα μωρά λοιπόν σαν να αρχίζουν να καταλαβαίνουν στην αρχή αρχή της ζωής τους ότι η γλώσσα που ακούν γύρω τους (αν και δεν την καταλαβαίνουν και δεν την έχουν **αποκτήσει** ακόμα) αποτελείται από **ακολουθίες** ή **μονάδες** ήχων που φτιάχνονται από τον συνδυασμό φωνήεντος και ενός ή περισσότερων συμφώνων – από **συλλαβές**. Αργότερα, ανάμεσα στο πρώτο και το δεύτερο έτος της ζωής τους, τα παιδιά αρχίζουν να παράγουν τις **πρώτες λέξεις**. Αυτό σημαίνει ότι έχουν μπει πια στον κόσμο της γλώσσας – έχουν **κατακτήσει** το **μεγάλο μυστικό της γλώσσας**: ότι οι ακολουθίες ήχων που

ακούν γύρω τους έχουν σημασία, και ότι οι σημασίες αυτές φτιάχνονται από τον συνδυασμό μικρών κομματιών ήχου – των **φθόγγων**. Το παιχνίδι με τις **συλλαβές**, με το οποίο αρχίζουν την πορεία τους προς την **απόκτηση της γλώσσας**, το διαδέχεται η «ανακάλυψη» ότι οι συλλαβές αποτελούνται από μικρότερα κομμάτια ήχου (τους φθόγγους), τα οποία σε διάφορους συνδυασμούς δημιουργούν τις λέξεις.

Αλλά και οι άνθρωποι στην πορεία της ιστορίας τους ανακάλυψαν πρώτα, όπως τα μικρά παιδιά, τη **συλλαβή** ως **μονάδα** από την οποία κατασκευάζεται η λέξη και, **αργότερα**, τον **φθόγγο**, το πιο μικρό κομμάτι ήχου που κλείνει μέσα του το **μυστικό της αρχιτεκτονικής** της γλώσσας. Πώς το ξέρουμε αυτό; Θυμηθείτε τί λέγαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο για το **αλφάβητο**, την **αλφαβητική γραφή**. Λέγαμε λοιπόν ότι τα γράμματα του αλφαβήτου είναι **εικόνες** των ήχων της γλώσσας (των φθόγγων). Ο διαφορετικός συνδυασμός των γραμμάτων (των εικόνων των φθόγγων) δίνει όλο το λεξιλόγιο μιας γλώσσας. Η δημιουργία του αλφαβήτου, μια πολύ παλιά ιστορία που θα τη διηγηθούμε αργότερα, σημαίνει ότι οι άνθρωποι κατάφεραν να ανακαλύψουν το **μυστικό της γλώσσας**: ότι η γλώσσα κατασκευάζεται από έναν περιορισμένο αριθμό φθόγγων, οι οποίοι σε διάφορους συνδυασμούς δημιουργούν την τεράστια ποικιλία των λέξεων.

Πριν όμως από την ανακάλυψη αυτή, όπως τη βλέπουμε στην **αλφαβητική γραφή**, οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν **συστήματα γραφής** που βασίζονταν στη **συλλαβή**. Με άλλα λόγια, η εικόνα (το σημάδι) που χρησιμοποιούνταν δεν αντιστοιχούσε σε **φθόγγους** (όπως τα **γράμματα** του αλφαβήτου) αλλά σε **συλλαβές**. Με έναν τέτοιο τρόπο ήταν γραμμένα τα πρώτα κείμενα της ελληνικής γλώσσας που έφτασαν ως εμάς: τα κείμενα από τα μυκηναϊκά κέντρα (Μυκήνες, Κνωσός, Θήβα, Πύλος). Το **συλλαβικό σύστημα** γραφής που χρησιμοποιήθηκε ονομάστηκε από τους επιστήμονες **γραμμική Β**. Θα μιλήσουμε περισσότερο γι' αυτό σε ένα επόμενο κεφάλαιο.

Έτσι, λοιπόν, οι άνθρωποι, όπως και τα μικρά παιδιά, πρώτα ανακάλυψαν ότι η γλώσσα αποτελείται από **συλλαβές** και μετά βρήκαν το μεγάλο **μυστικό της**: τα μικρότερα κομμάτια ήχου (τους **φθόγγους**) που «χτίζουν» τον πλούτο του λεξιλογίου.

4.2 Φωνήεντα, σύμφωνα, ημίφωνα, δίφθογγοι

Ο όρος **φωνήεν** κατασκευάστηκε από τους αρχαίους Έλληνες για να περιγράψουν φθόγγους που έχουν «φωνή», που παράγονται δηλαδή

από την ανεμπόδιστη κίνηση του αέρα μέσα στο φωνητικό «κανάλι» – το κανάλι που ορίζεται από τη διαδρομή που ξεκινάει από τους πνεύμονες και οδηγεί προς την έξοδο, τη στοματική και τη ρινική κοιλότητα. Αυτό δεν ισχύει για τα σύμφωνα, που επιπλέον πάντα προφέρονται πλάι σε κάποιο φωνήεν: είναι κινήσεις της γλώσσας και των χειλιών στην αρχή ή στο τέλος φωνήεντος. Ο όρος **σύμφωνο** (‘μαζί με φωνή’) περιγράφει αυτή τη σχέση τους με τα φωνήεντα.

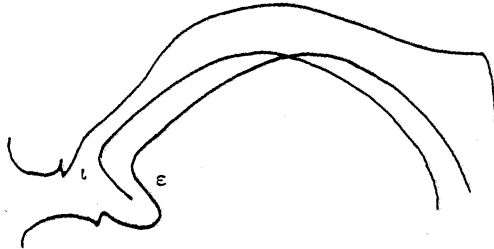
Πόσα φωνήεντα βρισκόμαστε στις γλώσσες του κόσμου; Το λιγότερο **τρία** και το περισσότερο **είκοσι τέσσερα**. Το πιο συχνό είναι να έχει μια γλώσσα γύρω στα **πέντε** φωνήεντα και το πιο κοινό φωνήεν είναι το [a]. Τα **σύμφωνα** όμως (οι φθόγγοι που παράγονται από τη συνάντηση του αέρα που ξεκινάει από τα πνευμόνια με διάφορα «εμπόδια» στο φωνητικό κανάλι) είναι περισσότερα. Όπως λέγαμε νωρίτερα, στις γλώσσες του κόσμου βρισκόμαστε περίπου **εξακόσια** είδη συμφώνων. Στις δέκα πιο ομιλούμενες (με τους περισσότερους ομιλητές, δηλαδή) γλώσσες του κόσμου βρισκόμαστε περίπου **εκατό** είδη συμφώνων. Αυτό δεν σημαίνει ότι η καθεμιά τους έχει εκατό σύμφωνα. Το πιο συνηθισμένο είναι να έχει γύρω στις δύο δεκάδες. Και τα πιο συχνά σύμφωνα είναι το [p], το [t] και το [k]. Αυτό δεν είναι παράξενο. Το [p] σχηματίζεται από την κίνηση των χειλιών – είναι **διχειλικό**, όπως λέγαμε· το [t] από την επαφή της άκρης της γλώσσας με τα δόντια – είναι **οδοντικό**· το [k] από την κίνηση του πίσω μέρους της γλώσσας προς το μαλακό τμήμα του ουρανίσκου, την υπερώα – είναι **υπερωικό**. Αυτές οι κινήσεις είναι οι πιο εύκολες για την άρθρωση συμφωνικών φθόγγων. Γι’ αυτό και τα σύμφωνα αυτά είναι τα πιο συχνά στις γλώσσες του κόσμου. Θυμηθείτε τί λέγαμε για τον ήχο tsk, το τσού που κάνουμε όταν θέλουμε να εκφράσουμε το «όχι». Λέγαμε ότι ο ήχος αυτός σχηματίζεται με το «ρούφηγμα» και όχι με το βγάλσιμο του αέρα και είναι σπάνιος ως φθόγγος στις γλώσσες του κόσμου. Και είναι σπάνιος γιατί ο τρόπος με τον οποίο σχηματίζεται (το «ρούφηγμα» του αέρα) είναι **δύσκολος**.

Γιατί άραγε όλες οι γλώσσες έχουν τουλάχιστον τρία φωνήεντα και πάνω από δέκα σύμφωνα; Σκεφτείτε τί θα γινόταν αν μια γλώσσα είχε μόνο **δύο** φωνήεντα και μόνο **δύο** σύμφωνα. Με αυτό τον αριθμό θα μπορούσε να φτιάξει, συνδυάζοντας φωνήεντα και σύμφωνα, **έξι συλλαβές** και έναν τεράστιο αριθμό **λέξεων** με τον συνδυασμό αυτών των συλλαβών σε διαφορετικές σειρές. Αλλά πολλές από αυτές τις λέξεις θα ήταν πολύ μεγάλες, σαν «σιδηρόδρομοι», και έτσι θα δυσκολευόμασταν να τις μάθουμε και να τις **θυμόμαστε**. Η μνήμη μας δεν έχει

απεριόριστες δυνατότητες και αυτό καθορίζει σε σημαντικό βαθμό τη μορφή που έχει η γλώσσα. Γι' αυτό τον λόγο χρειάζονται περισσότερα από δύο φωνήεντα και δύο σύμφωνα για να φτιαχτούν οι λέξεις. Μόνο έτσι θα είναι μικρές, ευδιάκριτες και εύκολες στην **εκμάθηση** και την **απομνημόνευση**.

4.2.1 Οι τρόποι με τους οποίους αρθρώνονται τα φωνήεντα

Ας δούμε τώρα τους πιο συχνούς **τρόπους** με τους οποίους σχηματίζονται τα φωνήεντα. Όπως έχουμε ήδη πει, τα φωνήεντα παράγονται από την ανεμπόδιστη ροή του αέρα μέσα στο φωνητικό κανάλι και με την παλμική κίνηση των φωνητικών χορδών – είναι **ηχηρά**, όπως λέγαμε. Αυτή είναι η πιο συχνή μορφή φωνηέντων στις γλώσσες του κόσμου. Η περιγραφή αυτή όμως δεν φτάνει για να περιγράψουμε ένα μέρος τουλάχιστον της ποικιλίας των φωνηέντων που βρίσκουμε στις γλώσσες.

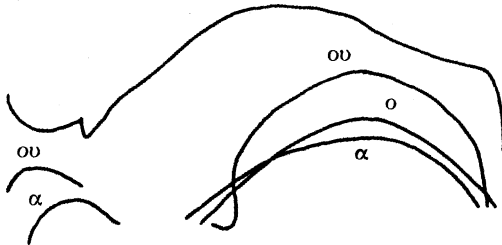

Εικ. 4. Θέσεις της γλώσσας κατά την άρθρωση των φωνηέντων [i] και [e] της νέας ελληνικής.

Αν προσέξουμε πώς προφέρεται το πρώτο φωνήεν της λέξης *ίδιος*, θα παρατηρήσουμε ότι η γλώσσα ανασηκώνεται **μπροστά**, περίπου κάτω από τον ουρανίσκο. Το στόμα δεν είναι πολύ ανοιχτό (βλ. εικ. 4). Τα πλάγια της γλώσσας ακουμπούν λίγο πάνω στα δόντια. Το ίδιο ισχύει και για τα πρώτα φωνήεντα λέξεων όπως *ήλιος*, *λείπω*, *τοίχος*, *φιλάω*, *φυλάω*. Όλα προφέρονται σαν το *ι* της λέξης *ίδιος*. Γιατί όμως γράφονται με διαφορετικά γράμματα; Επειδή, το έχουμε ήδη πει, κρατάμε την παλιά, αρχαία, γραφή που αντιστοιχούσε σε διαφορετική προφορά. Η προφορά άλλαξε, γιατί η γλώσσα αλλάζει μέσα στον χρόνο, αλλά δεν άλλαξε η γραφή – δεν την αλλάξαμε. Όπως έχουμε ήδη πει, το *η* των αρχαίων ελληνικών δήλωνε ένα μακρό [e], δηλαδή [ee]. Το *υ* (και αυτό το είδαμε) δήλωνε τον φθόγγο [u]. Για το *οι* της λέξης

τοιχος και το ει της λέξης λείπω θα μιλήσουμε αργότερα. Αλλά μπορείτε από τώρα να καταλάβετε ότι, αν οι αρχαίοι έγραφαν τη λέξη τοιχος με οι, είναι γιατί την πρόφεραν με δύο φθόγγους, το [o] και το [i]. Το ίδιο ισχύει και για το ει της λέξης λείπω.

Επειδή το ι που συζητήσαμε σχηματίζεται με τη γλώσσα μπροστά, περίπου κάτω από τον ουρανίσκο, το ονομάζουμε **μπροστινό** φωνήεν (βλ. εικ. 4). Με τη γλώσσα να κινείται προς το μπροστινό μέρος της στοματικής κοιλότητας σχηματίζεται και το πρώτο φωνήεν των λέξεων εγώ και αίμα – είναι και αυτό **μπροστινό** φωνήεν. Το στόμα είναι πιο ανοιχτό απ' ό,τι για τον φθόγγο [i], ενώ τα χείλια δεν έχουν κάποια χαρακτηριστική θέση (βλ. εικ. 4). Και εδώ θα παρατηρήσετε ότι,

Εικ. 5. Θέσεις της γλώσσας κατά την άρθρωση των φωνηέντων ου [u], ο [o] και α [a] της νέας ελληνικής.

ενώ οι δύο λέξεις εγώ και αίμα προφέρονται ως προς το πρώτο φωνήεν με τον ίδιο τρόπο, γράφονται διαφορετικά (με ε και αι). Και αυτό γιατί κρατάμε, και πάλι, έναν τρόπο γραφής που αντιστοιχεί σε μια προφορά που χάθηκε. Όπως μπορείτε εύκολα να υποθέσετε, η λέξη αίμα προφερόταν στα αρχαία ελληνικά όπως ακριβώς γράφεται και όχι όπως στα νέα ελληνικά. Αλλά θα ξαναγυρίσουμε σε αυτό.

Από την άλλη, το [u] όπως στη λέξη που, το [o] όπως στη λέξη πόνος και στη λέξη τώρα (θυμηθείτε τί είχαμε πει για τα γράμματα ο και ω) και το [a] όπως στη λέξη κάνω είναι **πισινά** φωνήεντα, σχηματίζονται δηλαδή με τη γλώσσα να ανασηκώνεται, να υψώνεται στο πίσω μέρος της (βλ. εικ. 5). Το [u] και το [o] σχηματίζονται με τα χείλια περισσότερο ή λιγότερο στρογγυλά, ενώ στον φθόγγο [a] δεν υπάρχει στρογγύλεμα των χειλιών. Το [u] και το [o] μοιάζουν κατά το ότι και τα δύο σχηματίζονται με τη γλώσσα υψωμένη στο πίσω μέρος της αλλά στην περίπτωση του [o] βρίσκεται λίγο πιο χαμηλά. Στην περίπτωση του [a] το στόμα ανοίγει περισσότερο και η γλώσσα είναι ακόμη πιο χαμηλά (βλ. εικ. 5). Τα φωνήεντα που είδαμε (για τα νέα ελ-

ληνικά) ονομάζονται **μπροστινά** και **πισινά** ανάλογα με την ανύψωση της γλώσσας στο μπροστινό και πίσω μέρος της. Όταν ανυψώνεται το μέσο της γλώσσας (στο κέντρο του στόματος), παράγονται **κεντρικά** φωνήεντα. Τέτοια δεν υπάρχουν στην κοινή νέα ελληνική, υπάρχουν όμως σε άλλες γλώσσες, π.χ. στα αγγλικά και στα γερμανικά, ή και σε διαλέκτους της ελληνικής γλώσσας.

Όσο πιο **ψηλά** βρίσκεται η γλώσσα, τόσο πιο **κλειστό** είναι το στόμα. Γι' αυτό ένα μπροστινό φωνήεν όπως το [i] το ονομάζουμε **ψηλό** και **κλειστό**: **ψηλό** επειδή βρίσκεται ψηλά η γλώσσα, και **κλειστό** γιατί το στόμα είναι σχετικά κλειστό. Το άλλο μπροστινό φωνήεν (το [e]) το ονομάζουμε **μεσαίο** επειδή η γλώσσα είναι σε χαμηλότερη θέση, και **μισόκλειστο** επειδή το στόμα είναι πιο ανοιχτό. Το πισινό φωνήεν [u] είναι και αυτό **ψηλό** γιατί σχηματίζεται με τη γλώσσα υπερυψωμένη, και **στρογγυλό** γιατί στρογγυλεύουν τα χείλη στον σχηματισμό του. Το [o] είναι **μεσαίο** γιατί η γλώσσα βρίσκεται σε χαμηλότερη θέση, και **στρογγυλό**, όπως το [u], γιατί στρογγυλεύουν τα χείλη. Το πισινό φωνήεν [a] είναι **χαμηλό** γιατί η γλώσσα βρίσκεται **χαμηλά**, και **ανοιχτό** γιατί το στόμα είναι ανοιχτό.

Για τα μακρά φωνήεντα έχουμε ήδη μιλήσει και έτσι δεν χρειάζεται να επανέλθουμε. Τέτοια φωνήεντα υπήρχαν, όπως είδαμε, στα αρχαία ελληνικά αλλά δεν υπάρχουν στα νέα ελληνικά. Σε ορισμένες γλώσσες, όπως στα γαλλικά, υπάρχουν **έρρινα φωνήεντα**, φωνήεντα δηλαδή στα οποία ένα μέρος του αέρα που ξεκινάει από τα πνευμόνια βγαίνει από τη ρινική κοιλότητα (την κοιλότητα της μύτης).

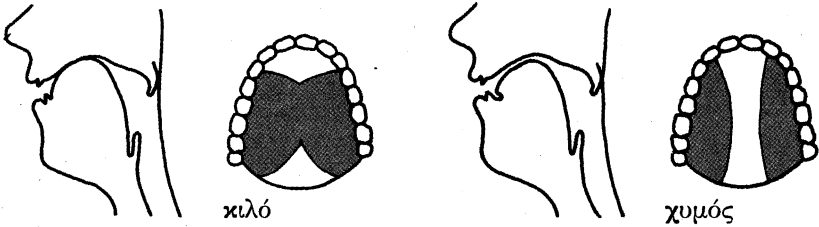
4.2.2 Οι τρόποι με τους οποίους αρθρώνονται τα σύμφωνα

Λίγα λόγια τώρα για τα σύμφωνα, τον σιαμαίο σύντροφο των φωνηέντων στον σχηματισμό των συλλαβών. Είπαμε ότι τα φωνήεντα δημιουργούνται με την ανεμπόδιστη διαδρομή του αέρα προς την έξοδο από το φωνητικό κανάλι, ενώ η παραγωγή των συμφώνων οφείλεται στα εμπόδια που παρεμβάλλονται σε αυτή τη διαδρομή. Έτσι π.χ. για το σύμφωνο της λέξης *εδώ* η άκρη της γλώσσας ακουμπά πάνω στα δόντια.

Τα σύμφωνα (και αυτό το έχουμε ήδη δει) μπορεί να είναι **ηχηρά** ή **άηχα**, να παράγονται δηλαδή με ή χωρίς παλμική κίνηση των φωνητικών χορδών. Θυμηθείτε τις δύο λέξεις *πήρα* και *μπέρα*. Η διαφορά της σημασίας γεννιέται από τη διαφορά των αρχικών συμφώνων ως προς αυτό ακριβώς το χαρακτηριστικό: το πρώτο σύμφωνο του

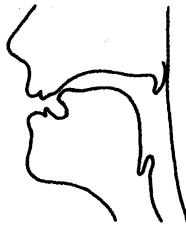
πήρα [πίρα] είναι **άηχο**: το πρώτο σύμφωνο του **μπέρα** [βέρα] είναι **ηχηρό**. Κατά τα άλλα είναι ίδια, είναι διχειλικά, σχηματίζονται με τη συνάντηση των χειλιών.

Επίσης τα σύμφωνα μπορεί να είναι **κλειστά** ή **εξακολουθητικά**.

Εικ. 6. Διαφορά στην άρθρωση ενός κλειστού και ενός εξακολουθητικού συμφώνου. Αριστερά: πλάγια τομή. Δεξιά: αποτύπωση της επαφής που κάνει η γλώσσα στον ουρανίσκο («παλατογράφημα»).

Κλειστά λέμε τα σύμφωνα που σχηματίζονται με τη δημιουργία απόλυτου κλεισίματος σε κάποιο σημείο της στοματικής κοιλότητας. Διακόπτεται δηλαδή το ρεύμα του αέρα που έρχεται από τους πνεύμονες και δημιουργείται πίεση. Με το άνοιγμα του στόματος παράγεται μια απότομη έξοδος του αέρα. Στα παραπάνω παραδείγματα (πήρα

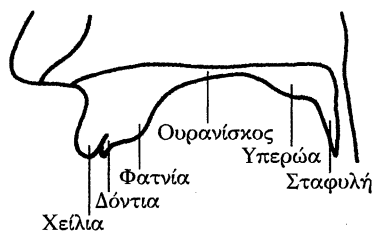

Εικ. 7. Θέση των φωνητικών οργάνων κατά την άρθρωση του σ [s].

και **μπέρα**) τα πρώτα σύμφωνα των δύο λέξεων, π [p] και μπ [b], είναι **κλειστά**. **Εξακολουθητικά** είναι τα σύμφωνα που δεν σχηματίζονται με απόλυτο κλείσιμο, αλλά όταν αφήνεται ένα μικρό άνοιγμα από όπου διαφεύγει ο αέρας που έρχεται από τους πνεύμονες (βλ. εικ. 6). Τέτοια σύμφωνα είναι το φ [f] όπως στη λέξη **φόνος**, το δ [ð] όπως στη λέξη **δένω**, το σ [s] όπως στη λέξη **σωρός** (βλ. εικ. 7).

Ξεχωρίζουμε, τέλος, τα σύμφωνα με βάση τη **θέση της άρθρωσής τους**, με βάση δηλαδή τα όργανα ή τα ανατομικά στοιχεία που συμ-

μετέχουν στην παραγωγή τους (βλ. εικ. 8). Έχουμε ήδη μιλήσει για τα **διχειλικά**, όπως στα παραδείγματα *πες/μπες*, *πήρα/μπήρα* (βλ. εικ. 9). Τα **χειλοδοντικά** δημιουργούνται φέρνοντας το κάτω χείλος προς τα πάνω δόντια: *φως/βαρύ* (βλ. εικ. 10). Και τα δύο είναι εξακολουθητικά, γιατί τα δόντια δεν δημιουργούν ερμητικό κλείσιμο – ο αέρας διαφεύγει. **Μεσοδοντικά** σύμφωνα παράγονται όταν η άκρη της γλώσσας βρίσκεται ανάμεσα στα δόντια, αγγίζει τα πάνω δόντια και προεξέχει: *θεός*, *δέμα*. Με την άκρη της γλώσσας στο πίσω μέρος των πάνω δοντιών παράγονται τα οδοντικά σύμφωνα, όπως στις λέξεις *τότε*, *νταντά* (το πρώτο *άηχο*, το δεύτερο *ηχηρό*).

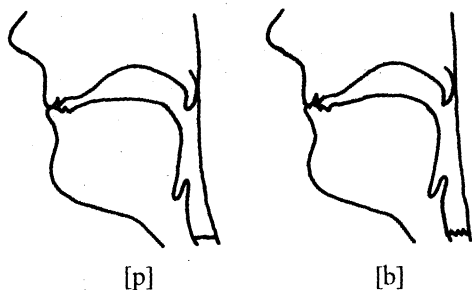

Εικ. 8. Το επάνω μέρος του στόματος (οι «παθητικοί αρθρωτές»), όπου πλησιάζουν το κάτω χείλος και η γλώσσα (οι «ενεργητικοί αρθρωτές») κατά την άρθρωση των συμφώνων.

Τα **φατνιακά** σύμφωνα (φατνία είναι τα οστέινα κοιλώματα των σαγονιών μέσα στα οποία είναι στερεωμένα τα δόντια, με τις ρίζες τους) παράγονται όταν η άκρη της γλώσσας πλησιάζει στα πάνω φατνία, χωρίς όμως να δημιουργείται απόλυτο κλείσιμο: [s]/[z] όπως στις λέξεις *σώο/ζώο*. Με τη ράχη της γλώσσας στο σκληρό μέρος του ουρανίσκου παράγονται τα **ουρανικά** σύμφωνα: *κιλό/γκίνια* (και τα δύο **κλειστά**, το πρώτο *άηχο*, το δεύτερο *ηχηρό*), *χυμός/γίνεται* (και τα δύο **εξακολουθητικά**, το πρώτο *άηχο*, το δεύτερο *ηχηρό*). **Υπερωικά** λέγονται τα σύμφωνα που παράγονται με το πίσω μέρος της γλώσσας στο μαλακό τμήμα του ουρανίσκου, την **υπερώα**: *κρεμάω/γκρεμός*, *χώμα/γόμα*.

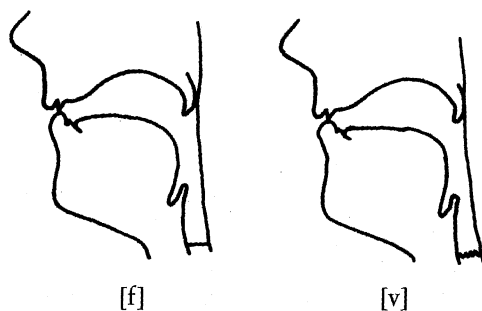
Τα **ρινικά** σύμφωνα έχουν το χαρακτηριστικό ότι ο αέρας περνά μερικά ή ολικά από τη ρινική κοιλότητα. Ρινικό (διχειλικό στην άρθρωσή του) σύμφωνο είναι αυτό που αποδίδεται με το γράμμα *μ*. Τα **υγρά** αποδίδονται με τα γράμματα *λ* και *ρ*. Αν η άκρη της γλώσσας πάει στα πάνω φατνία και δημιουργήσει κλείσιμο στο κέντρο, ενώ ο αέρας μπορεί να διαφύγει από το πλάι ή από τα δύο πλάγια, έχουμε

το πλευρικό υγρό σύμφωνο της λέξης λέω. Αν η άκρη της γλώσσας αγγίζει χαλαρά τα πάνω φατνία ώστε να πάλλεται από το ρεύμα του αέρα, έχουμε το παλλόμενο σύμφωνο της λέξης ώρα.

Εικ. 9. Θέση των φωνητικών οργάνων κατά την άρθρωση του π [p] και του μπ [b].

Ημίφωνα ονομάζονται οι φθόγγοι που είναι κάτι ανάμεσα στα σύμφωνα και τα φωνήεντα, χωρίς να είναι ούτε το ένα ούτε το άλλο. Έτσι λ.χ. στις λέξεις *καράβια*, *βοριάς* ο ήχος που δηλώνεται με το γράμμα *ι* τείνει να γίνει, ιδίως σε γρήγορη προφορά, κάτι ανάμεσα σε σύμφωνο και σε φωνήεν: [karánaɣi], [voɾiás] (το [y] όπως στο αγγλικό *you* 'εσύ'). Το ίδιο ισχύει και στη λέξη *παιδιά* [peðiá].

Εικ. 10. Θέση των φωνητικών οργάνων κατά την άρθρωση του φ [f] και του β [v].

Και για να κλείσουμε αυτή τη διαδρομή στον κόσμο των ήχων της γλώσσας, **δίφθογγοι** είναι οι συνδυασμοί φθόγγων όπου πλάι σε ένα φωνήεν υπάρχει ένα **ημίφωνο**. Έτσι στις λέξεις *χάιδεψε*, *γάιδαρος* πλάι στο «καθαρό» φωνήεν [a] των συλλαβών *χάι*, *γάι* υπάρχει ένας

φθόγγος που δεν είναι ένα «καθαρό» [i] αλλά έχει «μικρύνει» σε **ημίφωνο**. Όταν λοιπόν δύο φωνήεντα ανήκουν μαζί σε μια συλλαβή, μπορεί το ένα να «μικρύνει» – να γίνει **ημίφωνο**. Έτσι δημιουργούνται οι **δίφθογγοι**.

4.3 Το φώνημα: ο μαέστρος της γλωσσικής ορχήστρας

Ήρθε η ώρα να ξαναγυρίσουμε στο **μεγάλο μυστικό** της γλώσσας, στο ότι κατασκευάζεται από ξεχωριστά κομμάτια ήχου (τους φθόγγους), τα οποία σε διάφορους συνδυασμούς δημιουργούν τις λέξεις. Στο κεφάλαιο αυτό μιλήσαμε για τη **φύση** αυτών των φθόγγων: την άρθρωση και την παραγωγή τους (σύμφωνα, φωνήεντα, ημίφωνα), την οργάνωσή τους (συλλαβή, δίφθογγοι), τον τονισμό (όταν πρόκειται για λέξεις) και τον επιτονισμό (όταν πρόκειται για φράσεις ή προτάσεις). Αλλά, όπως λέγαμε, αυτό που ξεχωρίζει τη γλώσσα από ήχους που δεν είναι γλώσσα είναι ότι αυτά τα **φυσικά** χαρακτηριστικά των γλωσσικών ήχων (πολλά από αυτά, άλλωστε, τα βρίσκουμε και στις κραυγές και στους ήχους των ζώων) μπαίνουν στην υπηρεσία του μεγάλου μυστικού της γλώσσας: τη δημιουργία, με βάση τους ξεχωριστούς φθόγγους, διαφορετικών λέξεων με διαφορετικές σημασίες.

Θυμηθείτε ξανά τις δύο λέξεις που έχουμε ήδη συζητήσει: **πήρα** [píra] και **μπέρα** [bíra]. Οι δύο αυτές λέξεις διαφέρουν μόνο ως προς τα αρχικά τους σύμφωνα. Το πρώτο σύμφωνο της πρώτης λέξης είναι, όπως λέγαμε, **άηχο διχειλικό**, ενώ το πρώτο σύμφωνο της δεύτερης λέξης είναι **ηχηρό διχειλικό**. Αλλά αυτή η **φυσική** διαφορά τους, ως προς την άρθρωση (χείλη) και ως προς την ένταση (παλμική κίνηση των φωνητικών χορδών), χρησιμοποιείται από τη γλώσσα για να δημιουργηθούν **δύο** λέξεις με ξεχωριστή σημασία. Το ίδιο συμβαίνει και με τα ζευγάρια **τόνος/πόνος**, **θόλος/πόλος** και πολλά άλλα. Οι **φθόγγοι** που λειτουργούν με αυτό τον τρόπο ονομάζονται **φωνήματα**. Η έννοια **φθόγγος**, λοιπόν, αφορά τη **φύση** των γλωσσικών ήχων, ενώ η έννοια **φώνημα** αφορά τη **λειτουργία** τους μέσα στη γλώσσα: δηλαδή, τη δημιουργία ξεχωριστών λέξεων με ξεχωριστές σημασίες.

Φώνημα λοιπόν είναι μια ομάδα από συγγενικούς φθόγγους που διαφέρουν από άλλους φθόγγους γιατί ξεχωρίζουν σημασίες. Πάρτε λ.χ. τις λέξεις **αμβροσία** και **μοίρα**: και οι δύο γράφονται με **μ** αλλά, αν προσέξετε πώς τις αρθρώνετε, θα δείτε ότι το **μ** της λέξης **αμβροσία** δεν προφέρεται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο όπως το **μ** της λέξης **μοίρα**. Στην πρώτη λέξη η γλώσσα (η άκρη της) ανασηκώνεται, ενώ

δεν συμβαίνει το ίδιο με το μ της λέξης *μοίρα*. Για να το πούμε αλλιώς: το μ [m] (*διχειλικό*, όπως το λέμε, γιατί σχηματίζεται από τα δύο χείλη) στην περίπτωση της λέξης *αμβροσία* «αλληθωρίζει» προς την προφορά του χειλοδοντικού β [v], και αυτό γιατί έχει χειλοδοντική παρέα (το [v] που ακολουθεί), ενώ κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει στη λέξη *μοίρα*. Αυτή η διαφορά οφείλεται στην «παρέα» του [m], στον φθόγγο που ακολουθεί. Αλλά δεν παύει να είναι [m]: γι' αυτό γράφουμε και στις δύο περιπτώσεις (*αμβροσία*, *μοίρα*) το ίδιο γράμμα, το μ . Αυτή η διαφορετική προφορά δεν παράγει στα ελληνικά διαφορετικές σημασίες, όπως παράγει διαφορετικές σημασίες η διαφορά του μ [m] από το π [p]: *μόνος/πόνος*.

Λέμε λοιπόν ότι το [m] είναι ένα *φώνημα* της νέας ελληνικής, γιατί αν «αντιπαρατεθεί» με το [p] (*μόνος/πόνος*) ή το [t] (*μόνος/τόνος*) δημιουργεί διαφορετικές σημασίες. Από την άλλη, οι διαφορετικές προφορές με τις οποίες εμφανίζεται ανάλογα με την «παρέα» που έχει (όπως στην περίπτωση *αμβροσία/μοίρα*) είναι τα *αλλόφωνα* του, δηλαδή οι διαφορετικές προφορές του ή *πραγματώσεις* του. (Αν σας φαίνεται αυτό δύσκολο, σκεφτείτε τον εαυτό σας όταν πηγαίνετε με τους γονείς σας σε έναν γάμο και όταν πηγαίνετε με τους φίλους σας βόλτα. Η διαφορετική σας εμφάνιση οφείλεται στα διαφορετικά περιβάλλοντα (γάμος, βόλτα). Αλλά δεν παύετε να είστε το ίδιο άτομο.)

Σε όλες τις γλώσσες του κόσμου οι φθόγγοι υπηρετούν τη δημιουργία ξεχωριστών λέξεων και λειτουργούν με «μαέστρο» τα *φωνήματα*. Και όπως είδαμε, υπάρχει ποικιλία στις γλώσσες του κόσμου. Ήχοι που δεν είναι φθόγγοι σε μια γλώσσα (όπως το tsk, το τσού της άρνησης στα νέα ελληνικά) μπορούν να υπηρετούν τη δημιουργία ξεχωριστών λέξεων, να λειτουργούν δηλαδή ως φωνήματα σε μια άλλη γλώσσα.

Πόσα φωνήματα έχουν οι γλώσσες; Ο αριθμός ποικίλλει από γλώσσα σε γλώσσα. Έτσι λ.χ. στη γλώσσα της Χαβάης υπάρχουν 8 σύμφωνα που λειτουργούν ως φωνήματα, στην αγγλική 24, στην αρχαία ινδική 32, σε μία από τις γλώσσες του Καυκάσου 55, και σε μια άλλη γλώσσα της ίδιας οικογένειας 80.

5. Τα μυστικά των ήχων της γλώσσας, λοιπόν...

Πρώτο μυστικό: Η γλώσσα είναι ένα εργαλείο φτιαγμένο από παλιά ανταλλακτικά: πνευμόνια, μύτη, χείλη, δόντια... Όλα αυτά τα όργανα δεν φτιάχτηκαν ειδικά για τη γλώσσα.

ΟΙ ΗΧΟΙ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

Δεύτερο μυστικό: Η παραγωγή των ήχων της γλώσσας: συλλαβή, σύμφωνα, φωνήεντα, ημίφωνα, τονισμός, επιτονισμός.

Τρίτο μυστικό: Η «ορχήστρα» της γλώσσας με μαέστρο το φώνημα: οι φθόγγοι «ηχούν» για να διακρίνουν ξεχωριστές λέξεις και σημασίες – λειτουργούν ως φωνήματα.

3. Τα μυστικά της γραφής

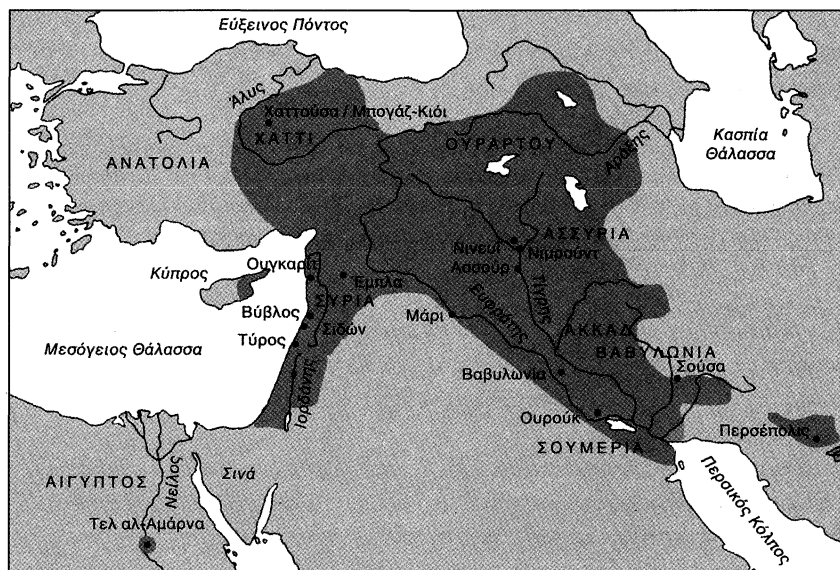
1. Λόγος και γραφή. Οι αιτίες της γραφής

Μιλήσαμε αρκετές φορές ως τώρα για τα γράμματα και τη γραφή. Στο κεφάλαιο αυτό θα δούμε πιο λεπτομερειακά το φαινόμενο της γραφής, που είναι τόσο σημαντικό για τη ζωή μας. Θα πρέπει να ξαναθυμηθούμε αυτό που έχουμε ήδη πει: **γλώσσα και γραφή, προφορικός και γραπτός λόγος** δεν είναι το ίδιο πράγμα. Τα γράμματα είναι εικόνες (σημάδια πάνω στο χαρτί) του λόγου. **Ο λόγος είναι ανεξάρτητος από τη γραφή.** Θυμηθείτε τους «αγράμματους» ανθρώπους ή το μικρό παιδί που μιλά και επικοινωνεί χωρίς να ξέρει, ακόμη, να γράφει.

Αλλά γιατί, πότε και πώς χρειάστηκε να βρουν οι άνθρωποι έναν τρόπο να καταγράφουν τον λόγο; Το γιατί δεν είναι δύσκολο να το φανταστεί κανείς. «Τα λόγια πετούν», έλεγαν οι αρχαίοι Έλληνες. «Τα γράμματα μένουν», έλεγαν οι Ρωμαίοι. Η ανακάλυψη της γραφής δεν μπορεί παρά να ξεκίνησε από την ανάγκη να αποκτήσει ο λόγος (και ό,τι μεταφέρουμε ως πληροφορία, ως μήνυμα με τον λόγο) μια **μονιμότητα**. Με τη γραφή τα λόγια δεν «πετούν» και δεν χάνονται μόλις τα εκφωνήσει ο ομιλητής, δηλαδή μόλις τα πει, ή μόλις φύγουν από τη μνήμη του ακροατή. Αυτή τη μονιμότητα που δίνει στον λόγο η γραφή την εκφράζουν χαρακτηριστικά οι εκφράσεις που χρησιμοποιούμε για τη μοίρα. Η μοίρα του καθενός μας είναι το «γραπτό» μας, «ό,τι γράφει δεν ξεγράφει». Η «μοίρα» μας δεν είναι λόγια που «πετούν» και χάνονται αλλά «γράμματα» που μένουν και δεν αλλάζουν.

2. Παραμύθια για τη γραφή

Ακούστε τώρα έναν πολύ παλιό μύθο (τον παλιότερο) για την εφεύρεση της γραφής. Τον μύθο αυτό τον βρίσκουμε γραμμένο σε ένα μεγάλο ποίημα των Σουμερίων, ενός λαού της Μεσοποταμίας (σημερινού Ιράκ· βλ. εικ. 11), με τίτλο «Ο Ενμερκάρ και ο άρχοντας της Αράττας». Το ποίημα αυτό πρέπει να γράφτηκε 2.700 χρόνια πριν από τη γέννηση του Χριστού! Δηγείται πώς ο Ενμερκάρ, άρχοντας της πόλης Ουρούκ-Κουλάμπα, έστειλε έναν απεσταλμένο του στον άρχοντα

Εικ. 11. Η διάδοση της σφηνοειδούς γραφής.

της Αράττας για να ζητήσει **ξυλεία, χρυσάφι, ασήμι και πολύτιμους λίθους**, γιατί ήθελε να ξαναχτίσει και να στολίσει τον ναό της θεάς Ινάνα. Ο απεσταλμένος πήγαινε κι ερχόταν ανάμεσα στις δύο πόλεις και στους δύο άρχοντες μεταφέροντας τα μηνύματα του Ενμερκάρ στον άρχοντα της Αράττας και πάλι πίσω μεταφέροντας τις απαντήσεις του άρχοντα της Αράττας στον Ενμερκάρ. Κάποια στιγμή ο ταλαίπωρος απεσταλμένος «παρέδωσε τα όπλα»: οι οδηγίες που του έδινε ο Ενμερκάρ ήταν τόσο περίπλοκες, που δεν μπορούσε πια να τις απομνημονεύσει. Τότε, λέει το ποίημα, ο Ενμερκάρ, για να λύσει το πρόβλημα, επινόησε τη γραφή: έγραψε το μήνυμα πάνω σε μια **πινακίδα από πηλό**. Και με τα λόγια του ποιήματος:

Το στόμα του απεσταλμένου είχε γεμίσει· δεν μπορούσε ούτε να πει ούτε να θυμηθεί το μήνυμα. Επειδή το στόμα του απεσταλμένου είχε γεμίσει και δεν μπορούσε ούτε να πει ούτε να θυμηθεί το μήνυμα, ο άρχοντας της Κουλάμπα **έπλασε πηλό** και έγραψε το μήνυμα πάνω στην πήλινη πινακίδα που έφτιαξε.

Παλιά δεν ήξεραν να γράφουν **μηνύματα πάνω σε πηλό**.

Σε ένα άλλο σουμεριακό ποίημα η γραφή περιγράφεται ως ένα από τα βασικά **μυστικά του πολιτισμού** που κρατούσε ζηλότυπα για τον εαυτό του ο Έγκι, ο θεός της σοφίας. Η θεά Ινάνα, προστάτισσα της

πόλης Ουρούκ, ήθελε αυτά τα μυστικά για την αγαπημένη της πόλη και γι' αυτό αποφάσισε να βρει τρόπο να του τα πάρει. Και το κατάφερε μεθώντας τον Έγκι:

Κι αφού οι καρδιές τους γέμισαν χαρά με το ποτό, ο Έγκι βροντοφωνάζει:

«Ω όνομα της δύναμής μου, ω όνομα της δύναμής μου, στη λαμπερή Ινάνα, τη θυγατέρα μου, θα χαρίσω τις τέχνες του ξύλου, του μετάλλου, του δέρματος, της γραφής, της καλαθοπλεκτικής, του χτισίματος.»

Και η αγνή Ινάνα τις πήρε.

Και αφού πήρε τα δώρα, η Ινάνα ξεκίνησε για να τα πάει στην Ουρούκ. Και τα κατάφερε, παρόλο που ο ξεμέθυστος πια και μετανιωμένος Έγκι έκανε ό,τι μπορούσε (έστειλε θύελλες, θαλάσσια τέρατα) για να τα πάρει πίσω.

Θεϊκό λοιπόν κτήμα και δώρο η γραφή, μαζί με τα άλλα αγαθά του πολιτισμού: ξυλουργική, μεταλλοτεχνία, οικοδομική, επεξεργασία του δέρματος, καλαθοπλεκτική. Θεϊκό κτήμα και δώρο η γραφή και για τον ιουδαϊσμό και τον χριστιανισμό: στην Παλαιά Διαθήκη η θέληση του Θεού δίνεται στον Μωυσή στο όρος Σινά σε πινακίδες «γραμμένες από το χέρι του Θεού».

3. Τα παραμύθια και οι αλήθειες τους για τη γραφή

Παραμύθια, ίσως πείτε. Αλλά τα αρχαία αυτά παραμύθια κλείνουν μέσα τους κάποιες μεγάλες αλήθειες γι' αυτό που ψάχνουμε στο κεφάλαιο αυτό: **τα μυστικά της γραφής, δηλαδή γιατί, τότε και πώς επινοήθηκε η γραφή.** Η **θεϊκή καταγωγή της γραφής είναι ένας τρόπος – μυθικός – για να εκφραστεί η τεράστια σημασία που είχε για τους ανθρώπους η ανακάλυψή της.** Η ανακάλυψη αυτή, μαζί με άλλες ανακαλύψεις που περιγράφονται στους μύθους που είδαμε, έκανε τη ζωή τους πιο εύκολη, πιο **πολιτισμένη.** Και αυτό, για τους αρχαίους ανθρώπους, δεν μπορούσε παρά να είναι «δώρο θεού».

Ο πρώτος μύθος που παρουσιάσαμε δίνει μια απάντηση στο ερώτημα «γιατί εφευρέθηκε η γραφή» που είναι πολύ κοντά στην απάντηση που μπορεί να δώσει η κοινή λογική του καθενός μας. Και αυτή την απάντηση της κοινής λογικής ήδη την αναφέραμε: η γραφή γεννήθηκε από την **ανάγκη** τα «φτερωτά λόγια» να αποκτήσουν μια **μοιότητα**, πέρα από τη στιγμή που λέγονται και πέρα από τους **περιορισμούς της ανθρώπινης μνήμης.** Αυτό λέει με τον τρόπο του ο Ένμερκάρ: **μπροστά στην αδυναμία του απεσταλμένου του να απο-**

μνημονεύσει και να μεταφέρει ένα περίπλοκο μήνυμα που είχε να κάνει με **εμπορικές συναλλαγές**, ο άρχοντας Ενμερκάρ επινοεί τη γραφή, που λύνει το πρόβλημα του απεσταλμένου του.

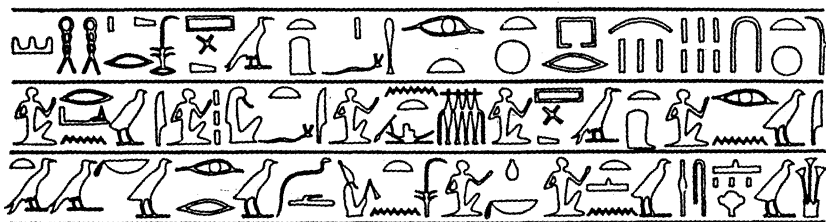
Όμως, τόσο το παραμύθι του Ενμερκάρ όσο και το παραμύθι του Έγκι προσθέτουν κάποιες σημαντικές λεπτομέρειες όχι μόνο για το γιατί αλλά και για το **πότε** και το **πώς** ανακαλύφθηκε η γραφή. Η ανάγκη για τη γραφή γεννιέται, όταν το μήνυμα που πρέπει να μεταφερθεί γίνεται ιδιαίτερα σύνθετο και γι' αυτό δεν είναι δυνατό να απομνημονευθεί. Και αυτό συμβαίνει μέσα σε **σύνθετες κοινωνικές συνθήκες**, όπως τις περιγράφει το παραμύθι: **πόλεις, άρχοντες και υπήκοοι, εμπορικές συναλλαγές, ναοί**. Και μέσα σε αυτές τις κοινωνικές συνθήκες υπάρχουν και λειτουργούν και άλλες τέχνες, όπως τις περιγράφει το παραμύθι του Έγκι και τις υπονοεί το παραμύθι του Ενμερκάρ: ξυλουργική, μεταλλοτεχνία, οικοδομική, επεξεργασία του δέρματος, καλαθοπλεκτική. Ένας κόσμος, λοιπόν, πόλεων με άρχοντες, ιερείς, τεχνίτες, εμπόριο και εμπορικές επαφές. Ένας κόσμος δηλαδή με **κοινωνική ιεραρχία**, όπου ένα σημαντικό μέρος των αγαθών που παράγονται πηγαίνει στα θησαυροφυλάκια των αρχόντων και των ναών. Και γίνονται αντικείμενο εμπορικών συναλλαγών με στόχο να αυξηθεί ακόμη περισσότερο η δύναμη του άρχοντα, να δημιουργηθούν στρατοί, παλάτια, ναοί κλπ. Μέσα σε αυτές τις σύνθετες κοινωνικές συνθήκες (και όχι πριν) δημιουργείται η ανάγκη για τη γραφή. Η μήμη του ταλαίπωρου απεσταλμένου δεν επαρκεί πια για να απομνημονεύσει τις οδηγίες του άρχοντα που αφορούν εμπορικές συναλλαγές, με τον ίδιο τρόπο που η μήμη του θησαυροφύλακα του παλατιού ή του ναού δεν φτάνει για να θυμάται τον πλούτο που βρίσκεται αποθηκευμένος εκεί. Χρειάζεται πια ένα **νέο εργαλείο** που θα λύσει το πρόβλημα, και αυτό είναι η **γραφή**.

Αυτό είναι το «σενάριο» που διηγούνται, με τον δικό τους τρόπο, οι μύθοι για τις αρχές της γραφής. Και αυτό το «σενάριο» επιβεβαιώνεται από την **αρχαιολογική** και την **ιστορική** έρευνα.

4. Οι αλήθειες της αρχαιολογικής και της ιστορικής έρευνας

4.1 Ο τόπος που γεννήθηκε η γραφή

Η γραφή πρωτοεμφανίζεται γύρω στο 4000 με 3000 π.Χ. στη **Μεσοποταμία** (το σημερινό Ιράκ), στην περιοχή ακριβώς όπου διαδραματίζονται οι μύθοι που συζητήσαμε λίγο πριν. Στη Μεσοποταμία λοιπόν δημιουργείται για πρώτη φορά ένα σύστημα από **σημεία**, που επιχει-

Εικ. 12. Ιερογλυφική αιγυπτιακή γραφή σκαλισμένη σε πέτρα.

ρεί να καταγράψει τον λόγο, να δώσει στα «φτερωτά λόγια» μονιμότητα, διάρκεια πέρα από τη στιγμή που λέγεται κάτι.

Γύρω στα μέσα της 4ης χιλιετίας (4000–3000) π.Χ. θα εμφανιστεί η γραφή στην Αίγυπτο (ιερογλυφική γραφή: βλ. εικ. 12). Η ανάγκη που τη γέννησε ήταν, και εδώ, κοινωνική: η ενοποίηση της Αιγύπτου κάτω από έναν φαραώ (βασιλιά) και οι ανάγκες της διοίκησης. Επιπλέον, υπήρχαν και ειδικότερες ανάγκες που γεννιούνται από μια ιδιαιτερότητα της Αιγύπτου – τις πλημμύρες του Νείλου. Οι ετήσιες αυτές πλημμύρες υποχρέωναν τους Αιγύπτιους να ξαναπροσδιορίζουν κάθε χρονιά τα όρια και τις εκτάσεις των χωραφιών που χάνονταν κάτω από το νερό. Η γραφή ήταν ένα απαραίτητο εργαλείο για μια τέτοια περίπλοκη δραστηριότητα. Κατά την αιγυπτιακή μυθολογία εφευρέτης της γραφής ήταν ο Θωθ, ο θεός της σοφίας.

Στην Κίνα η γραφή θα εμφανιστεί γύρω στα 1500 π.Χ. Οι πρώτες επιγραφές είναι γραμμένες πάνω σε κόκαλο ή σε κέλυφος χελώνας και περιέχουν ερωτήματα προς τους θεούς που αφορούν τον αυτοκράτορα και την καλή διοίκηση του κράτους. Κατά την κινέζικη μυθολογία εφευρέτης της γραφής ήταν ο ήρωας Τσανγκ-Κι. Αυτός ο ήρωας παριστάνεται με τέσσερα μάτια. Με αυτό τον μυθικό τρόπο καταγράφεται η διεύρυνση της πληροφορίας που κερδήθηκε μέσα από το νέο εργαλείο, τη γραφή.

Η εμφάνιση της γραφής στην Αμερική χρονολογείται γύρω στα 1500 π.Χ. και συνδέεται με τους Ολμέκους. Τα πρώτα κείμενα που βρίσκουμε είναι ημερολόγια που ορίζουν τις γεωργικές εργασίες, τις γιορτές και τις άλλες διοικητικές δραστηριότητες.

Αλλά γιατί η γραφή πρωτοεμφανίζεται στη Μεσοποταμία; Επειδή εκεί αναπτύσσονται για πρώτη φορά οι πόλεις και ο πολιτισμός, δηλαδή μόνιμες, πολυάνθρωπες εγκαταστάσεις με τη μορφή κράτους, που χαρακτηρίζονται κοινωνικά από ιεραρχία, συγκέντρωση πλούτου, εμπορικές διασυνδέσεις, και γι' αυτό χρειάζεται (το έχουμε ήδη πει)

ένα εργαλείο καταγραφής της πληροφορίας. Έτσι γεννιέται η γραφή. Υπάρχει όμως ακόμη ένα ερώτημα: γιατί η περιοχή όπου αναπτύσσονται για πρώτη φορά οι πόλεις και ο πολιτισμός είναι η Μεσοποταμία; Επειδή στην περιοχή αυτή της Ανατολής αναπτύχθηκε ο γεωργικός τρόπος παραγωγής.

4.2 Τί μαθαίνουμε από τα εργαλεία

Όπως ίσως ξέρετε, η ιστορία του ανθρώπινου είδους χωρίζεται σε τρεις μεγάλες περιόδους: την παλαιολιθική, τη νεολιθική και την εποχή των μετάλλων. Η παλαιολιθική εποχή αρχίζει 2.000.000 περίπου χρόνια πριν από τη γέννηση του Χριστού και τελειώνει γύρω στο 10.000 π.Χ. Η αρχή της ορίζεται από την ανακάλυψη (στην Αφρική) των πρώτων εργαλείων. Πρόκειται για χονδροειδή, λίθινα εργαλεία. Η ύπαρξή τους βεβαιώνει ότι το on που τα χρησιμοποιούσε δεν είναι (πια) ζώο. Τα ζώα δεν κατασκευάζουν εργαλεία. Η ύπαρξη των εργαλείων βεβαιώνει ότι το on που τα χρησιμοποιεί έχει νοητικές ικανότητες που το διαχωρίζουν από το υπόλοιπο ζωικό βασίλειο: το ζώο έχει γίνει άνθρωπος. Μπορεί να προνοεί – να σκέφτεται από πριν, να προγραμματίζει. Αυτές τις μοναδικές νοητικές ικανότητες «προδίδει» η ύπαρξη εργαλείων: κατασκευάζονται σε ώρα σχόλης, «από πριν», και ο κατασκευαστής τους έχει στον νου του (προνοεί) τον σκοπό που θα υπηρετήσουν (κυνήγι, γδάρσιμο ζώων κλπ.). Αυτή η πρόνοια καθορίζει και το σχήμα τους.

Ο παλαιολιθικός άνθρωπος ζει σε μικρές ομάδες, κατοικεί σε φυσικά καταφύγια (σπηλιές) και ζει μέρα με τη μέρα: μαζεύει τροφή από τη φύση που τον περιβάλλει (είναι τροφοσυλλέκτης) και κυνηγά ή φαρεύει (είναι κυνηγός). Η ζωή του καθορίζεται από το εάν υπάρχει γύρω του διαθέσιμη τροφή. Γι' αυτό μετακινείται για να εξασφαλίσει την τροφή του. Δεν έχει καμιά δυνατότητα να αποθηκεύσει ή να συσσωρεύσει αγαθά. «Μεροδούλι μεροφάι», όπως θα λέγαμε σήμερα. Οι ομάδες μέσα στις οποίες ζει «δένουν» από την ανάγκη της καθημερινής επιβίωσης. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες μπορεί κανείς εύκολα να φανταστεί ότι δεν γεννιέται η ανάγκη της γραφής.

4.3 Πότε γεννήθηκε η γλώσσα

Εδώ όμως χρειάζεται να ανοίξουμε μια παρένθεση. Μπορεί κανείς να θέσει, δικαιολογημένα, το ερώτημα: μα πώς ξέρουμε ότι αυτοί οι απώ-

τατοι πρόγονοί μας διέθεταν λόγο; Δεν το ξέρουμε, βέβαια, **άμεσα** αλλά μπορούμε να το υποθέσουμε κάνοντας τον εξής απλό συλλογισμό. Λέγαμε ότι η παρουσία των πρώτων εργαλείων δηλώνει ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα ον που έχει τη μοναδική ικανότητα να **προνοεί**, να **σκέφτεται** από πριν και να προγραμματίζει. Ένα τέτοιο ον (ο άνθρωπος) δεν μπορεί παρά να διαθέτει, και σε αυτή την παμπάλαια εποχή, κάποιο είδος **λόγου**. Και αυτό γιατί, όπως λέγαμε στο πρώτο κεφάλαιο, στα «Μυστικά της γλώσσας», οι λέξεις που συγκροτούν τη γλώσσα διαφέρουν από το γάβγισμα του σκύλου ή την κραυγή που βγάζουμε όταν πονάμε στο ότι δεν είναι **αντιδράσεις** σε **άμεσα ερεθίσματα** αλλά **περιγραφές**, και μάλιστα **γενικές περιγραφές** του κόσμου.

Αυτό, άλλωστε, το βεβαιώνει και το πρώτο λεξικό ή η πρώτη εγκυκλοπαίδεια που θα ανοίξουμε. Ο ορισμός της σημασίας μιας λέξης είναι **πάντα**, όπως λέμε, μια **γενική περιγραφή**. Η λέξη **κότα** λ.χ. ορίζεται ως «είδος κατοικίδιου πτηνού κλπ., κλπ.». Η γλώσσα, λοιπόν, βασίζεται στη μοναδική ικανότητα του **ανθρώπου** να **σκέφτεται** τον **κόσμο**, και να τον **περιγράφει**, και όχι απλά να **αντιδρά** (όπως συμβαίνει με τα ζώα) στα **ερεθίσματα** που δέχεται από αυτόν. Η ύπαρξη εργαλείων σε αυτή την απώτατη χρονική περίοδο βεβαιώνει ότι το ον που τα κατασκευάζει μπορεί, πλέον, να **σκέφτεται** τον κόσμο: έχει «μέσα» στο κεφάλι του (και όχι «μπροστά» του, ως άμεσο ερέθισμα) τις συνθήκες μέσα στις οποίες **θα** χρειαστεί να χρησιμοποιήσει το εργαλείο που φτιάχνει. Έχει επίσης «μέσα» στο κεφάλι του τη **μορφή** του εργαλείου που **θέλει να φτιάξει** – και η μορφή αυτή, βέβαια, είναι καθορισμένη από τις συνθήκες μέσα στις οποίες **θα** το χρησιμοποιήσει.

Ο παλαιολιθικός, λοιπόν, άνθρωπος του 2.000.000 π.Χ. έχει αρχίσει να **σκέφτεται** τον κόσμο με τον ίδιο τρόπο που λειτουργεί η γλώσσα και τα νοήματά της: **γενικά** και όχι **καθηλωμένα** στο συγκεκριμένο ερέθισμα, στην άμεση εμπειρία. Γι' αυτό έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι, από τη στιγμή που εμφανίζονται τα **πρώτα εργαλεία**, υπάρχει και η **γλώσσα**. **Εργαλεία και γλώσσα** βασίζονται στις ίδιες νοητικές ικανότητες.

4.4 Πρόγονος της γραφής ίσως είναι η αρίθμηση

Μπορούμε τώρα να ξαναγυρίσουμε στο ζήτημα που συζητούσαμε. Στην **παλαιολιθική** εποχή δεν υπάρχουν οι συνθήκες που θα γεννού-

σαν την **ανάγκη** της γραφής, της **απεικόνισης** της γλώσσας. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι άνθρωποι της εποχής αυτής δεν έχουν τρόπο να αποτυπώσουν τις εμπειρίες τους από τον κόσμο που τους περιβάλλει. Οι ζωγραφιές που βρίσκουμε σε σπηλιές ή σε βράχους είναι μια τέτοια αποτύπωση. Αλλά δεν είναι γραφή, γιατί οι ζωγραφιές αυτές (και αυτό ισχύει και σήμερα) είναι **ανεξάρτητες** από τη γλώσσα.

Από την παλαιολιθική εποχή (και πιο κοντά προς το τέλος της: 30.000–10.000 π.Χ.) προέρχονται κάποια ευρήματα που έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παρακολούθηση της πορείας που οδηγεί προς τη **γραφή**. Πρόκειται για κομμάτια από κόκαλο πάνω στα οποία είναι χαραγμένες γραμμές στη σειρά. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι γραμμές αυτές φτάνουν τις 170. Οι ειδικοί (ή τουλάχιστον κάποιοι από αυτούς) υποθέτουν ότι πρόκειται πιθανότατα για μια πρωτόγονη μορφή **αρίθμησης**: κάθε χαραγμένη γραμμή καταγράφει **ένα** αντικείμενο που ενδιαφέρει αυτόν που χάραξε τη γραμμή. Αν αυτή είναι η σωστή ερμηνεία των αντικειμένων αυτών, τότε βρισκόμαστε μπροστά στον **πρόγονο** της γραφής. Τα σημάδια αυτά **δεν είναι γραφή**, γιατί δεν καταγράφουν τη γλώσσα και τους ήχους της, αλλά γεννιούνται από την ίδια, βασικά, **ανάγκη** που θα γεννήσει πολύ αργότερα τη γραφή: την **ανάγκη** να αποκτήσει η πληροφορία μια μονιμότητα, που θα τη διατηρήσει πέρα από τον χρόνο κατά τον οποίο πρωτοεμφανίστηκε και έτσι θα αποσυνδεθεί από το συγκεκριμένο άτομο που τη λείει.

Δεν αποκλείεται οι παλαιολιθικοί άνθρωποι να διέθεταν και άλλους τρόπους για να αριθμούν και να διατηρούν με αυτό τον τρόπο την πληροφορία που τους ενδιέφερε. Τη δουλειά που κάνουν τα **χαράγματα** πάνω στα κόκαλα (και έφτασαν ως εμάς) μπορεί να την έκαναν πετραδάκια, σπόροι, ξυλαράκια. Ακόμη και σήμερα, απομονωμένες κοινότητες ανθρώπων που δεν διαθέτουν γραφή χρησιμοποιούν τέτοια φυσικά υλικά για τις ανάγκες της αρίθμησης. Η **πανάρχαια**, λοιπόν, **ανάγκη** της αρίθμησης θα πρέπει να ήταν ένα από τα πρώτα κίνητρα για τη δημιουργία ενός συστήματος σημαδιών προκειμένου να διατηρηθεί η πληροφορία.

4.5 Η μόνιμη εγκατάσταση και ο γεωργικός τρόπος παραγωγής είναι οι βασικές συνθήκες

Την παλαιολιθική εποχή τη διαδέχεται (με τη μεσολάβηση μιας σύντομης σχετικά περιόδου, που ονομάζεται **μεσολιθική**) η **νεολιθική** εποχή. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι εξακολουθούν να

είναι λίθινα, αλλά έχει γίνει μια τεράστια αλλαγή στην ανθρώπινη εργασία. Οι παλαιολιθικοί **τροφοσυλλέκτες** και **κυνηγοί** που μετακινούνται αναζητώντας την τροφή γίνονται **γεωργοί**, που κατοικούν σε **μόνιμες εγκαταστάσεις** και καλλιεργούν τη γη. Η μεγάλη αυτή αλλαγή συντελείται γύρω στο 9000–8000 π.Χ. στην Εγγύς Ανατολή, στην περιοχή ακριβώς από όπου προέρχονται οι μύθοι που αναφέραμε. Αλλά γιατί εκεί; Επειδή εκεί ευδοκίμούσαν, για λόγους κλιματολογικούς, σε άγρια κατάσταση τα φυτά που έδωσαν αυτά που ονομάζουμε **δημητριακά**: το **σιτάρι** και το **κριθάρι**. Η «εξημέρωση» αυτών των φυτών, και μαζί η εξημέρωση των ζώων που ονομάζουμε κατοικίδια, θα γεννήσει τη **γεωργία**. Από την Εγγύς Ανατολή ο γεωργικός τρόπος παραγωγής θα εξαπλωθεί σε ανατολή και δύση. Τί σήμαινε για τους ανθρώπους η τεράστια αυτή αλλαγή; Σήμαινε ότι το αδυσώπητο μεροδούλι μεροφάι του κυνηγού-τροφοσυλλέκτη της παλαιολιθικής εποχής γίνεται πολύ λιγότερο αδυσώπητο. Η καλή σοδειά (που δεν ήταν πάντοτε εξασφαλισμένη) σήμαινε πιο σίγουρη διατροφή και επιβίωση, σήμαινε ακόμη τη δυνατότητα δημιουργίας **αποθεμάτων**, δηλαδή αγαθών που περίσσευαν και μπορούσαν να αποθηκευτούν.

Η ύπαρξη αποθεμάτων (δηλαδή αγαθών που ξεπερνούν τις άμεσες ανάγκες των καταναλωτών) δημιούργησε, βέβαια, την **κοινωνική ιεραρχία**. Οι **άρχοντες** είναι το αποτέλεσμα της ύπαρξης πλεονάζοντος πλούτου, πλούτου που περισσεύει. Άρχοντες είναι αυτοί που οικειοποιούνται (κάνουν δικό τους) το πλεόνασμα που οφείλεται στη νέα οικονομική οργάνωση – στον γεωργικό τρόπο παραγωγής. Η κοινωνική ιεραρχία (άρχοντες, ιερείς, υπήκοοι, ελεύθεροι ή δούλοι) είναι η νέα σύνθετη κοινωνική πραγματικότητα που γεννιέται σιγά σιγά με την εγκατάσταση και τη βελτίωση (για την οποία σημαντικό ρόλο θα παίξει αργότερα η ανακάλυψη και η χρήση των μετάλλων) του γεωργικού τρόπου παραγωγής. Η δημιουργία μόνιμων εγκαταστάσεων, που θα γίνουν αργότερα πόλεις, γεννά τις τέχνες τις οποίες αναφέρουν οι μύθοι που είδαμε: **οικοδομική**, μια και οι άνθρωποι δεν κατοικούν πια σε φυσικά καταφύγια αλλά χτίζουν καλύβες και σπίτια κοντά στα χωράφια τους· **καλαθοπλεκτική**· **αγγειοπλαστική**, που εξασφαλίζει την ασφαλή αποθήκευση των γεωργικών προϊόντων αλλά και άλλες καθημερινές χρηστικές ανάγκες των γεωργικών κοινοτήτων. Αργότερα θα προστεθεί και η **μεταλλοτεχνία**.

Μπορεί εύκολα να υποθέσει κανείς ότι μέσα σε αυτή την πολύ πιο σύνθετη κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα του γεωργικού τρόπου παραγωγής που εγκαινιάζει τη νεολιθική εποχή, η ανάγκη κα-

ταγραφής και διατήρησης της πληροφορίας θα ήταν πολύ εντονότερη απ' ό,τι στην παλαιολιθική εποχή. Τότε, όπως είδαμε, εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα διατήρησης της πληροφορίας μέσω της **αρίθμησης**. Στα νεολιθικά χρόνια η ανάγκη της αρίθμησης προϊόντων, που τώρα είναι περισσότερα και συχνά πλεονάζουν και αποθηκεύονται, είναι ασύγκριτα μεγαλύτερη. Οι νεολιθικές θέσεις (τα νεολιθικά χωριά) της Ανατολής μάς δίνουν ήδη από το 8000 π.Χ. πληροφορίες γι' αυτό. Στις ανασκαφές βρέθηκαν μεγάλοι αριθμοί από μικρά πήλινα αντι-

Εικ. 13. Πήλινα εγχάρακτα ωσειδή αντικείμενα και ο «φάκελος» τους.

κείμενα διαφόρων σχημάτων: κωνικά, ωσειδή (σαν αβγά), σφαιρικά, κυλινδρικά, δισκοειδή. Αυτά αυξάνονται με τον χρόνο και, κάποτε, τα βρίσκουμε μαζεμένα μέσα σε ένα είδος πήλινου «φακέλου» (βλ. εικ. 13). Στην εξωτερική επιφάνεια αυτού του πήλινου «φακέλου» βρίσκονται συχνά «πατημένα» πάνω στον πηλό (αυτό γινόταν πριν στεγνώσει ή πριν ψηθεί ο πηλός) τα σχήματα αυτών των πήλινων αντικειμένων. Οι ειδικοί πιστεύουν ότι αυτά τα πήλινα μικροαντικείμενα αποτελούσαν ένα σύστημα **αρίθμησης** ποσοτήτων γεωργικών προϊόντων, λ.χ. λαδιού ή σιταριού. Έτσι, ένα ωσειδές πήλινο αντικείμενο σήμαινε ένα «κανάτι» λαδιού, ένα κωνικό αντικείμενο σήμαινε μικρή ποσότητα σιταριού, ένα σφαιρικό αντικείμενο σήμαινε μεγάλη ποσότητα σιταριού. Οι πήλινοι «φάκελοι» που περιείχαν αυτά τα αντικείμενα ήταν

ένα σύστημα αρχειοθέτησης της πληροφορίας. Η μορφή των αντικειμένων που περιείχε ο «φάκελος» πιεζόταν ή πατιόταν, όπως είπαμε, πάνω στον μαλακό πηλό. Αν πατιόταν λ.χ. επτά φορές το ωοειδές σχήμα, αυτό σήμαινε ότι ο «φάκελος» περιέχει επτά ωοειδή αντικείμενα, που δήλωναν μια ποσότητα λαδιού, π.χ. επτά «κανάτια» λαδιού.

Οι πήλινες πινακίδες που θα εμφανιστούν πολύ αργότερα, και τις οποίες περιγράφει ο μύθος του Ενμερκάρ, είναι μια εξέλιξη αυτών των «φακέλων» με τα «πατημένα» σχέδια των πήλινων σφαιριδίων, κώνων, κυλίνδρων, δίσκων. Και πολλά από αυτά τα «πατημένα» σχέδια θα γί-

Εικ.14. Πήλινη πινακίδα με τέσσερα κυκλικά και τέσσερα σφηνοειδή «πατημένα» σημάδια.

νουν σημεία της πρώτης γραφής (της σφηνοειδούς) που θα εμφανιστεί στη Μεσοποταμία στο διάστημα μεταξύ 4000 και 3000 π.Χ. (βλ. εικ. 14, 15).

Πολύ περισσότερο από τα παλαιολιθικά δείγματα, το νεολιθικό αυτό σύστημα καταγραφής δείχνει ότι πρόδρομος της γραφής ήταν η **αρίθμηση**. Στη νεολιθική εποχή, με την εγκατάσταση της γεωργίας αυξάνεται η ανάγκη να επινοηθεί ένα σύστημα για να καταγραφούν αριθμητικά διάφορα προϊόντα και αγαθά. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι σε τέσσερις τουλάχιστον αρχαιολογικές θέσεις της Συρίας τα πήλινα αυτά αντικείμενα εμφανίζονται γύρω στο 8000–7000 π.Χ. μαζί με τα πρώτα δείγματα της γεωργικής δραστηριότητας: λεπίδες δρεπανιών, χώρους αποθήκευσης σιτηρών. Η γεωργική δραστηριότητα ήταν εκείνη που δημιούργησε την ανάγκη ενός **λογιστικού** συστήματος. Και αυτό το λογιστικό σύστημα είναι ο πρόγονος της γραφής.

4.6 Τα πρώτα συστήματα γραφής

4.6.1 Εικονογραφικά, ιδεογραφικά, σημασιογραφικά συστήματα

Παρακολουθήσαμε ως τώρα τα πρώτα δειλά βήματα για τη δημιουργία ενός συστήματος καταγραφής της πληροφορίας. Το κύριο κίνη-

Εικ. 15. Πήλινη πινακίδα με σφηνοειδή γραφή.

τρο, που ενισχύεται καθώς η ζωή των ανθρώπων γίνεται πιο σύνθετη, ήταν, όπως είδαμε, η **αρίθμηση**. Αλλά αυτά τα συστήματα αρίθμησης δεν αποτελούν ακόμη πλήρη γραφή, γιατί δεν καταγράφουν τον **γλωσσικό ήχο** αλλά καταγράφουν **αντικείμενα, ιδέες, έννοιες, σημασίες**. Γι' αυτό τα ονομάζουμε **εικονογραφικά, ιδεογραφικά, σημασιογραφικά**. Στα συστήματα αυτά δεν ισχύει αυτό που όλοι μας αναγνωρίζουμε ως **γραφή**: η σταθερή και υποχρεωτική **αντιστοίχιση** των σημαδιών της γράφης με **γλωσσικές μονάδες** (λ.χ. συλλαβές, φθόγγους).

Τα **εικονογραφικά/ιδεογραφικά** ή **σημασιογραφικά** αυτά συ-

στήματα είναι ανεξάρτητα από τη γλώσσα, με τον ίδιο τρόπο που είναι ανεξάρτητα από τη γλώσσα τα **σήματα της τροχιάς** σήμερα ή οι **αριθμοί**. Και τα δύο αυτά συστήματα είναι **εικονογραφικά/ιδεογραφικά/σημασιογραφικά**. Όλοι καταλαβαίνουν τί σημαίνουν, άσχετα και ανεξάρτητα από τη μητρική τους γλώσσα. Έτσι, ένας Άγγλος ή ένας Γάλλος μπορεί να καταλάβει τί σημαίνει ένας αριθμός ή ένα σήμα της τροχιάς, χωρίς να εμποδίζεται από τη διαφορά της μητρικής του γλώσσας.

与此同时，俄底修斯离开港湾，走上崎岖的山路，穿过繁茂的林地，越过山岗，行往雅典娜指明的地点，寻觅高贵的牧猪人的踪迹，仆人中，他比谁都忠诚，看护杰卓的俄底修斯的家产。

俄底修斯发现他坐在屋前，四周垒着高耸的墙栏，在一块隆起的地面，围拥着舒坦、宽敞的庭院，地面上干干净净，由牧猪人自己堆建，关围着离家的主人的猪群，不为女主人知晓，也不为年迈的莱耳忒斯知道。他用大块的石头垒起围墙，上面铺着带刺的蒺藜，外面竖着柱杆，围作一圈，顶着石面，排得密密匝匝，劈开的木段，橡树中

Εικ. 16. Η αρχή της ραφωδίας ξ της Οδύσσειας σε κινέζικη μετάφραση.

Οι Κινέζοι χρησιμοποιούν και σήμερα ένα σημασιογραφικό/ιδεογραφικό σύστημα (βλ. εικ. 16). Τα σημεία της γραφής τους αποδίδουν σημασίες και όχι γλωσσικούς ήχους. Στην Κίνα μιλιούνται διαφορετικές γλώσσες. Αλλά όλοι μπορούν, παρά τις διαφορές, να διαβάσουν την ίδια εφημερίδα, γιατί τα σημεία εκφράζουν σημασίες και όχι γλωσσικούς ήχους. Έτσι, αν κάποιος στη Σαγκάη διαβάζει φωναχτά μια εφημερίδα και έχει δίπλα του κάποιον από το Πεκίνο, ο διπλανός του δεν θα καταλάβει τίποτε από τη φωναχτή ανάγνωση, ενώ μπορεί να καταλάβει πλήρως τί λέει η εφημερίδα αν τη διαβάσει ο ίδιος. Πολύ συχνά συμβαίνει, όταν συναντιούνται άνθρωποι από διαφορετικά μέρη της Κίνας όπου μιλιούνται διαφορετικές γλώσσες, να συνεννοούνται

σημειώνοντας στο χαρτί ή «ζωγραφίζοντας» στον αέρα χαρακτήρες της κινέζικης γραφής.

Όπως βλέπουμε, ένα **σημασιογραφικό** σύστημα όπως το κινέζικο έχει το προτέρημα ότι λύνει το πρόβλημα της **πολυγλωσσίας**: οι άνθρωποι, παρά τις διαφορετικές μητρικές τους γλώσσες, μπορούν να συνεννοούνται μέσω της γραφής, όπως συμβαίνει με τους **αριθμούς** ή τα **σήματα της τροχαίας**. Αλλά οι αριθμοί και τα σήματα της τροχαίας αφορούν έναν **ειδικό, περιορισμένο** χώρο πληροφορίας. Όταν το **σημασιογραφικό/ιδεογραφικό** σύστημα καλείται, όπως στα κινέζικα, να «καλύψει» όλο το εύρος των σημασιών που χρειάζονται για την επικοινωνία και χρησιμοποιούνται σε αυτή, τότε προκύπτει ένα **μεγάλο μειονέκτημα**: χρειάζεται ένας **τεράστιος αριθμός σημείων** για να καλυφθεί όλο αυτό το εύρος. Υπολογίζεται ότι ένας Κινέζος, για να θεωρείται «εγγράμματος», πρέπει να ξέρει 3.000 τουλάχιστον ιδεογραφικούς/σημασιογραφικούς χαρακτήρες από ένα σύνολο 50.000 (για την ακρίβεια 49.905).

Μπορείτε να καταλάβετε, ακόμη, πόσο μεγάλο πρόβλημα είναι αυτό για το μικρό κινεζάκι που πάει στο σχολείο. Δεν θα μπορέσει, βέβαια, στο σχολείο να μάθει όλους αυτούς τους χαρακτήρες. Θα το κάνει συνεχίζοντας σε ένα μεγάλο μέρος της ζωής του. Γι' αυτό και στην κινεζική εκπαίδευση η πρώτη επαφή του μικρού παιδιού με τη **γραφή** δεν γίνεται με βάση το **σημασιογραφικό/ιδεογραφικό** σύστημα αλλά με βάση το **λατινικό αλφάβητο**. Μπορείτε να συγκρίνετε (και να βγάλετε μόνοι σας τα συμπεράσματά σας) τους 3.000 χαρακτήρες που έχει να μάθει το κινεζάκι, με τα 24 γράμματα του αλφαβήτου, που πρέπει να μάθει το ελληνόπουλο στις πρώτες τάξεις του δημοτικού.

4.6.2 Συλλαβικά συστήματα γραφής

Με βάση αυτό το σύγχρονο παράδειγμα μπορούμε να καταλάβουμε γιατί στην αρχαιότητα (στη Μεσοποταμία, στην Αίγυπτο) η γνώση των **σημασιογραφικών/ιδεογραφικών** συστημάτων ήταν **προνόμιο** μιας κλειστής ομάδας «ειδικών» (ιερέων, γραφών). Μπορούμε επίσης να καταλάβουμε, πάλι μέσα από το σύγχρονο παράδειγμα, γιατί ήδη γύρω στο 4000-3000 π.Χ. γεννιέται στις πόλεις της Μεσοποταμίας η ανάγκη για ένα **οικονομικότερο** σύστημα γραφής, για ένα σύστημα δηλαδή όπου τα σημεία της γραφής θα είναι **φωνογραφικά**, θα αποδίδουν δηλαδή **γλωσσικούς ήχους** και όχι αντικείμενα ή σημασίες (βλ. εικ. 17). Η ανάγκη για ένα τέτοιο σύστημα γεννιέται και πάλι από τις

κοινωνικές συνθήκες. Από τη στιγμή που ο γεωργικός τρόπος παραγωγής οδήγησε σιγά σιγά σε μεγαλύτερη αφθονία αγαθών, δημιούργησε πολυάνθρωπες πόλεις (στη Μεσοποταμία και αργότερα στην Αίγυπτο), κοινωνική ιεραρχία, διοικητικούς μηχανισμούς, τη δυνατότητα μετακινήσεων και επαφών (με την εφεύρεση του τροχού), ένα σημασιογραφικό σύστημα που είχε την αρχή του στις ανάγκες της αρίθμησης καλούνταν τώρα να εκφράσει ένα **τεράστιο** φάσμα εννοιών: διοίκηση, νόμους, θρησκεία, φορολογία κλπ. Αυτή ακριβώς η «πίεση» θα οδηγήσει σιγά σιγά στην ανακάλυψη των φωνογραφικών συστημάτων – συστημάτων όπου τα γραφικά σημεία αντιστοιχούν σε γλωσσικούς ήχους, όχι σε πράγματα και σημασίες. Άλλωστε πώς να δηλώσει κανείς **εικονογραφικά/ιδεογραφικά** κύρια ονόματα (ονόματα τόπων, προσώπων) ή λέξεις με ασαφές νόημα, όπως λ.χ. τη λέξη *και*, τη λέξη *αλλά* και άλλες;

Στα μεσοποταμιακά σημασιογραφικά συστήματα (στη **σφηνοειδή γραφή** των Σουμεριών) αυτή την ανάγκη τη βλέπουμε να εκφράζεται με την **επέκταση** των βασικών σημασιογραφικών **σημείων** (αυτά ήταν μερικές εκατοντάδες), έτσι ώστε να καλυφθούν οι ανάγκες που επισημάναμε. Και αυτό έγινε με διάφορους συνδυασμούς. Έτσι, το σημείο λ.χ. που σήμαινε ‘νερό’ συνδυάζεται με το σημείο που σήμαινε ‘κεφάλι’ για να κατασκευαστεί η σημασία ‘ποτό/πίνω’ (βλ. εικ. 17). Στην προσπάθεια αυτή όμως γίνεται μια σημαντική «ανακάλυψη»: η ανακάλυψη των «ομώνυμων»/«ομόηχων» λέξεων, λέξεων δηλαδή που έχουν την **ίδια ακουστική μορφή** αλλά **διαφορετική σημασία**. Για να δούμε ένα τέτοιο παράδειγμα από τα ελληνικά, οι λέξεις *πάλη* και *πάλι* έχουν διαφορετική σημασία αλλά ίδιο «ήχο» (ας μη μας μπερδεύει η διαφορά στην ορθογραφία· αυτό το έχουμε ήδη συζητήσει): είναι **ομόηχες** ή **ομώνυμες**. Έτσι και στα σουμεριακά η λέξη *sn*, που σήμαινε ‘σώμα’, ήταν ομόηχη με τη λέξη *sn*, που σήμαινε ‘αντικαθιστώ’.

Οι σουμέριοι γραφείς αποφάσισαν λοιπόν να χρησιμοποιούν το **ιδεόγραμμα** που απέδιδε τη σημασία ‘σώμα’ και για την ομόηχη λέξη που σήμαινε ‘αντικαθιστώ’. Επίσης, η λέξη *ti* σήμαινε ‘βέλος’ αλλά και ‘ζωή’. Η σημασία ‘βέλος’ δηλωνόταν με ένα σημείο που απεικόνιζε ένα βέλος. Στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε για να εκφράσει τη σημασία ‘ζωή’. Το **μεγάλο βήμα** είχε γίνει: η γραφή αρχίζει πλέον να συνδυάζεται και με τη **φωνητική** πλευρά της γλώσσας – να μην είναι αποκλειστικά **σημασιογραφική**. Έτσι άνοιξε ο δρόμος για να οδηγηθούν οι άνθρωποι σε **φωνογραφικά** συστήματα γραφής. Και αυτό έγινε σε δύο βήματα ή στάδια.

ΤΑ ΜΥΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΓΡΑΦΗΣ

Το πρώτο ήταν η ανακάλυψη ότι η λέξη μπορεί να χωριστεί σε συλλαβές (έχουμε ήδη μιλήσει για τη συλλαβή). Έτσι, φτιάχτηκαν συλλαβικά συστήματα γραφής ή συλλαβάρια, όπου κάθε σημείο της

αρχική εικόνα	στροφή 90°	περ. 2500	περ. 2000	Βαβυλωνιακή	Ασσυριακή	σημασία
						ουρανός
						γη
						άνθρωπος
						γυναίκα
						βουνό
						κεφάλι
						στόμα
						φωμί
						φαγητό
						νερό
						ποτό
						πόδι
						ψάρι
						ταύρος
						αγελάδα
						σπόρος

Εικ. 17. Εξέλιξη γραφημάτων της σινηνοειδούς γραφής.

γραφής απέδιδε μια συλλαβή. Το κέρδος ήταν τεράστιο. Ενώ στα σημασιογραφικά συστήματα χρειάζονταν εκατοντάδες ιδεογραμμμάτων για να εκφράσουν την ποικιλία των σημασιών, στα συλλαβικά συστήματα δεν χρειάζονταν πάνω από εκατό.

Το επόμενο βήμα, η κορύφωση της Οδύσσειας της γραφής, ήταν η ανακάλυψη ότι «πέρα» από τη συλλαβή υπάρχουν ακόμη μικρότερες μονάδες ήχου (φθόγγοι ή φωνήματα, όπως τα λέμε σήμερα), οι οποίες συνδυαζόμενες φτιάχνουν την τεράστια ποικιλία των λέξεων. Η ανακάλυψη αυτή ήταν, ουσιαστικά, η ανακάλυψη της φύσης της γλώσσας. Και αυτό το συζητήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο.

4.6.3 Αλφαβητικά συστήματα γραφής

Σε αυτή την ανακάλυψη, που έγινε γύρω στα τέλη της δεύτερης και στις αρχές της πρώτης χιλιετίας π.Χ. (βορειοσημιτικές γραφές, ελληνικό αλφάβητο), βασίζεται η δημιουργία της αλφαβητικής γραφής. Τα εκατό, τουλάχιστον, σημεία που χρειαζόταν η συλλαβική γραφή αντικαθίστανται από τριάντα, το πολύ, σημεία που απεικονίζουν ελάχιστες μονάδες ήχου χωρίς νόημα, οι οποίες συνδυαζόμενες δημιουργούν την τεράστια ποικιλία των μονάδων ήχου με νόημα – των λέξεων.

Με τη δημιουργία της αλφαβητικής γραφής τελειώνει ο μακρύς δρόμος που διένυσαν οι άνθρωποι στην προσπάθειά τους να ξεπεράσουν τους περιορισμούς του «πτερωτού λόγου». Διέθεταν τώρα ένα πανίσχυρο εργαλείο στην υπηρεσία των κοινωνικών αναγκών. Σε αυτό το πανίσχυρο εργαλείο βασίστηκε η εκπαίδευση, η λογοτεχνία, η νομοθεσία και το δίκαιο, η επιστήμη της μνήμης – η ιστορία. «Άνθρωπος αγράμματος, ξύλο απελέκητο», «Φεγγαράκι μου λαμπρό, φέγγε μου να περπατώ, να πηγαίνω στο σχολειό, να μαθαίνω γράμματα, του Θεού τα πράματα.» Σε αυτές τις εκφράσεις, αλλά και σε πολλές άλλες, συνοψίζεται η δύναμη αυτού του παντοδύναμου μέσου, που γέννησε, με πολλές ωδίνες, η ανθρώπινη ιστορία.

Πριν κλείσουμε θα πρέπει να πούμε ότι και σήμερα, όπως και παλιά, υπάρχουν ανθρώπινες κοινότητες, φυλές απομονωμένες, που δεν διαθέτουν γραφή. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν έχουν τρόπους να διατηρούν και να περνούν από γενιά σε γενιά πληροφορίες που είναι σημαντικές για τη ζωή και την επιβίωση της κοινότητας. Και οι τρόποι αυτοί δεν είναι άλλοι από αυτούς που διαθέτουμε και εμείς για τον ίδιο σκοπό, μαζί με τις τεράστιες δυνατότητες που προσφέρει η γραφή: το παραμύθι, με το οποίο ξεκινάμε τη ζωή μας ως παιδιά, οι παροιμίες και τα αινίγματα, οι γιορτές και οι τελετές, το τραγούδι, ο ρυθμός, το ποίημα. Σκεφτείτε πόσο εύκολα θυμόσαστε ένα τραγούδι ή ένα ποίημα που έχει ρυθμό, ομοιοκαταληξία. Με τέτοιους τρόπους, που λειτουργούν ακόμη και στις δικές μας κοινωνίες και κυριαρχούν

στην πρώιμη φάση της ζωής μας, την παιδική (που δεν διαθέτει γραφή), συντηρούνταν και μεταδιδόταν η πληροφορία.

5. Τα μυστικά της γραφής, λοιπόν...

Πρώτο μυστικό: Το πρώτο και αρχαιότερο κίνητρο για τη δημιουργία ενός συστήματος καταγραφής, και επομένως διατήρησης, της πληροφορίας ήταν η **αρίθμηση**. Ενδείξεις γι' αυτό βρίσκουμε ήδη στην παλαιολιθική εποχή.

Δεύτερο μυστικό: Το κίνητρο αυτό γίνεται ισχυρότερο και συνθετότερο με την ανακάλυψη και εγκατάσταση του γεωργικού τρόπου παραγωγής (νεολιθική εποχή). Η δημιουργία πλεονάσματος αγαθών και η συνακόλουθη συνθετότερη κοινωνική οργάνωση κάνουν επιτακτικότερη την ανάγκη ενός (ανεπτυγμένου) λογιστικού συστήματος καταγραφής της πληροφορίας.

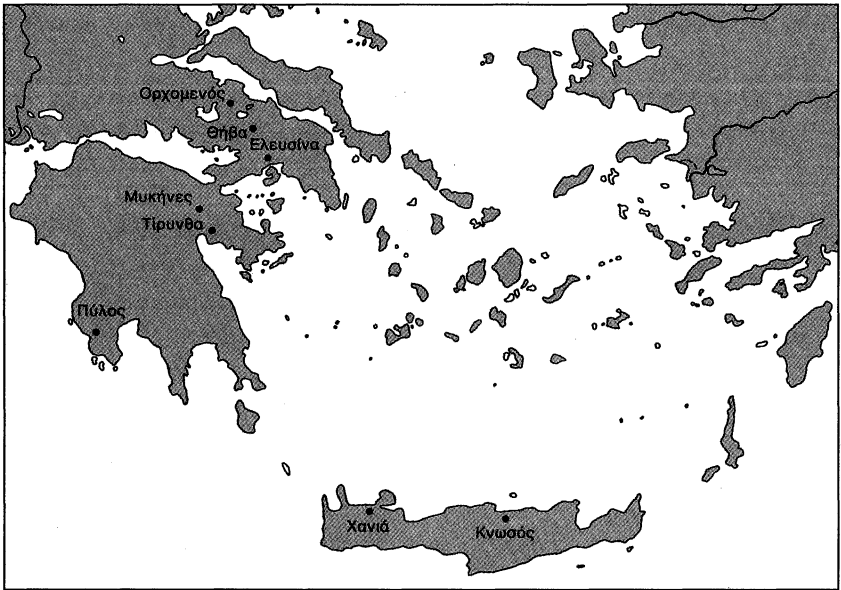
Τρίτο μυστικό: Η παραπέρα οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη θα οδηγήσει στην ανάγκη ενός συστήματος καταγραφής της πληροφορίας που υπερβαίνει τις **λογιστικές** ανάγκες. Αυτό συμβαίνει στην περίοδο 4000-3000 π.Χ. με την ανάπτυξη πλούσιων, πολυάνθρωπων πόλεων στην Εγγύς Ανατολή. Μέσα σε αυτή τη νέα πραγματικότητα θα αναδειχθούν οι αδυναμίες ενός **σημασιογραφικού** συστήματος για την καταγραφή της πληροφορίας. Έτσι θα προκύψουν, βαθμιαία, συλλαβικά συστήματα γραφής (κατά πολύ οικονομικότερα και αποτελεσματικότερα), για να οδηγηθούμε, στα τέλη της δεύτερης και στις αρχές της πρώτης προχριστιανικής χιλιετίας, στην ανακάλυψη της **αλφαβητικής γραφής**.

Η αλφαβητική γραφή είναι η **ολοκλήρωση** της μακράς αυτής πορείας. Βασίζεται στην ανακάλυψη και αναγνώριση της φύσης της γλώσσας - ενός συστήματος που βασίζεται σε έναν μικρό αριθμό μονάδων ήχου χωρίς νόημα, οι οποίες συνδυαζόμενες δημιουργούν την τεράστια ποικιλία των μονάδων ήχου με νόημα: των λέξεων. Με την ανακάλυψη του αλφαβήτου ο άνθρωπος κλείνει ένα πρώτο, και σημαντικό κεφάλαιο, στο μακρύ ταξίδι της κατάκτησης της αυτογνωσίας του.

4. Πότε γεννήθηκε και πότε πρωτογράφηκε η ελληνική γλώσσα

1. Ποιοι και πότε πρωτοέγραψαν ελληνικά

Ας αρχίσουμε από το πιο εύκολο ερώτημα αυτού του κεφαλαίου. Πότε πρωτογράφηκε η ελληνική γλώσσα; Τα πρώτα γραπτά κείμενα της ελληνικής χρονολογούνται στον 14ο–13ο αιώνα π.Χ. Προέρχονται από τα αρχεία των μεγάλων κέντρων (παλατιών, διοικητικών κέντρων) του

Εικ. 18. Τοποθεσίες στις οποίες ανακαλύφθηκαν πινακίδες με κείμενα της γραμμικής Β.

μυκηναϊκού πολιτισμού: Μυκήνες, Πύλος, Τίρυνθα, Θήβα, αλλά και από τα αρχεία της Κρήτης (Κνωσός, Χανιά), όπου επεκτάθηκε ο μυκηναϊκός πολιτισμός (βλ. εικ. 18). Ο μυκηναϊκός κόσμος, που εκτεινόταν σε όλη την κεντρική και τη νότια Ελλάδα, αλλά και σε μερικά νησιά, ήταν οργανωμένος σε μικρά κράτη που διοικούνταν από ανακτορικά κέντρα (παλάτια), όπου είχαν την έδρα τους οι βασιλιάδες

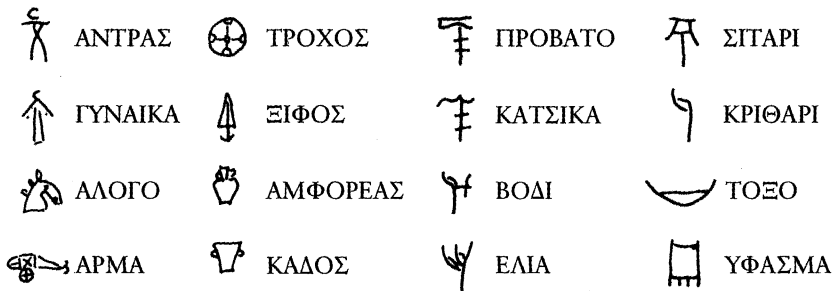
ΠΟΤΕ ΓΕΝΝΗΘΗΚΕ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

𐀀	a	𐀁	e	𐀂	i	𐀃	o	𐀄	u
𐀅	da	𐀆	de	𐀇	di	𐀈	do	𐀉	du
𐀊	ja	𐀋	je			𐀌	jo	𐀍	ju
𐀎	ka	𐀏	ke	𐀐	ki	𐀑	ko	𐀒	ku
𐀓	ma	𐀔	me	𐀕	mi	𐀖	mo	𐀗	mu
𐀘	na	𐀙	ne	𐀚	ni	𐀛	no	𐀜	nu
𐀝	pa	𐀞	pe	𐀟	pi	𐀠	po	𐀡	pu
𐀢	qa	𐀣	qe	𐀤	qi	𐀥	qo		
𐀦	ra	𐀧	re	𐀨	ri	𐀩	ro	𐀪	ru
𐀫	sa	𐀬	se	𐀭	si	𐀮	so	𐀯	su
𐀰	ta	𐀱	te	𐀲	ti	𐀳	to	𐀴	tu
𐀵	wa	𐀶	we	𐀷	wi	𐀸	wo		
𐀹	za	𐀺	ze			𐀻	zo		

Εικ. 19. Το βασικό συλλαβάριο της γραμμικής Β.

και η αριστοκρατία που κυβερνούσαν τα κράτη αυτά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι Μυκήνες με τα «κυκλώπεια» τείχη τους, την Πύλη των Λεόντων και τους θολωτούς τάφους όπου θάβονταν οι βασιλιάδες. Απώηχο αυτού του κόσμου βρίσκουμε στα τραγούδια του Ομήρου, τα ομηρικά έπη.

Στα μυκηναϊκά παλάτια είχε λοιπόν την έδρα της η κρατική διοικητική μηχανή η οποία διαχειριζόταν τον πλούτο που τη συντηρούσε και της έδινε τη δύναμή της: αγαθά, καλλιέργειες, ανταλλαγές, άνθρωποι (αξιωματούχοι, τεχνίτες, δούλοι). Αυτός ο σύνθετος διοικητικός μηχανισμός είχε (για τους ίδιους λόγους που συζητήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο) την ανάγκη ενός συστήματος καταγραφής και διατήρησης της πληροφορίας. Η ανάγκη δηλαδή για ένα σύστημα γραφής προέκυψε, γιατί η κοινωνική ζωή ήταν πια αρκετά σύνθετη, ώστε να μην εξυπηρετείται από τον προφορικό (και μόνο) λόγο.

Εικ. 20. Εικονιστικά (στήλες 1-2) και συμβατικά (στήλες 3-4) εικόνογράμματα της γραμμικής Β.

Έτσι λοιπόν οι μυκηναϊοί άρχοντες αποφάσισαν να χρησιμοποιήσουν ένα σύστημα γραφής κυρίως για τις λογιστικές ανάγκες των βασιλείων τους. Το σύστημα αυτό ονομάστηκε από τους ειδικούς (για λόγους που θα δούμε παρακάτω) γραμμική Β και είναι συλλαβικό. Κάθε σημάδι δηλαδή αντιστοιχεί, όπως λέγαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, σε μία συλλαβή. Υπάρχουν ενενήντα τέτοια συλλαβικά σημεία (βλ. εικ. 19) καθώς επίσης και εκατό περίπου εικόνογράμματα ή ιδεογράμματα (βλ. εικ. 20). Τα σημεία αυτά, μαζί με άλλα που δηλώνουν αριθμούς, χρησιμοποιούνται για να σημάνουν τα πράγματα (κρασί, λάδι, άνθρωπους, τόπους κλπ.) που καταγράφονται και απαριθμούνται στα κείμενα. Τα κείμενα δηλαδή έχουν, όπως είπαμε, λογιστικό χαρακτήρα. Εξυπηρετούν τις λογιστικές ανάγκες ενός σύνθετου διοικητικού μηχανισμού, όπως ακριβώς και στις περιπτώσεις των ανατολικών πολιτισμών που συζητήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Είναι γραμμένα πάνω σε πινακίδες από πηλό. Οι πινακίδες αυτές πλάθονταν από ωμό πηλό, ενισχύονταν εξωτερικά με αχυρένιο πλέγμα και στέγνωναν στον ήλιο. Πινακίδες από πηλό χρησιμοποιούνταν,

όπως είδαμε, και στους παλαιότερους ανατολικούς πολιτισμούς. Η διαφορά είναι ότι, ενώ εκεί ψήνονταν, στον μυκηναϊκό κόσμο δεν ψήνονταν αλλά απλά στέγνωναν στον ήλιο και στη συνέχεια αποθηκεύονταν σε ξύλινα κιβώτια ή καλάθια και τοποθετούνταν σε ράφια, όπως γίνεται σήμερα στα αρχεία των δημόσιων υπηρεσιών (βλ. εικ. 21).

Εικ. 21. Αναπαράσταση του χώρου των αρχείων του ανακτόρου της Πύλου, όπως τον φαντάστηκε ο Chadwick.

Οι πινακίδες αυτές δεν θα είχαν φτάσει ως εμάς, αν δεν είχε μεσολαβήσει ένα γεγονός που βοήθησε να διατηρηθούν: στις αρχές του 14ου και στην πορεία του 13ου αιώνα π.Χ. τα μυκηναϊκά παλάτια καταστρέφονται. Δεν ξέρουμε ποιοι ήταν οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτές τις καταστροφές. Οι φωτιές όμως στις οποίες παραδόθηκαν τα μυκηναϊκά ανάκτορα έψησαν τις ωμές πινακίδες που ήταν αποθηκευμένες στα αρχεία των παλατιών και έτσι βοήθησαν στη διατήρηση και την ανεύρεσή τους στις ανασκαφές (βλ. εικ. 22). Ο πηλός σίγουρα δεν θα ήταν το μόνο υλικό πάνω στο οποίο γράφονταν τα κείμενα της γραμμικής Β. Είναι πολύ πιθανόν να χρησιμοποιούσαν δέρ-

ματα πάνω στα οποία έγραφαν ή και **πάπυρο**. Τα υλικά αυτά όμως δεν αντέχουν στον χρόνο και έτσι δεν έφτασαν ως εμάς.

Εικ. 22. Πινακίδες της γραμμικής Β, όπως βρέθηκαν στην Κνωσό.

2. Γραμμική Β: τα πρώτα ελληνικά κείμενα

Τα πρώτα δείγματα της γραμμικής Β βρέθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα, στις ανασκαφές που έκανε ο άγγλος αρχαιολόγος Arthur Evans στην Κρήτη (βλ. εικ. 22 και προβ. εικ. 23, 24). Έπρεπε, ωστόσο, να περιμένουμε έως τις αρχές της δεκαετίας του 1950 για να αποκρυπτο-

γραφηθεί η γραμμική Β. Αυτό το κατάφερε ένας άγγλος ερασιτέχνης, ο αρχιτέκτονας Michael Ventris, ο οποίος στα χρόνια του Β' Παγκο-

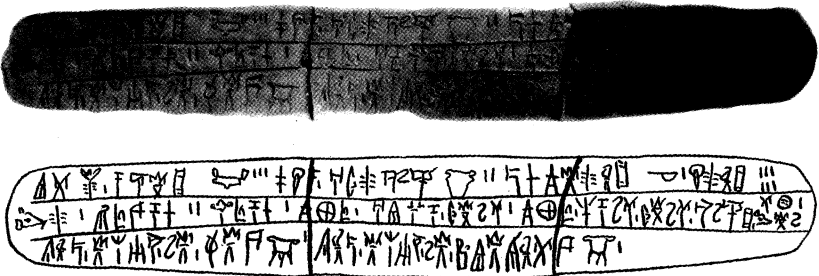

Εικ. 23. Πινακίδα του λεγόμενου σελιδόσχημου τύπου με κείμενο σε γραμμική Β, από τις Μυκήνες.

σμίου Πολέμου είχε ειδικευτεί στο «σπάσιμο» των μυστικών κωδίκων της πολεμικής μηχανής των Γερμανών. Με τη βοήθεια του ειδικού στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας John Chadwick του Πανεπιστημίου του Cambridge έδειξε πειστικά ότι η γραμμική Β «έκρυβε» κείμενα στην ελ-

ληνική γλώσσα: ήταν το **πρώτο** σύστημα γραφής που χρησιμοποιήθηκε για να γραφτεί η ελληνική γλώσσα.

Στην αποκρυπτογράφηση βοήθησε ένα σύστημα γραφής συγγενικό με τη γραμμική Β, το **κυπριακό συλλαβάριο** (βλ. εικ. 25), για το οποίο θα μιλήσουμε σε λίγο. Με το σύστημα αυτό γράφτηκε για πρώτη φορά η ελληνική γλώσσα όπως μιλιόταν στην Κύπρο (κυπριακή διάλεκτος). Με βάση τις ομοιότητες των σημείων του κυπριακού συλλαβαρίου με τα σημεία της γραμμικής Β, έγιναν υποθέσεις για τις συλλαβές στις οποίες αντιστοιχούν τα σημεία της γραμμικής Β. Οι σειρές

Εικ. 24. Πινακίδα του λεγόμενου φοινικόφυλλου τύπου με κείμενο σε γραμμική Β, από την Πύλο.

των σημείων στη γραμμική Β χωρίζονται από κάθετες γραμμές. Αυτό δηλώνει ότι οι ομάδες των σημείων που διαχωρίζονται με αυτό τον τρόπο αντιστοιχούν σε λέξεις. Όταν βρίσκουμε την ίδια σειρά σημείων να επαναλαμβάνεται με κάποιες αλλαγές στο τέλος της, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι έχουμε να κάνουμε με ένα ουσιαστικό σε διαφορετικές πτώσεις. Και για να καταλάβετε, ας δούμε ένα παράδειγμα: Αν βρούμε να επανέρχεται στις πινακίδες μια ακολουθία τριών σημείων, λ.χ. $\text{M} \text{H} \text{K}$, αλλά συχνά αυτή εμφανίζεται και με μια εκτενέστερη μορφή, $\text{M} \text{H} \text{K} \text{X}$, τότε μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι το τελευταίο σημείο αντιπροσωπεύει μια μορφή κατάληξης, όπως στη λέξη *αλεπού*, *αλεπού-δες*. Με τέτοιου είδους παρατηρήσεις ο Ventris κατέληξε στην αποκρυπτογράφηση της γραμμικής Β.

Μία από τις πρώτες λέξεις που διαβάστηκε και έπεισε ότι η γλώσσα των πινακίδων ήταν η ελληνική ήταν ακριβώς η λέξη $\text{M} \text{H} \text{K} \text{X}$, που διαβάστηκε ως *ti-ri-ro-de*. Το εικονόγραμμα ενός τρίποδα που τη συνόδευε (ένα τέτοιο εικονόγραμμα υπάρχει στο τέλος της πινακίδας στην εικ. 24) έπεισε πέρα από κάθε αμφιβολία ότι η ανάγνωση ήταν ορθή

και ότι πρόκειται για μια μορφή (σε κάποια πτώση και σε κάποιον αριθμό) της αρχαίας ελληνικής λέξης *τρίπους* 'τρίποδο (αγγείο)'. Τις λέξεις της συλλαβικής γραμμικής Β τις γράφουμε με λατινικούς χαρακτήρες για να τις ξεχωρίζουμε (για λόγους που θα δούμε αμέσως πιο κάτω) από τις λέξεις της «αλφαβητικής» ελληνικής, της ελληνικής δηλαδή όπως γράφεται σήμερα, με τα «σημάδια» (τα γράμματα) του αλφαβήτου. Οι παύλες, όπως στη λέξη *ti-ri-po-de*, μπαίνουν για να δηλώσουν τα συλλαβικά «σημάδια» που «στέκονται» για κάθε συλλαβή: στο *ti* αντιστοιχεί ένα συλλαβικό σημάδι, στο *ri* άλλο σημάδι κλπ.

Αλλά γιατί στη γραμμική Β ο πληθυντικός *τρίποδες* γράφεται *ti-ri-po-de*; Έτσι προφερόταν εκείνη την εποχή; Η απάντηση είναι όχι. Αυτό που συμβαίνει είναι ότι η γραμμική Β (που, όπως είπαμε, είναι συλλαβικό σύστημα γραφής που αποτυπώνει συλλαβές οι οποίες αποτελούνται από ένα σύμφωνο και ένα φωνήεν) δεν έχει σημάδια για **συμφωνικά συμπλέγματα**, συμπλέγματα δηλαδή που αποτελούνται από σύμφωνα στη σειρά. Τα συμφωνικά συμπλέγματα (όπως το *τρ* του *τρίπους* λ.χ.) **αναλύονται**. Αυτό που γίνεται είναι ότι το συμφωνικό σύμπλεγμα παριστάνεται με δύο σημάδια, καθένα από τα οποία δηλώνει ένα από τα σύμφωνα μαζί με το φωνήεν που ακολουθεί. Έτσι, η ακολουθία *τρι* δηλώνεται με δύο συλλαβικά σημάδια: *ti-ri*. Η ακολουθία *πτο*, όπως στη λέξη *πτόλις* 'πόλη', αναλύεται (χωρίζεται) και δηλώνεται με δύο συλλαβικά σημάδια, και η πλήρης λέξη είναι *po-to-li*. Γιατί γίνεται αυτό; Γιατί η λέξη *τρίποδες* δεν σημαίνεται με τρία σημάδια (συλλαβικά) που αντιστοιχούν στις τρεις συλλαβές που τη συγχροτούν, *τρί-πο-δες*, και αντί γι' αυτό βρίσκουμε το *ti-ri-po-de*;

Η πιθανότερη πηγή από την οποία **δανείστηκαν** οι Μυκηναίοι το σύστημα γραφής τους, τη γραμμική Β, ήταν το σύστημα που χρησιμοποιούσε ο **μινωικός πολιτισμός**, ο πολιτισμός που αναπτύχθηκε στην Κρήτη στη διάρκεια της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., με κέντρα την Κνωσό, τη Φαιστό, τα Μάλλια, τη Ζάκρο και άλλες θέσεις, όπου βρέθηκαν τα ανάκτορα και τα διοικητικά κέντρα της μινωικής Κρήτης. Οι Μινωίτες ανέπτυξαν πριν από τους Μυκηναίους ένα σύστημα γραφής (**συλλαβικό** και αυτό) για να εξυπηρετήσουν τις λογιστικές ανάγκες των διοικητικών μηχανισμών τους. Το σύστημα αυτό ονομάστηκε από τους ειδικούς **γραμμική Α**. Γι' αυτό και το (χρονικά μεταγενέστερο) σύστημα των Μυκηναίων ονομάστηκε **γραμμική Β**. Η **γραμμική Α**, και θα μιλήσουμε γι' αυτήν σε λίγο, ήταν ο «πρόγονος» της γραμμικής Β (βλ. εικ. 26). Αλλά ενώ η γραμμική Β αποκρυπτογραφήθηκε, η γραμμική Α δεν έχει αποκρυπτογραφηθεί. Από τα λίγα που

μπορούμε να ξέρουμε είναι ότι η γλώσσα αυτή, η γλώσσα του μινωικού κόσμου, **δεν ήταν ελληνική**.

Το συλλαβικό σύστημα, λοιπόν, για την καταγραφή της άγνωστης μινωικής γλώσσας που είναι γραμμένη με τη γραμμική Α, το δανείστηκαν οι Μυκηναίοι για να καταγράψουν τη δική τους γλώσσα, την ελληνική. Φαίνεται όμως ότι κράτησαν από αυτό το παλιότερο σύστημα κάποια χαρακτηριστικά που ανήκαν στη γλώσσα που κατέγραφε, παρόλο που δεν «ταίριαζαν» στη δική τους γλώσσα, την ελληνική. Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό ίσως ήταν η αποφυγή συμφωνικών συμπλεγμάτων που δίνει την παράξενη, για τα ελληνικά, καταγραφή της λέξης *trípodēs* ως *ti-ri-ro-de*. Φαίνεται δηλαδή ότι η γλώσσα των Μινωιτών απέφευγε τα συμφωνικά συμπλέγματα, «δούλευε» δηλαδή με συλλαβές που αποτελούνταν από φωνήεν + σύμφωνο ή σύμφωνο + φωνήεν, και όχι σύμφωνο + σύμφωνο + φωνήεν. Αυτό το χαρακτηριστικό (που δεν «ταϊριάζει» στα ελληνικά) φαίνεται ότι το κράτησαν οι Μυκηναίοι και η γραμμική Β. Δεν προσάρμοσαν δηλαδή το σύστημα που δανείστηκαν στις ιδιαιτερότητες της ελληνικής. Γι' αυτό και εμφανίζεται αυτή η περίεργη «ορθογραφία».

3. Γραμμική Β: μια ελλειπτική γραφή

Αλλά η γραμμική Β εμφανίζει και άλλες ιδιαιτερότητες (ίσως για τον ίδιο λόγο) που την κάνουν ένα δύσκολο και **ελλειπτικό** σύστημα γραφής. Έτσι, δεν σημειώνονται σε αυτήν τα τελικά σύμφωνα. Η λέξη *θυγάτηρ*, π.χ., που σημαίνει στα αρχαία ελληνικά ό,τι και στα νέα, τη θυγατέρα, γράφεται στη γραμμική Β *tu-ka-te*, χωρίς σημάδι για το τελικό ρ. Εδώ θα προσέξετε ότι γίνεται και κάτι άλλο. Το θ (που στα αρχαία ελληνικά, όπως θα δούμε, προφερόταν ως [th]) δεν διακρίνεται από το τ, όπως το βρίσκουμε στη λέξη *ti-ri-ro-de*. Έτσι, λοιπόν, τα σύμβολα *ta, te, ti, to, tu* μπορούν να διαβαστούν είτε ως *θα, θε, θι, θο, θυ* = [tha], [the], [thi], [tho], [thu] (θυμηθείτε ότι το υ παριστάνει το φωνήεν [u]), είτε ως *τα, τε, τι, το, τυ* = [ta], [te], [ti], [to], [tu]. Για να καταλάβετε τί σημαίνει αυτό σκεφτείτε τις δύο λέξεις της νέας ελληνικής *τάμα* και *θάμα* (π.χ. *πράματα* και *θάματα* 'θαύματα'). Οι δυο αυτές λέξεις διαφέρουν ως προς τα αρχικά τους σύμφωνα, και αυτή η διαφορά είναι που δημιουργεί τις διαφορετικές σημασίες τους (θυμηθείτε τί λέγαμε γι' αυτό το ζήτημα στο δεύτερο κεφάλαιο). Οι δυο αυτές λέξεις, αν τις γράφαμε με το σύστημα της γραμμικής Β, δεν θα διέφεραν καθόλου – θα γράφονταν με τον ίδιο τρόπο: *ta-ma*.

Καταλαβαίνετε το πρόβλημα που δημιουργεί μια τέτοια **ασάφεια**. Δεν μπορεί κανείς να είναι βέβαιος για ποια λέξη πρόκειται, εκτός αν βοηθά το υπόλοιπο κείμενο (αυτό που ονομάζουμε **συμφραζόμενα**). Και αυτό είναι ένα βασικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε σήμερα, καθώς προσπαθούμε να καταλάβουμε τα κείμενα αυτά. Για τους ίδιους τους Μυκηναίους αυτό δεν θα πρέπει να ήταν πρόβλημα. Η γραφή δεν είχε **πλατιά διάδοση**, όπως θα γίνει αργότερα με την αλφαβητική γραφή και έως τις μέρες μας. Ήταν κτήμα μιας περιορισμένης ομάδας ειδικών, των **γραφέων**, που κατέγραφαν ένα περιορισμένο φάσμα πληροφοριών (λογιστικούς καταλόγους προϊόντων, προσώπων κλπ.). Οι κατάλογοι αυτοί, με το περιορισμένο περιεχόμενο, δεν απευθύνονταν σε ένα **ευρύ κοινό** αλλά στη «γραφειοκρατία» των ανακτόρων. Έτσι, δεν υπήρχε πρόβλημα συνεννόησης και κατανόησης, παρά τις ασάφειες του συστήματος γραφής, όπως δεν υπάρχει σήμερα πρόβλημα κατανόησης για έναν επιχειρηματία που διαβάξει τα **λογιστικά έγγραφα** που του δίνει το λογιστήριό του. Ξέρει για ποιο πράγμα γίνεται λόγος και δεν τον εμποδίζει ο συντομογραφικός ή και ελλειπτικός τρόπος γραφής ενός λογιστικού εγγράφου. Για κάποιον όμως «απ' έξω», τα λογιστικά αυτά έγγραφα είναι «σκοτεινά» με έναν τρόπο που δεν διαφέρει πολύ από τα αντίστοιχα προβλήματα που δημιουργούν τα κείμενα της γραμμικής Β.

Αυτό λοιπόν που πρέπει να καταλάβουμε είναι ότι η ανάγκη για ένα σύστημα γραφής χωρίς υπερβολική **ασάφεια** και **ελλειπτικότητα** γεννιέται όταν **διευρύνεται** το είδος της πληροφορίας που καταγράφεται. Η διεύρυνση αυτή σημαίνει ότι οι αποδέκτες, αλλά και οι κάτοχοι της γνώσης της γραφής (του **γραμματισμού**, όπως λέμε), δεν περιορίζονται σε μια μικρή, προνομιούχα ομάδα ειδικών αλλά επεκτείνονται σε ευρύτετες ομάδες ανθρώπων. Η διεύρυνση στο είδος της πληροφορίας που καταγράφεται συμβαδίζει λοιπόν με τη διεύρυνση του κοινού που διαβάξει. Έτσι γεννιέται η ανάγκη για ένα σύστημα γραφής που απεικονίζει με μεγαλύτερη ακρίβεια τον λόγο. Και αυτό βέβαια είναι το αλφαβητικό, για το οποίο έχουμε ήδη μιλήσει και θα μιλήσουμε αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο.

3.1 Και άλλα «μπερδέματα» της γραμμικής Β

Αλλά ας συνεχίσουμε την περιγραφή του συστήματος της γραμμικής Β και των κανόνων του. Το αρχικό σ (το σ στην αρχή της λέξης) δεν δηλώνεται όταν ακολουθεί σύμφωνο. Έτσι, η λέξη **σπέρμα** γράφεται

pe-ma. Αλλά, όπως δείχνει το παράδειγμα αυτό, δεν δηλώνεται και το σύμφωνο ρ. Το σύμφωνο αυτό, καθώς και τα σύμφωνα ν και λ, συνήθως δεν δηλώνονται όταν βρίσκονται στο τέλος συλλαβής, δηλαδή μπροστά από ένα άλλο σύμφωνο, ή στην αρχή συλλαβής όταν ακολουθεί σύμφωνο, όπως και στην περίπτωση του σ: *pe-ma*. Ας δούμε ένα ακόμη παράδειγμα. Η λέξη *pa-ka-na* συνήθως συνοδεύεται στις πινακίδες από το εικονόγραμμα ενός σπαθιού. Σημαίνει λοιπόν 'σπαθιά' και είναι λέξη που είναι γνωστή από τα υστερότερα ελληνικά κείμενα ως *φάσγανον*, πληθ. *φάσγανα*. Όπως βλέπετε, δεν δηλώνεται το σ: *pa-ka-na*. Επιπλέον, όπως δείχνει το παράδειγμα αυτό, η γραμμική Β δεν ξεχωρίζει το π, το φ και το β. Έτσι, το φ της λέξης *pa-ka-na* = *φάσγανα* γράφεται με τον ίδιο τρόπο όπως το π της λέξης *pe-ma* = *σπέσμα*.

Φαντάζεστε λοιπόν τις δυσκολίες που έχουμε να καταλάβουμε τί σημαίνει μια λέξη της γραμμικής Β, όταν δεν βοηθούν τα συμφραζόμενα. Για να δώσουμε και πάλι ένα τεχνητό παράδειγμα, οι δυο λέξεις της νέας ελληνικής *φαγάνα* και *παγάνα* 'ενέδρα' στη γραμμική Β θα γράφονταν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο: *pa-ka-na*. Αλλά η λέξη *pa-ka-na* = *φάσγανα* δείχνει και κάτι άλλο. Η γραμμική Β δεν κάνει τη διάκριση κ, γ, χ. Έτσι η λέξη *pa-ka-na* = *φάσγανα* γράφεται με τον ίδιο τρόπο όπως η λέξη *ko-to-na* = *κτοίνα* 'περιουσία σε γη', παρόλο που στη μια περίπτωση έχουμε να κάνουμε με γ και στην άλλη με κ.

Μια ακόμη ιδιομορφία της γραμμικής Β είναι ότι δεν διαφοροποιούνται μεταξύ τους τα «υγρά» σύμφωνο ρ και λ. Έτσι, για να χρησιμοποιήσουμε και πάλι ένα τεχνητό παράδειγμα με βάση τα νέα ελληνικά, η λέξη *re-o* μπορεί να αντιστοιχεί είτε στη λέξη *ρέω* είτε στη λέξη *λέω*. Πώς αποφασίζει κανείς για ποια από τις δυο λέξεις πρόκειται; Για μας που προσπαθούμε να διαβάσουμε τα μυκηναϊκά κείμενα, αυτό είναι πολύ δύσκολο, εκτός αν βοηθούν τα συμφραζόμενα. Για τους ίδιους του Μυκηναίου της ανακτορικής γραφειοκρατίας αυτό δεν θα ήταν δύσκολο, για τους λόγους που εξηγήσαμε λίγο πριν.

Το σύστημα της γραμμικής Β δηλώνει τις διφθόγγους. Έτσι η λέξη *ού*, που σήμαινε 'δεν' στα αρχαία ελληνικά, γράφεται με δύο συλλαβογράμματα, το ένα για το ο και το άλλο για το υ: *o-u*. το ίδιο συμβαίνει και με τις διφθόγγους *αι* και *ευ*, π.χ. *e-u-me-de*, δηλαδή το κύριο όνομα *Εὐμήδης*. Θυμηθείτε τί λέγαμε στο δεύτερο κεφάλαιο για το η στα αρχαία ελληνικά: δήλωνε ένα μακρό [e] = [ee]. Η γραμμική Β δεν είχε ειδικό σύμβολο για το μακρό [e], όπως και για τα άλλα μακρά φωνήεντα. Οι δίφθογοι που είχαν ως δεύτερο στοιχείο τους το ι γράφονταν χωρίς το ι. Έτσι η λέξη *ἔλαιον* 'λάδι' γράφεται ως *e-ra-wo*,

χωρίς το *i* της διφθόγγου *αι*. Το τελευταίο συλλαβόγραμμα, που αντιστοιχεί στη συλλαβή *ωο*, εμφανίζει έναν φθόγγο, το [w], τον οποίο έχουμε ήδη συζητήσει στο δεύτερο κεφάλαιο. Ο φθόγγος αυτός χάθηκε σε πολλές διαλέκτους της αρχαίας ελληνικής της επόμενης χιλιετίας, αλλά στα μυκηναϊκά διατηρείται.

Στα μυκηναϊκά διατηρείται επίσης μια κατηγορία φθόγγων που δεν εμφανίζονται (έχουν χαθεί) στα ελληνικά της επόμενης χιλιετίας. Οι φθόγγοι αυτοί λέγονται **χειλοϋπερωικοί**, γιατί σχηματίζονται από τα χείλη και το στρογγύλεμά τους, και το ανέβασμα της γλώσσας προς τον ουρανίσκο (υπερώα): *qa, qe, qi, qo* = [kwa], [kwe], [kwi], [kwo].

Η ελληνική γλώσσα πρωτογράφηκε λοιπόν με τη χρήση ενός συλλαβικού συστήματος, της γραμμικής Β. Το κίνητρο που οδήγησε στην υιοθέτηση αυτού του συστήματος (**δανεισμένου** από τον αρχαιότερο πολιτισμό της μινωικής Κρήτης) ήταν η εξυπηρέτηση των λογιστικών αναγκών των μυκηναϊκών παλατιών. Η **ελλειπτικότητα** και οι **ατέλειες** του συστήματος αυτού εξηγούνται τόσο από τον **περιορισμένο** στόχο του (κείμενα λογιστικού χαρακτήρα για τις εσωτερικές ανάγκες της μυκηναϊκής ανακτορικής γραφειοκρατίας) όσο και από την ατελή προσαρμογή του συστήματος αυτού (που επινοήθηκε για μια άλλη γλώσσα) στην ελληνική γλώσσα και στα χαρακτηριστικά της.

4. Το κυπριακό συλλαβάριο

Ένα παρόμοιο με τη γραμμική Β **συλλαβικό σύστημα** χρησιμοποιήθηκε και για την καταγραφή της ελληνικής γλώσσας στην Κύπρο, της **κυπριακής διαλέκτου** (θα μιλήσουμε για τις διαλέκτους της αρχαίας ελληνικής γλώσσας αργότερα). Τα πρώτα κείμενα αυτής της συλλαβικής γραφής της Κύπρου χρονολογούνται γύρω στο 800 π.Χ. Το σύστημα αυτό εξακολούθησε να χρησιμοποιείται ως τον 3ο αιώνα π.Χ. και για ένα διάστημα παράλληλα με την **αλφαβητική γραφή**. Μετά τον 3ο αιώνα π.Χ. επικρατεί ολοκληρωτικά η αλφαβητική γραφή.

Η ανακάλυψη ότι η κυπριακή συλλαβική γραφή καταγράφει την ελληνική γλώσσα έγινε από τον άγγλο George Smith στη δεκαετία 1870–1880. Σε αυτό βοήθησε το γεγονός ότι υπήρχαν επιγραφές που είχαν ταυτόχρονα το κείμενο στη **συλλαβική γραφή**, το ίδιο κείμενο στην **ελληνική** που χρησιμοποιεί το **αλφάβητο** και, τέλος, το ίδιο κείμενο στη **φοινικική γραφή**, τη γραφή δηλαδή που χρησιμοποιούσαν οι Φοίνικες (θα μιλήσουμε γι' αυτήν αργότερα), οι οποίοι κατοικούσαν σε αρκετές περιοχές της Κύπρου. Αυτή η συνύπαρξη είναι το «όνειρο»

της κάθε αποκρυπτογράφησης, γιατί βοηθάει να συνδεθεί το άγνωστο με το γνωστό. Έτσι, άλλωστε, αποκρυπτογραφήθηκε η **ιερογλυφική** της Αιγύπτου, με βάση την περίφημη πινακίδα της Ροζέτας, όπου συνυπήρχε το ιερογλυφικό κείμενο με κείμενα σε γνωστές γραφές και γλώσσες (μία από αυτές ήταν η ελληνική).

Το κυπριακό συλλαβικό σύστημα (**κυπριακό συλλαβάριο**, όπως λέγεται· βλ. ειχ. 25) αποτελείται από πενήντα πέντε **συλλαβογράμματα**, σημεία δηλαδή τα οποία, όπως και στη γραμμική Β, αντιστοιχούν σε συλλαβές. Ας δούμε μερικές ομοιότητες και διαφορές του κυπριακού συλλαβαρίου με τη γραμμική Β. Όπως και στη γραμμική Β, το συλλαβόγραμμα *pa* που δηλώνει τη συλλαβή [pa] δεν αντιστοιχεί μόνο σε αυτή την ακολουθία ήχων αλλά και στις ακολουθίες [ba] (= βα· θυμηθείτε τί λέγαμε για την προφορά του β στα αρχαία ελληνικά) και [pha] (= φα). Έτσι η λέξη βασιλεύς γράφεται *pa-si-re-u-se*, με τον ίδιο τρόπο (όσον αφορά την πρώτη συλλαβή) όπως και η λέξη *pa-i-te-se* = *παῖδες*. Όπως δείχνει η τελευταία λέξη, το δ της λέξης *παῖδες* (το δ προφερόταν ως [d] στα αρχαία ελληνικά) γράφεται με *t* (*te*), με τον ίδιο τρόπο δηλαδή που δηλώνεται το **άηχο οδοντικό** [t]. Δεν διακρίνει δηλαδή το σύστημα, αντίθετα με τη γραμμική Β, το άηχο οδοντικό τ από το ηχηρό οδοντικό δ (= [d]).

Το ίδιο ισχύει, όπως στη γραμμική Β, και για τους φθόγγους κ, γ (= [g]), χ (= [kh]): *ka-si-ke-ne-ta* = *κασιγνήτα* ‘αδελφή’, *ma-ka* = *μάχη*. Όπως βλέπετε, το *k* δηλώνει τόσο το κ [k] όσο και το γ [g] και το χ [kh]. Η λέξη *pa-si-re-u-se* = *βασιλεύς* δείχνει μια διαφορά της κυπριακής συλλαβικής γραφής από τη μυκηναϊκή, τη γραμμική Β. Ενώ στη γραμμική Β δεν δηλώνονται τα τελικά σύμφωνα (*tu-ka-te* = *θυγάτηρ*), στο κυπριακό σύστημα τα τελικά σύμφωνα δηλώνονται με την «κατασκευή» μιας συλλαβής που αποτελείται από το τελικό σύμφωνο και το «νεκρό» φωνήεν *e*: *pa-si-re-u-se*, *te-me-no-se* = *τέμενος*. Δείτε μια τελευταία διαφορά. Η λέξη σπέρμα στη γραμμική Β αποδίδεται ως *pe-ma*. Δεν δηλώνεται ούτε το σ ούτε το ρ. Στο κυπριακό σύστημα η απόδοση είναι πληρέστερη. Τα σύμφωνα σ και ρ δηλώνονται αφού διαχωριστούν τα **συμφωνικά συμπλέγματα σπ, ρμ**: *se-pe-re-ma*.

4.1 Ένα βελτιωμένο συλλαβικό σύστημα γραφής

Το κυπριακό συλλαβικό σύστημα γραφής, αν και δεν παύει να έχει τις αδυναμίες που επισημάναμε συζητώντας τη γραμμική Β, είναι σαφώς πληρέστερο, δηλαδή βελτιωμένο ως προς την καταγραφή της γλώσ-

ΠΟΤΕ ΓΕΝΝΗΘΗΚΕ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

σας. Και αυτό δεν είναι άσχετο με το γεγονός ότι η χρήση του δεν περιορίζεται στην αποκλειστική καταγραφή πληροφοριών λογιστικού

✱	a	✱	e	✱	i	≧	o	Υ	u
∇	ja					⋈	jo		
⊥	ka	✱	ke	Ῡ	ki	∩	ko	✱	ku
∨	la	8	le	⊥	li	+	lo	⊖	lu
✱	ma	✱	me	∨	mi	⊖	mo	✱	mu
⊥	na	∩	ne	∨	ni	∩	no	∩	nu
⊥	pa	∩	pe	∨	pi	∩	po	∨	pu
∩	ra	∩	re	∩	ri	∩	ro	∩	ru
∨	sa	∩	se	∩	si	≧	so	✱	su
⊥	ta	∩	te	∩	ti	∩	to	∩	tu
∩	wa	∩	we	∩	wi	∩	wo		
∩	xa	∩	xe			∩	zo		
∩	ga								

Εικ. 25. Το κυπριακό συλλαβάριο.

τύπου αλλά έχει ένα πολύ ευρύτερο φάσμα: δημόσιες επιγραφές πάνω σε λίθο, επιγραφές επιτύμβιες (πάνω σε τάφους), αναθηματικές (επιγραφές δηλαδή που καταγράφουν αφιερώσεις σε θεότητες) κλπ.

Όπως λέγαμε λίγο πιο πριν, η ανάγκη για ένα ακριβέστερο σύστημα καταγραφής της γλώσσας γεννιέται όταν οι πληροφορίες που καταγράφονται δεν είναι στενά λογιστικού τύπου (και επομένως αφορούν ένα **περιορισμένο** θέμα και ένα **περιορισμένο κοινό**) αλλά καλύπτουν ευρύτερες πλευρές και όψεις της κοινωνικής ζωής και επομένως έχουν ένα ευρύτερο κοινό **αποδεκτών**, δηλαδή αναγνωστών. Αυτό πιθανότατα εξηγεί γιατί το κυπριακό συλλαβάριο είναι, συγκριτικά με τη γραμμική Β, **λιγότερο ελλειπτικό** στην καταγραφή της γλώσσας. Και αυτή την αυξανόμενη ανάγκη της κοινωνίας για ένα ακριβέστερο σύστημα καταγραφής της γλώσσας που θα καλύπτει όλες τις όψεις της κοινωνικής ζωής και δεν θα απαιτεί για τη χρήση του και την **ανάγνωσή του ειδικούς γραφείς και ειδικούς αναγνώστες** (ο λογιστής, για να μιλήσουμε με ένα σύγχρονο παράδειγμα που έχουμε ήδη χρησιμοποιήσει, είναι ένας **ειδικός γραφέας**, και αυτός που διαβάζει το λογιστικό κείμενο είναι ένας **ειδικός αναγνώστης**), αυτή την ανάγκη θα την ικανοποιήσει ένα νέο σύστημα γραφής, το **αλφαβητικό**.

Η υιοθέτηση λοιπόν αυτού του νέου συστήματος γραφής (πληρέστερου και ακριβέστερου ως προς την απόδοση της γλώσσας) είχε ως **κίνητρο** το ίδιο κίνητρο που οδήγησε στη γέννηση της γραφής: τις ανάγκες της κοινωνίας. Αυτές οι ανάγκες αλλάζουν μέσα στον χρόνο. Η **αλφαβητική γραφή** έρχεται να ικανοποιήσει την ανάγκη για ένα ευρύτερο φάσμα πληροφόρησης, που δεν αφορά έναν κλειστό, προνομιούχο κύκλο ανθρώπων αλλά ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας. Αλλά σε αυτό θα ξαναγυρίσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Η **γραμμική Β**, το **κυπριακό συλλαβάριο** αλλά και η **αλφαβητική γραφή**, όπως θα δούμε αργότερα, είναι **δάνεια** από παλαιότερους πολιτισμούς της Ανατολής. Η γραφή ήταν, από τις πρώτες αρχές της, ένα εργαλείο που **ένωνε** διαφορετικούς πολιτισμούς.

5. Η γραμμική Α

Ας γυρίσουμε για λίγο πίσω στον χρόνο και στην περιοχή απ' όπου οι Μυκηναίοι δανείστηκαν το συλλαβικό σύστημα γραφής. Η περιοχή αυτή ήταν η **μινωική Κρήτη**. Από τη μινωική Κρήτη προέρχεται η **γραμμική Α**, δηλαδή το σύστημα γραφής που δανείστηκαν και τροποποίησαν οι Μυκηναίοι δημιουργώντας το δικό τους σύστημα, τη **γραμμική Β**, για να καταγράψουν για πρώτη φορά την ελληνική γλώσσα. Τα πρώτα δείγματα αυτού του συστήματος γραφής πηγαίνουν

πίσω στο 1800 π.Χ. και προέρχονται από το παλάτι της Φαιστού. Η γραφή αυτή χρησιμοποιείται μέχρι περίπου το 1400 π.Χ. και δείγματα της βρίσκουμε σε όλα τα κέντρα του μινωικού κόσμου της Κρήτης, με πιο σημαντικό την Κνωσό και το παλάτι της (βλ. εικ. 26). Τα βρίσκουμε επίσης και σε περιοχές που ήταν σε επαφή με τον μινωικό κόσμο: τη Θήρα, τη Μήλο, την Κέα, τα Κύθηρα, τη Σαμοθράκη, ως και τη μακρινή Μίλητο της Μικράς Ασίας.

Το υλικό πάνω στο οποίο γράφονταν τα κείμενα ήταν ωμός πηλός, ξεραμένος στον ήλιο, σε σχήμα πινακίδας, όπως και στην περίπτωση

Εικ. 26. Πινακίδες με κείμενα σε γραμμική Α, από τα αρχεία του ανακτόρου της Κνωσού.

της γραμμικής Β. Οι φωτιές που κατέστρεψαν τα μινωικά κέντρα (όπως έγινε και με τα μυκηναϊκά) έφησαν τις πινακίδες και έτσι αυτές διατηρήθηκαν μέσα στον χρόνο και βρέθηκαν στις ανασκαφές. Εκτός από τις πήλινες πινακίδες βρίσκουμε επιγραφές της γραμμικής Α και σε λίθινα ή μεταλλικά αντικείμενα που φαίνεται να είχαν θρησκευτικό χαρακτήρα. Βρέθηκαν επίσης επιγραφές σε γραμμική Α γραμμένες με μελάνι σουπιάς στο εσωτερικό κωνικών κυπέλλων, που και αυτά φαίνεται να είχαν θρησκευτικό χαρακτήρα.

Η γραμμική Α μοιάζει να είναι, όπως και η γραμμική Β, ένα συλ-

λαβικό σύστημα γραφής. Πώς το ξέρουμε, αφού, όπως είπαμε νωρίτερα, η γραμμική Α δεν έχει **αποκρυπτογραφηθεί**, η γλώσσα δηλαδή που γράφεται με το σύστημα αυτό είναι άγνωστη; Πέρα από τα εικονογράμματα ή ιδεογράμματα που απεικόνιζαν, όπως και στη γραμμική Β, πράγματα ή αντικείμενα, και πέρα από σημάδια που σίγουρα εκφράζουν αριθμούς, υπάρχουν εβδομήντα περίπου σημεία που επανέρχονται. Αν το σύστημα ήταν (ολόκληρο) εικονογραφικό/σημασιογραφικό, δηλαδή τα σημεία στέκονταν για πράγματα και σημασίες, τότε θα χρειάζονταν πολύ περισσότερα σημεία για να δηλωθεί η πληθώρα των πραγμάτων και των σημασιών. Θυμηθείτε τα χιλιάδες σημεία που έχει το κινέζικο σύστημα γραφής, που βασίζεται σε εικονογράμματα/ιδεογράμματα. Αν ήταν αλφαβητικό, τότε τα εκατό σημεία είναι υπερβολικά πολλά, εφόσον ένα τέτοιο σύστημα βασίζεται στην απεικόνιση του περιορισμένου αριθμού **φθόγγων** που συνδυάζονται για να σχηματίσουν τις λέξεις. Το ελληνικό αλφάβητο απεικονίζει τους φθόγγους με 24 γράμματα, και σε άλλα αντίστοιχα συστήματα τα γράμματα δεν είναι πολύ περισσότερα. Επομένως ο **αριθμός** των σημείων (100 περίπου) της γραμμικής Α (πέρα από τα εικονογράμματα/ιδεογράμματα και τα σημάδια που δηλώνουν αριθμούς) μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το σύστημα αυτό ήταν **συλλαβικό**, κάθε σημείο δηλαδή απεικονίζει μια συλλαβή (βλ. εικ. 27).

Οι ομοιότητες των συλλαβικών σημείων της γραμμικής Α με τα συλλαβικά σημεία της γραμμικής Β δημιουργούν τον έντονο πειρασμό να αποδοθούν στα σημεία της γραμμικής Α οι ίδιες φωνητικές αξίες με εκείνες των αντίστοιχών τους στη γραμμική Β. Αυτό είναι επιτρεπτό και σε αυτό βασίζονται όλες οι (αποτυχημένες έως τώρα) προσπάθειες εντοπισμού της γλώσσας που καταγράφει η γραμμική Β. Είναι, ωστόσο, ταυτόχρονα επικίνδυνο, γιατί δεν είναι αυτονόητο ότι ένα ίδιας μορφής συλλαβικό σημείο στη γραμμική Α και στη γραμμική Β θα έχει αναγκαστικά την ίδια ακριβώς φωνητική αξία (την ίδια προφορά). Για να γίνει κατανοητό αυτό, σκεφτείτε το γράμμα Χ στα ελληνικά και στα αγγλικά. Έχει την ίδια μορφή αλλά προφέρεται διαφορετικά: *χαρα*, *fax*.

6. Κρητική ιερογλυφική

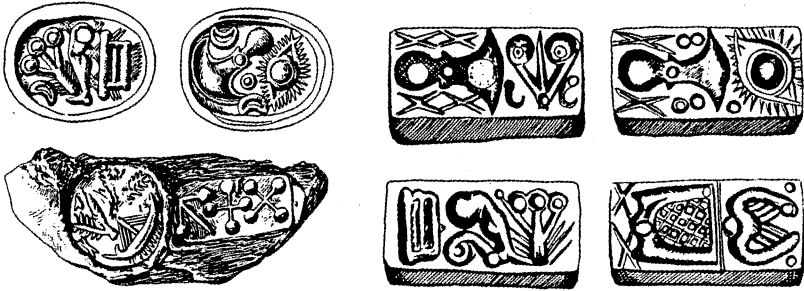
Πριν από τη γραμμική Α, και για ένα διάστημα παράλληλα με αυτήν (περίπου 1900 π.Χ. μέχρι 1550 π.Χ.), χρησιμοποιούνταν στην Κρήτη ένα σύστημα γραφής που ονομάστηκε **κρητική ιερογλυφική γραφή**,

ΠΟΤΕ ΓΕΝΝΗΘΗΚΕ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

	ΓΑ		ΓΒ		ΓΑ		ΓΒ
01	𐀀	*56	𐀁	61	𐀂	ne	𐀃
02	𐀄	pa	𐀅	62	𐀆	qa	𐀇
06	𐀈	tu	𐀉	64	𐀊	pu	𐀋
21	𐀌	po	𐀍	69	𐀎	*34	𐀏
22	+	ro	+	72	𐀐	ri	𐀑
23	𐀒	za	𐀓	74	𐀔	ta	𐀕
24	𐀖	ke	𐀗	75a	𐀘	wa	𐀙
25	𐀚	nu	𐀛	76	𐀜	mi	𐀝
26	𐀟	na	𐀠	77	𐀡	se	𐀢
27	𐀣	mu	𐀤	78	𐀥	ti	𐀦
28	𐀨	wi	𐀩	80	𐀪	o	𐀫
29	𐀮	ka	𐀯	81a	𐀰	je	𐀱
30	𐀲	da	𐀳	84a	𐀴	me	𐀵
31	𐀷	sa	𐀸	84b	𐀶	mu	𐀷
32	𐀻	ja	𐀼	85	𐀸	*118	𐀹
34	𐀽	pu ₂	*𐀾	86	𐀺	ta ₂	𐀻
35	𐀿	*86	𐀽	91	𐀼	qe	𐀽
39	𐁁	to	𐁂	92	𐁃	te	𐁄
44	𐁅	e	𐁆	93	𐁇	du	𐁈
45	𐁉	ko	𐁊	95	𐁋	ma	𐁌
48b	𐁎	qi	𐁏	96	𐁍	*65	𐁎
51	𐁓	di	𐁔	97	𐁏	u	𐁐
52	𐁕	a	𐁖	98	𐁑	ku	𐁒
53	𐁗	ra	𐁘	100a	𐁓	i	𐁔
54	𐁙	re	𐁚	101	𐁕	*79	𐁖
55	𐁛	ru	𐁜	102a	𐁗	de	𐁘
56a	𐁞	pi	𐁟	102b	𐁙	*47	𐁚
57	𐁢	si	𐁣	103	𐁛	ki	𐁜
58	𐁤	ra ₂	𐁥	113	𐁝	au	𐁞
59	𐁧	su	𐁨	120	𐁟	*49	𐁠
60	𐁩	ni	𐁪	208	𐁡	*82	𐁢

Εικ. 27. Αντιστοιχία των συλλαβικών συμβόλων της γραμμικής Α και της γραμμικής Β.

επειδή θυμίζει την ιερογλυφική γραφή της Αιγύπτου (βλ. εικ. 28). Οι παλιότερες ιερογλυφικές επιγραφές βρίσκονται χαραγμένες σε πολύπλευρα πρίσματα και σφραγίδες. Χαραάζονται επίσης πάνω σε πινακίδες από ωμό πηλό ή σε φυλλόσχημα τετράπλευρα ραβδάκια ή σε δισκία. Υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός σημείων που έχουν χαρακτήρα εικονογράμματος/ιδεογράμματος, απεικονίζουν δηλαδή αντικείμενα ή εκφράζουν έννοιες. Άλλα σημεία (περίπου 90) ενδεχομένως εί-

Εικ. 28. Κρητικές σφραγίδες με ιερογλυφική γραφή από την 3η (αριστερά) και τη 2η (δεξιά) χιλιετία π.Χ.

χαν συλλαβικό χαρακτήρα, κατέγραφαν δηλαδή συλλαβές. Δεν ξέρουμε, όπως και στην περίπτωση της γραμμικής Α, τη γλώσσα που καταγράφεται στις επιγραφές αυτές.

7. Ετεοκρητική

Η παλιά, άγνωστη γλώσσα (ή και γλώσσες) που καταγράφουν οι πινακίδες της γραμμικής Α, αλλά και της κρητικής ιερογλυφικής, φαίνεται ότι συνέχισε να μιλιέται σε κάποιες περιοχές της Κρήτης πολλούς αιώνες μετά το τέλος του μινωικού πολιτισμού και τη γενίκευση της χρήσης της ελληνικής γλώσσας στο νησί.

Στα τέλη του 19ου αιώνα και αργότερα στις αρχές του 20ού βρέθηκε στις αρχαίες κρητικές πόλεις **Πραισό** (στην ανατολική Κρήτη) και **Δρήρο** (σημερινή Νεάπολη στην κεντρική Κρήτη) ένας μικρός αριθμός επιγραφών πάνω σε πέτρα (βλ. εικ. 29). Οι επιγραφές αυτές χρονολογούνται στο διάστημα 650–200 π.Χ., είναι γραμμένες με ελληνικό αλφάβητο, αλλά η γλώσσα τους δεν είναι ελληνική. Είναι πολύ πιθανόν ότι στις επιγραφές σώζεται η χαμένη αρχαία γλώσσα των Μι-

νωιτών, ή μία από τις χαμένες γλώσσες των Μινωιτών. Άλλωστε το δέκατο ένατο τραγούδι της Οδύσσειας (η δέκατη ένατη ραψωδία) μιλάει για τους πολλούς λαούς και τις πολλές γλώσσες που υπήρχαν στην Κρήτη και ανάμεσα σε αυτούς αναφέρει τους «βέρους», πραγ-

Εικ. 29. Ετεοκρητική επιγραφή του 6ου αι. π.Χ.

ματικούς Κρητικούς (Ετεόκρητες· έτεός σημαίνει ‘αληθινός, πραγματικός’). Οι επιγραφές αυτές πιθανότατα συνδέονται με αυτούς τους Ετεόκρητες και γι’ αυτό ονομάζονται ετεοκρητικές.

8. Κυπρομινωικές γραφές, ετεοκυπριακή

Ας ξαναγυρίσουμε για λίγο στην Κύπρο. Και εκεί πριν από το κυπριακό συλλαβάριο με το οποίο καταγράφηκε η ελληνική γλώσσα στη μορφή που μιλιόταν στην Κύπρο (κυπριακή διάλεκτος), χρησιμοποιούνταν, ήδη από το 1600 π.Χ. και μέχρι το 1000 π.Χ., οι λεγόμενες κυπρομινωικές γραφές (βλ. εικ. 30). Οι γραφές αυτές (πιθανότατα συλλαβικού τύπου, όπως η γραμμική Α και η γραμμική Β) καταγράφουν άγνωστες γλώσσες που μιλιούνταν στην Κύπρο. Ονομάζο-

νται κυπρομινωικές γιατί μοιάζουν με τις γραμμικές γραφές (γραμμική Α) της Κρήτης. Όπως και στην Κρήτη, έτσι και στην Κύπρο σώζονται σε πολύ πιο πρόσφατη εποχή (6ος–4ος αιώνας π.Χ.) κάποιες επιγραφές που χρησιμοποιούν το κυπριακό συλλαβήριο για να κατα-

Εικ. 30. Πήλινη πινακίδα από την Έγκωμη της Κύπρου (περ. 1200 π.Χ.).

γράφουν μία από τις παλιές αυτές άγνωστες γλώσσες. Οι επιγραφές αυτές προέρχονται από την πόλη Αμαθούντα, στις νότιες ακτές της Κύπρου, και ονομάζονται ετεοκυπριακές. Την ονομασία αυτή δεν την έφτιαξαν οι αρχαίοι αλλά οι νεότεροι ερευνητές με βάση την ονομασία Ετεόκρητες – ετεοκρητική, που συζητήσαμε πριν λίγο.

Θα ξαναγυρίσουμε σε λίγο σε αυτές τις χαμένες γλώσσες που προβάλλουν μέσα από την κρητική ιερογλυφική, τις κυπρομινωικές γραφές, τη γραμμική Α, τις ετεοκρητικές και τις ετεοκυπριακές επιγραφές. Ας κρατήσουμε για την ώρα αυτά που μας μαθαίνουν: ότι στον **γλωσσικό χάρτη** της αρχαιότητας τα **γλωσσικά σύνορα** δεν ήταν τόσο ξεκάθαρα όσο στις μέρες μας (αν και σήμερα η οικονομική μετανάστευση αλλάζει σιγά σιγά αυτή την εικόνα). Σε μικρές, σχετικά, γεωγραφικές περιοχές μιλούσαν και συνυπήρχαν πολλές γλώσσες και σίγουρα αλληλοεπηρεάζονταν. Αυτό έχει σημασία για το επόμενο, δύσκολο, ζήτημα που θα εξετάσουμε.

9. Πότε γεννήθηκε η ελληνική γλώσσα;

Η ελληνική γλώσσα δεν γεννήθηκε βέβαια ταυτόχρονα με τα πρώτα γραπτά κείμενά της, τη γραμμική Β. Σίγουρα υπήρχε πολύ πιο πριν από την πρώτη καταγραφή της. Δεν μπορούμε να ξέρουμε πότε ακριβώς μπαίνει στην ιστορία ως ξεχωριστή γλώσσα. Ξέρουμε ωστόσο ότι ανήκει σε μια μεγάλη και πολύ παλιά γλωσσική οικογένεια. Γλωσσικές οικογένειες ονομάζουμε ομάδες γλωσσών που έχουν κοινή καταγωγή. Αν συγκρίνετε την **αρχαία ελληνική λέξη πατήρ** (που προφερόταν [patéer] με μακρό [e]), τη λατινική (τη γλώσσα από την οποία κατάγονται τα γαλλικά, τα ιταλικά, τα πορτογαλικά, τα ισπανικά) *pater* και την αρχαία ινδική *pitar*, θα παρατηρήσετε ότι **μοιάζουν πολύ**. Το ίδιο θα παρατηρήσετε αν συγκρίνετε τις λέξεις **μήτηρ** της αρχαίας ελληνικής (προφερόταν [méeteer], με μακρό [e]), *mater* της λατινικής και *matar* της αρχαίας ινδικής. Το ίδιο, τέλος, θα παρατηρήσετε αν συγκρίνετε τις λέξεις **φέρω** στα λατινικά, που σημαίνει 'φέρω', τη λέξη **φέρω** (που προφερόταν [phéoo], με μακρό [o], δηλαδή το ω) της αρχαίας ελληνικής, και τη λέξη *bharami* της αρχαίας ινδικής, που σημαίνει και αυτή 'φέρω'.

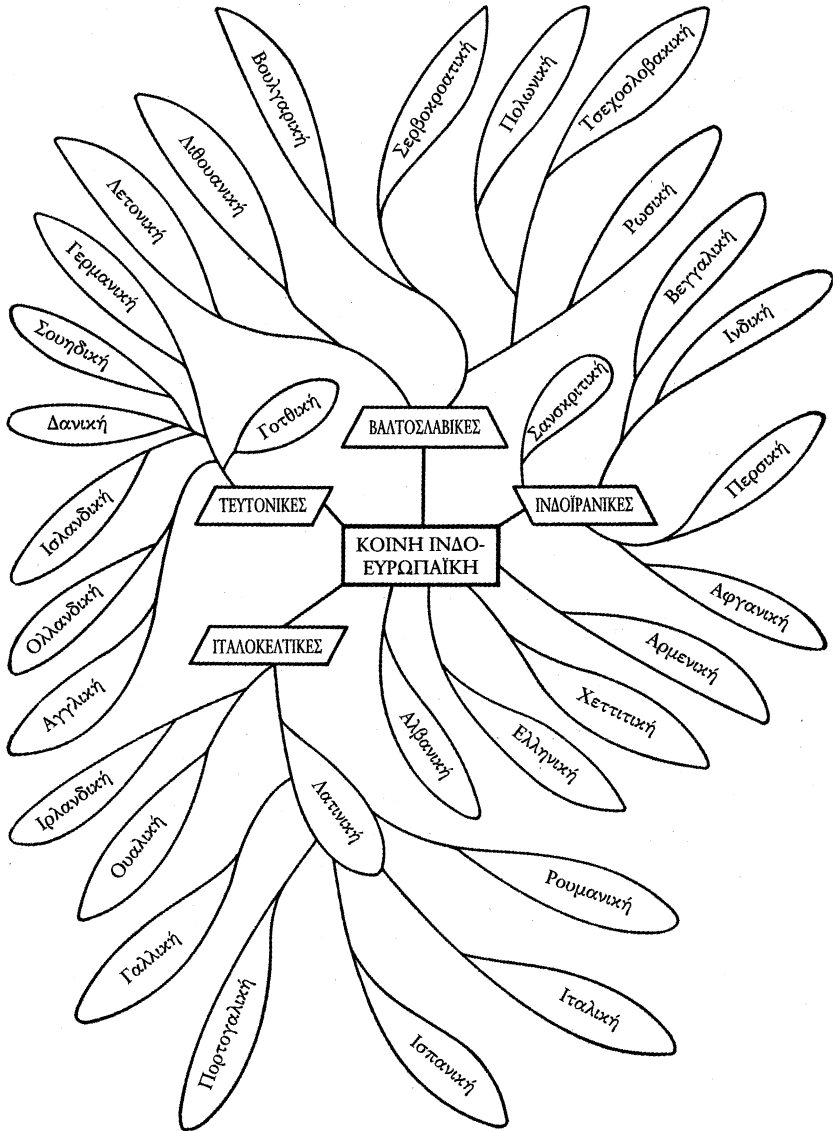
Υπάρχουν πολλές τέτοιες ομοιότητες, και αυτό που δείχνουν είναι ότι οι διαφορετικές αυτές γλώσσες αποτελούν μια **γλωσσική οικογένεια**, «γεννήθηκαν» δηλαδή από τον ίδιο «πρόγονο», την ίδια γλώσσα. Αυτή την οικογένεια την ονομάζουμε **ινδοευρωπαϊκή**, γιατί περιλαμβάνει γλώσσες της Ευρώπης αλλά και της Ινδίας. Η ινδοευρωπαϊκή δεν είναι βέβαια η μόνη γλωσσική οικογένεια. Με την ίδια λογική με την οποία εντοπίστηκε η ύπαρξή της, εντοπίστηκαν και άλλες γλωσσικές οικογένειες, όπως η ουραλική, η αλταϊκή, η καυκασιανή και άλλες.

10. Ποιες είναι οι γλώσσες που ανήκουν στην ινδοευρωπαϊκή οικογένεια;

Πέρα από την αρχαία ελληνική, τη λατινική (από την οποία προέρχονται οι νεολατινικές γλώσσες, η γαλλική, η ιταλική, η ισπανική, η πορτογαλική) και την αρχαία ινδική (ή σανσκριτική), στην οικογένεια αυτή ανήκουν οι κελτικές γλώσσες (η γαλατική [η γλώσσα του Αστεριξ], η ιρλανδική, η βρετονική, η ουαλική), οι τευτονικές γλώσσες (η γοτθική [μια γλώσσα της Γερμανίας που δεν μιλιέται πια], η γερμανική, η ολλανδική, η αγγλική, οι σκανδιναβικές γλώσσες: νορβηγική, δανική, σουηδική), οι βαλτικές γλώσσες (λιθουανική, λετονική), οι σλαβικές γλώσσες (ρωσική, ουκρανική, πολωνική, τσεχική, σερβοκροατική, βουλγαρική), καθώς και αρχαίες ανατολικές γλώσσες όπως η χεττιτική, μια γλώσσα που έγινε γνωστή το 1915 με την αποκρυπτογράφηση των σφηνοειδών κειμένων της χεττιτικής πρωτεύουσας στο Μπογάζ-Κιόι (βλ. εικ. 11), η τοχαρική που ανακαλύφθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα, η αρχαία και η νέα ιρανική (δηλαδή η περσική), η αρμενική, η αλβανική (βλ. εικ. 31).

Πώς προέκυψαν οι ξεχωριστές γλώσσες από αυτή την αρχική ενότητα, τον αρχικό γλωσσικό πρόγονο που υποδεικνύουν οι ομοιότητες που εμφανίζουν μεταξύ τους; Ο πιο απλός τρόπος να σκεφτεί κανείς αυτό το ζήτημα είναι με ένα σύγχρονο παράδειγμα. Σκεφτείτε έναν Έλληνα που φεύγει μετανάστης (και αυτό έγινε σε μεγάλη έκταση στο παρελθόν) σε μια ξένη χώρα (λ.χ. Γερμανία, Αυστραλία, Αμερική). Καθώς ζει πια σε ένα περιβάλλον όπου μιλιέται μια άλλη γλώσσα, την οποία είναι αναγκασμένος να μάθει, η μητρική του θα αρχίσει να επηρεάζεται: αλλάζει η προφορά του, οι λέξεις που χρησιμοποιεί αλλά και οι εκφράσεις. Έτσι, σιγά σιγά και αν δεν ανανεώνει τη σχέση του με τη γλώσσα της πατρίδας του είτε με ταξίδια είτε με διαβάσματα (αν ξέρει γράμματα), η μητρική του γλώσσα θα αλλάξει.

Με αυτό το σύγχρονο παράδειγμα στο μυαλό μας, ας σκεφτούμε τα παμπάλαια χρόνια στα οποία υπήρχε αυτός ο κοινός πρόγονος των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, κάπου στα σύνορα Ευρώπης και Ασίας, ή και ανατολικότερα (αυτό το υποθέτουμε γιατί μία από τις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες μιλιέται στην Ινδία). Οι μετακινήσεις προς τα δυτικά των ανθρώπων που μιλούσαν αυτή την προγονική γλώσσα, μετακινήσεις είτε μικρής κλίμακας είτε μεγάλης (μεταναστεύσεις), τους διαχώρισαν και τους έφεραν σε επαφή με άλλους λαούς που μιλούσαν άλλες γλώσσες. Μέσα από αυτό τον διαχωρισμό και τη συνάντησή με

Εικ. 31. Οι κυριότερες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες.

άλλες γλώσσες θα σχηματιστούν σιγά σιγά οι ξεχωριστές ινδοευρωπαϊκές γλώσσες. Κάπως έτσι θα πρέπει να γεννήθηκε και η ελληνική γλώσσα.

Για τους αρχαίους (αλλά και για πολλούς από τους νεότερους ερευνητές) η εγκατάσταση της ελληνικής γλώσσας στον ελληνικό χώρο (ή καλύτερα σε αυτό που, με την εγκατάσταση των Ελλήνων, θα γίνει ελληνικός χώρος) συνδέεται με διαδοχικά μεταναστευτικά κύματα, ή **εισβολές**, που εισάγουν στον ελλαδικό χώρο τις βασικές διαλέκτους της αρχαίας ελληνικής: οι εισβολείς ονομάζονται **Αχαιοί**, **Ίωνες**, **Δωριείς**. Εδώ θα πρέπει να πούμε ότι μέχρι τα χρόνια του Μ. Αλεξάνδρου η ελληνική γλώσσα είναι ένα σύνολο διαλέκτων. Δεν έχει ακόμα αναπτυχθεί μια **κοινή γλώσσα**, όπως συμβαίνει σήμερα με την κοινή νεοελληνική, που μιλάμε όλοι μας, σε αντιδιαστολή προς τις διαλέκτους (πονησιακά, κρητικά κλπ.). Θα μιλήσουμε γι' αυτό αργότερα.

Αυτή η αρχαία άποψη για **μεταναστεύσεις** ή **εισβολές** που φέρνουν την ελληνική γλώσσα στον ελλαδικό χώρο κρατά τη «μνήμη» της καταγωγής της ελληνικής γλώσσας από μια αρχαιότατη γλωσσική ενότητα που βρισκόταν έξω από τον ελλαδικό χώρο – την ινδοευρωπαϊκή γλωσσική ενότητα. Αυτό που, ωστόσο, δεν μοιάζει να αντιστοιχεί σε κάποια ιστορική πραγματικότητα είναι η «θεωρία» των διαδοχικών μεταναστευτικών ρευμάτων: πρώτοι οι **Αχαιοί**, μετά οι **Ίωνες**, τελευταίοι οι **Δωριείς**. Αν έγινε έτσι, αυτό θα έπρεπε να είχε αφήσει κάποια ίχνη. Οι ανασκαφές, όμως, δεν βρίσκουν σημάδια στον υλικό πολιτισμό (λ.χ. καταστροφές, αλλαγές στον τρόπο ζωής) που να οδηγούν στην υπόθεση κάποιας μαζικής μετανάστευσης ή εισβολής. Το πιθανότερο λοιπόν είναι ότι ο «πρόγονος» της ελληνικής γλώσσας και οι ομιλητές του έρχονται στον ελληνικό χώρο **βαθμιαία**, ίσως μαζί με την εξάπλωση του γεωργικού τρόπου παραγωγής, στη νεολιθική εποχή (θυμηθείτε τί λέγαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο), και ότι η ελληνική γλώσσα γεννιέται από τη **συνάντηση**, και τη **μείξη**, αυτού του ινδοευρωπαϊκού προγόνου της ελληνικής με γλώσσες που μιλιούνταν ήδη σε αυτό τον γεωγραφικό χώρο από παλιότερους (**προελληνικούς**) πληθυσμούς.

11. Τί ξέρουμε για τις προελληνικές γλώσσες;

Πολύ λίγα πράγματα. Όπως λέγαμε νωρίτερα, η γραμμική Α, που «κρύβει» μια τέτοια γλώσσα, δεν έχει αποκρυπτογραφηθεί. Το ίδιο ισχύει για τις κυπρομινωικές, ετεοκρητικές και ετεοκυπριακές επιγραφές. Οι ίδιοι οι αρχαίοι ονόμαζαν τους φορείς μερικών από αυτές τις γλώσσες: **Πελασγοί**, **Λέλεγες** και άλλοι.

Σε αυτές τις γλώσσες φαίνεται να ανήκουν μια σειρά από ονόμα-

τα τόπων. Αυτό δεν είναι παράξενο. Οι νέοι κάτοικοι μιας περιοχής κρατούν το όνομα που της έδιναν οι παλιοί κάτοικοι. Έτσι, σε πολλά μέρη της Τουρκίας επιζούν ελληνικά τοπωνύμια: Λατάκια = Λαοδί-κεια, Ιζμίρ = Σμύρνη κλπ., επειδή για πολλούς αιώνες οι πληθυσμοί που κατοικούσαν στη Μικρά Ασία ήταν ελληνόφωνοι. Τέτοια τοπωνύμια που πιθανότατα ανήκουν σε προελληνικές γλώσσες είναι όσα λήγουν σε -ανθος (π.χ. Ερύμανθος), -ινθος (π.χ. Κόρινθος), -υνθος (π.χ. Ζάκυνθος), -σος/-τος (π.χ. Παρνασσός, Λυκαβηττός).

Από προελληνικές γλώσσες προέρχονται πιθανότατα οι λέξεις άσά-μινθος 'μπανιέρα', έρεβινθος 'ρεβίθι', λαβύρινθος, ύάκινθος, δάφνη, κο-λοκύνθη 'κολοκύθα', λωτός, όλυνθος 'αγριόσυκο', σῦκον, σαργός, σάλ-πη (οι δύο τελευταίες λέξεις είναι ονόματα ψαριών). Θα προσέξετε ότι πολλές από αυτές δηλώνουν φυτά, φάρια κλπ. Αυτό συμβαίνει συχνά. Η εγκατάσταση σε έναν νέο χώρο σημαίνει γνωριμία με νέα προϊόντα, νέα χλωρίδα (φυτικό περιβάλλον), νέα πανίδα (ζώα). Έτσι υιοθετούνται τα ονόματα που δίνουν οι παλιοί κάτοικοι σε αυτά τα στοιχεία. Οι Τούρκοι π.χ., που απώτερη πατρίδα τους ήταν η κεντρική Ασία, όταν μετακινούνται προς τη Μεσόγειο, δανειζονται από τους παλαιότερους πληθυσμούς, τους Έλληνες, τα ονόματα των ψαριών που δεν υπήρχαν στη μακρινή τους πατρίδα. Έτσι, όλα σχεδόν τα ονόματα ψα-ριών στην τουρκική γλώσσα είναι δανεισμένα από τα ελληνικά, π.χ. *levrek* = λαβράκι. Και οι Έλληνες με τη σειρά τους είχαν δανειστεί πολ-λά από αυτά τα ονόματα από τους πληθυσμούς που ζούσαν πριν από αυτούς στον ελλαδικό χώρο, τους προελληνικούς πληθυσμούς.

12. Για να συγκεφαλαιώσουμε

Είδαμε λοιπόν στο κεφάλαιο αυτό πότε και πώς πρωτογράφηκε η ελ-ληνική γλώσσα. Αξίζει να θυμόμαστε ότι η ανάγκη για τη γραφή γεννιέται όταν η κοινωνία έχει γίνει αρκετά σύνθετη ώστε να μην επαρκεί ο προφορικός λόγος για τη λειτουργία της. Αξίζει επίσης να θυμόμαστε ότι η ανάγκη για τη δημιουργία ενός συστήματος γραφής που να καταγράφει τη γλώσσα κατά το δυνατόν πιστά (και όχι ελλειπτικά, όπως η γραμμική Β) γεννιέται όταν η γραφή απλώνεται σε όλο το εύρος της κοινωνικής ζωής και δεν υπηρετεί έναν περιορισμένο χώρο πληροφορίας, τον λογιστικό.

Όταν λοιπόν τα κείμενα που πρέπει να γραφούν απλώνονται σε ένα μεγάλο εύρος πληροφορίας και επομένως αφορούν ένα μεγάλο (και όχι ένα περιορισμένο) κοινό, τότε ακριβώς γεννιέται και η ανάγκη

για ένα πιστότερο σύστημα καταγραφής της γλώσσας, που δεν προϋποθέτει ειδικούς της γραφής (γραφείς) και ειδικούς αναγνώστες, αναγνώστες δηλαδή που κατανοούν το γραπτό κείμενο, παρά την ελλειπτικότητά του, γιατί ξέρουν το «θέμα».

Αξίζει, ακόμα, να θυμόμαστε ότι η ελληνική γλώσσα γεννήθηκε σιγά σιγά μέσα στον χρόνο μέσα από τα «σπλάχνα» της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας γλωσσών και διαμορφώθηκε μέσα από τη συνάντηση και τη «μείξη» της με άλλες παλιότερες γλώσσες που μιλιούνταν στον ελληνικό χώρο.

Έχει σημασία, τέλος, να θυμόμαστε ένα σημαντικό συμπέρασμα από την ιστορική πορεία της γραφής, όπως την παρακολουθήσαμε στο κεφάλαιο αυτό: η γραφή είναι η γέφυρα που ενώνει διαφορετικούς λαούς και πολιτισμούς. Έτσι, οι Μυκηναίοι δανείζονται από τους Μινωίτες το σύστημα γραφής τους (γραμμική Α) για να γράψουν (γραμμική Β) τη δική τους γλώσσα, την ελληνική. Αργότερα οι Έλληνες θα δανειστούν από την Ανατολή, από τους Φοίνικες, το σύστημα γραφής (αλφαβητικό πλέον) για να (ξανα)γράψουν τη δική τους γλώσσα, την ελληνική.

5. Η ελληνική γλώσσα και το αλφάβητο

1. Το τέλος της γραμμικής Β

Είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι το σύστημα με το οποίο καταγράφηκε για **πρώτη φορά** η ελληνική γλώσσα ήταν **δανεισμένο** από έναν παλιότερο πολιτισμό που δεν ήταν ελληνόφωνος, τον **μινωικό**, και ότι αυτό το σύστημα είχε χαρακτήρα **συλλαβικό**, τα σημεία δηλαδή που χρησιμοποιούσε αντιπροσώπευαν **συλλαβές**. Είδαμε επίσης ότι αυτό το σύστημα γραφής (η **γραμμική Β**) υιοθετήθηκε από τους μυκηναίους άρχοντες για να εξυπηρετήσει τις **λογιστικές** ανάγκες των διοικητικών μηχανισμών τους, που έδρευαν στα παλάτια τους, στις Μυκήνες, τη Θήβα, την Πύλο. Στην εποχή μεταξύ 13ου και 12ου αιώνα π.Χ. τα μυκηναϊκά παλάτια **καταστρέφονται** για λόγους άγνωστους σε μας. Έτσι, φτάνει στο τέλος του ο κόσμος των Μυκηναίων και μαζί του χάνεται και η **γραφή**, η γραμμική Β. Από τη στιγμή που καταστρέφεται ο σύνθετος διοικητικός μηχανισμός των παλατιών, που είχε ανάγκη ενός συστήματος καταγραφής της πληροφορίας, παύει να υπάρχει και ο κύριος λόγος ύπαρξης αυτού του συστήματος γραφής. Το τέλος, επομένως, του μυκηναϊκού πολιτισμού «παίρνει» μαζί του και τη **γνώση** και τη **χρήση** της γραμμικής Β.

Αλλωστε, όπως είπαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αυτό το σύστημα «δούλευε» με **ειδικούς** της γραφής και με **ειδικούς** αναγνώστες: κατέγραφε έναν **περιορισμένο, ειδικό** τύπο πληροφορίας (λογιστικά κείμενα), που αφορούσε μια **περιορισμένη, ειδική** κατηγορία αναγνωστών, τους άρχοντες. Και αυτό εξηγεί σε σημαντικό βαθμό τον **ελλειπτικό** τρόπο της καταγραφής της πληροφορίας στο σύστημα αυτό. Θυμηθείτε αυτό που λέγαμε για τα σημερινά λογιστικά κείμενα: και αυτά προϋποθέτουν **ειδικούς** που τα **γράφουν** (λογιστές) και **ειδικούς αναγνώστες** (επιχειρηματίες, εφοριακούς κλπ.). Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, ο τρόπος καταγραφής της πληροφορίας και σε αυτού του είδους τα σημερινά λογιστικά κείμενα είναι ελλειπτικός. Η εξαφάνιση των ειδικών αναγνωστών (των αρχόντων) που χρειάζονταν, για τις ανάγκες της εξουσίας τους, ειδικούς της γραφής οι οποίοι κατέγραφαν τις σχετικές πληροφορίες, οδηγεί και στην εξαφάνιση των ειδικών γραφών και της χρήσης του συστήματος γραφής, της γραμμικής Β.

2. Η αλφαβητική γραφή

Θα χρειαστεί να περάσουν τέσσερις περίπου αιώνες για να ξανασυναντήσουμε **γραπτά** κείμενα της ελληνικής γλώσσας. Γύρω στο 750 π.Χ. βρίσκουμε τις πρώτες **επιγραφές**, που χρησιμοποιούν όμως πια ένα άλλο σύστημα γραφής, το **αλφαβητικό**, αυτό που χρησιμοποιούμε σήμερα. Το **αλφαβητικό** σύστημα διαφέρει από το **συλλαβικό** στο ότι καταγράφει όχι **συλλαβές** αλλά **φθόγγους** ή, καλύτερα, **φωνήματα**, δηλαδή τα μικρά κομμάτια ήχου χωρίς νόημα τα οποία, σε διάφορους συνδυασμούς, κατασκευάζουν την τεράστια ποικιλία των λέξεων, των μονάδων της γλώσσας που έχουν **νόημα**, **σημασία**. Και η ανακάλυψη του αλφαβήτου σημαίνει ότι οι άνθρωποι έχουν ανακαλύψει το «μυστικό» της γλώσσας, το «μυστικό» της δομής της: ότι «κατασκευάζεται», όπως λέγαμε στο πρώτο κεφάλαιο, από έναν περιορισμένο αριθμό **μονάδων ήχου χωρίς νόημα** (και αυτές τις μονάδες παριστάνουν τα **γράμματα** του αλφαβήτου), οι οποίες συνδυαζόμενες μεταξύ τους δημιουργούν την ποικιλία των **μονάδων με νόημα**, των **λέξεων**.

Η ανακάλυψη του αλφαβήτου σημαδεύει το τέλος μιας μακρόχρονης πορείας. Η ανάγκη για τη γραφή γεννήθηκε, όπως είδαμε, από την ανάγκη των ανθρώπινων κοινωνιών να δώσουν στον λόγο και στην πληροφορία **μονιμότητα**, **διάρκεια** πέρα από τη στιγμή της εκφώνησης. Και η **μονιμότητα** αυτή ήταν απαραίτητη από τη στιγμή που οι ανθρώπινες κοινωνίες έγιναν πιο σύνθετες: μόνιμες εγκαταστάσεις και πόλεις, γεωργία, εμπόριο, κοινωνική ιεραρχία. Έτσι, λοιπόν, γεννήθηκαν τα συστήματα γραφής, εικονογραφικά, σημασιογραφικά, συλλαβικά, με κατάληξη το αλφαβητικό σύστημα.

Η ανακάλυψη της αλφαβητικής γραφής ήταν μια πραγματική **επανάσταση**. Και αυτό γιατί είναι ένα σύστημα που καταγράφει με **ακρίβεια** τον λόγο, αφού βασίζεται στην ίδια τη δομή του: σε κάθε **φώνημα** αντιστοιχεί ένα **γράμμα**. Ταυτόχρονα είναι **οικονομικό**. Σκεφτείτε αυτό που λέγαμε για τα εικονογραφικά/σημασιογραφικά συστήματα (π.χ. τα κινέζικα): πόσες χιλιάδες ιδεογράμματα χρειάζονται για να δηλωθούν σημασίες. Αλλά και στην περίπτωση των συλλαβικών συστημάτων, ο αριθμός των σημείων που χρειάζονται για να δηλωθούν οι συλλαβές είναι μεγάλος, 90–100 περίπου στην περίπτωση της γραμμικής Β. Και είναι μεγάλος γιατί ο αριθμός των **συλλαβών** σε κάθε γλώσσα είναι πολύ μεγαλύτερος από τον αριθμό των **φωνημάτων**.

Στην περίπτωση του αλφαβήτου (αυτού του συστήματος γραφής

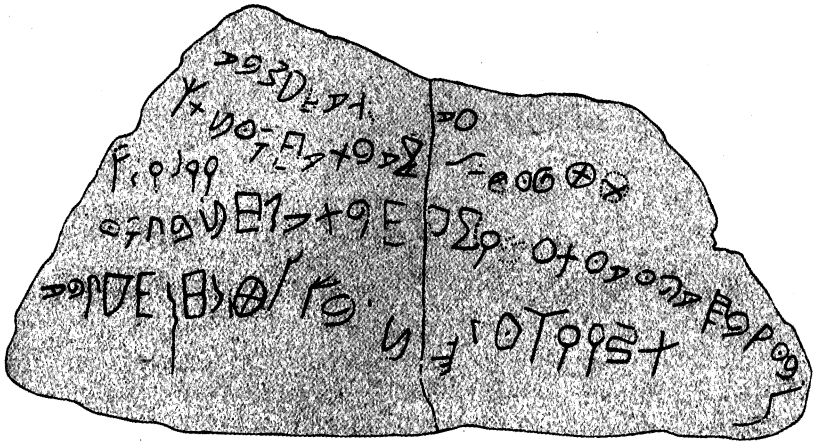
που βασίζεται στην ανακάλυψη του μεγάλου μυστικού της γλώσσας) ο αριθμός των σημείων μειώνεται δραματικά – θυμηθείτε τα 24 γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου. Μειώνεται δραματικά, ακριβώς γιατί κάθε γλώσσα «δουλεύει» με έναν περιορισμένο αριθμό φωνημάτων. Τί σημαίνουν όλα αυτά; Σημαίνουν ότι για πρώτη φορά οι άνθρωποι διαθέτουν ένα σύστημα που μπορεί να το μάθει κανείς εύκολα και σε σύντομο χρονικό διάστημα. Έτσι διευρύνεται κατά πολύ ο αριθμός των χρηστών. Δεν χρειάζονται πια ούτε μια «ξέχωρη» τάξη ειδικευμένων γραφέων ούτε ειδικευμένους αναγνώστες, όπως με τα άλλα, παλιότερα συστήματα γραφής. Η πρόσβαση στην πληροφορία δεν αφορά πια τους πολύ λίγους, αλλά είναι ανοιχτή και στους πολλούς – αρκεί να έχουν την ευκαιρία και τη δυνατότητα να μάθουν να γράφουν. Χωρίς την αλφαβητική γραφή δεν θα υπήρχε η εκπαίδευση για τους πολλούς, όπως υπάρχει μέχρι σήμερα. Μπορεί λοιπόν να πει κανείς ότι η ανακάλυψη του αλφαβήτου δημιουργεί τις προϋποθέσεις για μια πιο δημοκρατική σχέση με τη γραφή και τη γνώση.

3. Πότε ανακαλύφθηκε η αλφαβητική γραφή

Αλλά πότε ανακαλύφθηκε το αλφάβητο; Πότε έφτασε στην Ελλάδα; Η ανάγκη για ένα σύστημα γραφής που να καταγράφει με ακρίβεια τους ήχους της γλώσσας (τα φωνήματα) γεννήθηκε νωρίς, σε εποχές που ακόμη κυριαρχούσαν τα εικονογραφικά/σημασιογραφικά συστήματα. Και αυτό γιατί υπάρχουν όψεις της γλώσσας που δεν μπορούν να καταγραφούν με τέτοια συστήματα. Ένα παράδειγμα είναι τα κύρια ονόματα. Δεν υπάρχει τρόπος να καταγραφούν με έναν εικονογραφικό/σημασιογραφικό τρόπο, γιατί δεν έχουν σημασία. Συγκρίνετε τη λέξη Γιάννης με τις λέξεις παιδί, πρόβατο κλπ. Έτσι, οι αρχαίοι Αιγύπτιοι, πολύ πριν ανακαλυφθεί η αλφαβητική γραφή, χρησιμοποιούσαν έναν αλφαβητικό τρόπο μόνο για την καταγραφή των κύριων ονομάτων. Είχαν δηλαδή σημάδια για να δηλώνουν τους φθόγγους των κύριων ονομάτων, αλλά όχι όλους· μόνο τα σύμφωνα. Έτσι, για να δώσουμε ένα τεχνητό παράδειγμα, το κύριο όνομα Νίκος θα δηλωνόταν με τρία σημάδια: ένα για το ν, ένα για το κ και ένα για το ς, δηλαδή νκς.

Οι πιο παλιές αλφαβητικές επιγραφές προέρχονται από τη χερσόνησο του Σινά (βλ. εικ. 11). Εκεί σε ένα αρχαίο αιγυπτιακό ορυχείο χαλκού βρέθηκαν το 1905 επιγραφές που δεν ήταν ιερογλυφικές αιγυπτιακές – οι περισσότερες μάλιστα είναι χαραγμένες σαν τα σημε-

ρινά γκράφιτι στους τοίχους. Οι ειδικοί που τις μελέτησαν πιστεύουν ότι γράφτηκαν από εργάτες που δεν ήταν Αιγύπτιοι αλλά Σημίτες και μιλούσαν μια σημιτική γλώσσα. Σημιτικές γλώσσες είναι τα εβραϊκά, τα αραμαϊκά (η γλώσσα που μιλούσε ο Χριστός), τα φοινικικά (θα ξαναγυρίσουμε σε αυτά), τα αραβικά. Το σημαντικό είναι ότι οι επιγραφές αυτές, που χρονολογούνται γύρω στο 1600 π.Χ., είναι **αλφαβητικές**, καταγράφουν δηλαδή **φωνήματα** και όχι **συλλαβές** ή **σημασίες**. Σε μία μάλιστα από αυτές (βλ. εικ. 32), που είναι χαραγμένη πάνω σε ένα κομμάτι από κεραμίδι (ο επιστημονικός όρος είναι «όστρακο»), διακρίνει κανείς μια σειρά γραμμάτων που μοιάζει πολύ

Εικ. 32. Πρωτοσιναϊτική επιγραφή σε όστρακο.

με **αλφαβητάρι**. Προσέξτε τα γράμματα που θυμίζουν τα ΑΒΓΔΕ. Οι επιγραφές αυτές, που λέγονται **πρωτοσιναϊτικές**, θεωρούνται ως τα πρώτα δείγματα του **φοινικικού αλφαβήτου**, από το οποίο, όπως θα δούμε, προέρχεται το ελληνικό **αλφάβητο**.

Πριν μιλήσουμε για το φοινικικό αλφάβητο, πρώτα δείγματα του οποίου είναι οι πρωτοσιναϊτικές επιγραφές για τις οποίες μόλις μιλήσαμε, θα πρέπει να αναφερθούμε σε μια άλλη περίπτωση **αλφαβήτου** που αναπτύχθηκε στην ίδια περίπου περιοχή δύο ή τρεις αιώνες αργότερα (γύρω στο 1370–1350 π.Χ.), στην πόλη της Ουγκαρίτ (σημερινή Ras Shamra, στην ακτή της Συρίας απέναντι από την Κύπρο). Ο βασιλιάς της πόλης αυτής Νικμαντού Β΄ αποφάσισε να κάνει ένα μεγάλο αρχείο με όλα τα κείμενα τα σχετικά με τους μύθους και τις πα-

ραδόσεις του βασιλείου του. Το αρχείο αυτό βρέθηκε στις ανασκαφές και είναι γνωστό με το όνομα «Βιβλίο του Μεγάλου Ιερέα». Στο αρχείο αυτό χρησιμοποιήθηκε ένα **αλφαβητικό** σύστημα καταγραφής που αποτελείται από **τριάντα** σημεία (γράμματα), τα οποία προέρχονται από την παράδοση της σφηνοειδούς γραφής, για την οποία μιλήσαμε νωρίτερα. Το αλφαβητικό αυτό σύστημα χρησιμοποιήθηκε στην περιοχή της Ουγκαρίτ μέχρι τον 12ο αιώνα π.Χ. Μετά την εποχή αυτή, που σημαδεύεται από τις καταστροφές που συνδέονται με τις επιδρομές των λεγόμενων «Λαών της Θάλασσας», το αλφαβητικό αυτό σύστημα παύει να χρησιμοποιείται και επικρατεί το **φοινικικό** αλφαβητικό σύστημα – αυτό που ξεκινάει με τις πρωτοσιναϊτικές επιγραφές που συζητήσαμε λίγο νωρίτερα.

4. Οι Φοίνικες και το αλφάβητό τους

Οι Φοίνικες ήταν ένας λαός που κατοικούσε στα ανατολικά παράλια της Μεσογείου, στις ακτές της σημερινής Συρίας, του Λιβάνου, του Ισραήλ. Μιλούσαν μια σημιτική γλώσσα, συγγενική με τα εβραϊκά, τα αραμαϊκά και τα αραβικά. Λίγο πριν και λίγο μετά το 1000 π.Χ. αναπτύσσουν έναν σημαντικό πολιτισμό με κέντρα πόλεις όπως η **Τύρος**, η **Σιδώνα**, η **Βύβλος** (βλ. εικ. 11), και μια σημαντική εμπορική δραστηριότητα σε όλη τη Μεσόγειο. Δημιουργούν μικρά βασίλεια στην Κύπρο, «οργώνουν» το Αιγαίο και αφήνουν εκεί, όπως θα δούμε σε λίγο, σημάδια της παρουσίας τους. Ταξιδεύουν στις ακτές της Β. Αφρικής, όπου ιδρύουν την **Καρχηδόνα**, και φτάνουν ως την Ισπανία.

Στις εμπορικές αυτές περιπλανήσεις τους θα έρθουν σε επαφή με τους Έλληνες. Αυτή η συνάντηση θα οδηγήσει (θα δούμε σε λίγο πού και πώς) σε έναν νέο **δανεισμό**: οι Έλληνες θα δανειστούν και θα προσαρμόσουν στις ανάγκες της γλώσσας τους το **αλφαβητικό** σύστημα γραφής που χρησιμοποιούν οι Φοίνικες. Αν η γραμμική Β (το σύστημα με το οποίο καταγράφηκε για πρώτη φορά η ελληνική γλώσσα) ήταν **δάνειο** από έναν πολιτισμό της Ανατολής, τον μινωικό, το ελληνικό αλφάβητο ήταν και αυτό προϊόν **δανεισμού** από έναν παλιότερο ανατολικό πολιτισμό, τον φοινικικό. Η γραφή, όπως λέγαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, είναι μια **γέφυρα** που ενώνει πολιτισμούς.

Οι Φοίνικες δημιούργησαν ένα αλφαβητικό σύστημα καταγραφής της γλώσσας τους, πρόγονος του οποίου μοιάζει να είναι το σύστημα με το οποίο γράφτηκαν οι πρωτοσιναϊτικές επιγραφές του 1600 π.Χ. Το σύστημα αυτό αποτελείται από 22 σημεία, δηλαδή γράμματα (βλ.

εικ. 33). Αλλά τα γράμματα αυτά δηλώνουν **μόνο τα σύμφωνα** της φοινικικής γλώσσας. Αυτό, όπως ξέρετε, δεν συμβαίνει στο ελληνικό αλφάβητο, που έχει γράμματα τόσο για τα **σύμφωνα** όσο και για τα **φωνήεντα**.

Το φοινικικό αλφάβητο είναι λοιπόν **ελλειπτικό**. Με άλλα λόγια, ο αναγνώστης πρέπει να **συμπληρώσει** τα φωνήεντα που λείπουν για να κατανοήσει το κείμενο που διαβάζει. Όπως καταλαβαίνετε, αυτό απαιτεί έναν **ασχημένο** αναγνώστη. Με αυτή την έννοια, το φοινικικό αλφάβητο δεν έχει μπει ακόμη σε αυτό που ονομάσαμε νωρίτερα **δημοκρατία** της γραφής και της πληροφορίας. Αυτό το «δημοκρατικό» σύστημα θα δημιουργηθεί, όπως θα δούμε, από το ελληνικό αλφάβητο, όπως γεννιέται από την προσαρμογή του φοινικικού αλφαβήτου στις ανάγκες καταγραφής της ελληνικής γλώσσας: ένα **πλήρες** αλφαβητικό σύστημα είναι αυτό που καταγράφει **όλα τα φωνήεντα**. Το φοινικικό αλφαβητικό σύστημα δεν είναι πλήρες (γιατί καταγράφει μόνο τα σύμφωνα), ενώ το ελληνικό αλφαβητικό σύστημα είναι πλήρες γιατί καταγράφει **φωνήεντα και σύμφωνα**.

4.1 Το φοινικικό αλφάβητο: μια γραφή μόνο με σύμφωνα

Γιατί άραγε οι Φοίνικες περιορίστηκαν σε ένα αλφαβητικό σύστημα που καταγράφει μόνο τα σύμφωνα, ενώ οι Έλληνες δημιουργούν, με βάση το φοινικικό αλφάβητο, ένα αλφαβητικό σύστημα που καταγράφει όλους τους φθόγγους; Σκεφτείτε τί θα γινόταν αν διαβάζατε τα τρία γράμματα *kps* και προσπαθούσατε να καταλάβετε ποια ελληνική λέξη «κρύβουν»: *κήπος*, *κάπως*, *κόπος*; Χωρίς τα φωνήεντα είναι κανείς «χαμένος». Δεν μπορεί να βγάλει νόημα. Δεν είναι το ίδιο στα φοινικικά και γενικότερα στις σημαντικές γλώσσες. Εκεί τα σύμφωνα «κουβαλούν» τη σημασία. Έτσι, όταν ο αναγνώστης συναντά στη γραφή μια λέξη με τρία σύμφωνα και χωρίς φωνήεντα (π.χ. *kps*, για να χρησιμοποιήσουμε τα ίδια σύμφωνα με το ελληνικό παράδειγμα) μπορεί να καταλάβει για ποια σημασία πρόκειται και δεν έχει το πρόβλημα που δημιουργείται στο ελληνικό παράδειγμα που δώσαμε. Η προσθήκη διαφορετικών φωνηέντων στην υποθετική αυτή λέξη *kps* δεν αλλάζει ριζικά τη σημασία, όπως στα ελληνικά, ή την αλλάζει πολύ λιγότερο και δεν την κάνει απρόβλεπτη. Έτσι, για να δώσουμε πάλι ένα υποθετικό παράδειγμα, αν η λέξη *karas* στα φοινικικά σημαίνει ‘δυνατός’, η λέξη *kiras*, με διαφορετικό φωνήεν στην πρώτη συλλαβή, θα σήμαινε ‘δύναμη’ και η λέξη *kuris* ‘δυνατότερος’. Όπως βλέπετε,

η αλλαγή φωνηέντων δεν αλλάζει τη βασική σημασία που «κουβαλούν» τα τρία σύμφωνα *kps* (κάτι που δεν συμβαίνει στα ελληνικά) και έτσι το φοινικικό αλφαβητικό σύστημα «δουλεύει», αν και ελλειπτικό, παρόλο που καταγράφει μόνο τα σύμφωνα.

Αυτή η ελλειπτικότητα, ωστόσο, προϋποθέτει, όπως λέγαμε, έναν «ασχημένο» αναγνώστη που θα καταβάλει κάποιον κόπο για να κατανοήσει το γραμμένο κείμενο. Για να αποφευχθεί αυτό, θα προστεθούν αργότερα σε αλφάβητα που προέρχονται από το φοινικικό (όπως το εβραϊκό) σημάδια και για τα φωνήεντα, έτσι ώστε η αλφαβητική καταγραφή να είναι πλήρης. Θα έχετε ίσως δει τον τρόπο που γράφονται τα αραβικά – σημιτική γλώσσα και αυτά. Θα προσέξατε ίσως ότι πάνω και κάτω από το κυρίως «σώμα» του γραμμένου κειμένου (αυτά είναι τα σύμφωνα) υπάρχουν μικρά σημαδάκια (τελείες και άλλα): αυτά είναι τα φωνήεντα.

5. Το ελληνικό αλφάβητο είναι παιδί του φοινικικού

Ήρθε τώρα η ώρα να δούμε τα στοιχεία που πείθουν ότι το ελληνικό αλφάβητο γεννήθηκε από το φοινικικό. Το πρώτο στοιχείο είναι η **ομοιότητα** των γραμμάτων και η **παρόμοια** σειρά. Το δεύτερο είναι τα **ονόματά** τους: *άλφα*, *βήτα*, *γάμα*, *δέλτα* κλπ. Η λέξη *άλφα* είναι προσαρμογή του φοινικικού ονόματος *'aleph*, για το ίδιο γράμμα, και σημαίνει 'βόδι'. Το γράμμα Α δηλαδή προέρχεται από ένα **εικονογραφικό** σημάδι που απεικόνιζε το βόδι. Αυτό φαίνεται καθαρά αν δούμε το πρωτοσυναϊτικό σημάδι, όπου φαίνεται το κεφάλι του βοδιού με τα κέρατά του (βλ. εικ. 33). Αυτό το εικονιστικό σχήμα απλοποιήθηκε για να δώσει το Α. Αρχικά λοιπόν *'aleph* σήμαινε το βόδι και την εικόνα του, το εικονογράμμα του. Στη συνέχεια, όταν το σύστημα γραφής μετατρέπεται από εικονογραφικό/σημασιογραφικό σε αλφαβητικό, το σημάδι δεν απεικονίζει πλέον το αντικείμενο (το βόδι) αλλά τον πρώτο φθόγγο, με τον οποίο αρχίζει η λέξη που το ονομάζει: *'aleph*. Αυτή η διαδικασία ονομάζεται **ακροφωνική**: η «αξία» ενός γράμματος ταυτίζεται με το πρώτο σύμφωνο της λέξης που απεικονίζει το σημείο. Το φοινικικό γράμμα *'aleph* (από το οποίο προέρχεται το ελληνικό *άλφα*) απέδιδε ένα σύμφωνο που σχηματιζόταν βαθιά στη στοματική κοιλότητα – ήταν λαρυγγικό, αυτό σημαίνει το σημάδι ' πριν από το *a*. Για τους Έλληνες ακουγόταν ως το πιο κοντινό στο δικό τους φωνήεν [a], και έτσι το χρησιμοποίησαν για να δηλώσουν αυτό το φωνήεν και το ονόμασαν, προσαρμόζοντας τη φοινικική λέξη, **άλφα**. Το έκαναν *άλφα*

Α	Α	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β
Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ
Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ
Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε
Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ
Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η
Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ
Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι
Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ
Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ
Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ
Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν
Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ
Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο
Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π
Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ
Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ
Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ
Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ
Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ
Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ
Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ
Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω
Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α
Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β
Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ
Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ
Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε
Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ
Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η
Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ
Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι
Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ
Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ
Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ
Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν
Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ
Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο
Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π
Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ
Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ
Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ
Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ
Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ
Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ
Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ
Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω
Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α

Εικ. 33. Το φοινικικό αλφάβητο (1η στήλη) και τα σχήματα των ελληνικών γραμμάτων σε μερικά αρχαία ελληνικά αλφάβητα.

γιατί το Φ στα αρχαία ελληνικά προφερόταν [ph], όπως θα δούμε παρακάτω. Δεν το άφησαν αλφ γιατί καμιά ελληνική λέξη δεν τελειώνει σε φ.

Το δεύτερο γράμμα του φοινικικού αλφαβήτου ονομαζόταν *bet*. Η λέξη αυτή σημαίνει ‘σπίτι’ ή ‘σκηνή’ και το σημείο αρχικά απεικόνιζε ένα σπίτι. Μετά, με βάση την ακροφωνική αρχή που αναφέραμε, κατέληξε να δηλώνει τον φθόγγο [b]. Οι Έλληνες χρησιμοποίησαν το γράμμα αυτό για το δικό τους σύμφωνο [b], δηλαδή το Β (θυμηθείτε τί λέγαμε για την προφορά του β στα αρχαία ελληνικά) και υιοθέτησαν, προσαρμοσμένο στα ελληνικά, το φοινικικό όνομα του συμφώνου: **βήτα** (προφερόταν [béeta]). Το έκαναν **βήτα** και δεν το άφησαν **βητ** γιατί καμιά ελληνική λέξη δεν τελειώνει σε τ.

Το τρίτο σύμφωνο του φοινικικού αλφαβήτου ονομαζόταν *gaml* και πιστεύεται ότι αρχικά ήταν ένα εικονόγραμμα που απεικόνιζε την καμήλα (η λέξη *καμήλα* που χρησιμοποιούμε στα ελληνικά προέρχεται από τη λέξη *gaml*), τονίζοντας την καμπούρα της. Όπως και στις προηγούμενες περιπτώσεις, η λέξη αυτή κατέληξε να δηλώνει το σύμφωνο [g], δηλαδή το Γ. Οι Έλληνες χρησιμοποίησαν το γράμμα για να δηλώσουν το δικό τους σύμφωνο [g] (το γ προφερόταν [g] στα αρχαία ελληνικά) και το ονόμασαν, προσαρμόζοντας τη φοινικική λέξη, **γάμμα**.

Το τέταρτο γράμμα του φοινικικού αλφαβήτου ονομαζόταν *delt*. Η λέξη αυτή σήμαινε μάλλον ‘φύλλο πόρτας’ και αρχικά το σημείο αυτό ήταν εικονόγραμμα που απεικονίζει πόρτα, για να καταλήξει αργότερα να δηλώνει τον φθόγγο [d]. Οι Έλληνες χρησιμοποίησαν το γράμμα αυτό για να δηλώσουν το δικό τους σύμφωνο [d], δηλαδή το Δ (που προφερόταν [d] στα αρχαία ελληνικά) και εξελληνίσαν το φοινικικό *delt* σε **δέλτα**.

Το πέμπτο γράμμα του φοινικικού αλφαβήτου ονομαζόταν *he* και ήταν ένα σύμφωνο που έμοιαζε με το *h* της αγγλικής λέξης *house* ‘σπίτι’ ή *have* ‘έχω’. Δεν ξέρουμε τί ακριβώς σήμαινε η λέξη *he*. Οι Έλληνες χρησιμοποίησαν το γράμμα αυτό για να δηλώσουν το δικό τους φωνήεν [e], το Ε, αυτό που αργότερα, στα βυζαντινά χρόνια, θα ονομαστεί **έφιλον** και θα φτάσει με το όνομα αυτό μέχρι σήμερα.

Το επόμενο γράμμα ονομάζεται στα φοινικικά *waw*. Η λέξη αυτή φαίνεται ότι σήμαινε ‘καρφί, γάντζος’, και έτσι το σημάδι αυτό ήταν εικονόγραμμα αυτού του αντικειμένου. Αργότερα κατέληξε το σημείο αυτό να δηλώνει το σύμφωνο με το οποίο αρχίζει η λέξη *waw* – ένα διχειλικό σύμφωνο κοντά στο αγγλικό *w* (π.χ. *was* ‘ήταν’, *wise* ‘σοφός’). Στα αφτιά των Ελλήνων αυτό το σύμφωνο ακουγόταν κοντά στο δικό

τους αντίστοιχο σύμφωνο F (που είναι γνωστό ως **δίγαμμα** και χάθηκε νωρίς από τις περισσότερες διαλέκτους) και το χρησιμοποίησαν για να το δηλώσουν. Ταυτόχρονα το χρησιμοποίησαν για να δηλώσουν τον φθόγγο [u] (= Y). Ήδη σημειώσαμε στο δεύτερο κεφάλαιο ότι το Y στα (παλιά) αρχαία ελληνικά προφερόταν [u].

Το επόμενο γράμμα ονομαζόταν *zai* αλλά δεν ξέρουμε τί σήμαινε η λέξη αυτή. Το γράμμα αυτό το χρησιμοποίησαν οι Έλληνες για να αποδώσουν ένα δικό τους συγγενικό σύμφωνο, αυτό που ονομάζεται **ζήτα**, Z. Αλλά, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, στα αρχαία ελληνικά το γράμμα Z απέδιδε ένα σύμπλεγμα συμφώνων [zd].

Το επόμενο γράμμα του φοινικικού αλφαβήτου ονομαζόταν *het*. Η λέξη αυτή σήμαινε μάλλον 'τοίχος, περιφραξη'. Στη συνέχεια, όταν έπαψε το σημείο να είναι εικονογραφικό, δήλωνε τον πρώτο φθόγγο, το πρώτο σύμφωνο, της λέξης *het*. Το σύμφωνο αυτό σχηματιζόταν στον φάρυγγα, βαθιά στον λαιμό. Οι Έλληνες το άκουγαν κοντά σε ένα δικό τους σύμφωνο που χάθηκε νωρίς στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας (το συζητήσαμε στο δεύτερο κεφάλαιο) και χρησιμοποίησαν το φοινικικό γράμμα για να αποδώσουν αυτό το σύμφωνο, που ήταν, και αυτό, κοντά στο *h* των αγγλικών λέξεων *have* 'έχω', *house* 'σπίτι'. Στη διάλεκτο της Αθήνας (την αττική διάλεκτο) αλλά και στις διαλέκτους της Ιωνίας, που είχαν χάσει νωρίτερα από άλλες το σύμφωνο αυτό, το γράμμα χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει το μακρό [e] = [ee]. Έτσι γεννήθηκε το Η, **ήτα** (η απόδοση στα ελληνικά της φοινικικής λέξης *het*), που χρησιμοποιείται ως σήμερα, χωρίς ωστόσο να αντιστοιχεί πια σε ένα μακρό [e]. Τα μακρά φωνήεντα χάθηκαν στην πορεία της εξέλιξης της ελληνικής και το μακρό [e] συνέπεσε με το [i]. Κρατήθηκε η παλιά **ορθογραφία** αλλά η προφορά έχει αλλάξει: το η προφέρεται όπως και το *ι*.

Στα αρχαία ελληνικά υπήρχε ένας φθόγγος [th], που έχει χαθεί στα νέα ελληνικά. Οι Έλληνες χρησιμοποίησαν το σημάδι που ονομαζόταν *tet* στα φοινικικά (δεν ξέρουμε τί σήμαινε η λέξη αυτή) και απέδιδε έναν παρόμοιο φθόγγο. Οι Έλληνες προσάρμοσαν το όνομα του φθόγγου αυτού στα ελληνικά και έτσι προέκυψε το όνομα του γράμματος Θ, **θήτα**. Να επαναλάβουμε όμως ότι αυτό το γράμμα προφερόταν [th] στα αρχαία ελληνικά.

Το επόμενο γράμμα του φοινικικού αλφαβήτου ονομαζόταν *yod*. Η λέξη αυτή σήμαινε 'χέρι' και φαίνεται ότι το σημείο αυτό ήταν αρχικά το εικονόγραμμα του χεριού. Στο φοινικικό αλφάβητο αποδίδει ένα σύμφωνο, όπως αυτό που ακούγεται στην αρχή της αγγλικής λέξης

you 'εσύ' ή στη λέξη παιδιά [pedyá]. Στα αρχαία ελληνικά δεν υπήρχε τέτοιο σύμφωνο και οι Έλληνες αποφάσισαν να χρησιμοποιήσουν αυτό το φοινικικό γράμμα για να αποδώσουν ένα κοντινό του φωνήεν, το Ι. Έτσι το σύμφωνο *yod* της φοινικικής έγινε το φωνήεν **ιώτα** (δηλαδή **γιώτα**) της ελληνικής.

Το επόμενο γράμμα του φοινικικού αλφαβήτου είναι το *kaf*. Η λέξη αυτή σήμαινε 'παλάμη'. Οι Έλληνες χρησιμοποίησαν το γράμμα αυτό (K, το ονόμασαν **κάπα**) για να αποδώσουν τον δικό τους παρόμοιο φθόγγο. Τα φοινικικά είχαν και έναν άλλο φθόγγο συγγενικό με το [k], που προφερόταν εντονότερα. Αυτόν τον αγνόησαν οι Έλληνες γιατί δεν αντιστοιχούσε σε φθόγγο της δικής τους γλώσσας. Το αμέσως επόμενο γράμμα του φοινικικού αλφαβήτου είναι το *lamd* (δεν είναι βέβαιο τί σημαίνει), το οποίο προσάρμοσαν οι Έλληνες στα ελληνικά ως **λάμδα**, Λ, και το χρησιμοποίησαν για να αποδώσουν τον φθόγγο [l] της γλώσσας τους.

Ακολουθούν στη σειρά τα γράμματα που δηλώνονται στα φοινικικά με τις λέξεις *mem* και *nun*. Η πρώτη σήμαινε 'νερό'. Στις πρωτοσιναϊτικές επιγραφές (προδρόμους της φοινικικής γραφής) η αντιστοιχία της σημασίας 'νερό' του *mem* με την εικόνα του νερού είναι φανερή. Το σχήμα που χρησιμοποιείται είναι μια κυματιστή γραμμή (βλ. εικ. 33) και αυτό συνεχίζεται με το σημερινό Μ. Το φοινικικό σημάδι *mem* χρησιμοποιήθηκε από τους Έλληνες για να αποδοθεί το δικό τους παρόμοιο σύμφωνο [m]. Το ελληνικό όνομα του γράμματος είναι **μι**, ίσως από επίδραση (βλ. παρακάτω) του ονόματος για το Ν (νι). Το επόμενο γράμμα ονομάζεται *nun* (σημαίνει 'ψάρι', αλλά το σχήμα φαίνεται να έχει χάσει την εικονική του σχέση με την έννοια 'ψάρι') και χρησιμοποιήθηκε από τους Έλληνες με το όνομα **νι** για να αποδώσει το δικό τους παρόμοιο σύμφωνο, δηλαδή το Ν [n].

Το γράμμα που ακολουθεί ονομάζεται *ayin* και σημαίνει 'μάτι'. Το σχήμα βεβαιώνει ότι αρχικά το σημείο αυτό ήταν μια εικονογραφική απόδοση του ματιού. Οι Έλληνες χρησιμοποίησαν λοιπόν αυτό το φοινικικό γράμμα, που δήλωνε σύμφωνο, για να αποδώσουν το δικό τους **φωνήεν Ο**. Και έφτιαξαν αργότερα ένα δικό τους όνομα για το γράμμα αυτό: το ονόμασαν **όμικρον** για να το διακρίνουν από ένα γράμμα που έφτιαξαν οι ίδιοι (γιατί δεν υπήρχε στο φοινικικό αλφάβητο), το «μεγάλο Ο», δηλαδή το Ω, **ωμέγα**, που απέδιδε το μακρό [o] = [oo]. Δεν αποκλείεται να οδηγήθηκαν στη χρήση του συγκεκριμένου γράμματος για να αποδώσουν το δικό τους φωνήεν [o] από το ίδιο του το όνομα στα φοινικικά, που σήμαινε, όπως είδαμε, 'μάτι'. Στα αρχαία

ελληνικά η λέξη για το *ayín* 'μάτι' ήταν *όφθαλμός*. Ίσως με αφετηρία τη λέξη *όφθαλμός*, μετάφραση του φοινικικού ονόματος του γράμματος (*ayín*), οδηγήθηκαν στη χρήση αυτού του φοινικικού σημείου για να αποδώσουν το φωνήεν [o] των ελληνικών.

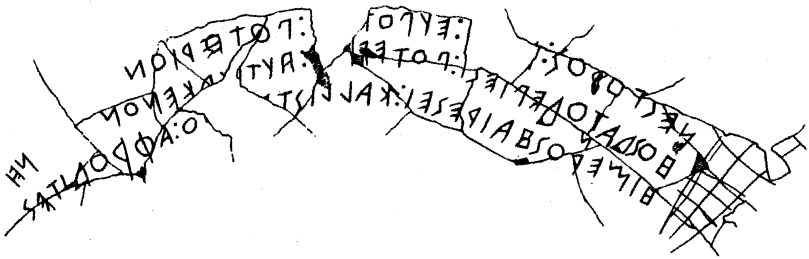
Από τα γράμματα που ακολουθούν αξίζει να σημειώσουμε το γράμμα *rosh*, που σημαίνει 'κεφάλι' και χρησιμοποιήθηκε με το όνομα *ro* για να αποδοθεί το σύμφωνο [r] της ελληνικής, το P. Οι Έλληνες χρειάστηκε να δημιουργήσουν και κάποια νέα γράμματα για σύμφωνα που δεν υπήρχαν στα φοινικικά: Φ, Χ, Ψ. Το Φ και το Χ αντιστοιχούσαν στην προφορά, στα αρχαία ελληνικά, σε [ph], [kh]. Σε ορισμένα ελληνικά αλφάβητα (γιατί υπήρχαν πολλά στις διάφορες περιοχές του ελληνικού κόσμου· πρβ. εικ. 33) δεν εμφανίζονται τα Φ, Χ, Ψ αλλά στη θέση τους βρίσκουμε ΠΗ, ΚΗ, ΠΣ.

Όσα είδαμε ως τώρα βεβαιώνουν την πηγή από την οποία γεννήθηκε το ελληνικό αλφάβητο, τους Φοίνικες: **ομοιότητα** των γραμμάτων μεταξύ των δύο αλφαβήτων, παρόμοια **σειρά** των γραμμάτων, παρόμοια **ονόματα**. Αυτό που έκαναν οι Έλληνες, γιατί το είχε ανάγκη η γλώσσα τους, ήταν να δημιουργήσουν ένα αλφαβητικό σύστημα που αποτυπώνει όλους τους φθόγγους, φωνήεντα και σύμφωνα, και όχι μόνο τα σύμφωνα, όπως συμβαίνει στο φοινικικό αλφάβητο. Έτσι, με το ελληνικό αλφάβητο δημιουργείται, για πρώτη φορά, ένα σύστημα γραφής που παριστάνει όλους τους φθόγγους χωρίς την ελλειπτικότητα του φοινικικού συστήματος αλλά και την, κατά πολύ μεγαλύτερη, ελλειπτικότητα των παλαιότερων συλλαβικών συστημάτων (γραμμική Β). Το αποτέλεσμα είναι ότι υπάρχει πλέον ένα «εργαλείο» που μαθαίνεται εύκολα και μπορεί να γίνει κτήμα όλων και όχι μόνο ειδικών γραφέν και ειδικών αναγλωστών. **Ο δρόμος για τη δημοκρατία της πληροφορίας έχει ανοίξει.**

Οι ίδιοι οι αρχαίοι Έλληνες είχαν επίγνωση ότι το αλφάβητό τους βασιζόταν στο φοινικικό αλφάβητο. Τα γράμματα του αλφαβήτου τα ονόμαζαν **φοινικικά γράμματα** (*φοινικήια γράμματα*). Ο αρχαίος ιστορικός Ηρόδοτος λέει ξεκάθαρα ότι οι Έλληνες έμαθαν τη γραφή από τους Φοίνικες και σημειώνει: «Στην αρχή οι Έλληνες μεταχειρίστηκαν όσα γράμματα μεταχειρίζονται οι Φοίνικες· ύστερα όμως, με το πάρασμα του χρόνου άλλαξαν τον ήχο τους και το σχήμα τους. [...] Αφού τα γράμματα τα εισήγαγαν οι Φοίνικες στην Ελλάδα, είναι δίκαιο να ονομάζονται *φοινικικά*.»

6. Οι επαφές φέρνουν το αλφάβητο στην Ελλάδα

Αλλά πώς έγινε αυτός ο δανεισμός; Όπως λέγαμε, οι Φοίνικες όργωναν από πολύ νωρίς τη Μεσόγειο για τις εμπορικές τους δραστηριότητες. Σε έναν τάφο της Κρήτης που χρονολογείται τον 9ο αιώνα π.Χ. βρέθηκε ένα μεταλλικό αγγείο (φιάλη) με χαραγμένη πάνω του μια φοινικική επιγραφή. Στην Κύπρο υπήρχαν πλάι στους Έλληνες φοινικικές πόλεις-βασίλεια. Στη Ρόδο (αλλά και στην Κω) υπάρχουν σημάδια φοινικικών εγκαταστάσεων. Στην Εύβοια, επίσης, βρίσκουμε πολύ νωρίς σημάδια (αγγεία κλπ.) φοινικικής παρουσίας. Αλλά και οι Έλληνες μετακινούνται. Ήδη από τον 9ο αιώνα π.Χ. οι Ευβοείς κινούνται προς τα δυτικά σε αναζήτηση μετάλλων. Σε ένα μικρό νησί στην Αδριατική, που στην αρχαιότητα λεγόταν Πιθηκούσες και σήμερα Ischia, βρέθηκαν μερικές από τις πρωιμότερες ελληνικές επιγραφές μαζί με φοινικικές (βλ. εικ. 34). Αλλά οι Έλληνες μετακινούνται και

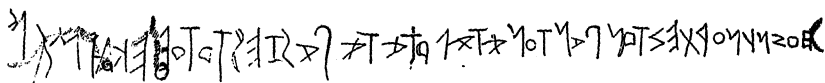
Εικ. 34. Επιγραφή χαραγμένη στο λεγόμενο «ποτήρι του Νέστορα» από τις Πιθηκούσες (περ. 700 π.Χ.).

προς τα ανατολικά σε ένα μεγάλο κύμα αποικισμού. Ήδη από πολύ νωρίς δημιουργούν εμπορικούς σταθμούς στα παράλια της Συρίας (Αλ Μίνα) και έρχονται σε επαφή με τους Φοίνικες. Μέσα σε ένα τέτοιο πλέγμα επαφών και σχέσεων θα πρέπει να τοποθετηθεί ο δανεισμός του φοινικικού αλφαβήτου από τους Έλληνες.

7. Τι μας λένε οι πρώτες αλφαβητικές επιγραφές

Όπως έχουμε ήδη πει, οι πρώτες αλφαβητικές επιγραφές στην ελληνική γλώσσα χρονολογούνται γύρω στα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. Το ενδιαφέρον είναι ότι τα πρώτα αυτά κείμενα είναι όλα ιδιωτικού χα-

ρακτήρα. Σε ένα από αυτά, χαραγμένο πάνω σε ένα αγγείο (οινοχόη του Διπύλου, στην Αττική· βλ. εικ. 35), διαβάζουμε, από τα δεξιά προς τα αριστερά: «Όποιος από τους χορευτές χορεύει πιο ελαφρά...» Η συνέχεια είναι δυσανάγνωστη αλλά το πιθανότερο είναι ότι έλεγε «θα πάρει το βραβείο», δηλαδή το αγγείο. Σε ένα άλλο πάλι αγγείο της ίδιας εποχής από το νησί Πιθηκούσες στην Αδριατική (είπαμε γι' αυτό λίγο πριν· βλ. εικ. 34 και παρακάτω, σ. 204) διαβάζουμε, πάλι από τα

Εικ. 35. Επιγραφή χαραγμένη στην οινοχόη του Διπύλου (περ. 740–720 π.Χ.).

δεξιά προς τα αριστερά: «Είμαι το γλυκόπιτο ποτήρι του Νέστορα. Όποιος πει από τούτο το ποτήρι, αυτόν αμέσως θα τον κυριέψει ο πόθος της Αφροδίτης με το όμορφο στεφάνι.» Σε άλλο αγγείο από την Κόρινθο (βλ. εικ. 36) διαβάζουμε: «Πολύτερπος. Πυρρίας, επικεφαλής του χορού· αυτουνού είναι το αγγείο.»

Στη μακρινή Αίγυπτο οι φαραώ χρησιμοποιούσαν έλληνες μισθοφόρους, δηλαδή επαγγελματίες στρατιώτες. Σε μια εκστρατεία του φαραώ Ψαμμήτιχου του Β' (595–589 π.Χ.) στη Νουβία το 591 π.Χ., έλληνες στρατιώτες χάραξαν τα ονόματά τους στα πόδια κολοσσιαίων αγαλμάτων του φαραώ Ραμσή Β' μπροστά στον ναό του Αμπού Σιμπέλ στη Νουβία. Σε άλλα, τέλος, αγγεία διαβάζουμε τα ονόματα του τεχνίτη που τα έκανε. Απλοί άνθρωποι χαράζουν απλά μηνύματα. Κανένας από αυτούς δεν μοιάζει να είναι επαγγελματίας γραφέας, όπως στις παλαιότερες εποχές όπου η γραφή ήταν το προνόμιο ειδικών γραφέων και ειδικών αναγνωστών.

8. Η ελληνική αλφαβητική γραφή: από το ιδιωτικό στο δημόσιο

Τα πρώτα αυτά αλφαβητικά κείμενα της ελληνικής γλώσσας λες και διαλαλούν από μόνα τους, με τους ταπεινούς «συγγραφείς» τους και τα ταπεινά καθημερινά περιεχόμενά τους, τη **δημοκρατία της γραφής και της πληροφορίας**, που φέρνει η **αλφαβητική επανάσταση**. Σύντομα, βέβαια, η αλφαβητική γραφή θα κληθεί να υπηρετήσει τους θεσμούς της αρχαίας δημοκρατίας: νόμοι, ψηφίσματα, αποφάσεις

αλλά και επιγραφές πάνω σε τάφους, επιγραφές που τιμούν τους θεούς. Και η αποκορύφωση αυτής της δημόσιας χρήσης συνδέεται με την πιο σημαντική δημοκρατία της αρχαιότητας, την Αθήνα. Από την Αθήνα της κλασικής εποχής (5ος-4ος αιώνας π.Χ.) προέρχεται το με-

Εικ. 36. Το «φλασάκι των χορευτών» (περ. 580 π.Χ.).

γαλύτερο μέρος των επιγραφών της αρχαιότητας που σώθηκε. Η αλφαβητική γραφή, που προσφέρεται για γενική χρήση γιατί μαθαίνεται εύκολα, θα γενικευθεί μέσα στις συνθήκες της αρχαίας δημοκρατίας: η υπόσχεση της δημοκρατίας της γραφής και της πληροφορίας, που κλείνει μέσα της η αλφαβητική γραφή, θα αρχίσει να εκπληρώνεται μέσα στις συνθήκες της αρχαίας πολιτικής δημοκρατίας.

9. Πώς γράφονταν και πώς διαβάζονταν τα κείμενα

Πριν κλείσουμε το κεφάλαιο αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε ότι τα αρχαία κείμενα γράφονταν χωρίς διαστήματα ανάμεσα στις λέξεις, με κεφαλαία μόνο και χωρίς τόνους. Τα μικρά γράμματα, ο χωρισμός των λέξεων, οι τόνοι και τα πνεύματα θα έρθουν πολύ αργότερα, από

τα χρόνια των κατακτήσεων του Μ. Αλεξάνδρου και μετά. Η εξάπλωση της ελληνικής γλώσσας σε ένα τεράστιο γεωγραφικό εύρος και η εκμάθησή της από αλλόγλωσσους οδηγούν σε «βελτιώσεις» (μικρά γράμματα, χωρισμός των λέξεων, τόνοι/πνεύματα) που βοηθούν στην εκμάθηση της γλώσσας, ιδίως από ξένους. Αλλά οι «βελτιώσεις» αυτές υπηρετούσαν και έναν άλλο στόχο: την επαφή και τη μελέτη παλαιότερων κειμένων της ελληνικής γλώσσας, π.χ. του Ομήρου. Ο χωρισμός των λέξεων, οι τόνοι και τα πνεύματα βοηθούσαν να γίνουν κατανοητά (με τη βοήθεια των φιλολόγων και, στο σχολείο, των δασκάλων) αυτά τα σημαντικά παλαιά κείμενα, που ήταν πια δυσνόητα γιατί η γλώσσα είχε αλλάξει.

Πώς διάβαζαν οι αρχαίοι; Ξέρουμε ότι δεν διάβαζαν σιωπηλά αλλά «φωναχτά», όπως ακόμη και σήμερα κάνουν άνθρωποι που δεν έχουν ιδιαίτερη εξοικείωση με τον γραπτό λόγο: ο όρος που χρησιμοποιούσαν, και ο οποίος επιζεί στη λέξη ανάγνωση, ήταν *αναγιγνώσκω*. Το ρήμα αυτό σημαίνει 'αποκτώ μια γνώση, γνωρίζω με προσπάθεια', και η προσπάθεια αφορούσε, βέβαια, την αναγνώριση των γραπτών σημείων και την κατανόησή τους. Χρησιμοποιούσαν επίσης για την ανάγνωση (το διάβασμα) και το ρήμα *νέμω*, που σημαίνει 'διανέμω, μοιράζω'. Αυτό δεν είναι τυχαίο. Υπονοεί ότι η πληροφορία, η γνώση που κερδίζεται από την ανάγνωση, δεν αφορά μόνο τον αναγνώστη αλλά μοιράζεται και στους άλλους. Ακούστε τώρα, για να κλείσουμε, πώς περιγράφει ο Πλάτωνας (στον διάλογο *Πρωταγόρας*) πώς «μάθαιναν γράμματα» τα παιδιά:

Οι δάσκαλοι χαράζουν γραμμές με τη γραφίδα τους για τα παιδιά που δεν ξέρουν ακόμη να γράφουν. Μετά τους δίνουν στο χέρι τον μικρό πίνακα και τους καθοδηγούν να γράφουν ακολουθώντας τις γραμμές.

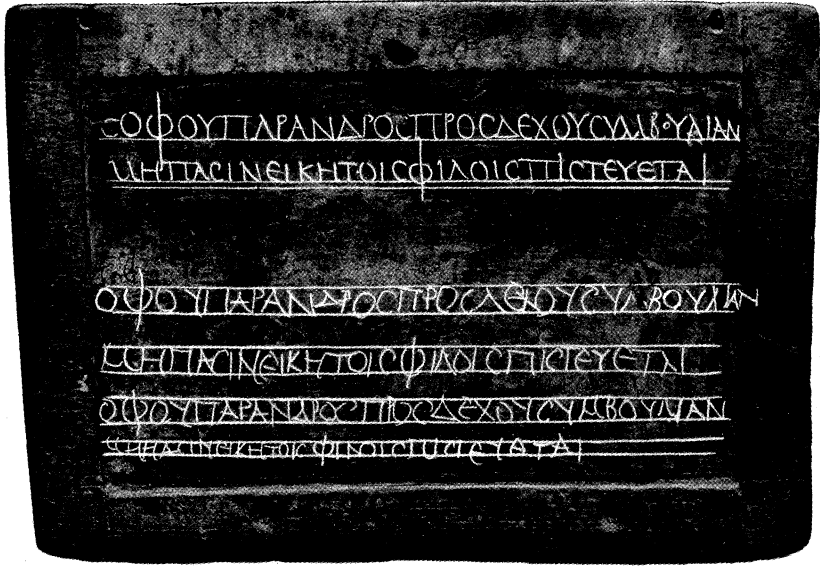
Έχουν σωθεί αρκετές τέτοιες ξύλινες πινακίδες, ιδιαίτερα από την Αίγυπτο (βλ. εικ. 37).

10. Για να συνοψίσουμε

Οι πρώτες προσπάθειες αλφαβητικής καταγραφής της γλώσσας αρχίζουν στην Ανατολή. Οι Φοίνικες δημιουργούν ένα αλφαβητικό σύστημα που καταγράφει όμως μόνο τα σύμφωνα.

Οι Έλληνες θα δανειστούν αυτό το σύστημα από τους Φοίνικες και θα το τελειοποιήσουν: το ελληνικό αλφαβητικό σύστημα καταγράφει όλους τους φθόγγους: φωνήεντα και σύμφωνα.

Η δημιουργία του αλφαβήτου δημιουργεί τους όρους για μια δημοκρατία της γραφής, της πληροφορίας, της γνώσης. Και αυτό γιατί το αλφάβητο μαθαίνεται εύκολα και προσφέρεται για γενική χρήση. Δεν προϋποθέτει ειδικούς της γραφής και ειδικούς της ανάγνωσης.

Εικ. 37. Μαθητική πινακίδα από την Αίγυπτο (2ος αι. μ.Χ.).

Η πρώτη αξιοποίηση αυτών των δημοκρατικών δυνατοτήτων του αλφαβήτου θα γίνει από τις αρχαίες ελληνικές δημοκρατίες. Και η πιο σημαντική από αυτές είναι η Αθήνα.

6. Πώς προφέρονταν τα αρχαία ελληνικά

1. Άλλα γράφουμε και άλλα προφέρουμε

Ήρθε η ώρα να μιλήσουμε πιο συστηματικά για ένα ζήτημα που μας απασχόλησε και σε προηγούμενα κεφάλαια: το ζήτημα της **προφοράς των αρχαίων ελληνικών**. Τα αρχαία ελληνικά **δεν προφέρονταν** όπως τα **νέα ελληνικά**. Με άλλα λόγια, η ελληνική γλώσσα και οι φθόγγοι της άλλαξαν μέσα στα **δύομιση χιλιάδες χρόνια** που χωρίζουν τα αρχαία από τα νέα ελληνικά. Πώς το ξέρουμε αυτό; Πρώτα πρώτα, αν προσέξουμε τον τρόπο που γράφουμε τα ελληνικά σήμερα θα δούμε (το έχουμε ήδη πει) ότι **άλλα γράφουμε και άλλα προφέρουμε**. Γράφουμε *παιδί*, όμως δεν προφέρουμε [raiðí] αλλά [peði]. Γράφουμε *ίδιος, ήλιος, ύφος, είμαι, οίστρος, υιοθεσία*, αλλά η αρχή των λέξεων αυτών, **παρά τα διαφορετικά γράμματα**, προφέρεται με τον ίδιο τρόπο: [i]. Λέγαμε νωρίτερα ότι αυτό συμβαίνει γιατί εξακολουθούμε να χρησιμοποιούμε έναν **τρόπο γραφής** που είναι **ιστορικός**, δηλαδή καταγράφει μια **παλιότερη προφορά**. Στα αρχαία ελληνικά τα γράμματα (ή οι συνδυασμοί γραμμάτων) *ι, η, υ, ει, οι, υι* αντιστοιχούν σε διαφορετικές προφορές, σε διαφορετικούς φθόγγους. Μέσα στην πορεία του χρόνου η προφορά άλλαξε: τα *ι, η, υ, ει, οι, υι* κατέληξαν να δηλώνουν τον ίδιο φθόγγο, το [i]. Η προφορά άλλαξε, αλλά εξακολουθούμε να γράφουμε σαν να μην άλλαξε. Έτσι, **άλλα γράφουμε και άλλα προφέρουμε**.

Αυτό δεν συμβαίνει μόνο στα ελληνικά αλλά και σε πολλές άλλες γλώσσες. Σκεφτείτε το αγγλικό *I* 'εγώ': γράφεται *i* και προφέρεται [ai]. Τί σημαίνει αυτό; Σημαίνει, όπως στα ελληνικά, ότι η γραφή *I* 'εγώ' αντανακλά μια παλιότερη προφορά [i] που άλλαξε: το *i* από [i] έγινε [ai]. Η **προφορά άλλαξε αλλά δεν άλλαξε η γραφή**. Η προφορά, λοιπόν, αλλάζει, αλλά κρατιέται η παλιά γραφή, που αντανακλά μια παλιά προφορά. Αν αρνηθούμε να το δεχθούμε αυτό, τότε διαβάζοντας ένα αρχαίο ελληνικό κείμενο που περιγράφει το βέλασμα των προβάτων (*βῆ βῆ*) θα πρέπει να υποστηρίζουμε (όπως είπαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο) ότι τα πρόβατα βέλαζαν διαφορετικά στην αρχαιότητα απ' ό,τι σήμερα: έκαναν [ví ví] (όπως προφέρονται το *β* και το *η* στα νέα ελληνικά) και όχι *μπέε μπέε* [bée bée].

Αλλά αυτό είναι παράδοξο. Τα πρόβατα βέλαζαν τότε με τον ίδιο τρόπο όπως και τώρα, έκαναν [bée bée]: αυτό που άλλαξε είναι η **σχέση γραμμάτων και φθόγγων**: το β στα αρχαία ελληνικά προφερόταν [b] όπως το αγγλικό *b* και το η προφερόταν [ee], ήταν **μακρό**. Λέγαμε ότι αυτό είναι ένα παράδειγμα των στοιχείων που χρησιμοποιούμε για να «ανακαλύψουμε» πώς προφέρονταν τα αρχαία ελληνικά. Είχαμε δει και άλλα παρόμοια και θα τα ξαναθυμηθούμε σε λίγο. Αλλά υπάρχουν και άλλου είδους πληροφορίες που χρησιμοποιούμε για τον ίδιο λόγο: (α) οι πληροφορίες που μας δίνουν οι **ίδιοι οι αρχαίοι** όταν μιλούν για την προφορά της γλώσσας τους· (β) η μορφή που παίρνουν οι αρχαίες ελληνικές λέξεις όταν τις **δανείζονται** άλλοι, σύγχρονοι με τους αρχαίους, λαοί (π.χ. οι Ρωμαίοι). Θα τα δούμε αυτά πιο αναλυτικά σε λίγο.

Αλλά πριν μπούμε σε λεπτομέρειες, θα πρέπει να ξεκαθαρίσουμε τί εννοούμε όταν μιλάμε για το πώς προφέρονταν τα αρχαία ελληνικά. Για ποια **εποχή** μιλάμε και για ποια **μορφή** των αρχαίων ελληνικών. Μιλάμε για τον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ. και για τη διάλεκτο της Αθήνας, την **αττική** διάλεκτο. Στην αρχαία εποχή δεν υπήρχε μια **κοινή** γλώσσα, όπως υπάρχει σήμερα στην Ελλάδα. Υπήρχε μια **ποικιλία διαλέκτων**. **Κοινή γλώσσα** θα αναπτυχθεί στην εποχή που αρχίζει με τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου, στην **ελληνιστική**, όπως λέμε, εποχή. Και η κοινή αυτή γλώσσα βασίστηκε στη διάλεκτο της Αθήνας, την **αττική** διάλεκτο, που είχε το μεγαλύτερο γόητρο, γιατί ήταν διάλεκτος που μιλιόταν, και γραφόταν, στην πιο ισχυρή **πόλη-κράτος** της αρχαίας Ελλάδας. Γι' αυτό, μιλώντας για την προφορά των αρχαίων ελληνικών, μιλάμε κυρίως για την προφορά της αττικής διαλέκτου της **κλασικής** εποχής, του 5ου κυρίως αλλά και του 4ου αιώνα π.Χ.

2. Φωνήεντα

2.1 Μακρά και βραχέα

Αυτό που έχει σημασία να θυμόμαστε είναι ότι τα **φωνήεντα** της αρχαίας ελληνικής είχαν ένα χαρακτηριστικό που απουσιάζει από τα νέα ελληνικά: χωρίζονταν σε **μακρά** και **βραχέα**, σε φωνήεντα δηλαδή «μακριά» και «σύντομα». Τί σημαίνουν αυτά τα επίθετα; Σημαίνουν ότι το βραχύ, «κοντό», φωνήεν είχε μικρότερη **διάρκεια άρθρωσης** από το **μακρό**. Όσοι ξέρουν αγγλικά, θα αναγνωρίσουν την ομοιότητα με αυτή τη γλώσσα. Στα αγγλικά οι δύο λέξεις *shit* και *sheet* διαφέρουν κατά το ότι η πρώτη προφέρεται με ένα «σύντομο», **βραχύ** [i] (και ση-

μαίνει ‘κακά’), ενώ η δεύτερη προφέρεται με ένα μακρό [i], προφέρεται δηλαδή [shiit] (και σημαίνει ‘σεντόν’). Επειδή δεν έχουμε τη διάκριση αυτή στα νέα ελληνικά, συνήθως δυσκολευόμαστε να προφέρουμε διαφορετικά τις δύο αυτές λέξεις, με αποτέλεσμα μια σύγχυση που μπορεί να μας βάλει σε μπελάδες. Το ίδιο συμβαίνει με τις αγγλικές λέξεις *ship* ‘πλοίο’ και *sheep* ‘ πρόβατα’. Η πρώτη προφέρεται με ένα βραχύ, «σύντομο» [i] και η δεύτερη με ένα μακρό [i], δηλαδή με ένα [i] που η άρθρωσή του διαρκεί περισσότερο [shiip].

2.2 Η, Ε, ΕΙ

Κάπως έτσι γινόταν και στα αρχαία ελληνικά. Θυμηθείτε πάλι το παράδειγμα βῆ βῆ, που δηλώνει το βέλασμα των προβάτων. Το γράμμα η (στα κλασικά χρόνια χρησιμοποιούσαν μόνο κεφαλαία γράμματα, δηλαδή Η για την περίπτωση που συζητάμε) αντιστοιχεί σε ένα μακρό [e], δηλαδή [ee]. Το βραχύ αντίστοιχό του είναι το ε (δηλαδή Ε). Στα αρχαία ελληνικά υπήρχε και ένα ακόμη μακρό [e], που γραφόταν ει (δηλαδή ΕΙ)· αρχικά προφερόταν όπως γραφόταν, αλλά αργότερα, στον 5ο αιώνα π.Χ., κατέληξε να προφέρεται σαν ένα μακρό [e]. Η διαφορά του από το άλλο μακρό [e], το Η, είναι ότι προφερόταν πιο κλειστά, δηλαδή με μικρότερο άνοιγμα του στόματος. Έτσι, η διαφορά στην προφορά των δύο λέξεων ἤδη και εἶδη ήταν ότι και οι δυο άρχιζαν με ένα μακρό [e] = [ee], αλλά στην πρώτη λέξη το [ee] = Η προφερόταν με πιο ανοιχτό το στόμα απ’ ό,τι στη δεύτερη λέξη, όπου [ee] = ΕΙ. Αυτό το κλειστό μακρό [e] (που γράφεται ως ΕΙ) θα συμπέσει αργότερα με το μακρό [i] και έτσι θα προκύψει η νεοελληνική προφορά ει = [i].

2.3 Ο, ΟΥ, Ω

Η διαφορά μεταξύ του **όμικρον** και του **ωμέγα** είναι, πάλι, ότι το πρώτο αντιστοιχεί σε έναν βραχύ φθόγγο, ενώ το δεύτερο σε έναν μακρό, έναν φθόγγο δηλαδή που διαρκεί περισσότερο, = [oo]. Πώς το ξέρουμε αυτό; Μια πηγή είναι λέξεις που δηλώνουν ήχους ζώων. Το ρήμα κρῶζω (που αναφέρεται στον ήχο που κάνουν τα κοράκια) αλλά και το ρήμα βρωμῶμαι (που αναφέρεται στον ήχο που βγάζουν τα γαϊδούρια) γράφονται με ω (με μακρό [o]) ακριβώς για να αποδώσουν τη διάρκεια που έχουν αυτοί οι ήχοι στο στόμα των κοράκιων και των γαϊδάρων.

Όπως και στην προηγούμενη περίπτωση, υπήρχε ακόμα ένα μακρό [o], που γραφόταν ΟΥ. Αρχικά προφερόταν όπως γραφόταν ([ou]· θα μιλήσουμε σε λίγο για την προφορά του ύψιλον), αλλά στην αττική διάλεκτο του 5ου αιώνα έχει αλλάξει και δηλώνει ένα μακρό κλειστό [o]. Η διαφορά του δηλαδή από το άλλο μακρό [o] (δηλαδή αυτό που γράφεται με ω) είναι ότι, ενώ το Ω αντιστοιχεί σε ένα μακρό [o] που είναι ανοιχτό, προφέρεται δηλαδή με το στόμα αρκετά ανοιχτό, το άλλο μακρό [o] (που γράφεται ως ΟΥ) προφέρεται με το στόμα πιο κλειστό. Έτσι η διαφορά ανάμεσα στις δύο λέξεις πώς και πούς 'πόδι' είναι ότι και στις δύο περιπτώσεις έχουμε μακρό [o], με τη διαφορά ότι στην πρώτη λέξη το μακρό [o] προφερόταν με πιο ανοιχτό το στόμα απ' ό,τι στη δεύτερη λέξη. Αυτό το μακρό κλειστό [o] που γραφόταν ως ΟΥ θα μετακινηθεί σχετικά νωρίς στην προφορά [u]. Από την προφορά αυτή θα προέλθει το σημερινό [u].

2.4 Άλλα φωνήεντα

Και τα [i], [a] είχαν μια «μακρά» και μια «βραχεία» προφορά. Αυτό όμως δεν δηλωνόταν με ξεχωριστά γράμματα. Η διαφορά μεταξύ του βραχέος [i] και του μακρού [i] ήταν ανάλογη με αυτή που βρίσκουμε στα σημερινά αγγλικά: *bit* 'κομμάτι', *beat* 'χτυπά' (προφέρεται [biit]).

Μακρά και βραχεία προφορά είχε και ο φθόγγος που δηλωνόταν με το γράμμα ύψιλον (Υ). Εδώ όμως πρέπει να επισημάνουμε (το έχουμε ήδη κάνει σε προηγούμενο κεφάλαιο) ότι ο φθόγγος στον οποίο αντιστοιχούσε το γράμμα Υ τον 5ο αιώνα π.Χ. δεν ήταν το [i], όπως σήμερα, αλλά ο φθόγγος [i̥] (κάτι σαν *ιου*), όπως στο γαλλικό *lune* 'φεγγάρι' (προφέρεται [li̥n], *λιουν*). Πώς το ξέρουμε αυτό; Μια πηγή είναι τα αρχαία ρήματα που δηλώνουν ήχους που κάνουν διάφορα ζώα: *μυκῶμαι* (για το μουγκανητό των βοοειδών), *βρουχῶμαι* (για τον βρουχηθμό των λιονταριών)· πρβ. και *κόκκυξ* (το αρχαίο όνομα του κούκου). Η χρήση του γράμματος Υ στις λέξεις αυτές δεν μπορεί παρά να δηλώνει έναν φθόγγο που είναι κοντά στους πραγματικούς ήχους που κάνουν τα αντίστοιχα ζώα. Και αυτός είναι πιο κοντά σε αυτό που γράφουμε ως *ου* σήμερα (*μουγκανητό*, *κούκος*) και όχι στο [i] στο οποίο αντιστοιχεί σήμερα το γράμμα ύψιλον. Αργότερα αυτός ο φθόγγος θα εξελιχθεί σε [i] και θα συμπέσει με τον φθόγγο που αποδίδεται με το γράμμα Ι.

3. Δίφθογγοι

Δυο λόγια τώρα για τις **δίφθογγους**. Η δίφθογγος *αι* (όπως στη λέξη *αὐτός*) προφερόταν όπως γραφόταν, [ai] (θυμηθείτε τί είπαμε πριν λίγο για την προφορά του *Υ*), όπως περίπου προφέρεται η δίφθογγος στο αγγλικό *how* ‘πώς’. Η δίφθογγος *ευ* (όπως στη λέξη *εὐρημα*) προφερόταν όπως γράφεται, [eu]. Αυτό που άλλαξε στις δύο αυτές δίφθογγους είναι ότι το δεύτερο φωνήεν τους (το *υ*) απέκτησε **συμφωνική** προφορά, έγινε **τριβόμενο** (θυμηθείτε τί λέγαμε γι’ αυτό το είδος φθόγγων στο δεύτερο κεφάλαιο): [av] (όπως στο *αύριο*), [af] (όπως στο *αυτός*).

Η δίφθογγος *αι* προφερόταν όπως γράφεται, [ai], όπως στο αγγλικό *high* ‘ψηλός’. Μετά τα κλασικά χρόνια (5ος–4ος αιώνας π.Χ.) έπαψε να είναι δίφθογγος και στη συνέχεια συνέπεσε με το *Ε* (= [e]). Αυτό το καταλαβαίνουμε από τα **ορθογραφικά** λάθη που εμφανίζονται: π.χ. *κερός* αντί *καιρός*. Τί σημαίνουν αυτά τα ορθογραφικά λάθη; Σημαίνουν ότι αυτός που γράφει ακούει [kerós] και όχι [kairós] (όπως παλιότερα) και γι’ αυτό γράφει τη λέξη με *ε*. Τα ορθογραφικά λάθη προκύπτουν πάντοτε όταν υπάρχει **αναντιστοιχία προφοράς και γραφής**. Όταν, με άλλα λόγια, προφέρουμε διαφορετικά απ’ ό,τι γράφουμε. Και αυτό συμβαίνει όταν η γραφή δεν παρακολουθεί τις αλλαγές που έχουν γίνει στην προφορά, δηλαδή δεν αλλάζει. Όλοι ξέρουμε τις δυσκολίες που είχαμε σαν μικροί μαθητές, και εξακολουθούμε να έχουμε, να μάθουμε την ορθογραφία. Και οι δυσκολίες αυτές οφείλονται στην **αναντιστοιχία προφοράς και γραφής**. Καθώς κυλάει ο χρόνος, η γραφή και η προφορά γίνονται ένα **αταίριαστο ζευγάρι**: οι αλλαγές που γίνονται στην **προφορά** δεν «περνούν» στη **γραφή**. Συγκρίνοντας τη σχέση προφοράς και γραφής, με βάση όσα είπαμε ως τώρα, ανάμεσα στα **αρχαία ελληνικά** και στα **νέα ελληνικά**, μπορείτε εύκολα να διαπιστώσετε πόσο πιο «κοντά» στην προφορά ήταν η αρχαία ελληνική γραφή.

Δυο λόγια τώρα για τη δίφθογγο *οι*. Και αυτή η δίφθογγος προφερόταν, στην κλασική εποχή, όπως γραφόταν, [oi]. Όπως προφέρεται λ.χ. η αγγλική λέξη *toy* ‘παιχνίδι’. Αυτό φαίνεται καθαρά από τη μορφή που παίρνουν στα **λατινικά** ελληνικές λέξεις με τη δίφθογγο *οι*, οι οποίες περνούν, ως **δάνεια**, στη γλώσσα αυτή. Έτσι η λέξη *ποινή* λ.χ. εμφανίζεται στα λατινικά ως *poena*. Αυτό σημαίνει ότι η ελληνική λέξη ακουγόταν με προφερόμενα και τα δύο στοιχεία ο [o] και ι [i] της δίφθογγου. Αργότερα, μετά την κλασική εποχή, φαίνεται ότι η δίφθογ-

γος οι συνέπεσε με τον φθόγγο που αποδίδει το γράμμα ύψιλον (= [ü], όπως στο γαλλικό *lune* ‘φεγγάρι’). Αυτό φαίνεται πάλι από τα ορθογραφικά λάθη που βρίσκουμε στις επιγραφές, π.χ. *πῦος* αντί *ποιός* ‘ποιος’. Αυτό το λάθος σημαίνει ότι το υ και το οι προφέρονταν πια με τον ίδιο τρόπο. Η επόμενη εξέλιξη του οι (= [ü] πια) μέσα στον χρόνο ήταν να συμπέσει με το [i], και έτσι θα γεννηθεί η νεοελληνική προφορά: π.χ. *ποιμένας* = [piménas].

Είδαμε ως τώρα πώς προφέρονταν τα αρχαία ελληνικά, φωνήεντα και δίφθογγοι, στην Αθήνα του 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ. Οι περισσότερες αλλαγές που οδήγησαν στη νεότερη προφορά (η σύμπτωση του ε και του αι, η σύμπτωση των ι, η, ει, η μετατροπή του δεύτερου στοιχείου των διφθόγγων *αι*, *ευ* σε σύμφωνα) έγιναν στους πρώτους αιώνες μ.Χ. (Η σύμπτωση των υ, οι με το ι έγινε μερικούς αιώνες αργότερα. Στους πρώτους αιώνες μ.Χ. χάνεται και η διάκριση *μακρών* και *βραχέων* φωνηέντων. Ήδη γύρω στο 200 μ.Χ. είναι συχνή η εμφάνιση του ο (του *βραχέος* [o]), εκεί που θα περίμενε κανείς το ω (το *μακρό* [o]) και αντίστροφα.

Την ίδια περίπου εποχή αλλάζει και ο χαρακτήρας του *τονισμού*. Όπως έχουμε ήδη πει, ο τονισμός της αρχαίας ελληνικής ήταν *μελωδικός*, δηλαδή βασιζόταν στο ύψος της φωνής και όχι στην έντασή της, που συνδέεται με την αύξηση της μυϊκής προσπάθειας κατά την εκφώνηση. Ο τονισμός που βασιίζεται στην ένταση ονομάζεται *δυναμικός* και τέτοιος είναι ο τονισμός της νέας ελληνικής – αλλά όχι της αρχαίας. Δεν αποκλείεται η κατάργηση της διάκρισης *μακρών* και *βραχέων* φωνηέντων (μια διάκριση που βασιίζεται στη διάρκεια της άρθρωσης) να οφείλεται στην επικράτηση του δυναμικού τόνου, για τον οποίο η διάρκεια της άρθρωσης (στην οποία βασιίζεται η διάκριση *μακρών* και *βραχέων* φωνηέντων) δεν έπαιζε ρόλο.

4. Σύμφωνα και ημίφωνα

Ήδη έχουμε μιλήσει σε προηγούμενα κεφάλαια για κάποια από τα σύμφωνα και τα ημίφωνα της αρχαίας ελληνικής. Θυμάστε ότι λέγαμε για το σύμφωνο β ότι προφερόταν [b], σαν το αγγλικό *b* (π.χ. στη λέξη *baby* ‘μωρό’), και όχι όπως προφέρεται σήμερα. Αυτό φαίνεται από τον τρόπο με τον οποίο οι αρχαίοι έγραφαν το βέλασμα των προβάτων: *βῆ βῆ*, που αρκεί για να μας πείσει ότι το β προφερόταν [b]. Το ίδιο δείχνουν και οι ελληνικές λέξεις που εμφανίζονται ως δάνεια στα λατινικά, τη γλώσσα των Ρωμαίων. Έτσι λ.χ. η αρχαία ελληνική

λέξη *βάρβαρος* εμφανίζεται στα λατινικά ως *barbarus* και όχι *varvarus*. Το β λοιπόν προφερόταν ως ένα ηχηρό διχειλικό κλειστό σύμφωνα και όχι ως *τριβόμενο*, δηλαδή [v], όπως στα νέα ελληνικά.

Αλλά και το δ και το γ προφέρονταν στα αρχαία ελληνικά όχι ως *τριβόμενα* αλλά ως κλειστά: *οδοντικό* το πρώτο (όπως στην αγγλική λέξη *dear* ‘αγαπητός’), *ουρανικό* το δεύτερο (όπως στην αγγλική λέξη *group* ‘ομάδα’). Γι’ αυτό οι Ρωμαίοι αποδίδουν στη γλώσσα τους, τα λατινικά, τις ελληνικές λέξεις *δράκων* ‘δράκος’ και *γραμματική* ως *draco* και *grammatica*. Η νεοελληνική προφορά των β, δ, γ ως *τριβόμενων* χρονολογείται από τους πρώτους αιώνες μ.Χ., αν και σε ορισμένες αρχαίες διαλέκτους βρίσκουμε αυτή την αλλαγή, που γέννησε τη νεοελληνική προφορά, πολύ πιο νωρίς.

Στα αρχαία ελληνικά (και αυτό το έχουμε ήδη πει) υπήρχε ένας φθόγγος που προφερόταν όπως π.χ. το αγγλικό *h* στη λέξη *house* ‘σπίτι’. Έτσι η λέξη *ιστορία* προφερόταν στα αρχαία ελληνικά [historía]. Γι’ αυτό και, όταν οι Ρωμαίοι δανείστηκαν αυτή τη λέξη, την έγραψαν με τη μορφή *historia*. Και έτσι συνεχίστηκε να γράφεται μέχρι σήμερα στα αγγλικά, τα γαλλικά και σε άλλες γλώσσες: *history*, *histoire*. Σε μεταγενέστερα χρόνια αυτός ο φθόγγος δηλωνόταν με ένα σημάδι που ονομαζόταν *δασεία* (‘): *ιστορία*. Το σημάδι αυτό χρησιμοποιούνταν μέχρι πολύ πρόσφατα. Έπαψε να χρησιμοποιείται με την αντικατάσταση του *πολυτονικού* συστήματος από το *μονοτονικό*.

Τα γράμματα φ, θ, χ αντιστοιχούν σήμερα σε *τριβόμενους* φθόγγους. Στα αρχαία ελληνικά όμως αντιστοιχούσαν, το καθένα, σε έναν «σύνθετο» φθόγγο: [ph], [th], [kh]. Το δεύτερο στοιχείο αυτού του σύνθετου φθόγγου ήταν αυτός που μόλις συζητήσαμε. Αλλά πώς το ξέρουμε αυτό; Σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας (όπως στη Σαντορίνη, δηλαδή την αρχαία Θήρα) δεν χρησιμοποιούσαν τα γράμματα Φ, Θ, Χ (θυμηθείτε ότι οι αρχαίοι χρησιμοποιούσαν μόνο κεφαλαία), όπως στην Αθήνα και σε άλλες περιοχές, αλλά τα ΠΗ, ΤΗ, ΚΗ. Το δεύτερο γράμμα, αυτό που στην αρχαία Αθήνα δήλωνε το μακρό [e], εδώ δηλώνει τον φθόγγο [h], δηλαδή [ph], [th], [kh]. Έτσι η λέξη *φόβος* γράφεται ΠΗΟΒΟΣ, η λέξη *θεός* ΤΗΘΟΣ, η λέξη *χορός* ΚΗΟΡΟΣ. Αυτό δείχνει καθαρά ότι τα γράμματα φ, θ, χ αντιστοιχούσαν σε έναν «σύνθετο» φθόγγο, [ph], [th], [kh], και όχι σε έναν «απλό» όπως σήμερα. Αλλά αυτό αποδεικνύεται και πάλι από τη μορφή που παίρνουν οι λέξεις με αυτά τα γράμματα, όταν τις δανείζονται τα λατινικά. Το αρχαίο ελληνικό όνομα *Φίλιππος* γράφεται στα λατινικά *Philippus* (και συνεχίζει να γράφεται έτσι μέχρι σήμερα στο αγγλικό *Philip*). Η αρ-

χαία ελληνική λέξη θεωρία γράφεται στα λατινικά *theoria*. Η αρχαία ελληνική λέξη χάος γράφεται στα λατινικά *chaos*. Αυτά τα παραδείγματα αρκούν για να μας πείσουν ότι τα φ, θ, χ προφέρονταν στα αρχαία ελληνικά [ph], [th], [kh] και όχι όπως σήμερα.

Αυτό, βέβαια, επιβεβαιώνεται και από τις περιγραφές των ίδιων των αρχαίων. Όταν λοιπόν οι αρχαίοι μιλούν για τους φθόγγους στους οποίους αντιστοιχούν τα γράμματα φ, θ, χ, λένε ότι «προφέρονται βαθιά στο στόμα», «στον φάρυγγα». Δοκιμάστε να προφέρετε τους φθόγγους [ph], [th], [kh] και θα καταλάβετε, ιδίως όταν προφέρετε το [h], πόσο αυτή η περιγραφή ταιριάζει στους φθόγγους αυτούς και όχι στη σημερινή προφορά των γραμμάτων φ, θ, χ. Επιπλέον, οι αρχαίοι ονόμαζαν τους φθόγγους αυτούς «δασείς» σε αντίθεση με τους φθόγγους π, τ, κ, που τους ονόμαζαν «ψιλούς», δηλαδή «γυμνούς». Για τους αρχαίους λοιπόν οι φθόγγοι φ, θ, χ, δεν ήταν «γυμνοί» αλλά είχαν κάτι παραπάνω από τα π, τ, κ, και αυτό το κάτι ήταν το [h].

Πότε έγιναν αυτοί οι φθόγγοι **τριβόμενοι**, όπως στα νέα ελληνικά; Το πιο πιθανό είναι ότι αυτό έγινε στους πρώτους αιώνες μ.Χ. Καθώς χάνεται ο φθόγγος [h], τόσο ως ανεξάρτητος φθόγγος όσο και ως κομμάτι των [ph] (φ), [th] (θ), [kh] (χ), τα φ, θ, χ αλλάζουν σε τριβόμενα, έτσι ώστε να εξακολουθούν να γίνονται διακρίσεις λέξεων. Ένα παράδειγμα: οι δύο λέξεις πόρος και φόρος (αρχαίες και οι δύο, η πρώτη σημαίνει 'πέρασμα' αλλά και 'πηγή αγαθών') διακρίνονταν ως προς τη σημασία τους από τα διαφορετικά σύμφωνα π, φ (= [ph]). Από τη στιγμή που χάνεται ο φθόγγος [h] στο [ph] (φ), οι δυο λέξεις γίνονται ίδιες: πόρος. Αυτό όμως δεν μπορεί να το «ανεχτεί» η γλώσσα, γιατί εξαφανίζεται η διαφορά σημασίας – δεν «υποστηρίζεται» από τη διαφορετική μορφή των αρχικών φθόγγων. Αυτός φαίνεται να ήταν ο λόγος που τα [ph] (φ), [th] (θ), [kh] (χ) έγιναν **τριβόμενα**. Η διαφορά σημασίας μεταξύ των λέξεων πόρος – φόρος διατηρείται μέσα από μια νέα προφορά των αρχικών συμφώνων: [p]; [f].

Δuo λόγια για την προφορά του ζ στα αρχαία ελληνικά. Η προφορά του ζ στα αρχαία ελληνικά δεν ήταν ίδια με την προφορά του στα νέα ελληνικά. Το γράμμα ζ «κρύβει» δύο φθόγγους – είναι [zd]. Πώς το ξέρουμε αυτό; Το ξέρουμε από τις περιγραφές των ίδιων των αρχαίων, αλλά και από τη μορφή με την οποία αποδίδονται ξένες λέξεις (με τους φθόγγους [zd]) στα αρχαία ελληνικά. Έτσι τα περσικά ονόματα *Auramazda*, *Artavazda* αποδίδονται στα αρχαία ελληνικά ως Ἄρομάζης, Ἄρτάοζος. Η αλλαγή του [zd] σε [z], όπως στα νέα ελληνικά, φαίνεται ότι άρχισε νωρίς, ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ.

Ένας φθόγγος που θα πρέπει να συζητήσουμε ακόμη (έχουμε ήδη αναφερθεί σε αυτόν σε προηγούμενο κεφάλαιο) είναι αυτός που δηλωνόταν με το γράμμα **δίγαμμα**, που λεγόταν έτσι γιατί έμοιαζε με δύο κεφαλαία γάμα μαζί (F). Το γράμμα αυτό αντιστοιχούσε σε έναν φθόγγο παρόμοιο με αυτόν που βρίσκουμε στην αρχή των αγγλικών λέξεων *was* ‘ήταν’ ή *woman* ‘γυναίκα’. Ο φθόγγος αυτός χάθηκε σχετικώς νωρίς από τις περισσότερες ελληνικές διαλέκτους.

Θα πρέπει, τέλος, να σημειώσουμε ότι, όταν οι αρχαίοι έγραφαν **διπλά σύμφωνα** (π.χ. *ἄλλος*, *θάλασσα*), αυτό αντιστοιχούσε σε διπλή προφορά, όπως γίνεται στα σημερινά κυπριακά.

5. Η ερασμιακή προφορά

Κλείνοντας αυτή τη διαδρομή στην προφορά των αρχαίων ελληνικών (όπως μιλούσαν στην Αθήνα τον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ.) θα πρέπει να πούμε δυο λόγια για ένα ζήτημα που συζητιέται πολύ στην Ελλάδα. Οι ξένοι προφέρουν τα αρχαία ελληνικά με τη λεγόμενη **ερασμιακή προφορά** (από το όνομα του ολλανδού σοφού Έρασμου, του 16ου αιώνα). Η ερασμιακή προφορά είναι μια προσπάθεια **προσέγγισης** της αρχαίας προφοράς. Με άλλα λόγια, όταν προφέρουμε τα αρχαία ελληνικά με την ερασμιακή προφορά, δεν τα διαβάζουμε με τη νεοελληνική προφορά αλλά με τον τρόπο που υποθέτουμε ότι προφέρονταν στην αρχαιότητα. Για εμάς εδώ στην Ελλάδα αυτό ακούγεται παράξενα ή και ενοχλητικά, (α) γιατί δεν έχουμε συνηθίσει να ακούμε τα αρχαία ελληνικά με προφορά άλλη από τη νεοελληνική, και (β) γιατί ως μαθητές δεν μάθαμε ποτέ ότι η ελληνική γλώσσα άλλαξε σημαντικά μέσα στον χρόνο, τόσο στην προφορά όσο και σε άλλες όψεις της (σύνταξη, λεξιλόγιο κλπ.). Και αυτό το δεύτερο ευθύνεται για τις συχνά βίαιες αντιδράσεις στην ερασμιακή προφορά των ξένων. Εμείς μπορούμε να συνεχίσουμε να διαβάζουμε τα αρχαία ελληνικά με τη νεοελληνική προφορά, αρκεί **να ξέρουμε** ότι οι αρχαίοι Έλληνες δεν τα πρόφεραν έτσι – ότι η γλώσσα **άλλαξε** μέσα στον χρόνο. Και αυτό δεν είναι καθόλου κακό. Όλες οι γλώσσες αλλάζουν μέσα στον χρόνο.

6. Για να συνοψίσουμε

Όταν μιλάμε για την προφορά των αρχαίων ελληνικών, εννοούμε συνήθως την προφορά της διαλέκτου της Αθήνας (της αττικής διαλέκτου) κατά τον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ.

Θα πρέπει να θυμόμαστε ότι στα αρχαία ελληνικά υπήρχαν διακρίσεις (μακρά/βραχέα φωνήεντα) και είδη φθόγγων (π.χ. το [h], το [w] (δίγαμμα), το [zd] (ζ), τα [ph] (φ), [th] (θ), [kh] (χ)) που δεν υπάρχουν στη σημερινή ελληνική γλώσσα. Επίσης, ο τονισμός βασιζόταν στο ύψος της φωνής και ήταν **μελωδικός**, και όχι στην ένταση (**δυναμικός** τόνος, όπως στα νέα ελληνικά).

Διαβάζοντας τα αρχαία ελληνικά κείμενα με τη νεοελληνική προφορά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τα αρχαία ελληνικά προφέρονταν διαφορετικά.

7. Η αρχιτεκτονική της γλώσσας και η αρχαία ελληνική γλώσσα

1. Η πρόταση

Στο πρώτο κεφάλαιο λέγαμε ότι το μεγάλο μυστικό της γλώσσας, της κάθε γλώσσας, είναι ότι με έναν περιορισμένο αριθμό μονάδων ήχου χωρίς νόημα (φωνημάτων) κατασκευάζεται ένας μεγάλος αριθμός μονάδων με νόημα (λέξεων): έτσι με τα φωνήματα [n], [o], [o], [p], [s] μπορούμε να φτιάξουμε τις λέξεις πόνος και νωπός (θυμηθείτε τί λέγαμε για την ορθογραφία). Με τα φωνήματα [a], [k], [o], [t] μπορούμε να φτιάξουμε τις λέξεις κάτω (θυμηθείτε πάλι τί λέγαμε για την ορθογραφία) και κότα. Η γλωσσική επικοινωνία, ο διάλογος, γίνεται με τον συνδυασμό των λέξεων σε προτάσεις. Η λέξη πρόταση βγαίνει από το ρήμα προτείνω που, στα αρχαία ελληνικά, σήμαινε 'τεντώνω προς, τεντώνω μπροστά'. Είναι η εικόνα του τοξότη που τεντώνει τη χορδή του τόξου για να εξαπολύσει το βέλος. Η γλωσσική επικοινωνία γίνεται με προτάσεις, δηλαδή με γλωσσικές «κατασκευές» που τις «εξαπολύουμε», σαν βέλη, στον συνομιλητή μας, τις «προτείνουμε». Έτσι, όταν λέω αγόρασα ένα βιβλίο, «προτείνω» στον συνομιλητή μου να δεχτεί μια πληροφορία που του δίνω. Όταν λέω Να αγοράσω ένα βιβλίο;, ζητώ από τον συνομιλητή μου (ή από τον εαυτό μου, αν συνομιλώ με τον εαυτό μου), «προτείνω» στον συνομιλητή μου να απαντήσει σε ένα ερώτημα που του θέτω. Όταν λέω φύγε!, η πρόταση προς τον συνομιλητή μου είναι μια διαταγή. Όταν λέω ας είχα χρήματα, «προτείνω», κοινοποιώ στον συνομιλητή μου (ή στον εαυτό μου, αν συνομιλήτης μου είναι ο εαυτός μου), μια επιθυμία μου, μια ευχή. Η γλωσσική επικοινωνία λοιπόν «δουλεύει» με τον συνδυασμό των λέξεων. Με τις προτάσεις «κάνουμε» διάφορα πράγματα: ρωτάμε, διατάζουμε, ευχόμαστε, διατυπώνουμε ισχυρισμούς.

Ο συνδυασμός των λέξεων σε προτάσεις ονομάζεται σύνταξη, που σημαίνει «αράδιασμα μαζί» (σύν 'μαζί' + τάσσω 'αράδιαζω'· από το ρήμα αυτό βγαίνει και η λέξη τάξη). Συντακτικό είναι η μελέτη της σύνταξης. Ο διάλογος λοιπόν γίνεται με προτάσεις, και οι προτάσεις είναι το βασικό εργαλείο με το οποίο «υφαιίνεται» η συνομιλία. Ας μείνουμε για ένα λεπτό σε αυτή την τελευταία λέξη και μάλιστα στην

απλούστερη μορφή της: ομιλία. Όλοι ξέρετε τη λέξη όμιλος, π.χ. όμιλος φίλων θαλάσσης, αθλητικός όμιλος κλπ. Όμιλος σημαίνει ομάδα ανθρώπων. Η λέξη ομιλία κλείνει μέσα της τη σημασία 'ομάδα ανθρώπων'. Μία λοιπόν από τις λέξεις που χρησιμοποιούμε για να μιλήσουμε για τη γλώσσα, η λέξη ομιλία, έχει μέσα της τη σημασία 'ομάδα ανθρώπων'. Αυτό, αν το σκεφτείτε λίγο, δεν είναι παράξενο. Αυτό που κάνει τις ομάδες ανθρώπων να λειτουργούν ως ομάδες είναι ο λόγος, ο διάλογος. Και γι' αυτό τον λόγο η λέξη ομιλία φτάνει να σημαίνει τον ίδιο τον λόγο και τον διάλογο, βασικό εργαλείο των οποίων είναι, όπως λέγαμε, η πρόταση.

2. Η πρόταση εκφράζει μια ολοκληρωμένη σκέψη

Αλλά γιατί η πρόταση, και όχι η λέξη ή η φράση, έχει τον «πρώτο λόγο» στον διάλογο, στη γλωσσική επικοινωνία; Γιατί η πρόταση εκφράζει μια ολοκληρωμένη σκέψη. Κάντε τη σύγκριση ανάμεσα στην πρόταση *το παιδί έφυγε*, τη φράση *το παιδί και τη λέξη παιδί*. Είναι εύκολο να καταλάβει κανείς ότι η φράση και η λέξη εκφράζουν «μισές», ανολοκλήρωτες σκέψεις. Μόνο η πρόταση εκφράζει μια ολοκληρωμένη σκέψη. Κι αυτό γιατί, ενώ η φράση *το παιδί και η λέξη παιδί* απλά ονομάζουν κάτι, στην πρόταση ονομάζεται κάτι και, επιπλέον, λέγεται κάτι γι' αυτό. Σε αυτό βρίσκεται η πληρότητα της πρότασης.

3. Υποκείμενο και κατηγορημα

Αυτό το οποίο ονομάζεται είναι το όνομα ή υποκείμενο της πρότασης (υποκείμενο σημαίνει «θέμα», αυτό για το οποίο γίνεται λόγος), και αυτό το οποίο λέγεται γι' αυτό που ονομάζεται (το όνομα, το υποκείμενο) είναι το κατηγορημα. Η λέξη κατηγορημα προέρχεται από το αρχαίο ελληνικό ρήμα *κατηγορώ*, που σημαίνει 'λέω κάτι για κάποιον ή για κάτι'. Τη λέξη τη χρησιμοποιούμε και σήμερα, *κατηγορία* (π.χ. στη γλώσσα των δικαστηρίων), και σημαίνει 'κάτι που λέω εναντίον κάποιου'.

Αυτό λοιπόν που κάνει την πρόταση τη βασική δομή της αρχιτεκτονικής της γλώσσας, της κάθε γλώσσας, είναι ότι εκφράζει μια ολοκληρωμένη σκέψη, καθώς δεν ονομάζει απλά κάτι αλλά λέει κάτι γι' αυτό και έτσι το προσδιορίζει. Ας δούμε πάλι ένα συγκεκριμένο παράδειγμα:

Το παιδί έφυγε.

Στην πρόταση αυτή το όνομα ή υποκείμενο είναι η φράση *το παιδί*, που αποτελείται από το *άρθρο* το και το *ουσιαστικό παιδί*. Το *κατηγόρημα* (αυτό που λέει κάτι για το όνομα ή υποκείμενο) είναι το ρήμα *έφυγε* (ο αόριστος του ρήματος *φεύγω*). Το όνομα ή υποκείμενο ονομάζει κάτι το *ειδικό* (ένα συγκεκριμένο παιδί)· το κατηγόρημα λέει κάτι για το υποκείμενο, και αυτό το κάτι δεν είναι ειδικό (δεν αφορά το συγκεκριμένο παιδί μόνο) αλλά έχει γενικότερο χαρακτήρα. Η *φυγή* (το να φεύγει κανείς) είναι μια διαδικασία που δεν αφορά το συγκεκριμένο παιδί μόνο αλλά έχει γενικότερη εφαρμογή. Το κατηγόρημα λοιπόν (στο παράδειγμα που συζητάμε το ρήμα *έφυγε*) αποδίδει στο όνομα ή υποκείμενο (που δηλώνει έναν *ειδικό όρο*, κάτι το ειδικό) έναν *γενικό όρο*· και με αυτό τον τρόπο προσδιορίζεται το όνομα/υποκείμενο και έτσι προκύπτει αυτό που λέγαμε νωρίτερα: μια *ολοκληρωμένη σκέψη*.

4. Ουσιαστικά

Στη θέση της λέξης *παιδί* θα μπορούσαμε να έχουμε πάμπολλα ουσιαστικά. Ουσιαστικά ονομάζονται τα μέρη του λόγου που δηλώνουν οντότητες, δηλαδή στοιχεία του κόσμου που μπορούν να εντοπιστούν στον χώρο, π.χ. συγκεκριμένα αντικείμενα: *τραπέζι, καρέκλα κ.ά.* Ως ουσιαστικά ωστόσο εμφανίζονται στη γλώσσα και πιο αφηρημένα «πράγματα»: *ειρήνη, πόλεμος, θυμός, θλίψη, καταδίκη*. Πολλά από αυτά προέρχονται από ρήματα. Στη θέση της λέξης *παιδί* θα μπορούσε να εμφανιστεί επίσης ένα κύριο όνομα, π.χ. *ο Γιάννης έφυγε*. **Κύρια ονόματα** ονομάζονται αυτά που ονομάζουν πρόσωπα και τόπους. Στη θέση, τέλος, της λέξης *παιδί* θα μπορούσε να εμφανιστεί (ως όνομα ή υποκείμενο) μια ολόκληρη φράση: *το παιδί που σου έλεγα έφυγε*. Η πρόταση που εισάγεται με τη «μικρή» λέξη που λέγεται *αναφορική*, γιατί αναφέρεται σε (και προσδιορίζει ειδικότερα) ένα ουσιαστικό που προηγείται. Οι αναφορικές προτάσεις είναι ένας μηχανισμός που διαθέτουν οι γλώσσες για να «κατασκευάζουν» ουσιαστικά, για τα οποία δεν υπάρχουν ή δεν χρειάζεται να υπάρχουν μονολεκτικά ουσιαστικά. Έτσι, η φράση *το παιδί που σου έλεγα* κλείνει μέσα της ένα περιφραστικό ουσιαστικό, ένα ουσιαστικό δηλαδή που δεν αποτελεί μια λέξη αλλά φτιάχνεται από πολλές λέξεις. Τέτοιου είδους περιφράσεις χρησιμοποιούν τα ερμηνευτικά λεξικά για να περιγράψουν το νόημα των

ουσιαστικών και σε τέτοιου είδους περιφράσεις καταφεύγουμε όταν δεν μπορούμε να θυμηθούμε ένα ουσιαστικό και ζητάμε από τον συνομιλητή μας να μας βοηθήσει να το θυμηθούμε. Οι αναφορικές προτάσεις μάς βοηθούν να επεκτείνουμε το λεξιλόγιο, κατασκευάζοντας ουσιαστικά «μιας χρήσης», που δεν χρειάζονται δηλαδή για το σταθερό λεξιλόγιο της γλώσσας. Το παιδί που σου έλεγα είναι ένα τέτοιο ουσιαστικό «μιας χρήσης».

5. Άρθρο

Δυο λόγια τώρα για το άρθρο. Το άρθρο είναι μια «μικρή λέξη» που προσδιορίζει το ουσιαστικό. Χρησιμοποιούμε το οριστικό άρθρο (*ο* γιαντρός, *η* γυναίκα, *το* παιδί), όταν θεωρούμε ότι ο συνομιλητής μας ξέρει για ποιον ή για τί μιλάμε. Έτσι, όταν σε μια συνομιλία λέω *το* παιδί έφυγε, χρησιμοποιώ το οριστικό άρθρο γιατί πιστεύω (σωστά ή λάθος – δεν έχει σημασία) ότι ο συνομιλητής μου ξέρει για ποιο παιδί μιλάω. Αν πίστευα το αντίθετο, θα χρησιμοποιούσα το αόριστο άρθρο: *ένας, μία, ένα*. Όταν λέω λοιπόν *ένα* παιδί έφυγε, διαλέγω το αόριστο άρθρο γιατί πιστεύω (σωστά ή λάθος – δεν έχει σημασία) ότι μεταφέρω στον συνομιλητή μου μια καινούργια πληροφορία. Το αν θα χρησιμοποιήσουμε λοιπόν οριστικό ή αόριστο άρθρο εξαρτάται από το τί θεωρούμε ότι είναι γνωστό στον συνομιλητή μας. Και αυτό δεν είναι παράξενο. Τις «προτάσεις», όπως λέγαμε, τις «εξαπολύουμε», σαν βέλη, στους συνομιλητές μας· υπηρετούν τον διάλογο. Τα άρθρα, ως στοιχεία της πρότασης, υπηρετούν, και αυτά, τις ανάγκες του διαλόγου.

6. Αντωνυμίες

Αλλά τις ανάγκες του διαλόγου υπηρετούν και κάποια άλλα στοιχεία της πρότασης: οι αντωνυμίες. Αντωνυμίες είναι τα μέρη του λόγου που «στέκονται» στη θέση ονομάτων (αυτό σημαίνει και η λέξη αντωνυμία: 'αντί για όνομα').

Ο Γιάννης ήταν κουρασμένος και τον πήγα στο σπίτι του.

Οι αντωνυμίες, όπως το *τον* στην πρόταση αυτή (ονομάζεται *προσωπική επαναληπτική αντωνυμία*), χρειάζονται για την οικονομία της επικοινωνίας. Η δεύτερη εμφάνιση του ονόματος δεν γίνεται με την επανάληψή του αλλά με την εμφάνιση μιας επαναληπτικής αντωνυ-

μίας στη θέση του. Έτσι υπάρχουν **προσωπικές** αντωνυμίες (εγώ, εσύ), **δεικτικές** αντωνυμίες (αυτός, -ή, -ό· εκείνος, -η, -ο· το τον της πρότασης που δώσαμε πιο πάνω είναι μια «συντομευμένη» μορφή της δεικτικής αντωνυμίας αυτός, που χρησιμοποιείται ως προσωπική αντωνυμία), **αναφορικές** αντωνυμίες (ο οποίος, η οποία, το οποίο), **αόριστες** αντωνυμίες (όποιος, -α, -ο), **ερωτηματικές** αντωνυμίες (ποιος, -α, -ο· τί), **κτητικές** αντωνυμίες (δικός, -ή, -ό μου, σου, του).

7. Πτώσεις και κλίση

Αλλά ας ξαναγυρίσουμε στο ουσιαστικό. Τα ουσιαστικά, όπως ξέρουμε, έχουν **πτώσεις**: όταν το ουσιαστικό είναι στη θέση του ονόματος/υποκειμένου, βρίσκεται στην **ονομαστική** πτώση: **Ο Γιάννης έφυγε**. Όταν βρίσκεται σε θέση **αντικειμένου**, όταν δηλαδή **ολοκληρώνει** τη σημασία ενός ρήματος, π.χ. **Ο Γιάννης αγόρασε τον ανεμιστήρα** (το ρήμα αγοράζω, σε αντίθεση με το ρήμα φεύγω, χρειάζεται ένα ουσιαστικό: πάντα αγοράζουμε «κάτι»), βρίσκεται στην **αιτιατική** πτώση. Η **γενική** πτώση είναι μια μορφή που παίρνει το ουσιαστικό για να δηλωθεί η κτήση (το βιβλίο του Γιάννη) αλλά και άλλες σημασίες, π.χ. **είπα του Γιάννη**. Οι **πτώσεις** είναι μορφές τις οποίες παίρνει το ουσιαστικό ανάλογα με τον (συντακτικό) ρόλο που έχει μέσα στην πρόταση: υποκειμένο, αντικείμενο κλπ. Τον όρο **πτώση** (που σημαίνει ‘πέσιμο’) τον έφτιαξαν οι αρχαίοι. Είχαν στο μυαλό τους την εικόνα του ζαριού που, καθώς πέφτει, εμφανίζεται μία από τις πλευρές του. Έτσι και το ουσιαστικό: καθώς «πέφτει» μέσα στην πρόταση, εμφανίζεται με διαφορετική μορφή ανάλογα με τον συντακτικό ρόλο που έχει. Οι πτώσεις του ουσιαστικού (αλλά και του άρθρου και του επιθέτου και των αντωνυμιών) αποτελούν την **κλίση**.

8. Αριθμός, γένος

Αλλά το ουσιαστικό πέρα από τις πτώσεις του έχει και άλλα χαρακτηριστικά: **αριθμό** και **γένος**. Ο αριθμός μπορεί να είναι (στα νέα ελληνικά) **ενικός** ή **πληθυντικός**. Τα γένη του ουσιαστικού είναι τρία: **αρσενικό**, **θηλυκό**, **ουδέτερο** (που σημαίνει ‘ούτε το ένα ούτε το άλλο’). Εδώ θα πρέπει να γίνει η διάκριση ανάμεσα στο **γραμματικό** γένος και στο **φυσικό** γένος. Το γραμματικό γένος και το φυσικό γένος **δεν συμπίπτουν** πάντοτε. Στην περίπτωση των λέξεων **ο άνδρας**, η **γυναίκα** γραμματικό και φυσικό γένος συμπίπτουν. Αυτό δεν συμ-

βαίνει στις λέξεις *κορίτσι, μηλιά, ποταμός*. Το πρώτο, αν και θηλυκού γένους, εμφανίζεται ως ουδέτερο. Το δεύτερο, αν και δεν έχει φυσικό γένος, εμφανίζεται ως θηλυκό και το τρίτο, αν και δεν διαθέτει, επίσης, φυσικό γένος, εμφανίζεται ως αρσενικό. Δεν αποκλείεται λέξεις όπως *μηλιά, ποταμός* (θηλυκό η πρώτη, αρσενικό η δεύτερη) να απηχούν μια αντίληψη, που χάνεται πίσω στον χρόνο, η οποία έβλεπε ό,τι για μας είναι σήμερα **άψυχο** στοιχείο της φύσης ως **έμφυχο**. Έτσι, η *μηλιά* που γεννά καρπούς (και όλες οι λέξεις που δηλώνουν οπωροφόρα δέντρα) εμφανίζεται γι' αυτό τον λόγο ως έμφυχο και μάλιστα θηλυκό. Ο *ποταμός*, που γονιμοποιεί με τα νερά του τη γη, εμφανίζεται και αυτός ως έμφυχο, αλλά αρσενικό.

9. Το ρήμα και ο χρόνος

Ας ξαναθυμηθούμε αυτό που λέγαμε λίγο πριν: ότι η πρόταση εκφράζει μια ολοκληρωμένη σκέψη, και γι' αυτό είναι το βασικό «εργαλείο» της επικοινωνίας και η βασική δομή της αρχιτεκτονικής της γλώσσας. Αυτό που κάνει την πρόταση (σε αντίθεση με τη φράση ή τη μοναχική λέξη) **ολοκληρωμένη σκέψη** δεν είναι μόνο ότι συνδυάζει ένα όνομα (ή υποκείμενο) με ένα κατηγορήμα, έναν ειδικό όρο με έναν γενικό όρο – αν και αυτό είναι το κύριο. Στην πρόταση γίνεται και κάτι ακόμα: αυτό στο οποίο αναφέρεται **εντοπίζεται χρονικά**, και αυτό δίνει στη σκέψη, στην ιδέα, που εκφράζει η πρόταση «σάρκα και οστά». Χωρίς τον χρονικό εντοπισμό η σκέψη, η ιδέα, που εκφράζει η πρόταση είναι «στον αέρα». Όταν λέω *το παιδί έφυγε*, αυτό που εκφράζει η πρόταση εντοπίζεται χρονικά ως προς τη στιγμή που εκφωνώ την πρόταση. Αυτό στο οποίο αναφέρεται η πρόταση (η φυγή του παιδιού) ανήκει στο παρελθόν σε σχέση με τη στιγμή της εκφώνησης. Ο χρονικός εντοπισμός, αν και ανήκει σε ολόκληρη την πρόταση, εκφράζεται, στα νέα ελληνικά, μέσω του ρήματος, γιατί το ρήμα είναι το μέρος του λόγου που εκφράζει διαδικασίες, γεγονότα, καταστάσεις – όψεις δηλαδή της εμπειρίας που «παίζουν» με τον χρόνο. Οι εκδοχές του χρονικού εντοπισμού της πρότασης δηλώνονται στα νέα ελληνικά είτε με αλλαγές στη μορφή (στην κλίση) του ρήματος είτε περιφραστικά. Ο *αόριστος* (*έφυγε*), ο *παρατατικός* (*έφευγε*), ο *παρακείμενος* (*έχει φύγει*), ο *υπερσυντέλικος* (*είχε φύγει*). Και στις τέσσερις αυτές περιπτώσεις αυτό στο οποίο αναφέρεται η πρόταση εντοπίζεται στο παρελθόν σε σχέση με τη χρονική στιγμή της εκφώνησης. Ο *αόριστος* και ο *παρατατικός* «κατασκευάζονται» συνήθως με την προσθήκη του *ε* (ονομάζεται **αύξη-**

ση), ο παρακειμένος και ο υπερσυντέλικος εκφράζονται περιφραστικά, με το ρήμα έχω. Ο μέλλοντας χρησιμοποιεί τη «μικρή» λέξη θα (θα φύγω). Η λέξη αυτή είναι μία συντομευμένη μορφή του ρήματος θέλω ακολουθούμενου από το να. Αυτό δεν είναι παράξενο. Το μέλλον, σε αντίθεση με το παρελθόν, είναι άγνωστο. Όταν μιλάμε για το μέλλον, το μόνο βέβαιο είναι οι επιθυμίες μας και οι προθέσεις μας. Γι' αυτό στα νεοελληνικά (και όχι μόνο· στα αγγλικά χρησιμοποιείται η λέξη *will*, π.χ. *I will go*, που σημαίνει επίσης 'θέλω') ο μέλλοντας κατασκευάζεται με βάση το ρήμα θέλω.

10. Το ρήμα και η όψη

Η διαφορά αορίστου και παρατατικού βρίσκεται στο ότι ο παρατατικός, αλλά όχι ο αόριστος, περιγράφει αυτό που έγινε στο παρελθόν (π.χ. *έφυγε*) ως κάτι που είχε διάρκεια. Αυτό ονομάζεται *όψη*. Ο αόριστος και ο παρατατικός τοποθετούν αυτό στο οποίο αναφέρεται η πρόταση στο παρελθόν, αλλά ο αόριστος το περιγράφει ως ολοκληρωμένο χρονικά, ενώ ο παρατατικός το περιγράφει ως διαρκές. Διαφέρουν, λοιπόν, ως προς την όψη, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο «βλέπουν» αυτό που έγινε στο παρελθόν. Την ίδια διαφορά, ως προς την όψη, μπορεί να παρατηρήσει κανείς ανάμεσα στο *θα φύγω* και στο *θα φεύγω*.

11. Παρακειμένος, υπερσυντέλικος

Ο παρακειμένος εντοπίζει, και αυτός, κάτι ως παρελθοντικό σε σχέση με τη στιγμή που εκφωνείται η πρόταση. Η διαφορά του με τον αόριστο φαίνεται σε παραδείγματα όπως τα παρακάτω:

- (1) Ο Γιάννης έφυγε χτες και γύρισε σήμερα το πρωί.
- (2) Ο Γιάννης έχει φύγει από χτες και γύρισε σήμερα το πρωί.

Η δεύτερη πρόταση ακούγεται κάπως περίεργα και αυτό γιατί ο παρακειμένος περιγράφει κάτι που έγινε στο παρελθόν (όπως ο αόριστος), με τη διαφορά ότι στην περίπτωση του παρακειμένου το αποτέλεσμα αυτού που έγινε στο παρελθόν συνεχίζεται ως τη στιγμή που εκφωνείται η πρόταση. Γι' αυτό η δεύτερη πρόταση δεν «ακούγεται» καλά. Το δεύτερο κομμάτι της (και γύρισε σήμερα το πρωί) «συγχροείται» με αυτό που δηλώνει το πρώτο κομμάτι (με τον παρακειμένο έχει φύγει), ότι δηλαδή η φυγή του Γιάννη εξακολουθεί να ισχύει τη στιγμή που εκφωνείται η πρόταση.

Ο υπερσυντέλικος χρησιμοποιείται για να συνδέσει μεταξύ τους πράξεις, γεγονότα που τοποθετούνται στο παρελθόν σε σχέση με τη χρονική στιγμή της εκφώνησης της πρότασης:

Ο Γιάννης είχε φύγει όταν χτύπησε η πόρτα και μπήκε ο Κώστας.

12. Επιρρήματα

Ο χρονικός προσδιορισμός της πρότασης δεν γίνεται μόνο με τους χρόνους του ρήματος αλλά και με **χρονικά επιρρήματα**, όπως *χτες*, *αύριο*, *σήμερα*, ή επιρρηματικές εκφράσεις, όπως *πριν από έναν μήνα*, *μετά από έναν χρόνο* κλπ. Εδώ αξίζει να ξαναθυμηθούμε αυτό το ε (την **αύξηση**) που μπαίνει στην αρχή του ρήματος, όταν η αναφορά είναι στο παρελθόν: *έφυγε*, *έφευγε*. Η ιστορική γλωσσολογία (η επιστήμη που ασχολείται με την «αρχαιολογία» των γλωσσών, τις αρχές τους και την εξέλιξή τους) πιστεύει ότι σε αυτό το μικρό στοιχείο που «κολλάει» στο ρήμα κρύβεται (όπως και στην περίπτωση του *θα*, που είδαμε νωρίτερα) μια παλιά λέξη που σήμαινε *πριν*, ήταν δηλαδή ένα χρονικό επίρρημα που «στεκόταν» μόνο του. Αυτό το χρονικό επίρρημα σιγά σιγά έγινε «ένα» με το ρήμα και στη διαδικασία αυτή «μίκρυνε» (με τον ίδιο τρόπο όπως το *θέλω* + *να* έγινε *θα*) για να καταλήξει στο ε (την **αύξηση**) που έχουμε σήμερα.

Εκτός από τα χρονικά επιρρήματα υπάρχουν τα **τοπικά επιρρήματα**, όπως *εδώ*, *εκεί* (στην αντωνυμία εκείνος «κρύβεται» το τοπικό επίρρημα *εκεί*: *εκείνος* είναι αυτός που βρίσκεται *εκεί*, δηλαδή σε κάποια απόσταση από τον ομιλητή), *πέρα*, *κοντά*, *μακριά*, *γύρω*, κλπ. Αν τα χρονικά επιρρήματα, μαζί με τους χρόνους του ρήματος, είναι οι «άγκυρες» της πρότασης στον χρόνο, τα τοπικά επιρρήματα είναι οι «άγκυρες» της στον τόπο. Πολύ συχνά χρησιμοποιούνται οι ίδιες λέξεις, τα ίδια επιρρήματα, και για τις δύο δουλειές, και για τον τόπο και για τον χρόνο: *Θα έρθω γύρω στις τρεις*, και *Τρέχουν γύρω από το τραπέζι*. Δεν *θα* περιμένω *πέρα* από τις τρεις, και *Η* στάση είναι *πιο πέρα*. Γιατί συμβαίνει αυτό; Γιατί ο χρόνος, σε αντίθεση με τον τόπο, είναι κάτι το «άπιαστο». Έτσι, χρησιμοποιούνται οι τοπικές εκφράσεις για να μπορέσουμε να μιλήσουμε γι' αυτό το «άπιαστο» που είναι ο χρόνος. Αυτό γίνεται πολύ συχνά στη γλώσσα. Χρησιμοποιούμε δηλαδή μια «χειροπιαστή», συγκεκριμένη έκφραση, για να μιλήσουμε για κάτι πιο «άπιαστο», αφηρημένο. Παρατηρήστε τα παρακάτω παραδείγματα:

(3) Το κτίριο στηρίζεται σε τσιμεντένιες κολόνες.

(4) Η θεωρία αυτή στηρίζεται στα παρακάτω επιχειρήματα.

Θα συμφωνήσετε ότι στην πρόταση (3) το ρήμα *στηρίζεται* έχει ένα πολύ συγκεκριμένο, «χειροπιαστό» περιεχόμενο. Και αυτό το «χειροπιαστό» περιεχόμενο χρησιμοποιείται στην πρόταση (4) για να μιλήσουμε για κάτι πιο αφηρημένο, για μια θεωρία. Σαν να ήταν η θεωρία ένα οικοδόμημα που χρειάζεται τα στηρίγματά του. «Μεταφέρουμε» τη «συγκεκριμένη» έκφραση, εδώ το ρήμα *στηρίζεται*, όπως στην πρόταση (3), σε έναν πιο αφηρημένο «χώρο». Αυτή είναι η διαδικασία της **μεταφοράς**. Με τον ίδιο, μεταφορικό, τρόπο μιλάμε για τον χρόνο μέσω του τόπου (όπως είδαμε παραπάνω).

Πέρα από τα **χρονικά** και τα **τοπικά** επιρρήματα υπάρχουν και τα **τροπικά** επιρρήματα, π.χ.:

(5) Τρέχει καλά/γρήγορα/δύσκολα κλπ.

(6) Σίγουρα/πιθανόν/ίσως κτλ. θα τα καταφέρει.

Τα τροπικά επιρρήματα, όπως στην πρόταση (5), κάνουν την ίδια δουλειά που κάνουν οι αναφορικές προτάσεις για τα ουσιαστικά (θυμηθείτε τη συζήτηση που κάναμε λίγο νωρίτερα): επεκτείνουν τη σημασία του ρήματος ή αλλιώς δημιουργούν περιφραστικά (δηλαδή όχι μονολεκτικά) ρήματα. Τα επιρρήματα στο παράδειγμα (6) κάνουν άλλη δουλειά: εκφράζουν τους βαθμούς βεβαιότητας που έχει ο ομιλητής γι' αυτό που λέει, για αυτό που «προτείνει» στον συνομιλητή του.

13. Και πάλι για το ρήμα

Η μορφή του ρήματος δεν αλλάζει μόνο ανάλογα με τον χρόνο που εκφράζει, αλλά και με το **πρόσωπο** και τον **αριθμό**. Όπως ξέρουμε, το ρήμα στα νέα ελληνικά έχει **καταλήξεις** που δηλώνουν το πρόσωπο και τον αριθμό:

(εγώ)	φεύγ-ω
(εσύ)	φεύγ-εις
(αυτός, -ή, -ό)	φεύγ-ει
(εμείς)	φεύγ-ουμε
(εσείς)	φεύγ-ετε
(αυτοί, -ές, -ά)	φεύγ-ουν

Τί είναι οι **καταλήξεις**; Όπως και στην περίπτωση του ε, της αύξησης

(π.χ. *έφυγε*), είναι «παλιές» λέξεις που έγιναν «ένα» με το ρήμα – αυτή τη φορά στο τέλος του και όχι στην αρχή του. Αλλά τί είδους λέξεις ήταν; Δεν μπορεί παρά να ήταν «παλιές» προσωπικές αντωνυμίες (προσέξτε την ομοιότητα του πρώτου προσώπου (*φεύγ-ω*) με την αντωνυμία του πρώτου προσώπου *εγ-ώ*), που «μίκρυναν» και «κόλλησαν» στο ρήμα – ενσωματώθηκαν σ' αυτό.

Δύο λόγια για τον **αριθμό**. Αν το σκεφτείτε λίγο, θα καταλάβετε ότι ο αριθμός «περιττεύει» στο ρήμα. Ας δούμε ένα παράδειγμα:

Τα παιδιά έφυγαν.

Ο αριθμός «ανήκει» στο ουσιαστικό *παιδί*, γιατί αναφέρεται σε κάτι που μπορεί να μετρηθεί. Δεν ισχύει όμως το ίδιο και για την πράξη στην οποία αναφέρεται το ρήμα. Αυτό φαίνεται καθαρά αν παραφράσουμε την πρόταση *Τα παιδιά έφυγαν σε φυγή των παιδιών*. Λέμε *η φυγή και όχι οι φυγές των παιδιών*. Ο αριθμός λοιπόν δεν χρειάζεται στο ρήμα, γιατί το ρήμα δεν αναφέρεται σε κάτι «μετρήσιμο». Γιατί όμως εμφανίζεται και στο ρήμα; Ή, αλλιώς, γιατί, όπως λέμε, το ρήμα *συμφωνεί* με το υποκείμενό του ως προς τον αριθμό; Αυτό είναι ένα από τα μυστικά της γλώσσας. Συχνά επαναλαμβάνονται πλεοναστικά πληροφορίες, όπως στην περίπτωση του αριθμού στο ρήμα, για να εξασφαλιστεί η σαφήνεια του μηνύματος που στέλνουμε στον συνομιλητή μας.

Πριν αφήσουμε το ρήμα θα πρέπει να συζητήσουμε μερικά ακόμα ζητήματα. Το «κομμάτι» του ρήματος που «κουβαλάει» τη σημασία του ρήματος είναι η **ρίζα** του. Έτσι, στο ρήμα *φεύγ-ω* η ρίζα είναι το «κομμάτι» *φευγ-*. Αλλά η ρίζα αυτή δεν είναι «σταθερή»: *έφυγε-ε*, *φεύγ-ει* αλλά *έφυγε-ε*, *θα φύγ-ει*, *να φύγ-ει*. Ο τύπος *φευγ-* εμφανίζεται στον ενεστώτα, στον χρόνο που δηλώνει ότι κάτι γίνεται ταυτόχρονα με τη στιγμή της εκφώνησης (*ο Γιάννης φεύγει*) ή συνήθως (*ο Γιάννης φεύγει κάθε φορά που θυμώνει*). Εμφανίζεται επίσης όταν δηλώνεται η διάρκεια (θυμηθείτε την όψη του ρήματος που συζητήσαμε νωρίτερα): *έφυγε*, *θα φεύγει*, *να φεύγει*. Σε ορισμένα ρήματα (ονομάζονται συνήθως **ανώμαλα**) αυτή η αλλαγή είναι ακόμα πιο δραστηκή, π.χ. *βλέπω*, *είδα*. Εδώ το ρήμα γίνεται «αγνώριστο» στον αόριστο. Γιατί συμβαίνει αυτό; Απλά, γιατί ο αόριστος κατασκευάζεται από ένα άλλο, ξέχωρο ρήμα με συγγενική σημασία, που συγχωνεύθηκε με αυτό που δίνει τον ενεστώτα *βλέπω*. Έχουμε δηλαδή την ένωση δύο ξεχωριστών ρημάτων που μοιράζονται τους διάφορους τύπους.

14. Φωνή

Πέρα από τον χρόνο, το πρόσωπο, τον αριθμό, η μορφή του ρήματος καταγράφει και άλλες πληροφορίες. Όταν το ρήμα εκφράζει μια πράξη ή διαδικασία που είτε έχει αντικείμενο (π.χ. αγόρασα το βιβλίο) είτε δεν έχει (π.χ. φεύγω, πεθαίνω), λέμε ότι βρίσκεται στην **ενεργητική** φωνή. Όταν η πράξη ή η διαδικασία που περιγράφει το ρήμα «επιστρέφει» στο υποκείμενο ή αφορά το υποκείμενο (πλένομαι 'πλένω τον εαυτό μου', λούζομαι 'λούζω τον εαυτό μου', χαίρομαι 'στενοχωριέμαι'), τότε λέμε ότι βρίσκεται στη **μέση φωνή**. Η **παθητική** φωνή είναι συγγενική με τη μέση φωνή και περιγράφει πράξεις ή δραστηριότητες όχι από την πλευρά του υποκειμένου που ενεργεί αλλά από την πλευρά αυτού που δέχεται την πράξη ή την ενέργεια: *Αγόρασα το βιβλίο / Το βιβλίο αγοράστηκε χτες*. Η παθητική φωνή είναι ένας τρόπος για να αλλάξει η **εστίαση** της πρότασης: από το υποκείμενο που ενεργεί στο αντικείμενο που δέχεται την ενέργεια. Αλλά γιατί χρειάζεται αυτή η αλλαγή της εστίασης; Χρειάζεται για τις ανάγκες του διαλόγου. Παρακολουθήστε τον παρακάτω διάλογο:

«Τί έγινε με το βιβλίο που έλεγες;»

«Το αγόρασα χτες.» / «Αγοράστηκε χτες.»

Στα νέα ελληνικά δεν χρησιμοποιείται πολύ η παθητική φωνή στον προφορικό λόγο. Στη θέση της χρησιμοποιούνται συντακτικές κατασκευές όπως η παρακάτω:

Το βιβλίο το αγόρασα χτες,

που κάνουν την ίδια «δουλειά» με την παθητική φωνή: «εστιάζουν» στο αντικείμενο.

15. Επίθετο

Το **επίθετο**, όπως και το ρήμα, είναι ένα από τα εργαλεία που χρησιμοποιεί η γλώσσα για να αποδίδει γενικά χαρακτηριστικά στους ειδικούς όρους της, στα ονόματα:

Το παιδί έφυγε.

Το παιδί είναι καλό.

Το καλό παιδί.

Ο όρος είναι αρχαίος και σημαίνει 'αυτό που τοποθετείται πάνω σε

κάτι' (ἐπί 'πάνω' + τίθημι 'τοποθετώ'), δηλαδή πάνω στο ουσιαστικό. Τα επίθετα κάνουν πολλές δουλειές, σε αντίθεση με τα ουσιαστικά, που δηλώνουν «πράγματα», τόσο συγκεκριμένα (τραπέζι) όσο και αφηρημένα (ειρήνη). Έτσι, αν συγκρίνετε το επίθετο ξύλινος και το επίθετο όμορφος, εύκολα θα καταλάβετε ότι, αν και είναι και τα δύο επίθετα, αναφέρονται σε εντελώς διαφορετικές ιδιότητες. Το πρώτο αναφέρεται σε μια φυσική ιδιότητα. Έτσι, όταν λέμε *Το τραπέζι είναι ξύλινο*, αναφερόμαστε σε μια φυσική ιδιότητα του τραπεζιού, στο υλικό από το οποίο είναι φτιαγμένο. Γι' αυτό αντί για *Το τραπέζι είναι ξύλινο* μπορούμε να πούμε *Το τραπέζι είναι από ξύλο*. Όταν λέμε όμως *Το τραπέζι είναι όμορφο*, δεν αναφερόμαστε σε μια φυσική ιδιότητα του τραπεζιού (όπως είναι το υλικό του) αλλά σε μια αξιολόγηση του τραπεζιού, σε κάτι που βλέπουμε εμείς στο τραπέζι. Γι' αυτό δεν μπορούμε να πούμε *Το τραπέζι είναι από ομορφιά*. Γιατί μας χρειάζονται όλα αυτά; Για να καταλάβουμε ότι συχνά στη γλώσσα βρίσκουμε «κάτω από την ίδια στέγη» διαφορετικά πράγματα, διαφορετικές έννοιες. Δεν είναι τυχαίο ότι οι αρχαίοι διάλεξαν τον όρο *επίθετο*, που δεν περιγράφει τί σημαίνει αυτό το μέρος του λόγου (ενώ για το ουσιαστικό αυτό ισχύει: ουσιαστικά είναι αυτά που δηλώνουν «ουσίες», δηλαδή οντότητες, «πράγματα»), αλλά περιγράφει κάτι «που μπαίνει πάνω» στο ουσιαστικό (ἐπι-τίθημι).

16. Προθέσεις, σύνδεσμοι, μόρια

Οι *προθέσεις* (π.χ. *για, με, προς, παρά* κ.ά.) είναι «μικρές λέξεις» που χρησιμοποιούνται για να εκφράσουν σχέσεις, τοπικές αλλά και άλλες:

Αυτό είναι για τον Νίκο.

Έφυγε με τον Νίκο.

Κινήθηκε προς την έξοδο.

Οι *σύνδεσμοι* (π.χ. *και, αλλά*) είναι οι «αρμοί» με τους οποίους συνδέονται κομμάτια της πρότασης ή μεγαλύτερων κειμένων. Τα *μόρια* είναι μια μεγάλη κατηγορία γλωσσικών στοιχείων που κάνουν διάφορες δουλειές. Η πιο σημαντική είναι ότι οργανώνουν τον διάλογο.

Ο Γιάννης, λοιπόν, έφυγε νωρίς.

Το *λοιπόν* δηλώνει ότι έχει προηγηθεί κάποια συζήτηση και σε αυτήν παραπέμπει.

Καλά, γιατί έφυγες;

Αυτό το *καλά*, που γεννιέται από το τροπικό επίρρημα *καλά*, σημαίνει ότι ο ομιλητής άκουσε τί είχε να του πει ο συνομιλητής του, αλλά παρ' όλα αυτά χρειάζεται κάποια παραπάνω πληροφορία. Το ότι αυτό το *καλά* κατάγεται μεν από το τροπικό επίρρημα *καλά* αλλά χρησιμοποιείται διαφορετικά από αυτό (για να «υφάνει» τον διάλογο) φαίνεται από το παρακάτω παράδειγμα:

Καλά, είσαι καλά;

Αν τα δύο *καλά* είχαν την ίδια σημασία και χρήση, τότε αυτή η πρόταση θα ήταν ανόητη. Αλλά δεν είναι!

Υπάρχουν βέβαια και άλλα μόρια που δεν έχουν αυτή τη λειτουργία (να «υφαινούν» τον διάλογο), π.χ. *δά* (έμφαση, *όχι δά!*), *νά* (*νά ο Γιάννης!*), *αμέ*, και άλλα.

Πώς γεννήθηκαν αυτές οι «μικρές» λέξεις; Θυμηθείτε τί λέγαμε για τη «μικρή» λέξη *θα*, που δηλώνει τον μέλλοντα. Είναι μια «συρρικνωμένη» (δηλαδή συντομευμένη) μορφή του ρήματος *θέλω* (+ *να*). Δηλαδή η ακολουθία *θέλω να «γέννησε»*, για τους λόγους που εξηγήσαμε, μια «μικρή» λέξη (ένα μόριο) για να δηλωθεί η μελλοντικότητα. Οι ιστορικοί γλωσσολόγοι, οι «αρχαιολόγοι της γλώσσας», πιστεύουν ότι οι προθέσεις (για, με, προς κλπ.) είναι ό,τι απέμεινε από παλιά ουσιαστικά που δήλωναν σχέσεις χώρου. Ανάλογες υποθέσεις γίνονται και για τους συνδέσμους. Ένα παράδειγμα ίσως βοηθήσει. Η λέξη *μαζί* που χρησιμοποιούμε σήμερα προέρχεται από τη λέξη *μάζα*. Όταν είμαι *μαζί* με κάποιον, είμαι «*μάζα*» με αυτόν, δηλαδή ενωμένος. Και ακόμα ένα παράδειγμα, που έχει αξία γιατί είναι «ζωντανό». Χρησιμοποιούμε συχνά την έκφραση *δεν πας/πα να...* Πρόκειται βέβαια για το ρήμα *πάω*, που ωστόσο βρίσκεται σε μια πορεία ανάλογη με αυτή που έκανε το *θέλω να να* εξελιχθεί σε *θα*. Σε μια πορεία δηλαδή όπου *θα «χαθεί»* η αίσθηση, που την έχουμε ακόμα, ότι πρόκειται για το ρήμα *πάω*, και *θα* γίνει ένα άκλιτο μόριο *πα*.

17. Και πάλι για την πρόταση

Ξεκινήσαμε το κεφάλαιο αυτό λέγοντας ότι η βασική δομή της αρχιτεκτονικής της γλώσσας, της κάθε γλώσσας, είναι η πρόταση. Η γλωσσική επικοινωνία γίνεται με προτάσεις, δηλαδή με γλωσσικές κατασκευές που εκφράζουν μια ολοκληρωμένη σκέψη. Και εκφράζουν μια

ολοκληρωμένη σκέψη γιατί συνδυάζουν έναν ειδικό όρο (το όνομα ή υποκειμένο) και έναν γενικό όρο (το κατηγορημα).

Το παιδί φεύγει.

Το παιδί είναι καλό.

Ο Γιάννης είναι άνθρωπος.

Και αυτός ο συνδυασμός, η απόδοση στο ειδικό ενός γενικού χαρακτηριστικού, είναι που γεννά την ολοκληρωμένη σκέψη. Εδώ αξίζει να θυμηθούμε αυτό που λέγαμε στο πρώτο κεφάλαιο: ότι οι λέξεις της γλώσσας δεν αποτελούν αντιδράσεις στα ερεθίσματα της εμπειρίας (όπως γίνεται με το γάβγισμα του σκύλου ή την κραυγή του πόνου) αλλά **περιγραφές** της εμπειρίας, και μάλιστα **γενικές**. Αν ανοίξουμε ένα ερμηνευτικό λεξικό ή μια εγκυκλοπαίδεια θα δούμε ότι οι λέξεις της γλώσσας (το νόημά τους) περιγράφονται αναλυτικά (με προτάσεις) και γενικά: κότα είναι ένα είδος κατοικίδιου πτηνού που..., φεύγω είναι η διαδικασία με την οποία... Αυτή η γενικότητα είναι που κάνει τις λέξεις **περιγραφές** της εμπειρίας, του κόσμου στον οποίο ζούμε, και όχι **αντίδραση** σε ερέθισμα (όπως συμβαίνει στα ζώα). Όλες οι λέξεις, και αυτό φαίνεται πάλι στο πρώτο ερμηνευτικό λεξικό ή στην πρώτη εγκυκλοπαίδεια που θα ανοίξουμε, είναι «κρυφές» προτάσεις. Η πρόταση μοιάζει με το κρεμμύδι: πίσω από τη «φανερή» πρόταση υπάρχει η «κρυφή» πρόταση που κρύβει κάθε λέξη. Και δεν γίνεται αλλιώς. Η πρόταση είναι το «εργαλείο» με το οποίο κατακτιέται η **γενικότητα του ειδικού, του συγκεκριμένου** και αυτό είναι το μεγάλο μυστικό της γλώσσας, αυτό που την κάνει κάτι το μοναδικό σε σχέση με οποιοδήποτε άλλο σύστημα επικοινωνίας στο ζωικό βασίλειο. Αυτή η **γενικότητα του ειδικού** είναι που κάνει τη γλώσσα περιγραφή και ανάλυση της εμπειρίας και όχι απλά αντίδραση στα ερεθίσματα που «εισπράττουμε» από αυτήν.

18. Η γλώσσα και οι γλώσσες

Όπως θα έχετε προσέξει, στη συζήτηση που προηγήθηκε δεν μιλήσαμε καθόλου για τα αρχαία ελληνικά. Μιλήσαμε για την αρχιτεκτονική της γλώσσας και χρησιμοποιήσαμε τα νέα ελληνικά για να την περιγράψουμε. Χρησιμοποιήσαμε τα νέα ελληνικά, γιατί είναι η γλώσσα που ξέρουμε. Θα μπορούσαμε το ίδιο καλά να μιλήσουμε για την αρχιτεκτονική της γλώσσας χρησιμοποιώντας οποιαδήποτε άλλη γλώσσα. Κι αυτό γιατί όλες οι γλώσσες έχουν την ίδια αρχιτεκτονική, τον

ίδιο σχεδιασμό. Όλες έχουν προτάσεις (δηλαδή σύνταξη)· όλες έχουν τρόπους να εκφράζουν ονόματα και κατηγορήματα· όλες έχουν τρόπους να εκφράζουν τον χώρο (δηλαδή τον τόπο) και τον χρόνο· όλες έχουν τρόπους για να συνδέουν τις προτάσεις (συνδέσμους)· όλες οι γλώσσες έχουν τρόπους για να συνδέουν τις προτάσεις με τον διάλογο (αυτό που κάνουν τα μόρια στα ελληνικά). Οι διαφορές ανάμεσα στις διάφορες γλώσσες δεν βρίσκονται στον βασικό σχεδιασμό τους – αυτός είναι ο ίδιος για όλες τις γλώσσες· βρίσκονται στα μέσα που χρησιμοποιούνται για να πραγματοποιηθεί αυτός ο σχεδιασμός. Και για να γίνει αυτό κατανοητό, ας δούμε μερικά παραδείγματα.

Στα νέα ελληνικά (αλλά και στα αρχαία ελληνικά και σε πολλές άλλες γλώσσες) χρόνο έχουν μόνο τα ρήματα, και αυτός δηλώνεται με αλλαγές στη μορφή τους, στην κλίση τους (θυμηθείτε π.χ. την αύξησή *έ-φυγε*). Υπάρχουν όμως γλώσσες που «σημαδεύουν» για τον χρόνο και τα ουσιαστικά τους. Φανταστείτε την αύξηση να εμφανίζεται, στα νέα ελληνικά, και στα ουσιαστικά:

έ-το παιδί έ-φυγε

Στα νέα ελληνικά (και στα αρχαία ελληνικά, και σε πολλές άλλες γλώσσες) το άρθρο είναι μια «μικρή» ξεχωριστή λέξη. Υπάρχουν όμως γλώσσες όπου αυτό δεν συμβαίνει. Έτσι, στα τουρκικά το αόριστο άρθρο (*bir* ‘ένας/μία/ένα’) είναι ξεχωριστή λέξη: *bir adam* ‘ένας άνθρωπος’. Το οριστικό άρθρο όμως δεν είναι ξεχωριστή, ανεξάρτητη λέξη στα τουρκικά· είναι «κομμάτι» του ουσιαστικού: *bir adam gördüm* ‘έναν άνθρωπο είδα’· αλλά *adamı gördüm* ‘τον άνθρωπο είδα’. Αυτό το *ı*, που είναι κομμάτι του ουσιαστικού, είναι το οριστικό άρθρο του. Το ίδιο συμβαίνει και στα αλβανικά: *një dollar* σημαίνει ‘ένα ντουλάπι’ (η λέξη *dolar* είναι τουρκική και τη δανείστηκαν τόσο τα αλβανικά όσο και τα ελληνικά)· *dollari* σημαίνει ‘το ντουλάπι’.

Στα νέα ελληνικά (αλλά και στα αρχαία), αν θέλουμε να μιλήσουμε για το μέσο ή το εργαλείο με το οποίο κάνουμε κάτι, χρησιμοποιούμε προθέσεις, λ.χ. την πρόθεση *με*: *με το ψαλίδι, με το σφυρί, με το μαχαίρι*. Σε πολλές γλώσσες αυτό δηλώνεται με την κλίση του ουσιαστικού. Υπάρχει δηλαδή μια πτώση που εκφράζει το μέσο ή το εργαλείο και λέγεται *οργανική*. Έτσι στα ρωσικά *samaliot* σημαίνει ‘αεροπλάνο’. Το ουσιαστικό στην οργανική πτώση γίνεται *samaliotom*, που σημαίνει ‘με το αεροπλάνο’.

Υπάρχουν γλώσσες στις οποίες το ρήμα δεν «κουβαλάει» επάνω του ενδείξεις για τον χρόνο, όπως γίνεται στα νέα ελληνικά. «Κουβα-

λάει» μόνο ενδείξεις για την **όψη**. Θυμηθείτε τη διάκριση ανάμεσα στο *έφευγε* και στο *έφυγε*. Και τα δύο δηλώνουν μια πράξη που ανήκει στο παρελθόν σε σχέση με τη στιγμή που ο ομιλητής «εκφωνεί» την πρόταση. Η διαφορά είναι ότι το πρώτο περιγράφει την πράξη ως διαρκή, ενώ το δεύτερο την παρουσιάζει τελειωμένη. Ορισμένες λοιπόν γλώσσες χρησιμοποιούν διαφορετικές μορφές του ρήματος για να δηλώσουν τη διάρκεια ή μη (κάτι ανάλογο με τη διάκριση *φευγ-, φυγ-*) μιας πράξης ή ενέργειας αλλά τον χρόνο τον εκφράζουν με **ξεχωριστά χρονικά επιρρήματα**. Κάπως έτσι:

Ο Γιάνης πριν *φευγ-* (διαρκές) = *έφευγε*.

Ο Γιάνης πριν *φυγ-* (τελειωμένο) = *έφυγε*.

Αν, όπως λέγαμε νωρίτερα, η αύξηση *ε* ήταν (σε μια πολύ παλιά φάση της ελληνικής γλώσσας από την οποία δεν υπάρχουν κείμενα) ένα ανεξάρτητο χρονικό επιρρημα που σήμαινε 'πριν' και «ενσωματώθηκε» αργότερα στο ρήμα, τότε σε αυτή την πολύ παλιά φάση τα ελληνικά έμοιαζαν με αυτές ακριβώς τις γλώσσες. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι γλώσσες αλλάζουν. Αυτό θα το δούμε στα επόμενα κεφάλαια πιο συστηματικά.

Στα νέα ελληνικά (αλλά και στα αρχαία ελληνικά και σε άλλες γλώσσες) τα ουσιαστικά (τα επίθετα, οι αντωνυμίες, τα άρθρα) έχουν ενδείξεις στη μορφή τους (στην **κλίση** τους) που δηλώνουν το **γένος**. Αυτό δεν συμβαίνει σε όλες τις γλώσσες. Έτσι, στα αγγλικά το γένος δηλώνεται όχι με αλλαγές στη μορφή του ουσιαστικού αλλά μόνο με αντωνυμίες: *he/she/it* 'αυτός/αυτή/αυτό'. Στα αγγλικά επίσης, αντίθετα από τα νέα ελληνικά, το ρήμα δεν «κουβαλάει» επάνω του ενδείξεις που δηλώνουν το πρόσωπο (με εξαίρεση το τρίτο πρόσωπο):

<i>I go</i>	<i>πηγαίν-ω</i>
<i>you go</i>	<i>πηγαίν-εις</i>
<i>he/she/it goes</i>	<i>πηγαίν-ει</i>
<i>we go</i>	<i>πηγαίν-ουμε</i>
<i>you go</i>	<i>πηγαίν-ετε</i>
<i>they go</i>	<i>πηγαίν-ουν</i>

Το πρόσωπο δηλώνεται στα αγγλικά με την υποχρεωτική παρουσία των προσωπικών αντωνυμιών (*I, you, he* κλπ.). Εδώ πάλι αξίζει να θυμηθούμε αυτό που λέγαμε νωρίτερα: ότι δηλαδή παλιά οι καταλήξεις που δηλώνουν το πρόσωπο στα ελληνικά ήταν (σύμφωνα με τους «αρχαιολόγους» της γλώσσας, τους ιστορικούς γλωσσολόγους) ανεξάρ-

τητες προσωπικές αντωνυμίες που αργότερα «έγιναν ένα» με το ρήμα, έγιναν **καταλήξεις**. Αλλά και για τα αγγλικά ξέρουμε ότι σε μια παλιότερη φάση τους (έως πριν επτακόσια χρόνια πριν από σήμερα) είχαν, όπως τα ελληνικά, καταλήξεις που δήλωναν πρόσωπο. Οι καταλήξεις αυτές «χάθηκαν» (η γλώσσα άλλαξε) και αντικαταστάθηκαν από ανεξάρτητες προσωπικές αντωνυμίες που τώρα πια μπαίνουν υποχρεωτικά πριν από το ρήμα για να δηλώσουν πρόσωπο (*I, you, he/she/it, we, you, they*). Αλλά γιατί χάθηκαν; Ένας τρόπος (όχι ο μόνος βέβαια) με τον οποίο αλλάζουν οι γλώσσες είναι με τη διαδικασία της μετάδοσης από γενιά σε γενιά, καθώς δηλαδή μαθαίνουν τη γλώσσα τα μικρά παιδιά της νέας γενιάς. Και στην πορεία αυτή μπορεί να συμβούν διάφορες **εξομαλύνσεις** που διευκολύνουν την εκμάθηση. Σκεφτείτε το μικρό ελληνόπουλο που μαθαίνει την κλίση του ρήματος στα πρώτα δύο τρία χρόνια της ζωής του. Θα πρέπει να μάθει όλους τους διαφορετικούς τύπους (*πηγαίν-ω, πηγαίν-εις κλπ.*). Σε τέτοιες περιπτώσεις αυτό που μπορεί να συμβεί (και έγινε στα αγγλικά αλλά όχι στα ελληνικά) είναι να **εξομαλυνθεί** (από το παιδί) η κλίση του ρήματος (για να διευκολυνθεί το έργο της εκμάθησης): να μείνει το «σταθερό» κομμάτι του ρήματος που εκφράζει το νόημά του (*πηγαίν-, go*) και οι καταλήξεις να αντικατασταθούν από ανεξάρτητες αντωνυμίες. Αυτή η εξομάλυνση έχει, για το μικρό παιδί που μαθαίνει τη γλώσσα, ένα μεγάλο κέρδος: μαθαίνει έναν «άκλιτο» τύπο για το ρήμα (*go*) και οι καταλήξεις (που δεν έχουν ξέχωρο, δικό τους νόημα γιατί δεν είναι ανεξάρτητες λέξεις) αντικαθίστανται από ανεξάρτητες λέξεις, τις αντωνυμίες, που μαθαίνονται ευκολότερα γιατί έχουν, αντίθετα με τις καταλήξεις, ένα ξεκάθαρο νόημα.

Μετά από αυτή τη μικρή παρένθεση, ας ξαναγυρίσουμε στο ζήτημα που μας απασχολεί: στους τρόπους με τους οποίους οι γλώσσες πραγματοποιούν τον σχεδιασμό, την αρχιτεκτονική της γλώσσας. Συχνά οι γλώσσες διαφέρουν ως προς τον τρόπο με τον οποίο οργανώνουν τη σειρά των λέξεων μέσα στην πρόταση. Έτσι, αυτό που στα νέα ελληνικά εκφράζεται με τη σειρά υποκείμενο-ρήμα-αντικείμενο, π.χ. ο *Γιάννης* [υποκείμενο] *αγόρασε* [ρήμα] *το βιβλίο* [αντικείμενο], στα τουρκικά εκφράζεται με τη σειρά υποκείμενο-αντικείμενο-ρήμα: ο *Γιάννης* *το βιβλίο* *αγόρασε*. Αυτή η σειρά είναι δυνατή στα ελληνικά αλλά τη χρησιμοποιούμε για να δώσουμε **έμφαση** στο αντικείμενο (εδώ *το βιβλίο*). Στα τουρκικά είναι η κανονική σειρά των λέξεων, αντίστοιχη με τη σειρά υποκείμενο-ρήμα-αντικείμενο της νέας ελληνικής.

Μίλησαμε για την κλίση των λέξεων. Οι γλώσσες που, για να εκ-

φράσουν διάφορες σημασίες, χρησιμοποιούν την αλλαγή της μορφής των λέξεων (λ.χ. τις πτώσεις ή διάφορες ενδείξεις που «κουβαλάει» το ρήμα: χρόνο, όψη, αριθμό, πρόσωπο) λέγονται **κλιτές** ή **συνθετικές**. Γλώσσες που, για να εκφράσουν τις ίδιες σημασίες, χρησιμοποιούν περιφραστικούς τρόπους (ξεχωριστές λέξεις και όχι αλλαγές στη μορφή των λέξεων) λέγονται **αναλυτικές**. Έτσι η διαφορά μεταξύ των αγγλικών και των νέων ελληνικών είναι ακριβώς η διαφορά μεταξύ μιας αναλυτικής και μιας συνθετικής γλώσσας. Συγκρίνετε το *I go* της αγγλικής με το *πηγαίνω* της νέας ελληνικής. Το πρόσωπο στα νέα ελληνικά είναι μέρος της κλίσης του ρήματος, ενώ στα αγγλικά δεν είναι: εκφράζεται περιφραστικά, με μια ξεχωριστή αντωνυμία. Όπως θα δούμε σε λίγο, τα νέα ελληνικά είναι, σε σύγκριση με τα αρχαία ελληνικά, λιγότερο συνθετική γλώσσα, γιατί πολλές σημασίες που εκφράζονται με την κλίση των λέξεων στα αρχαία ελληνικά, δηλαδή **συνθετικά**, στα νέα ελληνικά εκφράζονται **περιφραστικά**, δηλαδή **αναλυτικά**.

19. Τα αρχαία ελληνικά

Ήρθε η ώρα να μιλήσουμε για τα αρχαία ελληνικά και την αρχιτεκτονική τους. Τα αρχαία ελληνικά ήταν μια **κλιτή** ή **συνθετική** γλώσσα, δηλαδή μια γλώσσα που εμφανίζει αλλαγές στη μορφή των λέξεων – είτε εσωτερικές, στη ρίζα της λέξης (π.χ. *φευγ-*, *φυγ-*), είτε εξωτερικές, με την προσθήκη στο τέλος (καταλήξεις) ή στην αρχή της ρίζας (λ.χ. η αύξηση *έ-φυγε*) στοιχείων που εκφράζουν διάφορες σημασίες, π.χ. χρόνο, γένος, πρόσωπο, αριθμό κλπ. Η διαφορά με τα νέα ελληνικά είναι ότι **τα αρχαία ελληνικά εμφανίζουν πολύ πλουσιότερη κλίση**. Τα νέα ελληνικά σε σύγκριση με τα αρχαία ελληνικά είναι λιγότερο **συνθετική** γλώσσα, ή αλλιώς πιο **αναλυτική**. Με άλλα λόγια, χρησιμοποιούν περιφράσεις εκεί που τα αρχαία ελληνικά χρησιμοποιούν κλίση, δηλαδή αλλαγές στη μορφή της λέξης.

Ας αρχίσουμε με τα ουσιαστικά, τα επίθετα, τα άρθρα, τις αντωνυμίες. Όλα αυτά κλίνονται, όπως στα νέα ελληνικά, με τη διαφορά ότι στα αρχαία ελληνικά υπάρχει μια πτώση που έχει χαθεί στα νέα ελληνικά, η **δοτική**. Έτσι, στο νέο ελληνικό (*έδωσα*) στον πατέρα (που αποτελείται από την πρόθεση *σε* και το άρθρο *τον* + ουσιαστικό) αντιστοιχεί το αρχαίο *τῶι πατρί* (το *τῶι* γράφεται και *τῶ*, με το *ι* από κάτω – αυτή είναι η «υπογεγραμμένη», δηλαδή το γράμμα που γράφεται *ὑπό* 'από κάτω'). Στο νέο ελληνικό (*έδωσα*) στη μητέρα (που αποτε-

λείται από την πρόθεση *σε* και το άρθρο *την* + ουσιαστικό) αντιστοιχεί το αρχαίο ελληνικό *τῆι* (γράφεται συνήθως *τῆ*) *μητρί*. Στα νέα ελληνικά η αρχαία δοτική αναλύθηκε σε μια περίφραση: πρόθεση + άρθρο + ουσιαστικό ή επίθετο (π.χ. στον καλό άνθρωπο) ή αντωνυμία (π.χ. σε αυτόν). Βλέπετε λοιπόν τη διαφορά: η νέα ελληνική χρησιμοποιεί *ανάλυση* εκεί που η αρχαία ελληνική χρησιμοποιεί *σύνθεση*, δηλαδή κλίση. Το ίδιο συμβαίνει και στο ρήμα. Θυμηθείτε τί λέγαμε στην αρχή του κεφαλαίου αυτού για τις προτάσεις. Λέγαμε λοιπόν ότι με τις προτάσεις «προτείνουμε» στον συνομιλητή μας διάφορα «πράγματα»: να δεχτεί σαν πραγματικό κάτι που του λέμε, π.χ. Ο Γιάννης έρχεται· να ακούσει κάτι που είναι πιθανό, που είναι στις προθέσεις μας στο άμεσο μέλλον ή που το ευχόμαστε, π.χ. Ίσως έρθει ο Γιάννης, Ας έρθει ο Γιάννης. Μπορεί ακόμα η πρόταση να εκφράζει μια διαταγή, π.χ. έλα. Στα αρχαία ελληνικά η μορφή του ρήματος με την οποία καλούμε τον συνομιλητή μας να δεχτεί κάτι ως πραγματικό, αληθινό, λέγεται *οριστική*. Η μορφή του ρήματος με την οποία μιλάμε για πράγματα που δεν έχουν «οριστικοποιηθεί» λέγεται *υποτακτική*. Έτσι λ.χ. το ρήμα *ἔμην* σημαίνει 'πηγαίνουμε' (βρίσκεται στην οριστική). Ο τύπος *ἴομεν* σημαίνει 'σκοπεύουμε να πάμε', 'να πάμε' (βρίσκεται στην υποτακτική). Εδώ φαίνεται αμέσως η διαφορά με τα νέα ελληνικά. Αυτό που στα αρχαία ελληνικά εκφράζεται με μια ειδική κλίση του ρήματος (μια αλλαγή δηλαδή στη μορφή του) στα νέα ελληνικά εκφράζεται αναλυτικά, δηλαδή περιφραστικά: με τη «μικρή» λέξη να και μια μορφή του ρήματος. Το ίδιο συμβαίνει και σε προτάσεις με τις οποίες εκφράζουμε ευχές ή επιθυμίες. Στα αρχαία ελληνικά αυτό εκφράζεται με μια ειδική κλίση του ρήματος που λέγεται *ευκτική* (η κλίση δηλαδή με την οποία εκφράζουμε ευχές). Έτσι ο τύπος *ἴομεν* σημαίνει 'ας πάμε', 'ας μπορούσαμε να πάμε', 'να μπορούσαμε να πάμε'. Το ρήμα βρίσκεται στην ευκτική. Αλλά και εδώ φαίνεται αμέσως η διαφορά με τα νέα ελληνικά. Τα νέα ελληνικά χρησιμοποιούν περιφράσεις (ας + ρήμα, να + ρήμα) εκεί που τα αρχαία ελληνικά χρησιμοποιούν μια ειδική μορφή (κλίση) του ρήματος.

Το ίδιο συμβαίνει και με τον *μέλλοντα*. Ας πάρουμε το αρχαίο ελληνικό ρήμα *λύω* 'λύνω'. Ο μέλλοντάς του είναι *λύσω*. Στα νέα ελληνικά ο μέλλοντάς του ίδιου ρήματος είναι *θα λύσω*. Βλέπετε και εδώ την ίδια διαφορά που είδαμε και προηγουμένως. Αυτό που στα αρχαία ελληνικά εκφράζεται μονολεκτικά, με μια συγκεκριμένη κλίση του ρήματος, στα νέα ελληνικά εκφράζεται περιφραστικά, δηλαδή *αναλυτικά* και όχι *συνθετικά*: *θα* + ρήμα.

Το ίδιο μπορούμε να παρατηρήσουμε και στον παρακείμενο και τον υπερσυντέλικο. Ο παρακείμενος του ρήματος λύω 'λύνω' είναι λέλυ-κα. Ο υπερσυντέλικος είναι έ-λε-λύ-κειν. Οι αντίστοιχοι νεοελληνικοί χρόνοι είναι έχω λύσει, είχα λύσει. Ο παρακείμενος και ο υπερσυντέλικος του ρήματος λύω, σχηματίζονται με τις καταλήξεις -κα, -κειν και, στην αρχή του ρήματος, με την επανάληψη του αρχικού συμφώνου λ- μαζί με το ε, δηλαδή λε-. Αυτό το φαινόμενο λέγεται **αναδιπλασιασμός**, γιατί «διπλασιάζεται» το αρχικό σύμφωνο. Η διαφορά με τα νέα ελληνικά είναι, πάλι, χαρακτηριστική: εκεί που τα αρχαία ελληνικά έχουν μονολεκτικούς τύπους, τα νέα ελληνικά χρησιμοποιούν περιφράσεις: έχω/είχα + ρήμα. Όσα είδαμε ως τώρα δείχνουν καθαρά τη διαφορά μεταξύ αρχαίων και νέων ελληνικών: τα νέα ελληνικά, χωρίς να έχουν χάσει εντελώς την κλίση, έγιναν πολύ περισσότερο **αναλυτικά** σε σύγκριση με τα αρχαία ελληνικά. Θα δούμε αργότερα πότε, πώς και γιατί έγινε αυτό.

Αξίζει να σημειωθούν ακόμη δύο περιπτώσεις όπου φαίνεται αυτή η χαρακτηριστική διαφορά. Στα αρχαία ελληνικά υπάρχουν **ρηματικά ουσιαστικά** και **ρηματικά επίθετα**. Τα ρηματικά ουσιαστικά λέγονται **απαρέμφατα** και τα ρηματικά επίθετα λέγονται **μετοχές**. Και λέγονται μετοχές γιατί συμμετέχουν στα χαρακτηριστικά του ρήματος (έχουν δηλαδή χρόνο και όψη). Ας δούμε μερικά παραδείγματα: λύ-ων, -ουσα, -ον· λύσ-ων, -ουσα, -ον· λυόμεν-ος, -η, -ον· λυσόμεν-ος, -η, -ον. Λύ-ων είναι 'αυτός που λύνει', λύσ-ων είναι 'αυτός που θα λύσει', λυόμεν-ος είναι 'αυτός που λύνεται', λυσόμεν-ος είναι 'αυτός που θα λυθεί'. Τα μονολεκτικά ρηματικά επίθετα της αρχαίας ελληνικής αντιστοιχούν, όπως βλέπετε, σε αναλυτικές περιφράσεις στη νέα ελληνική. Το ίδιο ισχύει και για το ρηματικό ουσιαστικό που ονομάζεται **απαρέμφατο**. Ας δούμε πάλι μερικά παραδείγματα: λύειν (ενεστώτας) 'το να λύνει κανείς', λύσειν (μέλλοντας) 'το να λύσει κανείς', λύεσθαι (μέσος ενεστώτας) 'το να λύνεται κάτι προς όφελος κάποιου'. Και εδώ βλέπει κανείς τις αναλυτικές εκφράσεις που χρειάζονται τα νέα ελληνικά για να αποδώσουν αυτό που δηλώνεται μονολεκτικά με το απαρέμφατο. Ένα τελευταίο παράδειγμα αυτής της διαφοράς μεταξύ αρχαίων και νέων ελληνικών, της απόδοσης δηλαδή στα νέα ελληνικά με περιφραστικό τρόπο σημασιών που αποδίδονταν στα αρχαία ελληνικά μονολεκτικά: στα αρχαία ελληνικά υπήρχε η δυνατότητα να χρησιμοποιήσει κανείς έναν ειδικό τύπο του ρήματος για να δηλώσει την επιθυμία του για κάτι. Έτσι ο τύπος γελασεῖω στα αρχαία ελληνικά σημαίνει 'επιθυμώ να γελάσω'.

Μια ενδιαφέρουσα διαφορά μεταξύ αρχαίων και νέων ελληνικών αφορά τον **αριθμό**. Στα αρχαία ελληνικά υπάρχει, πέρα από τον ενικό και τον πληθυντικό, και ο **δ्विικός**. Ο द्विικός αριθμός συνήθως χρησιμοποιείται για πράγματα του κόσμου που εμφανίζονται πάντα δύο δύο μαζί, σε ζευγάρια, π.χ. χέρια, πόδια, μάτια. Αλλά μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για άλλα πράγματα: τὼ ἰχθύες ‘δύο ψάρια’, τὼ ἀκτῖνες ‘δύο ακτίνες’. Δεν είναι μόνο τα ουσιαστικά που εμφανίζουν μια ειδική μορφή για να δηλωθεί το ζευγάρι. Και τα ρήματα που «πάνε» μαζί τους εμφανίζουν μια ειδική «δ्विική» κλίση. Έτσι, το τρίτο πληθυντικό πρόσωπο του ρήματος εἶμι ‘εἶμαι’ είναι εἰσί. Όταν όμως το υποκείμενό του είναι ένα ουσιαστικό σε द्वιικό αριθμό (δηλώνει δηλαδή ζευγάρι) δεν χρησιμοποιείται το εἰσί αλλά ο τύπος ἔστων. Υπάρχουν γλώσσες που διαθέτουν και τριτικό αριθμό, κλίση δηλαδή του ουσιαστικού για να ονομαστούν τριάδες πραγμάτων.

Δυο λόγια ακόμα για την κλίση των ουσιαστικών, των επιθέτων και των ρημάτων. Στα αρχαία ελληνικά υπήρχε η **θεματική** ονομαστική κλίση και η **αθέματη**. Η **θεματική** κλίση χαρακτηρίζεται από την παρουσία ενός φωνήεντος ανάμεσα στον «κορμό» της λέξης (το θέμα) και την κατάληξη:

ἄνθρωπ-ο-ς (δεύτερη κλίση),
νεανί-α-ς (πρώτη κλίση).

Η αθέματη κλίση χαρακτηρίζεται από την «απευθείας» σύνδεση της κατάληξης με τον «κορμό» της λέξης (το θέμα):

ἰχθύ-ς, βάσι-ς, βασιλεύ-ς, ἀκτί-ς, κόραξ (= κόρακ-ς).

Αυτή είναι η λεγόμενη **τρίτη κλίση**. Η κλίση αυτή χάθηκε στα νέα ελληνικά και ο «πληθυσμός» της ενσωματώθηκε στη θεματική κλίση. Έτσι, ο **κόραξ** έγινε **κόρακ-α-ς**, η **ἀκτίς** έγινε **ακτίν-α**. Πρόκειται για μια διαδικασία εξομάλυνσης, σαν αυτή που συζητήσαμε νωρίτερα. Αλλά θα μιλήσουμε αργότερα για το ζήτημα αυτό.

Για το ρήμα μπορεί να συμβουλευτεί κανείς μια γραμματική της αρχαίας ελληνικής, έτσι ώστε να αποκτήσει μια ιδέα της κλίσης στα αρχαία ελληνικά: Υπήρχαν **βαρύτονα** ρήματα, δηλαδή ρήματα που τονίζονται στην παραλήγουσα, π.χ. λύω· **συνηρημένα** ρήματα: π.χ. τιμῶ, ποιῶ, δηλῶ. Λέγονται **συνηρημένα** γιατί το ω προέρχεται από ‘συναίρεση’ (δηλαδή συγχώνευση) του -άω (τιμάω), -έω (ποιέω), -όω (δηλόω)· ρήματα σε -μι, π.χ. δείκνυμι ‘δείχνω’. Όπως μπορεί εύκολα να παρατηρήσει κανείς, αυτή η κατηγορία δεν υπάρχει πια στα νέα

ελληνικά. Ο «πληθυσμός» της ενσωματώθηκε σε μεγάλο ποσοστό στα βαρύτονα (το δείνυμι έγινε δείχνω).

20. Για να συγκεφαλαιώσουμε

Η βασική δομή της αρχιτεκτονικής της γλώσσας, της κάθε γλώσσας, είναι η πρόταση. Με την πρόταση «χτίζεται» η γλωσσική επικοινωνία, ο διάλογος. Ο λόγος είναι διάλογος. Η πρόταση «κατασκευάζεται» από τον συνδυασμό ονόματος (ή υποκειμένου) και κατηγορήματος. Το όνομα δηλώνει κάτι το ειδικό και το κατηγορήμα κάτι το γενικό, και αυτό είναι το μεγάλο μυστικό της γλώσσας. Στην ανθρώπινη γλώσσα το ειδικό, το συγκεκριμένο, «κολυμπάει» πάντα μέσα στο γενικό. Κάθε λέξη, όπως λέγαμε στο πρώτο πρώτο κεφάλαιο, είναι μια γενική περιγραφή κάποιας όψης του κόσμου, αποτελώντας μια «κρυφή» συμπυκνωμένη πρόταση. Αυτό το βεβαιώνει όποιο ερμηνευτικό λεξικό πάρουμε στα χέρια μας ή αυτό που κάνουμε όλοι όταν μας ρωτάει κάποιος τη σημασία μιας λέξης που δεν ξέρει: του δίνουμε με προτάσεις μια γενική περιγραφή για να καταλάβει τη σημασία της άγνωστης λέξης. Με την πρόταση κατασκευάζεται η «θάλασσα» του γενικού μέσα στην οποία «κολυμπάει» το ειδικό. Η διαφορά μας με τα ζώα είναι ότι για αυτά υπάρχει μόνο το ειδικό, το συγκεκριμένο – το «εδώ και τώρα». Γι' αυτό και τα συστήματα επικοινωνίας τους δεν διαθέτουν προτάσεις.

Όλες οι γλώσσες έχουν την ίδια αρχιτεκτονική, όλες βασίζονται στις προτάσεις – στο όνομα και στο κατηγορήμα. Οι διαφορές τους βρίσκονται στα μέσα που χρησιμοποιούν για να «οργανώσουν» την πρόταση. Η αρχαία ελληνική ήταν μια κλιτή, συνθετική γλώσσα. Η νέα ελληνική έχει χάσει πολλά από τα κλιτά, συνθετικά στοιχεία της αρχαίας ελληνικής και έγινε περισσότερο αναλυτική.

8. Οι διάλεκτοι της αρχαίας ελληνικής γλώσσας

1. Λίγα λόγια για τις διαλέκτους της νέας ελληνικής γλώσσας

Θα θυμάστε ότι στο πρώτο κεφάλαιο λέγαμε ότι η νέα ελληνική γλώσσα δεν είναι η ίδια σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας. Οι Κρητικοί έχουν διαφορετική προφορά και χρησιμοποιούν διαφορετικές λέξεις, και το ίδιο ισχύει για τους Κύπριους, τους Πόντιους και άλλους. Έτσι, αν ακούσετε τη λέξη *πλι* (= *πουλί*), όλοι καταλαβαίνετε ότι ανήκει σε **διάλεκτο** – σε διάλεκτο της βόρειας Ελλάδας, γιατί σε αυτές τις διαλέκτους «κόβονται» τα φωνήεντα που δεν τονίζονται (*πλι* = *πουλί*, *χερ* = *χέρι*) κλπ.). Αν ακούσετε τη λέξη *κοπέλι* ‘*παιδί*’ ή τη λέξη *ίντα*, θα αναγνωρίσετε ίσως τη διάλεκτο της Κρήτης. Οι Κρητικοί (μαζί με τους Κύπριους και κάποιους ακόμα νησιώτες) χρησιμοποιούν τη λέξη *ίντα* ‘*τί*’. Θα ξαναγυρίσουμε στις διαλέκτους της νέας ελληνικής στο τελευταίο κεφάλαιο.

2. Αστεία για τις διαλέκτους και τί σημαίνουν

Πολλά αστεία για τις διάφορες περιοχές της Ελλάδας και τους κατοίκους της βασίζονται σε χαρακτηριστικά των διαλέκτων τους. Γύρω στα 1950 έγινε ο πόλεμος της Κορέας (μεταξύ Βόρειας και Νότιας Κορέας). Στον πόλεμο αυτό πήραν μέρος οι Αμερικανοί στο πλευρό των Νοτιοκορεατών και οι Κινέζοι στο πλευρό των Βορειοκορεατών. Μαζί με τους Αμερικανούς πήγαν στην Κορέα και δυνάμεις του NATO (της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας). Έτσι πήγαν και ελληνικά στρατιωτικά τμήματα, γιατί η Ελλάδα ανήκε στο NATO. Σε αυτά τα στρατιωτικά τμήματα υπήρχαν πολλοί Μυτιληνιοί. Η διάλεκτος της Μυτιλήνης «κόβει», όπως γενικά οι διάλεκτοι της βόρειας Ελλάδας, **τα φωνήεντα που δεν τονίζονται** (θυμηθείτε το *πλι* που λέγαμε παραπάνω). Λένε λοιπόν ότι οι Αμερικανοί, ακούγοντας διαλόγους μεταξύ των μυτιληνίων στρατιωτών όπως ο παρακάτω:

«*Τι καν Γιανς;*»

«*Ψην τσιρ.*»

(= «*Τί κάνει ο Γιάννης;*» «*Ψήνει τσίρους.*»), έμεναν έκπληκτοι με το

πόσο εύκολα έμαθαν οι έλληνες στρατιώτες κινέζικα! Ένα άλλο ανέκδοτο αφορά τους Σερραίους και τη διάλεκτό τους. Στη διάλεκτο αυτή, αλλά και σε άλλες νεοελληνικές διαλέκτους, εμφανίζεται η «παχιά» προφορά του σ (όπως στο *she* 'αυτή' της αγγλικής, αλλά και στα γαλλικά). Ο σερραίος μαθητής, λέει το ανέκδοτο, δυσκολευόταν να προφέρει στο μάθημα των γαλλικών το «παχύ» σ της γαλλικής. Απελπισμένος ο καθηγητής τον ρωτά: «Από πού είσαι παιδί μου;», για να επισπράξει την απάντηση: «Από τα Σέρρας (= Σέρρας, με «παχύ» αρχικό σ).»

3. Τί σημαίνουν αυτά τα αστεία;

Όλα αυτά τα αστεία για τις διαλέκτους και τους ομιλητές τους φανερώνουν κάτι που είναι λίγο πολύ γνωστό σε όλους μας: οι διάλεκτοι θεωρούνται ως ένα «δεύτερης κατηγορίας» γλωσσικό εργαλείο. Και αυτό γιατί υπάρχει ένα «πρώτης κατηγορίας» γλωσσικό εργαλείο: η **κοινή νέα ελληνική γλώσσα**, η γλωσσική μορφή που μιλιέται σε όλη την Ελλάδα και είναι, σήμερα, η γλώσσα του σχολείου, των εφημερίδων, του ραδιοφώνου, της τηλεόρασης, της διοίκησης (υπουργεία, δημόσιες υπηρεσίες κλπ.). Όσοι, για λόγους κοινωνικούς ή οικονομικούς, δεν μπορούν ή δεν μπόρεσαν να κατακτήσουν αυτό το γλωσσικό εργαλείο μπαίνουν στο **περιθώριο της κοινωνικής ζωής**. Σκεφτείτε, λόγω χάρη, τον «αγράμματο» χωρικό που μιλάει μόνο τη διάλεκτό του ή τον ποντιακής καταγωγής οικονομικό μετανάστη από την πρώην Σοβιετική Ένωση που μιλά μόνο την ποντιακή διάλεκτο. Το κοινωνικό «κύρος», δηλαδή η κοινωνική δύναμη, που διαθέτει αυτή η κοινή μορφή της νέας ελληνικής εξηγεί γιατί οι διάλεκτοι θεωρούνται «δεύτερης κατηγορίας» γλωσσικά εργαλεία και γιατί οι ομιλητές τους τις εγκαταλείπουν με αποτέλεσμα να χάνονται, να **μη μιλιούνται πια**.

4. Πώς γεννήθηκε η κοινή νέα ελληνική γλώσσα;

Όπως ξέρετε, το **νέο ελληνικό κράτος** δημιουργήθηκε μετά την επιτυχημένη επανάσταση του 1821 ενάντια στους Οθωμανούς Τούρκους. Κάθε κράτος, για να εξασφαλίσει την καλή λειτουργία του (σχολεία, εκπαίδευση, διοίκηση, νομοθεσία κλπ.), χρειάζεται ένα **κοινό** γλωσσικό όργανο. Και όταν ένα τέτοιο **κοινό** γλωσσικό όργανο δεν υπάρχει γιατί στο νέο κράτος μιλιούνται διαφορετικές **γλώσσες** ή διαφορετικές **διάλεκτοι**, ή και τα δύο, τότε πρέπει να δημιουργηθεί και να επι-

βληθεί. Έτσι, για να δώσουμε ένα παράδειγμα, στην πρώτη Σοβιετική Ένωση μιλιούνταν πολλές διαφορετικές γλώσσες: ρωσικά, ουκρανικά, γεωργιανά (στη Δημοκρατία της Γεωργίας), αρμενικά (στη Δημοκρατία της Αρμενίας) και πολλές άλλες. Οι γλώσσες αυτές εξακολούθησαν να υπάρχουν, να μιλιούνται και να γράφονται. Ωστόσο, τον ρόλο του κοινού γλωσσικού οργάνου « ανέλαβε » μία από αυτές, η ρωσική. Και αυτό γιατί ήταν η γλώσσα της ισχυρότερης και πολυπληθέστερης δημοκρατίας της Σοβιετικής Ένωσης, της Ρωσίας. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, υπήκοοι της οποίας ήταν οι Έλληνες μέχρι να κερδίσουν την ανεξαρτησία τους με την επανάσταση του 1821, μιλιούνταν επίσης πολλές γλώσσες: τουρκικά, περσικά, αραβικά, ελληνικά, αρμενικά, σέρβικα, βουλγάρικα, ρουμάνικα, αλβανικά και άλλες. Η γλώσσα όμως που κυριαρχούσε για τις ανάγκες της διοίκησης της Αυτοκρατορίας ήταν η γλώσσα του **κυρίαρχου**, η τουρκική. Έτσι « πέρασαν » στα ελληνικά (αλλά και στις άλλες γλώσσες των υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) τουρκικές λέξεις που ανήκαν στο λεξιλόγιο της διοίκησης: ντοβλέτι 'έξουσία', φερμάνι 'νόμος', φετφάς 'διαταγή θρησκευτικού περιεχομένου', αγάς/μπέης/πασάς (τούρκοι άρχοντες), βεζίρης κλπ. Κάποιες από αυτές εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται και σήμερα στα ελληνικά. Αυτά τα παραδείγματα αρκούν για να δείξουν ότι οι **τύχες** των γλωσσών είναι συνδεδεμένες με τις **ιστορικές** συνθήκες.

Αλλά ας ξαναγυρίσουμε στην **κοινή** νέα ελληνική. Μέχρι την επανάσταση του 1821 και τη δημιουργία του ελληνικού κράτους **δεν υπήρχε** μια **κοινή ομιλούμενη γλώσσα**. Η ελληνική γλώσσα ήταν ένα « **μωσαϊκό** » **διαλέκτων**: πελοποννησιακά, αθηναϊκά, διάλεκτοι του Βορρά, κρητικά, κυπριακά, ποντιακά, καππαδοκικά (στην κεντρική Μικρά Ασία), κατωιταλικά (στην Κάτω Ιταλία και τη Σικελία), επτανησιακά κλπ. Αυτή η ποικιλία δεν δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα επικοινωνίας κυρίως ανάμεσα σε γειτονικές διαλέκτους. Σίγουρα όμως δημιουργούσε προβλήματα ανάμεσα σε ομιλητές διαλέκτων που χωρίζονταν από μεγάλη γεωγραφική απόσταση και διέφεραν πολύ. Αυτό μπορείτε να το καταλάβετε με ένα σύγχρονο παράδειγμα. Αν προσπαθήσετε να επικοινωνήσετε με έναν ποντιακής καταγωγής μετανάστη από την πρώτη Σοβιετική Ένωση που μιλάει **μόνο** την ποντιακή διάλεκτο, θα έχετε δυσκολίες.

Τέτοιου είδους δυσκολίες στην Ελλάδα του 1836 περιγράφονται με χαριτωμένο τρόπο σε ένα θεατρικό έργο την εποχής που ονομάζεται **Βαβυλωνία**, γραμμένο από τον Δ. Βυζάντιο. Πρωταγωνιστές στο έργο

αυτό είναι ομιλητές διαφόρων διαλέκτων: Επτανήσιοι, Κρητικοί, Ρουμελιώτες, Κύπριοι, Ανατολίτες και άλλοι. Η απουσία κοινού γλωσσικού εργαλείου επικοινωνίας δημιουργεί χαριτωμένες και αστείες περιστάσεις ασυνεννοησίας και παρεξήγησης. Έτσι, όταν π.χ. ο Κρητικός χρησιμοποιεί τη λέξη *κουράδια* (που σημαίνει στη διάλεκτό του 'πρόβατα'), οι άλλοι το θεωρούν βρισιά ή αισχρολογία, γιατί στη δική τους διάλεκτο σημαίνει, όπως και σήμερα, τα 'κακά'!:

ΑΛΒΑΝΟΣ: Ωρέ Κρητίκα, ωρέ, πρα... Εσύ, εσύ ωρέ Κρητίκα! Πώ το γουρουνίζεις εσύ εμένα, ωρέ, το πα-πα-πα- το παλουκάρι;

ΚΡΗΣ: Δεν κατέχω ετσά πράμα, μηδέ κατέχω σε πούρι, Θιος κι η ψυχή μου.

ΑΛΒΑΝΟΣ: Πώς, ωρέ, να το λες έτσι εσύ, ωρέ εσύ, που 'ρτες, ωρέ, εγώ στο-στο Κρήτη, ωρέ, κι έριχνες εγώ, ωρέ εγώ, το-το-το τουφέκιες σα-σα-σαν το βροχάδες;

ΚΡΗΣ: Είπα σού το δα μαθές, δε σε κατέχω, δεδίμ, διάλε τα πάσπαλα που θα θέσω στον άδη!

ΑΛΒΑΝΟΣ: Πρα, πώς το κάνεις έτσι, ωρέ, που δεν το γουρουνίζεις; Πώ σε γουρουνίζω εγώ;

ΚΡΗΣ: Κατέχω δα σε, δεδίμ, τώρα που 'ρθες κι έφαγες τα κουράδια μας.

ΑΛΒΑΝΟΣ [με θυμόν]: Τφου, Αλλά μπελιά βερσίν! Ποιος, ωρέ, να τρωσ κουράδιες;

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ [καθ' εαυτόν]: Ε, καβγκά τώρα σα μόσκο τα μυρίσει.

ΚΡΗΣ: Και γιάντα δα, δεδίμ, ψόματα 'ναι δα που δεν αφήκατε κουράδια στην Κρήτη;

ΑΛΒΑΝΟΣ: Άιδη να χάνεσαι, πίθε μούτι. [τριζων τους οδόντας] Ποιος, ωρέ, το 'φαγες κουράδιες;

ΚΡΗΣ: Εσύ δα, μαθές, κι οι σύντροφοί σου, δεδίμ κια ολιάς...

ΑΛΒΑΝΟΣ [Τον πτύει.]: Τφου, τεταχίνιε!

ΚΡΗΣ [Τον πτύει.]: Τφου!

ΑΛΒΑΝΟΣ [Τον πτύει.]: Τφου, και συ μούτι! [ευγάζων την πιστόλαν] Να, ωρέ, ποιος να τρωσ κουράδιες... [Πυροβολεί και φεύγει.]

ΚΡΗΣ: Ω, ω, ω, διάλε τσ' αποθαμένοι σου και τσ' απομεινάροι σου... Με σκότωσες εδά...

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ: Δεν είπα εγώ; Ιστέ, Αρβανίτη χουνέρι τού έκαμε. [Τρέχει προς τον Κρήτα.] Πού χτύπησε; Ιστέκα, ιστέκα. [Βλέπει την πληγήν.] Ε, ζαράρι ντεν έχει τίποτα, μη φοβάσαι, σήκω, σήκω. [Τον σηκώνει ολίγον.]

πρα: βρε | γουρουνίζεις: γνωρίζεις | κατέχω: γνωρίζω | ετσά: τέτοιο | πούρι: καθόλου | δεδίμ: είπα | πάσπαλα: σκόνη | τφου: φτου | Αλλά μπελιά βερσίν: από τον Αλλάχ (= το Θεό) να το βρεις, τον κακό σου τον καιρό | γιάντα: γιατί | ψόματα: φέματα | άιδη να χάνεσαι: άιντε να χαθείς | πίθε μούτι: αισχρολογία | κια ολιάς: πριν από λίγο | τεταχίνιε: στο διάολο | απομεινάροι: ζωντανοί | ιστέ: να, ορίστε | ιστέκα: στάσου | ζαράρι: ζημιά

Στο θεατρικό αυτό έργο φαίνεται καθαρά η ανάγκη που αντιμετωπίζει το νεαρό ελληνικό κράτος του 1830 για μια **κοινή ομιλούμενη γλώσσα**.

Πριν μιλήσουμε για το πώς δημιουργήθηκε αυτή η κοινή ομιλούμενη γλώσσα, θα πρέπει να πούμε ότι, ενώ δεν υπήρχε μια **κοινή ομιλούμενη γλώσσα**, υπήρχε μια **κοινή γραπτή γλώσσα**. Αυτή ήταν μια μορφή γλώσσας που χρησιμοποιούσαν από πολύ παλιά (θα μιλήσουμε γι' αυτό αργότερα) οι εγγράμματοι και μορφωμένοι (και αυτοί ήταν λίγοι), κυρίως για να γράψουν ή και να μιλήσουν σε επίσημες περιστάσεις. Αυτή η μορφή γλώσσας ήταν **αρχαϊστική**, δηλαδή δεν αντιστοιχούσε στις ομιλούμενες μορφές αλλά προσπαθούσε να **μιμηθεί** την αρχαία ελληνική γλώσσα· και αυτό γιατί η αρχαία ελληνική γλώσσα, και ιδιαίτερα η διάλεκτος της πιο σπουδαίας αρχαίας πόλης, της Αθήνας, θεωρούνταν ότι ήταν όχι μόνο **ένδοξη** αλλά και «καθαρή» (γι' αυτό η γραπτή αυτή γλωσσική ποικιλία ονομάστηκε **καθαρεύουσα**), δηλαδή «αμόλυνη» από επιδράσεις άλλων γλωσσών, οι οποίες, κατά τους υποστηρικτές αυτής της άποψης, είχαν «χαλάσει» την ομιλούμενη ελληνική, όπως εμφανιζόταν στις διαλέκτους. Η άποψη αυτή **δεν στέκεται επιστημονικά**. Ήδη έχουμε πει, και θα ξαναμιλήσουμε γι' αυτό αργότερα, ότι οι γλώσσες δεν «χαλάνε», απλά **αλλάζουν**.

Η κοινή αυτή **γραπτή** μορφή γλώσσας, σε μια μορφή της που αργότερα ονομάστηκε **καθαρεύουσα**, ήταν η γλωσσική ποικιλία που χρησιμοποίησε το ελληνικό κράτος, από τη δημιουργία του μέχρι το 1976, ως το **επίσημο** γλωσσικό εργαλείο στο οποίο γράφονταν οι νόμοι και με το οποίο λειτουργούσε η διοίκηση καθώς και η δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση. Επειδή όμως δεν ήταν ένα **ζωντανό** γλωσσικό όργανο – **δεν μιλιόταν** –, δεν μπόρεσε ποτέ να γίνει η **κοινή ομιλούμενη γλώσσα**. **Κοινή ομιλούμενη γλώσσα** έγινε αυτή που ονομάστηκε **δημοτική**, που σημαίνει η γλώσσα που μιλιέται από τον «δήμο», δηλαδή από τους πολλούς.

Αλλά πώς γεννήθηκε η δημοτική από το **μωσαϊκό των διαλέκτων** για το οποίο μιλήσαμε νωρίτερα; Καταρχήν, ήδη από τα βυζαντινά χρόνια είχε διαμορφωθεί στα μεγάλα κέντρα της αυτοκρατορίας (με πρώτο την Κωνσταντινούπολη) μια κοινή ομιλούμενη γλώσσα, με επιδράσεις από τις διαλέκτους της περιοχής αλλά και από την αρχαϊζουσα γλώσσα. Αυτή η κοινή μορφή θα συναντηθεί με την **πελοποννησιακή** διάλεκτο. Και από αυτή τη συνάντηση θα γεννηθεί η **δημοτική**.

4.1 Γιατί αυτή η διάλεκτος και όχι κάποια άλλη;

Απλά, γιατί αυτή ήταν η διάλεκτος της περιοχής όπου ξεκίνησε η επανάσταση του 1821 αλλά και της περιοχής που αποτέλεσε τον πυρήνα του νεαρού ελληνικού κράτους. **Ιστορικοί** λοιπόν ήταν οι λόγοι που η **κοινή ομιλούμενη γλώσσα** βασίστηκε κυρίως στην πελοποννησιακή διάλεκτο. Η πελοποννησιακή διάλεκτος, όπως και άλλες διάλεκτοι της νότιας Ελλάδας, δεν «κόβει» τα άτονα φωνήεντα, όπως συμβαίνει στις βόρειες διαλέκτους: *πλι* (= *πουλί*), *χερ* (= *χέρι*), ούτε έχει τις έντονες ιδιαιτερότητες της ποντιακής ή της κυπριακής. Γι' αυτό και στη δημοτική που μιλάμε σήμερα λέμε *πουλί* και όχι *πλι*, *χέρι* και όχι *χερ*.

Και πριν τη γέννηση της κοινής ομιλούμενης γλώσσας, με βάση την πελοποννησιακή, υπήρχε μια μορφή κοινής ομιλούμενης γλώσσας, κυρίως γύρω από τα μεγάλα αστικά κέντρα και ιδιαίτερα την Κωνσταντινούπολη. Αυτή η μορφή κοινής απέφευγε τα διαλεκτικά χαρακτηριστικά. Ένα από αυτά είναι η αποβολή των άτονων φωνηέντων, όπως συμβαίνει στις διαλέκτους του βορρά του ελληνόφωνου κόσμου: *πλι*, *χερ*. Οι διάλεκτοι του νότου, με κυρίαρχη την πελοποννησιακή, δεν κόβουν τα άτονα φωνήεντα. Αυτή, λοιπόν, η παλιότερη, περιορισμένης χρήσης, κοινή θα «συναντηθεί» με την πελοποννησιακή, η οποία μιλιέται στην «καρδιά» του κράτους που γεννιέται από την επανάσταση του 1821· και έτσι θα δημιουργηθεί σιγά σιγά η κοινή ομιλούμενη νέα ελληνική γλώσσα. Αν η επανάσταση του 1821 είχε αρχίσει, και είχε ολοκληρωθεί, στη σημερινή βόρεια Ελλάδα, τότε δεν αποκλείεται η κοινή ομιλούμενη ελληνική να επηρεαζόταν από τις βόρειες διαλέκτους και να «έκοβε» τα άτονα φωνήεντα. Έτσι, ίσως να λέγαμε *χερ* αντί *χέρι* και *πλι* αντί *πουλί*, και να μη μας φαινόταν οι τύποι αυτοί παράξενοι, διαλεκτικά **περιθωριακοί**. Άλλωστε, αν πάτε σήμερα σε περιοχές όπου μιλιούνται, όσο μιλιούνται ακόμα, οι βόρειες διάλεκτοι (λ.χ. στην Κοζάνη), είναι πολύ πιθανόν να ακούσετε κάποιον να μιλάει την κοινή νέα ελληνική όπως εσείς, αλλά να «βάζει» στον λόγο του και στοιχεία της διαλέκτου του. Να λέει δηλαδή *χερ* ή *ποδ*. Αυτό βέβαια δεν θα το κάνει στον γραπτό λόγο, γιατί εκεί οι διαλεκτισμοί αυτοί αποφεύγονται. Ο γραπτός λόγος είναι ένα **φίλτρο** αξιολόγησης των γλωσσικών μορφών. Αλλά θα μιλήσουμε γι' αυτό αργότερα.

4.2 Η κοινή νέα ελληνική γεννήθηκε από μια διάλεκτο

Η κοινή ομιλούμενη νέα ελληνική γλώσσα, η δημοτική, **βασίστηκε** λοι-

πόν σε μία διάλεκτο. Και αυτό έγινε για ιστορικούς λόγους, γιατί η συγκεκριμένη διάλεκτος ήταν «ισχυρή» σε σύγκριση με άλλες διαλέκτους λόγω του ιστορικού ρόλου των ομιλητών της. Αυτό λοιπόν που ονομάζουμε κοινή νέα ελληνική γλώσσα, η δημοτική, είναι μια αναβαθμισμένη διάλεκτος που γενικεύθηκε η χρήση της. Με ανάλογους τρόπους δημιουργήθηκαν και σε άλλες χώρες οι κοινές ομιλούμενες γλωσσικές τους μορφές. Η κοινή αγγλική βασίστηκε σε διαλέκτους την νότιας Αγγλίας, που αποτελούσε το «κέντρο» του αγγλικού κράτους. Η κοινή ιταλική βασίστηκε, για αντίστοιχους λόγους, σε διαλέκτους της βόρειας Ιταλίας, και μάλιστα σε διαλέκτους που χρησιμοποιήθηκαν στη λογοτεχνία και γι' αυτό απέκτησαν γόητρο. Μπορείτε λοιπόν τώρα να καταλάβετε τη διαφορά μεταξύ των νεοελληνικών διαλέκτων και της κοινής γλώσσας που μιλάμε όλοι μας. Η κοινή γλώσσα δεν είναι τίποτε άλλο παρά μία από τις πολλές διαλέκτους η οποία, για λόγους ιστορικούς, ξεχώρισε από τις άλλες, αναβαθμίστηκε και κατέληξε να μιλιέται από όλους – έγινε κοινή.

4.3 Τί σημαίνει «αναβαθμίστηκε»;

Σημαίνει ότι εμπλουτίστηκε το λεξιλόγιό της ώστε να είναι σε θέση να εκφράσει τις έννοιες που χρειάζεται μια κοινωνική δομή πιο σύνθετη (η δομή του κράτους) από τη δομή του χωριού, τις ανάγκες της οποίας αρχικά εξυπηρετούσε. Έτσι προστέθηκαν πολλές καινούργιες λέξεις είτε με δανεισμό από τα αρχαία ελληνικά είτε μεταφράζοντας στα ελληνικά όρους από άλλες γλώσσες (κυρίως από τα γαλλικά). Για παράδειγμα, η λέξη διαμέρισμα είναι ακριβής μετάφραση του γαλλικού *appartement* και «φτιάχεται» τον 19ο αιώνα για να περιγράψει μια πραγματικότητα που δεν υπήρχε παλιότερα. Οι λέξεις νόμος, διοίκηση, εξουσία, εφετείο, βουλή, βουλευτής, πρόεδρος και πολλές άλλες «ξαναμπαίνουν» στην κοινή ελληνική από τα αρχαία ελληνικά. Οι τουρκικές λέξεις που αποδίδουν έννοιες της διοίκησης στα χρόνια της Τουρκοκρατίας (ντοβλέτι, φιρμάνι, αγάς, πασάς, μπέης κ.ά.) αντικαθίστανται από ελληνικής καταγωγής λέξεις, και όσες επιζούν χρησιμοποιούνται μόνο στον οικείο, καθημερινό λόγο, συχνά με μεταφορική σημασία. Ακόμα και σήμερα μπορεί να ακούσει κανείς την έκφραση πασά μου! ως χαϊδευτική προσφώνηση ή την έκφραση ζει μπέικα, δηλαδή 'σαν μπέης'. Έτσι λοιπόν δημιουργήθηκε η κοινή νεοελληνική.

5. Και τώρα οι διάλεκτοι της αρχαίας ελληνικής

Η συζήτηση που προηγήθηκε θα μας βοηθήσει να καταλάβουμε μια πολύ πιο μακρινή φάση της ελληνικής γλώσσας, την **αρχαία**.

Η γλωσσική πραγματικότητα της αρχαίας Ελλάδας μέχρι το 300 π.Χ. θυμίζει την εικόνα της νέας ελληνικής μέχρι τη δημιουργία της κοινής νέας ελληνικής. Η ελληνική γλώσσα ήταν (μέχρι την αρχή της **ελληνιστικής** περιόδου, που αρχίζει με τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου, στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ., και τελειώνει στα χρόνια της γέννησης του Χριστού), ένα **μωσαϊκό διαλέκτων**, χωρίς να υπάρχει μια **κοινή, γενικής χρήσης** γλωσσική μορφή. Όπως και στην περίπτωση των διαλέκτων της νέας ελληνικής που συζητήσαμε νωρίτερα, οι ομιλητές των γειτονικών, κυρίως, διαλέκτων δεν είχαν πρόβλημα συνεννόησης. Αλλά δεν ήταν το ίδιο εύκολη η συνεννόηση μεταξύ ομιλητών διαλέκτων που βρίσκονταν σε απομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές (όπως λ.χ. οι Κύπριοι και οι Αθηναίοι). Όπως και στα νεότερα χρόνια, τα «αστεία» για τις διαλέκτους «έδιναν και έπαιρναν». Έτσι, οι Αθηναίοι, πολίτες της πιο σημαντικής αρχαίας δημοκρατίας, θεωρούσαν τους Βοιωτούς (τους κατοίκους της Θήβας και της περιοχής της) χοντροκομμένους χωριάτες και κοροΐδευαν τα φερσίματά τους και τη διάλεκτό τους.

5.1 Τρεις ομάδες διαλέκτων

Οι διάλεκτοι της αρχαίας ελληνικής χωρίζονται σε **τρεις ομάδες**: την **ανατολική ομάδα**, που περιλαμβάνει (α) τη διάλεκτο της Αττικής (την **αττική διάλεκτο**), η οποία μιλιόταν στην Αττική και στις αποικίες της Αθήνας (Λήμνο, Σίγριο στη Μικρά Ασία, Αμφίπολη στη Μακεδονία)· (β) την **ιωνική διάλεκτο**, που μιλιόταν στις ακτές της Μικράς Ασίας, στα περισσότερα νησιά του Αιγαίου (εκτός από την Κρήτη, τα Κύθηρα, τη Μήλο, τη Θήρα και τα Δωδεκάνησα), στην Εύβοια, και σε αποικίες στη Χαλκιδική, τη Θράκη, την Προποντίδα, τον Εύξεινο Πόντο, την Κάτω Ιταλία και την Σικελία· (γ) την **αρκαδοκυπριακή διάλεκτο**, που μιλιόταν στην Αρκαδία (της Πελοποννήσου) και την Κύπρο. Συγγενική με την αρκαδοκυπριακή ήταν η **παμφυλιακή διάλεκτος**, που μιλιόταν στην Παμφυλία (στις ακτές της Μικράς Ασίας, βορειοδυτικά της Κύπρου).

Η **δυτική ομάδα** περιλάμβανε (α) τις **δωρικές** διαλέκτους, δηλαδή τις διαλέκτους της Λακωνίας, της Μεσσηνίας, της Ηράκλειας, της Μή-

λου, της Θήρας, της Κυρήνης (αποικίας της Θήρας στη Β. Αφρική), των Δωδεκανήσων, του Άργους, της Κορίνθου, των Μεγάρων· (β) τις **βορειοδυτικές** διαλέκτους, δηλαδή τις διαλέκτους της Ηπείρου, της Ακαρνανίας, της Αιτωλίας, της Λοκρίδας, της Φωκίδας, της Ελέας.

Η **αιολική ομάδα** περιλάμβανε τις διαλέκτους της Λέσβου, της Βοιωτίας και της Θεσσαλίας. Η θεσσαλική διάλεκτος χωρίζεται σε τρεις υποδιαλέκτους: τη διάλεκτο της Πελασγιώτιδας (περιοχής της Λάρισσας), τη διάλεκτο της Θεσσαλιώτιδας (Κιέριο, Φάρσαλα) και τη διάλεκτο της Ιστιαιώτιδας (Ματρόπολη).

5.2 Μα πόσα ξέρουμε για τις αρχαίες διαλέκτους;

Πριν μιλήσουμε αναλυτικότερα για τις διαλέκτους της αρχαίας ελληνικής, θα πρέπει να πούμε ότι οι πληροφορίες που έχουμε γι' αυτές προέρχονται, αναγκαστικά, από **γραπτά** κείμενα. Αλλά πάντα το γραπτό κείμενο βρίσκεται σε κάποια απόσταση από την ομιλούμενη, καθημερινή γλώσσα. Έτσι, σίγουρα μας «ξεφεύγουν» πληροφορίες για την προφορική, καθημερινή χρήση της γλώσσας.

Θα πρέπει επίσης να έχουμε υπόψη μας ότι ο πλούτος των πληροφοριών που διαθέτουμε για τις αρχαίες διαλέκτους είναι **άνισος**. Έτσι, διαθέτουμε ένα πλήθος γραπτών κειμένων (επιγραφές, λογοτεχνικά, φιλοσοφικά κ.ά. κείμενα) για τη διάλεκτο της Αττικής, αλλά δεν ισχύει το ίδιο για άλλες διαλέκτους που δεν συνδέθηκαν, όπως συνδέθηκε η αττική διάλεκτος, με ένα ισχυρό πολιτικό κέντρο (την πόλη-κράτος της Αθήνας). Επιπλέον, οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τις αρχαίες διαλέκτους δεν κατανέμονται ισόποσα στον χρόνο. Έτσι, για ορισμένες διαλέκτους (όπως λ.χ. η κρητική) έχουμε μαρτυρίες (δηλαδή επιγραφές) από τον 7ο αιώνα π.Χ. Για άλλες (όπως η αρκαδική) από τον 6ο αιώνα π.Χ. και για άλλες (όπως η παμφυλιακή) μόνο από τον 4ο αιώνα π.Χ.

5.3 Πώς ξεχωρίζουν οι ανατολικές και οι δυτικές διάλεκτοι;

Η διάκριση μεταξύ **ανατολικής ομάδας** διαλέκτων (ιωνική, αττική, αρκαδοκυπριακή) και **δυτικής ομάδας** (δωρικές διάλεκτοι, βορειοδυτικές διάλεκτοι) γίνεται με τρόπο ανάλογο με αυτόν που ξεχωρίζουμε σήμερα, όπως λέγαμε νωρίτερα, τις βόρειες νεοελληνικές διαλέκτους από τις νότιες. Αν το βασικό χαρακτηριστικό που ξεχωρίζει τις βόρειες από τις νότιες διαλέκτους είναι το «κόψιμο» των **φωνηέντων** που

δεν τονίζονται (πλι στον βορρά, πουλί στον νότο), η βασική διαφορά μεταξύ ανατολικών και δυτικών διαλέκτων της αρχαίας ελληνικής ήταν ότι εκεί που οι πρώτες έχουν -σι οι δεύτερες έχουν -τι: δίδωσι (γ' πρόσωπο ενικού του ρήματος δίδωμι 'δίνω') στις ανατολικές διαλέκτους, αλλά δίδωτι στις δυτικές διαλέκτους. Το ι [i] είναι, όπως λέγαμε σε ένα προηγούμενο κεφάλαιο, ένα μπροστινό φωνήεν, σχηματίζεται δηλαδή στο μπροστινό μέρος του στόματος. Αν συγκρίνετε το δύο σύμφωνα τ [t] και σ [s], θα προσέξετε ότι, πέρα από τις άλλες διαφορές τους (το τ είναι κλειστό, ενώ το σ δεν είναι), το σ σχηματίζεται πιο μπροστά στο στόμα από ό,τι το τ. Τί σημαίνουν όλα αυτά; Σημαίνουν απλά ότι στις ανατολικές διαλέκτους το τ, επηρεασμένο από τη «γειτονιά» του μπροστινού φωνήεντος ι, άλλαξε και έγινε σ, δηλαδή πιο μπροστινό σύμφωνο. Έτσι, η διαφορά -τι/-σι που ξεχωρίζει τις ανατολικές από τις δυτικές διαλέκτους είναι αποτέλεσμα μιας αλλαγής (το -τι άλλαξε σε -σι) που έγινε στις ανατολικές διαλέκτους αλλά όχι στις δυτικές. Οι δυτικές διάλεκτοι είναι λοιπόν πιο «συντηρητικές».

Αλλά αυτή δεν είναι η μόνη μεγάλη διαφορά ανάμεσα στις ανατολικές και τις δυτικές διαλέκτους. Παρατηρήστε τη λέξη *μήτηρ* 'μητέρα' των ανατολικών διαλέκτων και τη λέξη *μάτηρ* των δυτικών διαλέκτων. Εκεί που οι ανατολικές διάλεκτοι έχουν η, δηλαδή μακρό [e] (= [ee]), οι δυτικές έχουν μακρό [a] (= [aa]: το γράφουμε *ā*). Επίσης, στις ανατολικές διαλέκτους χάθηκε νωρίς το σύμφωνο [w], που γραφόταν F, ονομαζόταν *δίγαμμα* (= δύο γάμα) λόγω του σχήματός του και προφερόταν όπως προφέρεται σήμερα το αρχικό γράμμα της αγγλικής λέξης *was* 'ήταν'. θυμηθείτε τη σχετική συζήτηση σε προηγούμενο κεφάλαιο. Έτσι, στην λέξη *εργάζομαι* των ανατολικών διαλέκτων αντιστοιχεί η λέξη *φεργάζομαι*, που προφέρεται [wergázdomai], των δυτικών διαλέκτων. Επίσης στις ανατολικές διαλέκτους και ιδιαίτερα σε μία από αυτές, την *ιωνική*, χάθηκε νωρίς, ενώ διατηρήθηκε στις δυτικές διαλέκτους, ο φθόγγος [h], που προφερόταν όπως προφέρεται σήμερα το πρώτο γράμμα στην αγγλική λέξη *have* 'έχω'. Έτσι, ενώ στις δυτικές διαλέκτους το οριστικό άρθρο ο, η προφερόταν [ho], [hee] και γραφόταν *ὄ, ἦ*, στην ιωνική προφερόταν [o], [ee] και γραφόταν *ὄ, ἦ*.

Άλλες λιγότερο σημαντικές διαφορές μεταξύ ανατολικών και δυτικών διαλέκτων είναι οι εξής: Το *απαρέμφατο*, το ρηματικό αυτό ουσιαστικό για το οποίο μιλήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, στις ανατολικές διαλέκτους εμφανίζεται με τη μορφή -ναι (π.χ. *δοῦναι* 'το να δίνει κανείς', από το ρήμα *δίδωμι* 'δίνω'), ενώ στις δυτικές παίρνει την κατάληξη -μεν, -μειν (π.χ. *δόμεν, δόμειν*). Ο υποθετικός σύνδεσμος εί-

ναι ει 'εάν' στις ανατολικές διαλέκτους αλλά και στις δυτικές διαλέκτους. Το άρθρο έχει τη μορφή οί/αί στον πληθυντικό αριθμό στις ανατολικές διαλέκτους αλλά τη μορφή του/ται στις περισσότερες δυτικές διαλέκτους. Το ρήμα βούλομαι 'θέλω' (θυμηθείτε τις λέξεις βούληση, βουλή) στις δυτικές διαλέκτους εμφανίζεται με τη μορφή δείλομαι. Η λέξη *ιερός* των ανατολικών διαλέκτων εμφανίζεται με τη μορφή *ιαρός* στις δυτικές. Η λέξη *πρῶτος* των ανατολικών διαλέκτων εμφανίζεται με τη μορφή *πρᾶτος* στις δυτικές. Το ερωτηματικό τοπικό επίρρημα *ποῦ* των ανατολικών διαλέκτων έχει τη μορφή *πεῖ* στις δυτικές. Στα χρονικά επιρρήματα *ὅτε* 'όταν' και *πότε* των ανατολικών διαλέκτων αντιστοιχούν τα *ὄκα* και *πόκα* των δυτικών. Στην αντωνυμία *ἐκεῖνος* των ανατολικών διαλέκτων αντιστοιχεί η αντωνυμία *τῆνος* των δυτικών.

Μια μικρή παρατήρηση πριν συνεχίσουμε. Ίσως θα προσέξατε ότι οι ανατολικές διάλεκτοι της αρχαίας ελληνικής είναι «πιο κοντά» στα νέα ελληνικά που μιλάμε σήμερα απ' ό,τι οι δυτικές. Θυμηθείτε τις διαφορές *ἐκεῖνος/τῆνος, πρῶτος/πρᾶτος, ὅτε/ὄκα, πότε/πόκα*. Γιατί άραγε συμβαίνει αυτό; Η απάντηση θα δοθεί σε λίγο.

Η **αττική διάλεκτος**, η διάλεκτος της Αθήνας, είχε ένα ακόμη ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που θα πρέπει να το σημειώσουμε. Εκεί που άλλες διάλεκτοι, ανατολικές και μη, έχουν -σσ-, η αττική έχει -ττ-: *πράττω, θάλαττα*.

5.4 Η αρκαδοκυπριακή διάλεκτος

Δυο λόγια για την **αρκαδοκυπριακή**. Θα σας κάνει ίσως εντύπωση ότι δύο τόσο απομακρυσμένες περιοχές όπως η Αρκαδία της Πελοποννήσου και η Κύπρος μιλούσαν μια ενιαία διάλεκτο. Και όμως αυτό δεν είναι παράδοξο. Αν πάτε στα παράλια της Μικράς Ασίας ή και σε κάποιες περιοχές της Συρίας, θα συναντήσετε ανθρώπους που μιλούν τη διάλεκτο της Κρήτης. Πώς συμβαίνει αυτό; Όταν στις αρχές του 20ού αιώνα οι Τούρκοι έχασαν την Κρήτη, πολλοί μουσουλμάνοι Τουρκοκρητικοί (που μιλούσαν μόνο την ελληνική κρητική διάλεκτο, είτε γιατί ήταν παλιοί Κρητικοί χριστιανοί που έγιναν μουσουλμάνοι είτε γιατί ήταν Τούρκοι που έχασαν τη γλώσσα τους και **αφομοιώθηκαν** γλωσσικά με τους ελληνόφωνους χριστιανούς Κρητικούς) εγκατέλειψαν την Κρήτη, αφού δεν ήταν πια τουρκική, και μετανάστευσαν στην Τουρκία και τη Συρία. Έτσι τους βρίσκουμε και σήμερα σε αυτές τις χώρες να εξακολουθούν να μιλούν την κρητική διάλεκτο.

Κάτι ανάλογο υποθέτουν οι ιστορικοί και για την **αρκαδοκυπριακή**. Η κατάρρευση του **μυκηναϊκού πολιτισμού** τον 12ο αιώνα π.Χ. δημιούργησε ένα κύμα «προσφυγιάς». Κάποιοι κατέφυγαν στο πιο ορεινό τμήμα της Πελοποννήσου, την Αρκαδία, και άλλοι μετανάστευσαν στην Κύπρο. Αλλά γιατί χρειάζεται αυτό το ιστορικό σενάριο για να εξηγηθεί η συγγένεια αρκαδικής και κυπριακής διαλέκτου; Επειδή η αρκαδοκυπριακή συγγενεύει με τη **μυκηναϊκή διάλεκτο**, όπως την ξέρουμε από τις πινακίδες της γραμμικής Β. Έτσι, τόσο στη μυκηναϊκή όσο και στην αρκαδοκυπριακή η κατάληξη του γ' προσώπου ενικού «μέσων» ρημάτων είναι -τοι και όχι -ται: **κείτοι** αντί για **κείται· εὔχετοι** (μυκηναϊκά *e-u-ke-to*) αντί **εὔχεται**. Επίσης, τόσο στη μυκηναϊκή όσο και στην αρκαδοκυπριακή το ο γίνεται υ (προφερόταν [u]): **ἀπύ** αντί για **ἀπό**. Με βάση τέτοιες ομοιότητες υποθέτουμε ότι η αρκαδοκυπριακή είναι «απόγονος» της μυκηναϊκής διαλέκτου. Μεταφέρθηκε στην Κύπρο από ανθρώπους που προσπαθούσαν να ξεφύγουν από τις συνθήκες που δημιούργησε η καταστροφή των μυκηναϊκών παλατιών του 12ου αιώνα π.Χ.

5.5 Η μυκηναϊκή διάλεκτος

Η μυκηναϊκή διάλεκτος χωρίζεται από τις υπόλοιπες διαλέκτους με ένα χρονικό διάστημα εξακοσίων τουλάχιστον ετών. Τα κείμενα της μυκηναϊκής (γραμμένα στη γραμμική Β) χρονολογούνται στον 13ο αιώνα π.Χ. και θα χρειαστεί να περάσουν εξακόσια χρόνια για να αρχίσουμε να έχουμε (σε αλφαβητική γραφή) μαρτυρίες, δηλαδή επιγραφές, για τις αρχαίες διαλέκτους. Αυτή η μεγάλη χρονική απόσταση εξηγεί την **αρχαιότητα** της μυκηναϊκής διαλέκτου. Η τροπή του -τι σε -σι, που διαχωρίζει τις ανατολικές από τις δυτικές διαλέκτους, έχει ήδη γίνει στη μυκηναϊκή, όπως δείχνει ο τύπος *di-do-si* = **δίδωσι** και όχι **δίδωτι**. Γι' αυτό η **μυκηναϊκή** κατατάσσεται στις **ανατολικές** διαλέκτους. Αλλά η μυκηναϊκή διατηρεί χαρακτηριστικά που έχουν χαθεί στις ανατολικές διαλέκτους, όπως τις γνωρίζουμε από τις μαρτυρίες των **αλφαβητικών** επιγραφών (από το 750 π.Χ. και μετά). Έτσι, διατηρεί τον φθόγγο [w] (το **δίγαμμα**) που, όπως είδαμε, έχει χαθεί στις ανατολικές (αλλά όχι στις δυτικές) διαλέκτους. Στον αττικό τύπο **κόρη**, λ.χ., αντιστοιχεί ο μυκηναϊκός **κόρφα** [kórw̥a]. Αλλά ο τύπος **κόρφα** φανερώνει και κάτι άλλο. Αν θυμάστε, λέγαμε πριν ότι οι ανατολικές διαλέκτοι ξεχωρίζουν από τις δυτικές κατά το ότι οι δεύτερες έχουν **ā** (δηλαδή μακρό [a]) εκεί που οι πρώτες έχουν **η**, δηλαδή μακρό [e]: **μήτηρ**

στις ανατολικές διαλέκτους, *μάτηρ* στις δυτικές· *κόρα* στις δυτικές διαλέκτους, *κόρη* στις ανατολικές. Στη μυκηναϊκή, αν και ανατολική διάλεκτο, βρίσκουμε τον τύπο *κόρφα*. Τί σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι αυτή η συγκεκριμένη διαφορά μεταξύ ανατολικών και δυτικών διαλέκτων δεν ισχύει ακόμα στον 13ο αιώνα π.Χ., την εποχή δηλαδή της μυκηναϊκής. Την εποχή αυτή ανατολικές και δυτικές διάλεκτοι έχουν *ā*. Η τροπή του *ā* σε *η* (δηλαδή σε μακρό [e]), που διαχώρισε, ως προς αυτό το φαινόμενο, ανατολικές και δυτικές διαλέκτους, έγινε μετά τη μυκηναϊκή εποχή.

Στη μυκηναϊκή διατηρείται επίσης ο φθόγγος [h], για τον οποίο είπαμε ότι χάθηκε νωρίς στις ανατολικές διαλέκτους, κυρίως στην ιωνική. Στη μυκηναϊκή διατηρούνται ακόμα κάποιοι φθόγγοι που δεν εμφανίζονται σε καμία διάλεκτο της πρώτης χιλιετίας π.Χ. Αν συγκρίνετε την αρχαία ελληνική λέξη *τις* 'κάποιος, ποιος' και τη λατινική *quis* 'κάποιος, ποιος', θα προσέξετε ότι μοιάζουν. Αν συγκρίνετε την αρχαία ελληνική λέξη *τέσσαρες* (ή *τέτταρες* στην αττική διάλεκτο) με την λατινική λέξη *quattuor*, που σημαίνει το ίδιο, θα προσέξετε πάλι ότι μοιάζουν. Τέτοιες ομοιότητες δεν μπορεί να είναι τυχαίες. Με βάση τέτοιες ομοιότητες οι «αρχαιολόγοι» της γλώσσας, οι ιστορικοί γλωσσολόγοι, υποθέτουν (όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο) ότι τα ελληνικά και τα λατινικά (αλλά και άλλες γλώσσες, λ.χ. τὰ αρχαία ινδικά) κατάγονται από έναν κοινό «πρόγονο» που ονομάζεται (θα θυμάστε γιατί) ινδοευρωπαϊκή. Και για να ξαναγυρίσουμε στα ζευγάρια *τις/quis*, *τέσσαρες* (*τέτταρες*)/*quattuor*, οι ιστορικοί γλωσσολόγοι πιστεύουν ότι ο κοινός πρόγονος των ζευγαριών αυτών άρχιζε, όπως στα λατινικά, με τους φθόγγους *qu-* και, για να το γράψουμε όπως προφέρεται, με τον φθόγγο [k^w]. Τέτοιοι φθόγγοι ονομάζονται **χειλοϋπερωικοί**, γιατί το ένα κομμάτι τους, το [w], σχηματίζεται με το στρογγύλεμα των χειλιών, ενώ το άλλο κομμάτι τους, το [k], σχηματίζεται με την ανύψωση του πίσω μέρους της γλώσσας προς την «υπερώα» (το μαλακό μέρος του ουρανίσκου). Έτσι λοιπόν οι «αρχαιολόγοι» της γλώσσας υποθέτουν ότι ο «πρόγονος» του *τις* είχε ως πρώτο φθόγγο το [k^w]: *k^wis*, και ότι με τον χρόνο αυτό το [k^w] άλλαξε στα ελληνικά και έγινε [t]: *τις*. Αντίστοιχα, υποθέτουν ότι και ο «πρόγονος» της λέξης *τέσσαρες/τέτταρες* αρχίζει με έναν τέτοιο χειλοϋπερωικό φθόγγο [k^w], όπως στο λατινικό *quattuor* [k^wattuor]. Με τον χρόνο και στη λέξη αυτή ο χειλοϋπερωικός φθόγγος [k^w] άλλαξε και έγινε [t]: *τέσσαρες/τέτταρες*. Αυτή η υπόθεση **επιβεβαιώθηκε** από την αποκρυπτογράφηση της μυκηναϊκής. Στη μυκηναϊκή το πρώτο συνθετικό της λέ-

ξης τετράπους 'με τέσσερα πόδια' είναι *k^wetro-*. Η μυκηναϊκή λοιπόν, ως αρχαϊκή διάλεκτος, διατηρεί τους χειλοϋπερωικούς φθόγγους που δεν υπάρχουν πια στις διαλέκτους της πρώτης χιλιετίας.

Ένας ακόμη αρχαϊσμός της μυκηναϊκής είναι ότι διατηρεί μια πτώση που δεν υπάρχει πια στις διαλέκτους της υστερότερης εποχής. Η πτώση αυτή είναι η οργανική, που δηλώνει το όργανο, το μέσο. Θυμηθείτε τί λέγαμε για την πτώση αυτή στο προηγούμενο κεφάλαιο. Έτσι εμφανίζεται στα ουσιαστικά η κατάληξη *-φι* που εκφράζει την οργανική πτώση: *άνιαφι*, που σημαίνει 'με ηνία', δηλαδή με χαλινάρια. Η πτώση αυτή έχει χαθεί πια στα αρχαία ελληνικά της πρώτης χιλιετίας και η έννοια του οργάνου, του μέσου, εκφράζεται με τη δοτική. Στα νέα ελληνικά το όργανο ή το μέσο εκφράζεται περιφραστικά («αναλυτικά» και όχι «συνθετικά»): *με το χαλινάρι, με μαχαίρι* κλπ.

5.6 Η αιολική ομάδα

Μένει τώρα να μιλήσουμε για την τρίτη ομάδα διαλέκτων: την αιολική. Η ομάδα αυτή αποτελούνταν, όπως έχουμε ήδη πει, από τη θεσσαλική (με τις τοπικές παραλλαγές της), τη βοιωτική και τη λεσβιακή (που μιλιόταν στη Λέσβο και σε μια μικρή ζώνη στη βορειοδυτική ακτή της Μικράς Ασίας). Η ομάδα αυτή γεννήθηκε πιθανότατα στη Θεσσαλία για να διασπαστεί, με τις μετακινήσεις των ομιλητών της, στις τρεις ξεχωριστές ποικιλίες της. Τα κοινά χαρακτηριστικά αυτών των τριών ποικιλιών (θεσσαλικής, βοιωτικής, λεσβιακής) είναι: η εξέλιξη των χειλοϋπερωικών συμφώνων, για τα οποία μιλήσαμε λίγο πριν, σε χειλικούς φθόγγους και όχι σε οδοντικούς. Έτσι, εκεί που η διάλεκτος της Αθήνας, αλλά και άλλες διάλεκτοι, έχουν τη λέξη *τέταρτος*, η θεσσαλική έχει *πέτροτος*, η βοιωτική *πέτρατος*, η θεσσαλική *πέτταρα* 'τέσσερα'. Στις λέξεις *στρατηγός*, *μαλθακός* της αττικής διαλέκτου αντιστοιχούν, στην αιολική ομάδα, οι τύποι *στρόταγος*, *μόλθακος*. Οι λέξεις αυτές δείχνουν και μια άλλη διαφορά: τη θέση του τόνου. Όπως θα προσέξατε, ο τόνος πάει πιο «πίσω» – είναι υποχωρητικός. Μια άλλη διαφορά αφορά τη μορφή της δοτικής. Εκεί που η αττική διάλεκτος έχει τη δοτική *χρήμασι* (του ουσιαστικού *χρήμα*) οι αιολικές διάλεκτοι εμφανίζουν τη μορφή *χρημάτεσσι*. Επίσης, ενώ στις άλλες διαλέκτους το όνομα του πατέρα μπαίνει στη γενική, π.χ. *Νίκων Σωστράτους*, στις αιολικές διαλέκτους σχηματίζεται ένα επίθετο σε *-ιος*: *Νίκων Σωστράτιος*.

Οι τρεις ποικιλίες της αιολικής έχουν αρκετές διαφορές μεταξύ τους

αλλά δεν χρειάζεται να μπούμε σε πολλές λεπτομέρειες. Αρκεί να αναφέρουμε δύο. Θυμάστε που λέγαμε ότι η ανατολική και η δυτική ομάδα διαλέκτων διαχωρίζονται από το ότι η δεύτερη έχει -τι εκεί που η πρώτη έχει -σι: δίδωσι/δίδωτι 'δίνει'. Στην αιολική ομάδα, η θεσσαλική και η βοιωτική έχουν τι: π.χ. (F)ίκατι 'είκοσι'. η λεσβιακή όμως παρουσιάζει -σι: είκοσι. Αυτό δεν είναι παράξενο: η βοιωτική και η θεσσαλική γειτονεύουν γεωγραφικά με τις δυτικές διαλέκτους, ενώ η λεσβιακή γειτονεύει με τις διαλέκτους τις μικρασιατικής Ιωνίας, τις ιωνικές διαλέκτους. Έτσι, η βοιωτική και η θεσσαλική «αλληθωρίζουν» προς τις δυτικές διαλέκτους, ενώ η λεσβιακή προς τις ανατολικές διαλέκτους. Η θεσσαλική και η βοιωτική χρησιμοποιούν ως υποθετικό μόριο τόσο το κα (μιλήσαμε γι' αυτό πιο πριν) όσο και το κε, ενώ η λεσβιακή χρησιμοποιεί μόνο το κε. Κι εδώ πάλι βλέπετε τη θεσσαλική και τη βοιωτική να «αλληθωρίζουν» προς τις γειτονικές δυτικές διαλέκτους που χαρακτηρίζονται από τη χρήση του κα (σε αντίθεση με το εϊ 'εάν' των ανατολικών διαλέκτων).

6. Άλλες γλώσσες

Πριν ολοκληρώσουμε την παρουσίαση των διαλέκτων της αρχαίας ελληνικής, θα πρέπει να πούμε ότι στην αρχαία Ελλάδα, πέρα από τις διαλέκτους, μιλιούνταν και άλλες γλώσσες. Γλώσσες λαών με τους οποίους γειτόνευαν οι ελληνόφωνες κοινότητες: Κάρες, Λυδοί, Θράκες, Φρύγες, Ιλλυριοί, Σκύθες και άλλοι. Θα μιλήσουμε γι' αυτούς και τις γλώσσες τους αργότερα, αν και ήδη έχουμε μιλήσει για τις προελληνικές γλώσσες. Πολλοί από αυτούς τους αλλόγλωσσους ομιλητές βρισκόνταν μέσα στις ελληνικές πόλεις ως δούλοι (η αρχαία ελληνική κοινωνία χρησιμοποιούσε δούλους, όπως και πολλές άλλες αρχαίες κοινωνίες), τεχνίτες, έμποροι, και οι γλώσσες τους άφησαν, όπως θα δούμε, τα «σημάδια» τους στην ελληνική γλώσσα. Αλλά, βέβαια, και το αντίστροφο. Στα έργα του μεγάλου αρχαίου συγγραφέα κωμωδιών, του Αριστοφάνη, βρίσκουμε «αστείες» αναφορές στα «σπασμένα» ελληνικά αυτών των ξένων που ζούσαν στην πόλη της Αθήνας.

Η συνύπαρξη μιας γλώσσας με μία ή περισσότερες άλλες γλώσσες την επηρεάζει, όπως επηρεάζει και τις άλλες γλώσσες. Έτσι, στα νέα ελληνικά βρίσκουμε λέξεις τουρκικής προέλευσης (π.χ. μεράκι, ντέρτι, καβγάς, παζάρι), αγγλικής προέλευσης (π.χ. μπαρ), γαλλικής προέλευσης (π.χ. ασανσέρ, παρντόν, μαντάμ). Αντίστοιχα στα τουρκικά βρίσκουμε πολλές λέξεις ελληνικής προέλευσης: π.χ. *anahtar* 'ανοι-

χτήρι, κλειδί', *leurek* 'λαβράκι'. Ανάλογα φαινόμενα βρίσκουμε και στα αρχαία ελληνικά, όπως θα δούμε αργότερα.

Πολλές φορές οι επιδράσεις ανάμεσα στις γλώσσες δεν είναι τόσο φανερές όσο στα παραδείγματα που δώσαμε. Έτσι στην αρχαία Μακεδονία, η αριστοκρατία και οι βασιλιάδες χρησιμοποιούσαν στις επίσημες περιστάσεις τη διάλεκτο της Αθήνας, την **αττική** διάλεκτο. Και αυτό γιατί η διάλεκτος αυτή είχε ιδιαίτερο **γόητρο**, ως διάλεκτος της πιο ισχυρής πόλης της αρχαίας Ελλάδας, που έβγαλε μεγάλους φιλοσόφους (π.χ. τον Πλάτωνα), ποιητές (π.χ. τον Ευριπίδη, τον Σοφοκλή). Ο απλός κόσμος όμως, αλλά και η αριστοκρατία στην καθημερινή της ζωή, χρησιμοποιούσε μια διάλεκτο που ανήκε στη **δυτική** ομάδα διαλέκτων. Δεν αποκλείεται ωστόσο να μιλούσαν και άλλες γλώσσες που δεν τις ξέρουμε, γιατί δεν γράφτηκαν ποτέ. Στην επίδραση αυτών των γλωσσών ίσως να οφείλονται κάποιες ιδιαιτερότητες που εμφανίζονται στη Μακεδονία, κυρίως σε κύρια ονόματα, π.χ. το κύριο όνομα *Βίλα* που αντιστοιχεί στο όνομα *Φίλα* (θα προφερόταν [Phíla]· θυμηθείτε τί λέγαμε για την προφορά του *φ* στα αρχαία ελληνικά) των άλλων διαλέκτων της ελληνικής.

7. Πώς χάθηκαν οι αρχαίες διάλεκτοι;

Ήρθε η ώρα να απαντηθεί μια απορία που σίγουρα θα έχετε. **Τί έγινε αυτό το «μωσαϊκό» των αρχαίων διαλέκτων;** Η απάντηση στο ερώτημα θα μας ξαναγυρίσει στη συζήτηση στην αρχή του κεφαλαίου αυτού. Θυμάστε που λέγαμε ότι η νέα ελληνική, όπως και η αρχαία ελληνική μέχρι τον 4ο αιώνα π.Χ., ήταν ένα «μωσαϊκό» διαλέκτων μέχρι τη δημιουργία της **κοινής ομιλούμενης** νέας ελληνικής, στα χρόνια μετά την επανάσταση του 1821 που οδηγεί στη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους. Λέγαμε ότι η πελοποννησιακή διάλεκτος γίνεται σε ένα σημαντικό ποσοστό η «βάση» της κοινής νέας ελληνικής, γιατί είναι η διάλεκτος της περιοχής στην οποία έγινε η επανάσταση και στην οποία βρισκόταν ο «πυρήνας» του νεαρού νεοελληνικού κράτους.

7.1 Η «ισχυρή» αττική διάλεκτος

Κάτι ανάλογο έγινε στην αρχαιότητα. Μέσα στο «μωσαϊκό» των αρχαίων διαλέκτων άρχισε από τον 5ο αιώνα π.Χ. να ξεχωρίζει μία, η **αττική διάλεκτος**, η διάλεκτος δηλαδή της σημαντικότερης και ισχυρό-

τερης πόλης της εποχής. Οι Αθηναίοι τον 5ο αιώνα π.Χ. ήταν οι κυρίαρχοι ενός μεγάλου μέρους του ελληνόφωνου κόσμου, και μάλιστα του μέρους εκείνου που κατοικούνταν από ομιλητές της **ιωνικής** διαλέκτου. Η ιωνική διάλεκτος είχε ιδιαίτερο γόητρο. Ήταν η διάλεκτος των πλούσιων πόλεων της μικρασιατικής παραλίας, που γέννησαν τους πρώτους «σοφούς»: Θαλή τον Μιλήσιο, Ηράκλειτο, τον πατέρα της ιστορίας Ηρόδοτο. Ήταν ακόμη η διάλεκτος που κυριαρχούσε στα ποιήματα του Ομήρου. Αυτή η συνάντηση αττικής και ιωνικής δημιούργησε μια ισχυρή **αττικοϊωνική** διάλεκτο – «ισχυρή» γιατί οι ομιλητές της ανήκαν στην «αυτοκρατορία» της εποχής, την αθηναϊκή «αυτοκρατορία». Η διάλεκτος αυτή ξεχωρίζει, για ιστορικούς λόγους, με τον ίδιο τρόπο (και για παρόμοιους λόγους) που θα «ξεχωρίσει» πολύ αργότερα η **πελοποννησιακή** διάλεκτος, ή που «ξεχωρίζει» σήμερα η **αγγλική** γλώσσα. **«Ισχυρή» διάλεκτος, «ισχυρή» γλώσσα** σημαίνει **επέκταση της χρήσης της**: όλο και περισσότεροι θέλουν να τη μάθουν, γιατί τη χρειάζονται. Το πρώτο λοιπόν βήμα είχε γίνει: μία διάλεκτος, μέσα από το «μωσαϊκό» των διαλέκτων της αρχαίας ελληνικής, άρχισε για ιστορικούς λόγους να ξεχωρίζει από τις άλλες και να τις **επισκιάζει, να κατακτά δηλαδή δικούς τους χώρους χρήσης**. Όπως ήδη έχουμε πει, η αττική διάλεκτος, λόγω του γοήτρου της, έφτασε ως **την αυλή των μακεδόνων βασιλιάδων**, έγινε η επίσημη διάλεκτος του μακεδονικού βασιλείου. Η κυριαρχία των Μακεδόνων πάνω στις πόλεις της νότιας Ελλάδας, της Αθήνας συμπεριλαμβανομένης, στα χρόνια του Φιλίππου Β', πατέρα του Μ. Αλεξάνδρου, και στη συνέχεια οι κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου μέχρι την Αίγυπτο και την Ινδία **εξάπλωσαν την αττική διάλεκτο σε μια τεράστια γεωγραφική έκταση**. Έτσι, η διάλεκτος αυτή έγινε η **κοινή** γλώσσα όλου του κόσμου που ήταν είτε **ελληνόφωνος** (δηλαδή μιλούσε κάποια διάλεκτο της ελληνικής) είτε **αλλόγλωσσος** αλλά χρειαζόταν να ξέρει την «ισχυρή» γλώσσα της εποχής. Στην κοινή γράφουν οι αρχαίοι ιστορικοί Πολύβιος και Διόδωρος. Σε αυτή τη μορφή γλώσσας είναι επίσης γραμμένη η μετάφραση τμημάτων της Παλαιάς Διαθήκης, γνωστή ως **μετάφραση των Εβδομήκοντα**. Στην ίδια, τέλος, μορφή γλώσσας είναι γραμμένη η **Καινή Διαθήκη**.

Έτσι, λοιπόν, με βάση την αττική διάλεκτο δημιουργήθηκε η **κοινή** (έτσι την ονόμασαν οι ίδιοι οι αρχαίοι). Το «γόητρο» της κοινής οδήγησε σε μαρασμό και εξαφάνισε τις άλλες διαλέκτους, με τον ίδιο τρόπο που η δημιουργία της **κοινής ομιλούμενης νέας ελληνικής**, με βάση κυρίως την πελοποννησιακή διάλεκτο, οδήγησε σε μαρασμό τις νεο-

ελληνικές διαλέκτους, αφού οι ομιλητές τους τις εγκατέλειψαν γιατί χρειαζόνταν τα **κοινωνικά οφέλη** που παρείχε η κοινή ομιλούμενη νέα ελληνική. Έτσι, λοιπόν, χάθηκαν οι αρχαίες ελληνικές διάλεκτοι (έχασαν δηλαδή τους ομιλητές τους), για να επικρατήσει η κοινή που γεννήθηκε από τη γενίκευση της χρήσης μιας «ισχυρής» διαλέκτου. Από την αρχαία αυτή κοινή και τη **διάσπασή** της θα γεννηθούν οι νεότερες ελληνικές διάλεκτοι, οι οποίες, με τη σειρά τους, θα επισκιαστούν από τη δημιουργία μιας νέας κοινής, της **κοινής ομιλούμενης νέας ελληνικής** του 19ου αιώνα.

8. Οι διάλεκτοι στη λογοτεχνία

Στην αρχαία Ελλάδα κάθε **λογοτεχνικό είδος** χρησιμοποιεί τη διάλεκτο της περιοχής στην οποία πρωτοκαλλιεργήθηκε. Έτσι η **ελεγεία**, ένα είδος «μελαγχολικής», θρηνητικής ποίησης, χρησιμοποιεί την **ιωνική** διάλεκτο, γιατί αυτό το είδος ποίησης πρωτοκαλλιεργήθηκε στις ιωνικές περιοχές. Ένας μεγάλος εκπρόσωπος αυτού του είδους ήταν ο ποιητής **Αρχίλοχος** από την Πάρο. Η **μελική** ποίηση, ποίηση που απαγγελλόταν από ένα άτομο με τη συνοδεία οργάνου (λύρας ή αυλού), αναπτύχθηκε στη Λέσβο και γι' αυτό χρησιμοποιεί τη **λεσβιακή** διάλεκτο. Η **Σαπφώ**, από τη Λέσβο, είναι το μεγάλο όνομα της μελικής ποίησης. Το ότι διάφορα είδη **λογοτεχνίας**, δηλαδή **έντεχνου λόγου**, χρησιμοποιούν τη διάλεκτο στην οποία πρωτοκαλλιεργήθηκαν δεν είναι παράξενο. Έτσι, όταν ακούμε σήμερα **μαντινάδες**, όλοι περιμένουμε να ακούσουμε την **κρητική** διάλεκτο, γιατί εκεί κυρίως λειτουργεί αυτό το είδος. Αυτό που ωστόσο αποτελεί ιδιαιτερότητα της αρχαίας Ελλάδας είναι ότι η διάλεκτος είναι σχεδόν **υποχρεωτική** για κάθε λογοτεχνικό είδος, **ασχέτως αν αυτός που το καλλιεργεί είναι ομιλητής της διαλέκτου ή όχι**. Έτσι, όποιος γράφει ελεγειακή ποίηση πρέπει να **χρησιμοποιήσει** την ιωνική διάλεκτο, **ασχέτως αν η ιωνική είναι η «μητρική» του διαλέκτος**. Στις αρχαίες **τραγωδίες** τα **χορικά**, το τραγούδι του «χορού» (της χορωδίας που αντιπροσωπεύει στις τραγωδίες την «κοινή γνώμη») είναι πάντα σε **δωρική** διάλεκτο, παρά το ότι ο συγγραφέας (Ευριπίδης, Σοφοκλής, Αισχύλος) δεν ήταν ομιλητής **δυτικής** διαλέκτου αλλά Αθηναίος, δηλαδή ομιλητής της **αττικής**. Για να καταλάβετε αυτή την **ιδιαιτερότητα** της αρχαίας λογοτεχνίας, φανταστείτε να είναι υποχρεωτικό σήμερα για όποιον θέλει να γράφει **μαντινάδες** να τις γράφει στη διάλεκτο της Κρήτης, **είτε είναι ομιλητής της διαλέκτου, δηλαδή Κρητικός, είτε όχι**.

Δυο λόγια τώρα για ένα λογοτεχνικό είδος, το **έπος**, που συνδέεται με τα ποιήματα της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* και το όνομα του **Ομήρου**. Η γλώσσα της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*, η **επική** γλώσσα, είναι ένα μείγμα **ιωνικών** και **αιολικών** διαλεκτικών στοιχείων. Απουσιάζουν τα **δωρικά** διαλεκτικά στοιχεία. Πρόκειται για μια **μεικτή, τεχνητή** γλώσσα, που δεν μιλήθηκε ποτέ αλλά «φτιάχτηκε» για τις ανάγκες της επικής ποίησης. Όσοι μετά τον Όμηρο γράφουν αυτό το είδος ποίησης χρησιμοποιούν αυτό το είδος γλώσσας. Έτσι, αντί για τον τύπο **βία** στο έπος βρίσκουμε τον ιωνικό τύπο **βίη**. Αντί για τον τύπο **τέσσαρες** βρίσκουμε τον αιολικό τύπο **πίσυρες**. Πώς προέκυψε αυτό το μείγμα; Οι ειδικοί υποθέτουν ότι τα έπη, η *Ιλιάδα* και η *Οδύσεια*, γεννήθηκαν σε μια πολύ μακρινή εποχή, στα **μυκηναϊκά** χρόνια και ίσως πιο πριν. Θα θυμάστε άλλωστε ότι στην *Ιλιάδα* κυριαρχεί ο Αγαμέμνονας, βασιλιάς των **Μυκηνών**. Αυτή η μεγάλη παλαιότητα των **ομηρικών επών** φανερώνεται από τη διατήρηση στη γλώσσα τους γλωσσικών στοιχείων που υπάρχουν στη **μυκηναϊκή** αλλά έχουν χαθεί πια στις αρχαίες διαλέκτους όπως τις ξέρουμε από κείμενα (επιγραφές κ.ά.) μετά το 750 π.Χ. Ένα παράδειγμα είναι η **οργανική πτώση**. Αυτή, όπως είδαμε, υπάρχει στη μυκηναϊκή διάλεκτο (π.χ. *άνιαφι* ‘με ηνία, με χαλινάρια’), και τη βρίσκουμε και στα ομηρικά έπη. Τα **έπη** λοιπόν γεννήθηκαν στη νότια Ελλάδα την εποχή του **μυκηναϊκού πολιτισμού** (14ος–13ος αιώνας π.Χ.) και ήταν **προφορικά** ποιήματα, ποιήματα δηλαδή που περνούσαν **προφορικά** από γενιά σε γενιά (άλλωστε η γραφή στα μυκηναϊκά είχε, όπως είδαμε, πολύ περιορισμένη, **λογιστική**, χρήση) και τραγουδιούνταν από ειδικούς τεχνίτες, τους **ραψωδούς** (η λέξη σημαίνει ‘ράβω ωδές’, δηλαδή ‘συνθέτω τραγούδια’). Με την καταστροφή του μυκηναϊκού πολιτισμού τον 12ο αιώνα π.Χ. και τις μετακινήσεις πληθυσμών που ακολούθησαν, η ποιητική αυτή παράδοση συνεχίστηκε και καλλιεργήθηκε στις **αιολόφωνες** και **ιωνόφωνες** περιοχές. Έτσι γεννήθηκε αυτό το **μείγμα** ιωνικών και αιολικών διαλεκτικών στοιχείων που χαρακτηρίζει την **επική** γλώσσα.

9. Για να συγκεφαλαιώσουμε

Η αρχαία ελληνική γλώσσα μέχρι το 300 π.Χ. ήταν ένα **μωσαϊκό** **διάλεκτων**. Ανάμεσα σε αυτές είχε αρχίσει ήδη από τον 5ο αιώνα π.Χ. να ξεχωρίζει η **διάλεκτος** της Αθήνας, η **αττική διάλεκτος**, και αυτό γιατί ήταν η **διάλεκτος** της πιο σημαντικής πόλης-κράτους της αρχαιότητας. Αυτό το «γόητρο» της αττικής διαλέκτου **εξάπλωσε** τη

χρήση της πέρα από τα όρια της Αττικής. Η υιοθέτησή της, ακριβώς γιατί είχε γόητρο, από την αυλή των **καινούργιων ισχυρών** της αρχαιότητας, των μακεδόνων βασιλιάδων, θα απλώσει τη χρήση της στον πλατύ γεωγραφικό χώρο που άνοιξαν οι κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου, μέχρι την Αίγυπτο και την Ινδία. Έτσι θα γίνει η **κοινή** γλώσσα των Ελλήνων και των ελληνόφωνων. Και αυτή η γενίκευση της χρήσης της θα οδηγήσει τις άλλες διαλέκτους **σιγά σιγά** σε εξαφάνιση. Με άλλα λόγια, θα τις εγκαταλείψουν οι ομιλητές τους γιατί χρειάζεται να ξέρουν την **κοινή** – την «ισχυρή» γλώσσα της εποχής, τα «αγγλικά» της εποχής.

Στους αιώνες που θα ακολουθήσουν η **κοινή** θα αρχίσει να χωρίζεται σε καινούργιες διαλέκτους. Και έτσι θα «ξαναφτιαχτεί» ένα νέο «μωσαϊκό διαλέκτων», των **νεότερων ελληνικών διαλέκτων**. Μία από αυτές, η **πελοποννησιακή**, θα ξεχωρίσει και πάλι για λόγους **ιστορικούς**, γιατί ήταν η διάλεκτος της περιοχής όπου γεννιέται, με την επανάσταση του 1821, **το νέο ελληνικό κράτος**. Αυτή η διάλεκτος θα αποτελέσει σε σημαντικό ποσοστό τη βάση για τη νέα **κοινή ομιλούμενη γλώσσα** που χρειάζεται το νέο κράτος. Το **μυστικό** λοιπόν της γέννησης **κοινών** γλωσσικών μορφών, τόσο στην περίπτωση της δικής μας γλώσσας όσο και άλλων γλωσσών, κρύβεται στην **ιστορία**, στην **κοινωνία** δηλαδή και τις ανάγκες της.

9. Η συνάντηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας με άλλες γλώσσες

1. Γλωσσικές επαφές: παραδείγματα από τα νέα ελληνικά

Μιλήσαμε αρκετές φορές στα κεφάλαια που προηγήθηκαν για τα «σημάδια» που άφησαν στην ελληνική γλώσσα οι συναντήσεις της με άλλες γλώσσες. Έτσι, στα νεότερα χρόνια η επαφή με τους Οθωμανούς Τούρκους, ως κυρίαρχους, είχε ως αποτέλεσμα την είσοδο στα ελληνικά πολλών τουρκικών λέξεων, αρκετές από τις οποίες επιζούν ακόμα: *πασάς*, *ντέρτι*, *μεράκι*, *καβγάς*, *γινάτι*, *χατίρι*, *κέφι*, *χαλάλι* και πολλές άλλες. Αλλά και η τουρκική γλώσσα δανείστηκε ελληνικές λέξεις. Ήδη αναφέραμε τις λέξεις *anahtar* και *kilit* που σημαίνουν και οι δύο 'κλειδί' και προέρχονται η μία από το ελληνικό *ανοιχτήρι* και η δεύτερη από τη λέξη *κλειδί*. Λέγαμε επίσης ότι πολλοί από τους όρους της τουρκικής που αναφέρονται σε φάρια είναι ελληνικής προέλευσης, π.χ. *levrek* 'λαβράκι'. Γλωσσικές ανταλλαγές έγιναν επίσης μεταξύ της ελληνικής και άλλων γλωσσών με τις οποίες ήρθαν σε επαφή οι Έλληνες: *αλβανική* (π.χ. οι λέξεις *λουλούδι* και *μπέσα*), *ιταλική* (π.χ. *καπέλο*, *παντελόνι*) και άλλες.

Μερικές φορές οι ανταλλαγές αυτές κάνουν έναν ολόκληρο «κύκλο». Έτσι π.χ. η λέξη *μπάνιο* είναι δάνειο από τα ιταλικά (*bagno*). Στα ιταλικά όμως η λέξη αυτή είναι δάνειο πολύ παλιό (από την εποχή των λατινικών, που είναι ο «πρόγονος» της ιταλικής) από την αρχαία ελληνική λέξη *βαλανείον* 'λουτρό', στα λατινικά *balineum*. Η ελληνική λέξη *βαλανείον* μπήκε στη λατινική γλώσσα ως *balineum*, έγινε *bagno* στα ιταλικά και ξαναγύρισε στα ελληνικά ως *μπάνιο*. Παρόμοια είναι και η περίπτωση της αρχαίας ελληνικής λέξης *κωνώπιον* 'ντιβάνι με κουνουπιέρα': μπήκε στα λατινικά ως *conopium* και *canapeum*, έγινε στα γαλλικά *canapé*, και ξαναγύρισε στα ελληνικά ως *καναπές*.

Ο δανεισμός ανάμεσα στις γλώσσες είναι ο «απόηχος» της ιστορίας των λαών που τις μιλούν. Μεγάλες ή μικρές, άμεσες ή έμμεσες, φιλικές ή εχθρικές, ισότιμες ή ανισότιμες επαφές ανάμεσα σε λαούς οδηγούν σε γλωσσικές ανταλλαγές. Μέσα από τέτοιους «δρόμους» ήρθε η νεότερη ελληνική σε επαφή με τις γλώσσες που αναφέραμε. Αργότερα θα έρθει σε επαφή με τα γαλλικά, που τον 18ο, τον 19ο και

ως τις αρχές του 20ού αιώνα ήταν η γλώσσα της διπλωματίας, των διεθνών επαφών και του πολιτισμού. Λέξεις όπως *ασανσέρ*, *μαντάμ*, *μπορντούρα*, *μποσέμ* και πολλές άλλες θα μπουν στα ελληνικά ως δάνεια από τα γαλλικά. Τη θέση των γαλλικών θα πάρουν κατόπιν τα αγγλικά, που είναι σήμερα η γλώσσα διεθνούς επικοινωνίας. Από τα αγγλικά θα μπουν στα ελληνικά λέξεις όπως *μπαρ*, *γκολ*, *πάρτι* και πολλές άλλες.

2. Τα μυστικά της γλωσσικής επαφής

Σκεφτείτε για λίγο τί είναι αυτό που έκανε τους Τούρκους να δανειστούν τις λέξεις για την έννοια «κλειδί» από τα ελληνικά. Κι αν αυτό σας δυσκολεύει, σκεφτείτε τους λόγους που έκαναν τους Έλληνες στα χρόνια της Τουρκοκρατίας να δανειστούν τη λέξη *πασάς*. Εύκολα θα απαντήσετε στο δεύτερο ερώτημα λέγοντας ότι χρειάζονταν τη λέξη αυτή, γιατί αναφερόταν σε τούρκους αξιωματούχους που τους κυβερνούσαν. Στην ίδια κατεύθυνση είναι και η απάντηση στο πρώτο ερώτημα, με τη διαφορά ότι πρέπει να ξέρει κανείς περισσότερα πράγματα για την ιστορία του τουρκικού λαού. Οι Τούρκοι ξεκίνησαν από την Κεντρική Ασία ως *νομάδες* (δηλαδή ως πληθυσμοί μετακινούμενοι που ζούσαν κυρίως από την κτηνοτροφία) και κινήθηκαν προς τα δυτικά, για να αρχίσουν να εγκαθίστανται γύρω στον 10ο-11ο αιώνα μ.Χ. στη Μικρά Ασία, στις περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Έτσι, συναντήθηκαν με την ελληνική γλώσσα. Οι Τούρκοι, ως *νομάδες*, δεν κατοικούσαν σε μόνιμα σπίτια αλλά σε σκηνές. Και για τις σκηνές δεν χρειάζονται, όπως ξέρουμε, *κλειδιά!* Όταν άρχισαν να αποκτούν μόνιμες εγκαταστάσεις, τότε χρειάστηκαν και τη λέξη για την έννοια «κλειδί». Και αυτή τη λέξη τη δανείστηκαν από τους Έλληνες. Οι γλώσσες λοιπόν *δανείζονται* για να ονομάσουν *καινούργια πράγματα*. Τα *καινούργια πράγματα* μπαίνουν στη ζωή ενός λαού *κουβαλώντας και το όνομά τους*. Αλλά το όνομα αυτό *προσαρμόζεται* στα χαρακτηριστικά της νέας του πατρίδας. Έτσι η λέξη *κλειδί* στα τουρκικά γίνεται *kilit*. Η λέξη *βαλανεϊόν* στα λατινικά γίνεται *balineum*. Η γαλλική λέξη *bordure* στα ελληνικά γίνεται *μπορντούρα*. Η αγγλική λέξη *party* στα ελληνικά γίνεται *πάρτι*, που προφέρεται με τους κανόνες της ελληνικής και είναι ουδέτερο, όπως *το χέρι*, *το πόδι* κλπ.· επιπλέον, μπορεί να αποκτήσει *υποκοριστική μορφή*: *παρτάκι*.

3. «Χαλάει» τις γλώσσες ο δανεισμός;

Στο ερώτημα αυτό έχουμε ήδη δώσει, στο πρώτο κεφάλαιο, απάντηση. Οι γλώσσες **δεν χαλάνε** – **αλλάζουν**. Και ο δανεισμός είναι μια μορφή γλωσσικής **αλλαγής**. Ο δανεισμός **εξυπηρετεί ανάγκες** και συμβαίνει γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο. Επιπλέον, όπως είδαμε, τα δάνεια **προσαρμόζονται** στη νέα γλωσσική τους πατρίδα και γίνονται κομμάτι της. Πόσοι από εμάς που μιλούμε τα νέα ελληνικά αισθανόμαστε τη λέξη **σπίτι** σαν ξένη; Κι όμως είναι δάνειο, όπως θα δούμε, της ελληνικής γλώσσας από τα λατινικά.

Το **λεξιλόγιο** όλων των γλωσσών είναι σε σημαντικό ποσοστό **προϊόν δανεισμού**. Στα αρχαία ελληνικά π.χ. ένα μεγάλο ποσοστό των λέξεων για τον κόσμο των φυτών και των ζώων (π.χ. **κυπάρισσος**, το σημερινό **κυπαρίσι**· **πέρκη**, η σημερινή **πέρκα**) προέρχεται από χαμένες, άγνωστες γλώσσες (τις λέμε **προελληνικές** και μιλήσαμε ήδη γι' αυτές) που μιλούσαν από πληθυσμούς που ζούσαν σε αυτή τη γωνιά της Μεσογείου πριν εγκατασταθούν οι Έλληνες. Από αυτούς δανείστηκαν οι Έλληνες ένα μεγάλο μέρος του λεξιλογίου της **χλωρίδας** (των φυτών) και της **πανίδας** (των ζώων) για να ονομάσουν όψεις του καινούργιου γι' αυτούς μεσογειακού περιβάλλοντος. Κάτι ανάλογο με αυτό που έγινε στην περίπτωση των Τούρκων και των δάνειων λέξεων *kilit*, *anahtar*.

Ο δανεισμός λοιπόν **δεν «χαλάει»** τις γλώσσες, απλά γιατί οι γλώσσες **δεν «χαλάνε»**. Αντίθετα τις **εμπλουτίζει**. Άλλωστε, αυτός είναι ο λόγος που συμβαίνει η διαδικασία του δανεισμού.

Θα μπορούσε όμως κανείς να διατυπώσει την εξής αντίρρηση. Δεν θα ήταν καλύτερο αντί να λέμε **μπαρ** να χρησιμοποιούμε την ελληνικής προέλευσης λέξη **κυλικείο** (που βγαίνει από την αρχαία ελληνική λέξη **κύλιξ**, που δηλώνει ένα είδος κούπας απ' όπου έπιναν κρασί), και αντί να λέμε **πάρτι** να λέμε **συμπόσιο**, **συνεστίαση**; Η απάντηση είναι **ναι**, αρκεί να **μην πιστεύουμε** ότι, **εφόσον δεν γίνεται αυτό, η γλώσσα «χαλάει», «καταστρέφεται»**. Και έχουμε ήδη εξηγήσει γιατί αυτό δεν ισχύει. Άλλωστε, με έναν τέτοιο τρόπο, όπως λέγαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, δημιουργήθηκε, σε σημαντικό ποσοστό, η **κοινή νέα ελληνική**, με τη **μετάφραση** ή **απόδοση** ξένων όρων στα ελληνικά. Έτσι, το **ντοβλέτι**, η τουρκική αυτή λέξη, αποδόθηκε με την αναβίωση ενός αρχαίου ελληνικού όρου: **εξουσία**. Η ιταλικής προέλευσης λέξη **γκουβέρνο** αποδόθηκε με την αναβίωση της αρχαίας ελληνικής λέξης **κυβέρνησις**. Ωστόσο, αυτή η διαδικασία απόδοσης ξένων όρων

με τη χρήση «ντόπιου» γλωσσικού υλικού δεν πετυχαίνει πάντα απόλυτα ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, δεν πετυχαίνει καθόλου. Πριν μιλήσουμε για τις λέξεις *πάρτι* και *μπαρ*, που αναφέραμε πιο πριν, ας δούμε ένα άλλο παράδειγμα. Η λέξη *fax* είναι δάνειο από τα αγγλικά. Έγινε, και γίνεται ακόμα από ορισμένους, η προσπάθεια να αποδοθεί στα ελληνικά ως *τηλεμοιότυπο*. Η απόδοση αυτή δεν «έπιασε». Και δεν «έπιασε», γιατί είναι σκέτος σιδηρόδρομος. Έτσι, επικρατεί η λέξη *fax* προσαρμοσμένη, όπως γίνεται πάντα, στη δομή της ελληνικής γλώσσας. Εμφανίζεται δηλαδή ως ουδέτερο: *το φαξ*.

Ας δούμε τώρα τη λέξη *μπαρ*. Η λέξη *κυλικείο* χρησιμοποιείται, αλλά δεν έχει εκτοπίσει τη λέξη *μπαρ*. Κι αυτό γιατί περιορίζεται σε μια ειδική κατηγορία παρόμοιων χώρων: σε σχολεία, νοσοκομεία κλπ. Η λέξη *μπαρ* «επιμένει», γιατί αποδίδει καλύτερα από τις ελληνικές αποδόσεις το είδος της ξενικής προέλευσης διασκέδασης με την οποία συνδέεται: ξένη μουσική, ποτό (χωρίς φαΐ). Αντίστοιχα, η λέξη *πάρτι* «επιμένει», γιατί καμία απόδοση στα ελληνικά (π.χ. *συνεστίαση*, *χοροσπερίδα*) δεν αποδίδει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτού του είδους διασκέδασης: νεανική συγκέντρωση, ξένη μουσική, χορός.

Ας δούμε ακόμη ένα παράδειγμα που φωτίζει το ζήτημα που φάχνουμε. Η λέξη *καβγάς* είναι δάνειο από τα τουρκικά. Η λέξη αυτή *επιμένει* να είναι ζωντανή στα νέα ελληνικά, παρόλο που υπάρχουν, και χρησιμοποιούνται, λέξεις ελληνικής προέλευσης με παρόμοιο νόημα: *διαμάχη*, *φιλονικία*. Αλλά πού και πώς χρησιμοποιούνται αυτές οι λέξεις; Δεν χρησιμοποιούνται στον *καθημερινό*, *οικείο* λόγο αλλά στον γραπτό λόγο ή σε πιο «επίσημες» και λιγότερο καθημερινές προφορικές χρήσεις. Ακριβώς επειδή οι λέξεις αυτές χρησιμοποιούνται σε τέτοιου είδους πλαίσια είναι «ψυχρότερες», παρόλο που είναι φτιαγμένες από ελληνικό γλωσσικό υλικό. Και χρησιμοποιούνται σε τέτοιου είδους πλαίσια, γιατί προέρχονται από αυτό που ονομάζεται *λόγια γλώσσα* ή *καθαρεύουσα*. Πρόκειται για ένα είδος γλώσσας που κυριάρχησε μέχρι το 1976 στη Ελλάδα και προσπαθούσε να μιμηθεί την αρχαία ελληνική γλώσσα διατηρώντας την κλίση της και ένα μέρος του λεξιλογίου της. Οι *λόγιες* λέξεις, ακριβώς επειδή δεν ανήκουν στο καθημερινό, οικείο λεξιλόγιο, δεν μπορούν να αντικαταστήσουν λέξεις οι οποίες, παρόλο που δεν είναι ελληνικής προέλευσης, ανήκουν στο καθημερινό, οικείο λεξιλόγιο και έχουν τη «θέρμη», την αμεσότητα της καθημερινής χρήσης. Έτσι, η τουρκικής προέλευσης λέξη *καβγάς* εξακολουθεί να είναι ζωντανή στο καθημερινό λεξιλόγιο, ενώ δεν ισχύει το ίδιο για τις ελληνικής προέλευσης λέξεις *διαμάχη*, *φιλονικία*. Το πα-

ράδειγμα που συζητήσαμε, και θα μπορούσαν να προστεθούν πολλά άλλα, δείχνει καθαρά πόσο επιπόλαιο και πόσο μακριά από τη φύση της γλώσσας είναι να στιγματίζονται τα δάνεια και να θεωρούνται είτε ως «ξένο σώμα» είτε ως «παθολογία» και «ρύπανση», δηλαδή «βρώμισμα», της γλώσσας.

4. Και πάλι για τα μυστικά της γλωσσικής επαφής

Σήμερα ακούγεται συχνά η έκφραση *τρέχω το πρόγραμμα* με αναφορά στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Αυτή είναι μια καινούργια έκφραση όπου το ρήμα *τρέχω* αποκτά μια νέα χρήση. Πρόκειται, βέβαια, για μετάφραση από τα αγγλικά (*to run the program*) και αυτό γιατί από τα αγγλικά προέρχεται η *ορολογία* της πληροφορικής. Στην περίπτωση αυτή ο δανεισμός δεν είναι «φανερός» αλλά «κρυφός»: δεν μπαίνει στη γλώσσα μια *ξένη λέξη* αλλά μια *ξένη χρήση και έκφραση*. Τέτοιου είδους δάνεια λέγονται *μεταφραστικά δάνεια*. Τα «φανερά» δάνεια, όπως *μπαρ*, *πάρτι* κλπ., είναι λοιπόν η «κορυφή του παγόβουνου». Υπάρχουν και τα «κρυφά» δάνεια, όπως το παράδειγμα που είδαμε, που αφορούν μεταφράσεις στα νέα ελληνικά ξένων εκφράσεων και χρήσεων. Πάρα πολλές εκφράσεις, αλλά και λέξεις, μπήκαν στα νέα ελληνικά από αυτό τον δρόμο. Θυμηθείτε τη λέξη *διαμέρισμα* που συζητήσαμε σε ένα προηγούμενο κεφάλαιο: πρόκειται, όπως λέγαμε, για την ακριβή μετάφραση του γαλλικού όρου *appartement*.

Κρυφός και φανερός δανεισμός, λοιπόν, δείχνουν ότι οι γλώσσες δεν «φοβούνται» τις επαφές. Και δεν τις «φοβούνται» γιατί είναι *αναπόφευκτες και αναγκαίες*. Επιπλέον, οι γλώσσες έχουν τους μηχανισμούς με τους οποίους προσαρμόζουν και κάνουν δικά τους τα δάνεια. Πόσοι από εμάς αναγνωρίζουν μια «ξένη» λέξη στις λέξεις *σπίτι*, *καβγάς*, *μεράκι*, *τάβλι*, *φούρνος*, *χατίρι*, *κέφι*, *γάιδαρος*, *κορδόνι*, *μαρούλι*, *μπουκιά*, *σουβλάκι*, *παπούτσι*, *ρούχο*, *λεμόνι* και πλήθος άλλες;

5. Οι γλώσσες δεν χαλούν – αλλάζουν. Όμως μπορεί να χαθούν

Ήδη μιλήσαμε γι' αυτό το ζήτημα στο πρώτο κεφάλαιο. Αλλά είναι η ώρα να ξαναμιλήσουμε γι' αυτό, γιατί συνδέεται με το θέμα που συζητούμε εδώ, τη *συνάντηση των γλωσσών*.

Οι γλώσσες μπορεί να χαθούν, όπως λέγαμε, *αν χάσουν τους ομιλητές τους*. Και μπορεί να χάσουν τους ομιλητές τους, *αν αυτοί με-*

τακινήθουν προς μια άλλη γλώσσα. Το πιο απλό παράδειγμα (γιατί μπορούμε και σήμερα να το παρατηρήσουμε) είναι η εγκατάλειψη των διαλέκτων από τους ομιλητές τους: χάνονται οι διάλεκτοι της νέας ελληνικής γιατί οι ομιλητές τους μετακινούνται προς την κοινή νέα ελληνική. Και μετακινούνται προς την κοινή νέα ελληνική, γιατί αυτή η μορφή της νέας ελληνικής διαθέτει κύρος και κοινωνική δύναμη. Είναι η γλώσσα του σχολείου, της διοίκησης, των εφημερίδων. Χωρίς τη γνώση της κοινής νέας ελληνικής ο ομιλητής βρίσκεται σε μειονεκτική, κοινωνικά, θέση.

Με τον ίδιο τρόπο χάνονται οι γλώσσες των Ινδιάνων της Αμερικής. Οι ομιλητές τους τις εγκαταλείπουν, γιατί η γλώσσα που εξασφαλίζει την κοινωνική άνοδο είναι η αγγλική. Με ανάλογο τρόπο, όπως θα δούμε, πολλές γλώσσες της αρχαιότητας έχασαν, εν μέρει ή και συνολικά, τους ομιλητές τους, όταν ήρθαν σε επαφή με τη μεγάλη γλώσσα της αρχαιότητας, την αρχαία ελληνική, η οποία με τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου έγινε, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, η διεθνής γλώσσα επικοινωνίας. Το κύρος, πολιτικό, κοινωνικό, πολιτιστικό, που απέκτησε η αρχαία ελληνική στην κοινή μορφή της με τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου και τη δημιουργία από τους διαδόχους του των ελληνικών βασιλείων της Ανατολής (Αίγυπτος, Συρία, μέχρι την Ινδία), οδήγησε, όπως θα δούμε, πολλούς αλλόγλωσσους πληθυσμούς στην εγκατάλειψη της μητρικής τους γλώσσας.

6. Κινδυνεύει σήμερα να χαθεί η ελληνική γλώσσα από τη συνάντησή της με την αγγλική;

Καθώς συζητούμε το ζήτημα της γλωσσικής επαφής και των συνεπειών της, αξίζει να ανοίξουμε μια μικρή παρένθεση για να μιλήσουμε για ένα θέμα που απασχολεί πολλούς σήμερα: το ενδεχόμενο να «χαλάσει» ή και να χαθεί η νέα ελληνική ως αποτέλεσμα της συνάντησής της με την ισχυρή διεθνή γλώσσα επικοινωνίας, που είναι σήμερα η αγγλική. Το πρώτο ενδεχόμενο, να «χαλάσει», το έχουμε ήδη συζητήσει και απαντήσει. Τα δάνεια δεν «χαλούν» τη γλώσσα. Μένει το δεύτερο: ο κίνδυνος να «χαθεί». Όσα είπαμε ως τώρα δείχνουν ότι τέτοιος κίνδυνος δεν υπάρχει. Δεν παρατηρείται το φαινόμενο της μετακίνησης ομιλητών της νέας ελληνικής, στην Ελλάδα, προς την αγγλική. Μόνο αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για κίνδυνο. Μια γλώσσα που γράφεται, που διδάσκεται στα

σχολεία, που έχει δικό της κράτος, δική της λογοτεχνία, δεν κινδυνεύει να χάσει τους ομιλητές της. Οι γλώσσες που χάθηκαν στο παρελθόν, που έχασαν δηλαδή τους ομιλητές τους, οι οποίοι μετακινήθηκαν σε μια άλλη ισχυρή γλώσσα, αλλά και αυτές που κινδυνεύουν σήμερα ήταν (και είναι) γλώσσες με λίγους ομιλητές, χωρίς «μηχανισμούς» να τις στηρίζουν: σχολεία, λεξικά, γραμματικές, κράτος.

Και πριν κλείσουμε την παρένθεση αυτή, θα πρέπει να τονίσουμε τη σημασία που έχει η ύπαρξη μιας διεθνούς γλώσσας επικοινωνίας για τις πολιτισμικές επαφές. Στην αρχαιότητα τον ρόλο αυτό τον έπαιξε η ελληνική, και πιο παλιά μια άλλη μεγάλη γλώσσα της αρχαιότητας: η αραμαϊκή, η γλώσσα που μιλούσε ο Χριστός. Η αραμαϊκή ήταν μια διεθνής γλώσσα επικοινωνίας που ένωσε πολλούς αλλόγλωσσους πληθυσμούς (από την Περσία ως την Ινδία). Αργότερα θα παίξει τον ρόλο αυτό η λατινική γλώσσα και στα νεότερα χρόνια η γαλλική, ώσπου να πάρει τη σκυτάλη η αγγλική.

7. Η αρχαία ελληνική και οι επαφές της με άλλες γλώσσες

Στη συζήτηση που προηγήθηκε προσπαθήσαμε να καταλάβουμε τους μηχανισμούς της γλωσσικής επαφής με παραδείγματα από τη σημερινή γλωσσική πραγματικότητα που μας είναι οικεία. Έτσι, θα μπορούσαμε τώρα να μιλήσουμε πιο προετοιμασμένοι για την αρχαιότητα. Τα «σημάδια» της γλωσσικής επαφής βρίσκονται, όπως λέγαμε, στο λεξιλόγιο. Ας μην ξεχνάμε όμως ότι υπάρχει και ο «κρυφός» δανεισμός (τα μεταφραστικά δάνεια) που είναι, ιδίως για την αρχαιότητα, πολύ πιο δύσκολο να εντοπιστούν.

7.1 Ελληνική και σημιτικές γλώσσες

Ήδη από τα πρώτα κείμενα της ελληνικής γλώσσας (τα κείμενα της γραμμικής Β, που χρονολογούνται στον 14ο-13ο αιώνα π.Χ.) βρίσκουμε λέξεις που είναι δάνειες από τους παλιούς ανατολικούς πολιτισμούς της Μεσογείου με τους οποίους είχαν επαφές οι Μυκηναίοι. Έτσι στα κείμενα της γραμμικής Β βρίσκουμε τις λέξεις *ku-mi-no* = αρχαίο ελληνικό κύμινον, *sa-sa-ma* = σάσαμον 'σουσάμι', *ku-ru-so* = χρυσός, *ki-to* = χιτών. Όλες αυτές είναι δάνεια από σημιτικές γλώσσες που μιλιούνταν στην Ανατολή. Σε υστερότερα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας (Όμηρος, Σαπφώ, Ηρόδοτος κ.ά.) βρίσκουμε και άλλες λέξεις σημιτικής προέλευσης, αρκετές από τις οποί-

ες χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα: κρόκος, σινδών (το σημερινό σε-ντόνι), σάκκος, κάδος, άρραβών, δέλτος. Ο χριστιανισμός, που ξεκίνησε από μια περιοχή (την Ιουδαία) όπου μιλιούνταν σημιτικές γλώσσες (εβραϊκά, αραμαϊκά), θα προσθέσει στην ελληνική και άλλα δάνεια: Σάββατον, άμην, Πάσχα κ.ά.

Η επαφή λοιπόν της αρχαίας ελληνικής με τις σημιτικές γλώσσες αρχίζει σε μια πολύ πρώιμη εποχή, όπως δείχνουν τα κείμενα της γραμμικής Β. Και αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι σημιτικές γλώσσες μιλούσαν παλιοί πολιτισμοί της Ανατολής από τους οποίους οι Έλληνες (ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια) άντλησαν γνώσεις και προϊόντα. Και μαζί με τις γνώσεις και τα προϊόντα πέρασαν στην ελληνική και τα **σημιτικά** δάνεια. Ας μην ξεχνάμε, και μιλήσαμε γι' αυτό, ότι το ελληνικό αλφάβητο είναι **δανεισμένο** από τους Φοίνικες, έναν σημιτικό λαό της ανατολικής Μεσογείου. Όλες σχεδόν οι λέξεις (εκτός από το *έφιλον*, το *όμικρον*, το *ύψιλον* και το *ωμέγα*) που ονομάζουν τα γράμματα της αλφαβήτου (*άλφα*, *βήτα*, *γάμα*, *δέλτα* κλπ.) είναι σημιτικές.

Η αρχαία ελληνική γλώσσα συναντήθηκε με τις σημιτικές γλώσσες και σε μια δεύτερη, υστερότερη χρονικά, φάση: στα **ελληνιστικά χρόνια**. Στην περίοδο δηλαδή που εγκαινιάζει τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου και «ταξιδεύει» την ελληνική γλώσσα, ως «ισχυρή», «κυρίαρχη» γλώσσα, σε όλη την Ανατολή. Αν η πρώτη επαφή δείχνει, μέσω των δανείων (είτε πρόκειται για **λέξεις** είτε για το ίδιο το **αλφάβητο**), την οφειλή των Ελλήνων στους παλιότερους πολιτισμούς της Ανατολής, η δεύτερη επαφή, στα ελληνιστικά χρόνια, δείχνει το αντίθετο: την υπεροχή των Ελλήνων και της ελληνικής γλώσσας πάνω στους σημιτόφωνους πληθυσμούς της Ανατολής, που βρίσκονται τώρα κάτω από **ελληνική κυριαρχία**. Και αυτή η κυριαρχία είχε ως αποτέλεσμα τον **εξελληνισμό** τους, την εγκατάλειψη δηλαδή της μητρικής τους γλώσσας και την «προσχώρησή» τους στην ελληνική. Θυμηθείτε τί λέγαμε γι' αυτό το φαινόμενο και τις **ιστορικές** του αιτίες στην αρχή του κεφαλαίου αυτού.

Πώς το ξέρουμε αυτό; Γύρω στο 300–150 π.Χ. μεταφράζονται στα ελληνικά από τα εβραϊκά τα πρώτα πέντε βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης. Η μετάφραση γίνεται στην Αίγυπτο, και η παράδοση λέει ότι την έκαναν εβδομήντα σοφοί ή ότι τέλειωσε σε εβδομήντα ημέρες – γι' αυτό ονομάζεται μετάφραση των **Εβδομήκοντα**. Αλλά γιατί μεταφράζεται στα ελληνικά η Παλαιά Διαθήκη, το ιερό βιβλίο της ιουδαϊκής θρησκείας; Επειδή οι Εβραίοι που ζουν στην Αίγυπτο έχουν γίνει

ελληνόφωνοι (έχουν εγκαταλείψει τη μητρική τους γλώσσα) και έτσι δεν καταλαβαίνουν πια τη γλώσσα των ιερών κειμένων τους. Αλλά ο εξελληνισμός των Εβραίων στα χρόνια αυτά φαίνεται και από άλλα στοιχεία. Έτσι, σε εβραϊκά νεκροταφεία πολλών περιοχών οι επιγραφές πάνω στους τάφους γράφονταν στα ελληνικά.

7.2 Ελληνική και μικρασιατικές γλώσσες

Στην Ανατολή, και ειδικότερα στη Μικρά Ασία, μιλούνταν και άλλες γλώσσες με τις οποίες συναντήθηκε η ελληνική: **καρική** (η γλώσσα της Καρίας, στη νοτιοδυτική ακτή της Μ. Ασίας), **λυδική** (η γλώσσα της Λυδίας, στην δυτική ακτή της Μ. Ασίας· θυμηθείτε τον περίφημο βασιλιά Κροίσο), **φρυγική** (η γλώσσα της Φρυγίας· θυμηθείτε τον περίφημο βασιλιά Μίδα), **λυκική** (η γλώσσα της Λυκίας, στη νοτιοδυτική Μ. Ασία). Για τις γλώσσες αυτών των λαών ξέρουμε λίγα πράγματα, επειδή οι επιγραφές που σώθηκαν και μας πληροφορούν για τις γλώσσες αυτές είναι ελάχιστες. Τα αλφάβητα που χρησιμοποιούνται είναι (με εξαίρεση ίσως το φρυγικό) προσαρμογές του ελληνικού αλφαβήτου. Φρυγικό, πιθανότατα, δάνειο της αρχαίας ελληνικής είναι η λέξη *τάπης* 'χαλί'. Στα ελληνιστικά χρόνια οι λαοί που μιλούν τις γλώσσες αυτές γίνονται υπήκοοι των ελληνικών βασιλείων της Ανατολής. Σιγά σιγά **εξελληνίζονται**, εγκαταλείπουν δηλαδή τις μητρικές τους γλώσσες, και έτσι οι γλώσσες αυτές χάνονται.

7.3 Ελληνική και αιγυπτιακή

Ο πολιτισμός της Αιγύπτου ήταν πολύ παλιότερος από τον ελληνικό. Αυτό το ήξεραν οι αρχαίοι Έλληνες και γι' αυτό περιέβαλλαν με ιδιαίτερο θαυμασμό τον αιγυπτιακό πολιτισμό. Ο Πλάτωνας μιλάει πολύ συχνά για τους Αιγύπτιους. Ο ιστορικός Ηρόδοτος, παλαιότερος από τον Πλάτωνα, δίνει πολλές πληροφορίες για την Αίγυπτο.

Από την **αιγυπτιακή** γλώσσα μπήκαν στην ελληνική γλώσσα οι λέξεις *ίρις* 'κόρη του ματιού' και η λέξη *πάπυρος*. Οι Μακεδόνες κατακτούν την Αίγυπτο γύρω στο 330 π.Χ. και για χίλια χρόνια, μέχρι την κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Άραβες, η ελληνική χρησιμοποιείται ως γλώσσα της διοίκησης. Δεν φαίνεται ωστόσο να επηρέασε ιδιαίτερα την αιγυπτιακή γλώσσα. Παρέμεινε γλώσσα της διοίκησης. Τα πράγματα αλλάζουν με την επικράτηση του χριστιανισμού. Οι χριστιανοί Αιγύπτιοι, οι **Κόπτες**, δανείζονται μαζικά από τα ελληνικά.

Χρησιμοποιούν μάλιστα το ελληνικό αλφάβητο, προσαρμοσμένο στις ανάγκες της γλώσσας τους.

7.4 Έλληνες και Ινδοί

Η Ινδία παραήταν μακριά από την Ελλάδα για να υπάρχουν άμεσες επαφές. Οι παλιότερες περιγραφές της Ινδίας δίνονται από τον ιστορικό Ηρόδοτο. Οι λέξεις *πέπερι* ‘πιπέρι’ και *θρυζα* ‘ρύζι’ είναι πιθανότατα δάνεια που άντλησε η ελληνική γλώσσα (με έμμεσες και όχι άμεσες επαφές) από τις γλώσσες της Ινδίας. Άμεσες επαφές της ελληνικής με τις γλώσσες της Ινδίας θα προκύψουν ύστερα από τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου, που οδηγούν τους Έλληνες και την ελληνική γλώσσα μέχρι την Ινδία και το Αφγανιστάν. Εκεί ιδρύονται πόλεις, όπως η Αλεξάνδρεια της Αραχωσίας, η Αλεξάνδρεια του Ώξου (το σημερινό Άι Χανούμ στο Αφγανιστάν). Δημιουργούνται **ινδοελληνικά** βασίλεια, όπου χρησιμοποιείται η ελληνική γλώσσα. Αυτή η επαφή εισάγει στην ινδική γλώσσα ελληνικές λέξεις: *stratega* (στρατηγός), *anakaya* (άναγκαῖος), *khalina* (χαλινός), *mela* (μέλαν ‘μελάνι’).

7.5 Έλληνες και Πέρσες

Οι επαφές της ελληνικής γλώσσας με τις **ιρανικές** γλώσσες ξεκινούν από νωρίς. Οι λέξεις *ρόδον* και *τόξον*, είναι πιθανότατα ιρανικής, δηλαδή περσικής, προέλευσης και εμφανίζονται ήδη στα μυκηναϊκά κείμενα. Η επαφή όμως γίνεται πιο εντατική στο διάστημα μεταξύ 6ου και 5ου αιώνα π.Χ., όταν οι Πέρσες καταλαμβάνουν ελληνόφωνες περιοχές (Μικρά Ασία) και εκστρατεύουν στην Ελλάδα. Λέξεις όπως *παράδεισος* (που σήμαινε ‘κήπος’), *μάγος*, *σατράπης* μπαίνουν στην ελληνική ως δάνεια από τα περσικά. Πολλά περσικά ονόματα, π.χ. *Ξέρξης*, *Δαρείος*, εμφανίζονται στις εξιστορήσεις της σύγκρουσης Ελλήνων και Περσών. Οι κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου εγχαθιστούν την ελληνική γλώσσα στην καρδιά της Περσικής Αυτοκρατορίας. Λέξεις ελληνικές, όπως π.χ. *dirham* (δραχμή), μπαίνουν στην περσική γλώσσα.

7.6 Έλληνες και Άραβες

Οι Άραβες μιλούν μια **σημιτική** γλώσσα, συγγενική με την εβραϊκή. Οι πρώτες άμεσες επαφές κάποιας έκτασης μεταξύ Ελλήνων και Αρά-

βων αρχίζουν, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, με τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου. Στο σημερινό Κουβέιτ ιδρύεται μάλιστα μια μικρή ελληνική πόλη που λεγόταν Ίκαρος. Από τα ελληνικά περνούν την εποχή αυτή στα αραβικά λέξεις, ορισμένες από τις οποίες επιζούν ως σήμερα: *qirtas* (χάρτης), *dirham* (δραχμή), *zawg* (ζεϋγος), *sima* (σήμα). Οι σημαντικοί Άραβες λόγιοι και επιστήμονες θα δανειστούν, προσαρμόζοντάς τες στη γλώσσα τους, τις λέξεις φιλοσοφία, γραμματική. Οι χαλίφες της Βαγδάτης θα ξεκινήσουν γύρω στον 8ο αιώνα μ.Χ. ένα μεγάλο πρόγραμμα μετάφρασης των αρχαίων ελληνικών φιλοσοφικών και επιστημονικών έργων στα αραβικά. Ορισμένα μάλιστα αρχαία ελληνικά φιλοσοφικά και επιστημονικά κείμενα σώζονται μόνο στις αραβικές μεταφράσεις τους.

7.7 Έλληνες, Θράκες, Ιλλυριοί

Οι Θράκες ήταν ένας λαός που κατοικούσε σε ένα μεγάλο μέρος της Βαλκανικής καθώς και σε περιοχές της σημερινής βόρειας Ελλάδας μέχρι τη βορειοδυτική Μικρά Ασία. Οι Έλληνες είχαν σημαντικές επαφές με τους Θράκες. Βασιλιάδες των Θρακών ήταν κατά καιρούς σύμμαχοι των Αθηναίων. Στα ελληνικά το ρήμα *θρακίζω* σήμαινε 'μιλώ **θρακικά**'. Πιθανότατα η λέξη *ρόμφαία* είναι θρακικό δάνειο στα αρχαία ελληνικά. Αν εξαιρέσει κανείς κύρια ονόματα (π.χ. *Κότυς*, *Άμάδοκος*) και ονόματα τόπων (τοπωνύμια, π.χ. *Μεσημβρία*: η λέξη *βρία* σήμαινε μάλλον 'πόλη' στα θρακικά), δεν ξέρουμε σχεδόν τίποτα για τη θρακική γλώσσα. Και αυτό γιατί **δεν γραφόταν**, όπως δεν γράφονται σήμερα οι περισσότερες νεοελληνικές διάλεκτοι, λ.χ. τα καππαδοκικά. Τα ελάχιστα κείμενα (επιγραφές) που σώζονται σε θρακική γλώσσα χρησιμοποιούν το ελληνικό αλφάβητο. Από τον 3ο αιώνα π.Χ. οι Θράκες, όπως και πολλοί άλλοι λαοί, μπαίνουν σε μια πορεία εξελληνισμού, δηλαδή εγκατάλειψης της μητρικής τους γλώσσας.

Οι **Ιλλυριοί** κατοικούσαν βόρεια της Ηπείρου, στην περιοχή της Αδριατικής και ως τον Δούναβη. Οι Έλληνες έρχονται σε επαφή μαζί τους μέσω των κορινθιακών και κερκυραϊκών αποικιών της Αδριατικής (Επίδαμος, Απολλωνία). Οι αρχαίοι ιστορικοί έχουν πολλά να πουν για τους Ιλλυριούς και την εμπλοκή τους στα ελληνικά πράγματα μέχρι την υποταγή τους στους Ρωμαίους το 186 π.Χ. Αλλά για τη γλώσσα τους, το *ιλλυρίζειν*, κατά τους αρχαίους, δεν ξέρουμε παρά ελάχιστα πράγματα. Κι αυτό γιατί, όπως και τα θρακικά, ήταν μια γλώσσα που **μιλιόταν** αλλά **δεν γραφόταν**. Όταν οι Ιλλυριοί μπαίνουν στον

χώρο της γραφής, χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα. Η σημερινή αλβανική είναι απόγονος της ιλλυρικής.

7.8 Έλληνες και Κέλτες

Ας στραφούμε τώρα στις επαφές της αρχαίας ελληνικής γλώσσας με γλώσσες της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης και ειδικότερα με τις **κελτικές** γλώσσες. Από αυτές κατάγονται τα σημερινά **ουαλικά** (που μιλιούνται στη δυτική Αγγλία), τα **ιρλανδικά**, αλλά και η γλώσσα του Αστεριξ, τα **γαλατικά**. Οι Κέλτες (οι Κελτοί των αρχαίων) κατοικούσαν στο μεγαλύτερο μέρος της Κεντρικής Ευρώπης και έφταναν μέχρι τη νότια Γαλλία, την Ισπανία και τη βόρεια Ιταλία. Τον 3ο αιώνα π.Χ. αρχίζουν να κατεβαίνουν προς τα Βαλκάνια και φτάνουν ως τους Δελφούς, τους οποίους καταστρέφουν. Ένα μέρος τους περνάει στη Μικρά Ασία και εγκαθίσταται στην περιοχή που θα πάρει το όνομά τους: Γαλατία. Οι Γαλάτες της Μικράς Ασίας υπηρετούν τους βασιλιάδες της περιοχής ως μισθοφόροι και σιγά σιγά **εξελληνίζονται** (εγκαταλείπουν τη μητρική τους γλώσσα). Είναι χαρακτηριστικό ότι κάποιοι γαλάτες μισθοφόροι που υπηρετούσαν τους έλληνες βασιλιάδες της Αιγύπτου χάραξαν μια επιγραφή (γκράφιτι, όπως γίνεται σήμερα στους τοίχους) που δηλώνει την παρουσία τους, και η επιγραφή είναι **στα ελληνικά**.

Οι πιο εντατικές επαφές Ελλήνων και Κελτών γίνονται στη νότια Γαλλία, όπου κυριαρχεί, ως ελληνικό κέντρο, η **Μασσαλία**, αποικία της μικρασιατικής **Φώκαιας**. Από τους Μασσαλιώτες οι Κέλτες δανείζονται το ελληνικό αλφάβητο για να γράψουν τη γλώσσα τους. Σώζεται ένας αρκετά μεγάλος αριθμός κελτικών επιγραφών γραμμένων με το ελληνικό αλφάβητο. Ξέρουμε επίσης ότι οι ευκατάστατοι Κέλτες έστελναν τα παιδιά τους στη Μασσαλία για να μάθουν ελληνικά.

7.9 Έλληνες και Ετρούσκοι

Οι **Ετρούσκοι** ήταν ένας λαός που ζούσε στη σημερινή βόρεια Ιταλία. Ήρθαν σε επαφή με τους Έλληνες γύρω στον 8ο αιώνα π.Χ., όταν δημιουργήθηκαν οι πρώτες ελληνικές εγκαταστάσεις στην περιοχή τους. Από τους Έλληνες **δανείστηκαν το αλφάβητο** για να γράψουν τη γλώσσα τους. Η γλώσσα τους παραμένει ακόμα άγνωστη. Μπορεί ωστόσο να διακρίνει κανείς ελληνικά δάνεια: *Artumes* ('Αρτεμις), *elaiina* (έλαια 'ελιά').

Στη Λήμνο βρέθηκε μια επιτύμβια στήλη (στήλη πάνω σε τάφο) με μια επιγραφή σε γλώσσα πολύ κοντινή με την ετρουσκική.

7.10 Έλληνες και Ρωμαίοι

Αφήσαμε τελευταία τη σημαντικότερη γλωσσική συνάντηση της αρχαίας ελληνικής: τη συνάντησή της με τη γλώσσα των Ρωμαίων, τη **λατινική**. Η λατινική είναι η γλώσσα από την οποία κατάγονται οι σημερινές **νεολατινικές** γλώσσες: γαλλικά, ιταλικά, ισπανικά, πορτογαλικά, ρουμανικά, βλάχικα (που μιλιούνται και στην Ελλάδα).

Οι πρώτες επαφές των Ελλήνων με τους Ρωμαίους ξεκινούν πολύ νωρίς, με τις πρώτες εγκαταστάσεις (8ος–7ος αιώνας π.Χ.) ελλήνων **αποίκων** στην Ιταλία. Από αυτούς θα **δανειστούν** οι Ρωμαίοι το **αλφάβητο** για να γράψουν τη γλώσσα τους. Μέσα από αυτές τις πρώιμες επαφές θα περάσουν στα λατινικά πολλές ελληνικές λέξεις: *nauta* (ναύτης), *roena* (ποινή), *poeta* (ποιητής), *massa* (μάζα), *gubernator* (κυβερνήτης), *balineum* (βαλανεϊον, δηλαδή ‘μπάνιο’· ήδη μιλήσαμε γι’ αυτή τη λέξη). Θα περάσουν επίσης λέξεις από τη γλώσσα των τεχνών και των επιστημών: *grammaticus*, *rhetor* (ρήτωρ), *architectura*. Καθώς ο χρόνος προχωρεί, οι Ρωμαίοι αποκτούν δύναμη και εμπλέκονται όλο και περισσότερο στα ελληνικά πράγματα, και τον 2ο αιώνα π.Χ. κατακτούν την Ελλάδα. Η πολιτική υποταγή των Ελλήνων στους Ρωμαίους σημαίνει ταυτόχρονα και την πολιτιστική «υποταγή» των Ρωμαίων στον ελληνικό πολιτισμό. Με άλλα λόγια, οι Ρωμαίοι επηρεάζονται δραστικά και αντλούν από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία και τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό για να δημιουργήσουν το δικό τους **μείγμα**.

Η υποταγή των Ελλήνων στους Ρωμαίους θα σημαίνει μια σημαντική εισροή δανειών (όπως θα γίνει πολύ αργότερα με την οθωμανική κατάκτηση): *κουστωδία*, *σπίτι*, *καντήλα*, *πόρτα*, *τάβλα*, *κάστρο*, *παλάτι*, *άσπρος*, *πουλί*, *στράτα*, *καβαλικεύω* κ.ά. Αλλά ο δανεισμός δεν θα επηρεάσει μόνο το λεξιλόγιο αλλά και τη **μορφολογία**. Στις λέξεις *αποθηκάριος*, *βιβλιοθηκάριος* «κρύβεται» η λατινική κατάληξη *-arius*. Στις λέξεις *βαρβάτος*, *γεμάτος* «κρύβεται» η λατινική κατάληξη *-atus*. Με ανάλογο τρόπο, για να πάμε σε μια πολύ υστερότερη εποχή, στις λέξεις *παλιατζής*, *χωρατατζής* «κρύβεται» το τουρκικό *-ci* (προφέρεται [dzi]).

Με την επικράτηση του χριστιανισμού η λατινική θα χρησιμοποιήσει ελληνικής καταγωγής λέξεις για να εκφράσει έννοιες που συνδέονται με τη νέα θρησκεία: *apostolus*, *ecclesia* (ἐκκλησία). Εδώ θα πρέπει

να σημειώσουμε ότι η συνάντηση της ελληνικής γλώσσας με τον χριστιανισμό θα σημάνει κάποιες «αφανείς» αλλά σημαντικές αλλαγές στο λεξιλόγιο και κυρίως στον χώρο της σημασίας. Η λέξη *ἐπίσκοπος* (απ' όπου προέρχεται η αγγλική *bishop* και η γαλλική *évêque*) σήμαινε στα αρχαία ελληνικά τον 'φύλακα'. Τώρα θα αποκτήσει τη σημασία του 'ιεράρχη', που είναι ο «φύλακας» του ποιμνίου του. Η λέξη *διάκονος* σήμαινε στα αρχαία ελληνικά τον 'υπηρέτη'. Τώρα θα αποκτήσει τη σημασία του «υπηρέτη» στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής ιεραρχίας.

7.11 Αρχαία ελληνική, λατινική και το επιστημονικό λεξιλόγιο

Πριν κλείσουμε το κεφάλαιο αυτό, θα πρέπει να συζητήσουμε τον ρόλο που έπαιξαν αυτές οι δύο μεγάλες γλώσσες στη διαμόρφωση του επιστημονικού λεξιλογίου των νεότερων χρόνων. Αν ανοίξει κανείς κάποια μελέτη που αφορά φυτά, έντομα ή και ζώα, θα δει ότι τα επιστημονικά τους ονόματα (τα ονόματα που τους δίνουν οι βοτανολόγοι, εντομολόγοι, ζωολόγοι) είναι τα περισσότερα **λατινικά**. Η ιατρική ορολογία, από το άλλο μέρος, είναι σε σημαντικότερο ποσοστό φτιαγμένη με αρχαίο ελληνικό γλωσσικό υλικό. Το ίδιο ισχύει και για άλλες επιστήμες. Γιατί έγινε αυτό; Οι όροι αυτοί δεν φτιάχτηκαν βέβαια στην αρχαιότητα. Η λέξη *τηλέφωνο* φτιάχτηκε από τους ξένους, με ελληνικό γλωσσικό υλικό (*τῆλε* 'μακριά' + *φωνή*), όταν εφευρέθηκε το τηλέφωνο. Οι αρχαίοι δεν είχαν βέβαια τηλέφωνα για να διαθέτουν και τη σχετική λέξη. Το ίδιο ισχύει και για λέξεις όπως *τηλεσκόπιο*, *τηλέγραφος* κ.ά. Οι επιστήμες που αναπτύχθηκαν στη νεότερη εποχή, κυρίως στη Δύση, χρησιμοποίησαν για να κατασκευάσουν την επιστημονική τους ορολογία τα αρχαία ελληνικά και τα λατινικά, γιατί ήταν οι γλώσσες στις οποίες πρωτοκαλλιεργήθηκαν οι επιστήμες και η φιλοσοφία και γιατί αυτές οι γλώσσες διέθεταν ιδιαίτερο κύρος. Επιπλέον, τα λατινικά μέχρι τον 17ο αιώνα ήταν η γλώσσα της επιστήμης και της φιλοσοφίας στη Δύση. Με άλλα λόγια, όλοι οι επιστήμονες και οι στοχαστές, άσχετα από τη μητρική τους γλώσσα, **έγραφαν τα έργα τους στα λατινικά**.

8. Για να συγκεφαλαιώσουμε

Ο γλωσσικός δανεισμός είναι γέννημα της ιστορίας – των επαφών δηλαδή ανάμεσα στους λαούς.

- Ο δανεισμός δεν «χαλάει» τη γλώσσα. Τα δάνεια πάντα γίνονται κομμάτι της γλώσσας που τα «εισάγει».
- Σε ορισμένες περιπτώσεις η γλωσσική επαφή μπορεί να σημάνει τη διαδικασία της μετακίνησης των ομιλητών από τη μητρική τους γλώσσα σε μια άλλη.
- Η αρχαία ελληνική γλώσσα δανείστηκε από άλλες γλώσσες και δάνεισε σε άλλες γλώσσες. Σε αρκετές περιπτώσεις η επαφή με την ελληνική γλώσσα οδήγησε ομιλητές άλλων γλωσσών στην εγκατάλειψη της μητρικής τους γλώσσας – στον εξελληνισμό τους.
- Η σημαντικότερη γλωσσική επαφή της αρχαίας ελληνικής γλώσσας ήταν η συνάντησή της με τη λατινική. Αυτή η συνάντηση άφησε και τα περισσότερα «ίχνη».

10. Πώς άλλαξε η αρχαία ελληνική γλώσσα

1. Ας ξαναθυμηθούμε την προφορά των αρχαίων ελληνικών

Για τις αλλαγές στην προφορά της αρχαίας ελληνικής που οδήγησαν στη σημερινή προφορά έχουμε ήδη μιλήσει. Θυμηθείτε τί λέγαμε για τα γράμματα η, ι, υ, αλλά και τους συνδυασμούς γραμμάτων ει, οι, υι: όλα σήμερα προφέρονται [i] αλλά στα αρχαία ελληνικά είχε το καθένα τη δική του προφορά, γι' αυτό άλλωστε υπήρχε και ξεχωριστό γράμμα ή συνδυασμός γραμμάτων. Αλλά γιατί γίνονται τέτοιες αλλαγές; Τα διαφορετικά φωνήματα χρησιμοποιούνται, όπως λέγαμε σε προηγούμενα κεφάλαια, για να φτιάχνουμε διαφορετικές λέξεις, με διαφορετική σημασία, π.χ. φόρος/πόρος, χέρι/ταίρι. Όταν σε μια γλώσσα υπάρχουν πολλά φωνήματα (δηλαδή φθόγγοι που χρησιμοποιούνται για να σχηματιστούν λέξεις με διαφορετικές σημασίες) τα οποία από αρθρωτική άποψη είναι συγγενικά, δηλαδή αρθρώνονται στη στοματική κοιλότητα με παρόμοιο τρόπο (δεν διαφέρουν πολύ μεταξύ τους), τότε μπορεί να συμπίσουν. Τέτοιοι συγγενικοί φθόγγοι ήταν το η (που προφερόταν [ee], ήταν δηλαδή μακρό), το ει (που προφερόταν και αυτό [ee], αλλά με πιο κλειστό στόμα απ' ό,τι το η), το ι. Αυτό πιθανότατα οδήγησε στο να συμπίσουν: να καταλήξουν να προφέρονται όλα [i].

2. Τί ρόλο παίζει στη γλωσσική αλλαγή η γεωγραφική εξάπλωση της χρήσης μιας γλώσσας;

Στη γλωσσική αλλαγή παίζει σημαντικό ρόλο και ένας άλλος παράγοντας. Η εξάπλωση της χρήσης μιας γλώσσας σε έναν πολύ ευρύ γεωγραφικό χώρο και σε αλλόγλωσσους ομιλητές. Όπως έχουμε ήδη πει, η αττική διάλεκτος (δηλαδή η διάλεκτος της σημαντικότερης πόλης-κράτους της αρχαίας Ελλάδας, της Αθήνας) υιοθετήθηκε από τους μακεδόνες βασιλιάδες και μεταφέρθηκε με τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου στα πέρατα του τότε γνωστού κόσμου, μέχρι τις Ινδίες. Έτσι, γεννήθηκε για πρώτη φορά, με βάση την αττική διάλεκτο, μια κοινή ελληνική γλώσσα, αυτή που και οι ίδιοι οι αρχαίοι ονόμαζαν «κοινή».

3. Κοινή, γεωγραφική εξάπλωση, αλλόγλωσσοι

Η γεωγραφική εξάπλωση με την οποία συνδέεται η δημιουργία της κοινής σημαίνει, βέβαια, ότι τα ελληνικά αρχίζουν να τα μιλούν, είτε ως **δίγλωσσοι** ομιλητές είτε και **χάνοντας** τελικά τη **μητρική** τους γλώσσα (βλ. προηγούμενο κεφάλαιο), μεγάλοι αριθμοί **αλλόγλωσσων** πληθυσμών: Αιγύπτιοι, Σύριοι, Άραβες, Εβραίοι και πολλοί άλλοι. Μέσα σε τέτοιες συνθήκες έντονης **γλωσσικής επαφής** οι γλώσσες **αλλάζουν** – και **αλλάζουν γρήγορα** και σε **μεγάλη έκταση**.

4. Γεωγραφική απομόνωση: η ισλανδική και η ελληνική

Το αντίθετο συμβαίνει όταν μια γλώσσα είναι γεωγραφικά **απομονωμένη**. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα σημερινά **ισλανδικά**. Η γλώσσα αυτή, συγγενική με τα **δανικά**, τα **νορβηγικά**, τα **σουηδικά** (τις **σκανδιναβικές** γλώσσες), μιλιέται από 250.000 ανθρώπους σε ένα **απομονωμένο** νησί του Βόρειου Ατλαντικού, την **Ισλανδία**. Ο **μικρός αριθμός ομιλητών** και η **γεωγραφική απομόνωση** εξηγούν γιατί η γλώσσα αυτή **άλλαξε** πολύ λίγο στα χίλια περίπου χρόνια από τότε που έχουμε γραπτά κείμενά της, ώστε να μπορούμε να παρακολουθούμε την **εξέλιξή** της.

Το ακριβώς αντίθετο με την **ισλανδική** χαρακτηρίζει την ιστορία της ελληνικής γλώσσας: απλώθηκε σε ένα τεράστιο γεωγραφικό εύρος και μιλήθηκε από αλλόγλωσσους πληθυσμούς. Έτσι, **άλλαξε γρήγορα** και **δραστικά**. Δεν αποκλείεται η **αλλαγή** που οδήγησε τους συγγενικούς, αρθρωτικά, φθόγγους **η** (= μακρό [e]), **ει** (= αρχικά [ei] και αργότερα «κλειστό» μακρό [e]), **οι** (= αρχικά [oi] και μετά [ü]) όπως στο γαλλικό *lune* ‘φεγγάρι’, που προφέρεται [lün] και **υ** (= [u] ή [ü]) να **συμπέσουν** και να **γίνουν** όλοι [i], όπως στα νέα ελληνικά, να **υποβοηθήθηκε** και να **επιταχύνθηκε** από τη συνάντηση της ελληνικής με άλλες γλώσσες που δεν είχαν τέτοιες διακρίσεις και έτσι οι ομιλητές τους **δυσκολεύονταν** να τις μάθουν. Από τους ίδιους τους αρχαίους μαθαίνουμε ότι κάποιοι ξένοι που μιλούσαν τα ελληνικά «**κόνταιναν**» τα μακρά φωνήεντα. Τί σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι **δυσκολεύονταν** να μάθουν τη **διάκριση μακρών και βραχέων φωνηέντων**, γιατί δεν την είχαν στη δική τους γλώσσα.

4.1. Οι δυσκολίες στην εκμάθηση των αγγλικών

Αυτό δεν είναι δύσκολο να το καταλάβει κανείς. Μία από τις δυσκολίες που έχει σήμερα ένας Έλληνας που μαθαίνει αγγλικά είναι να κατακτήσει, στην προφορά, τη διάκριση μακρών και βραχέων στη γλώσσα αυτή. Έτσι, οι δύο λέξεις *shit* 'κακά' και *sheet* 'σεντόνι' διαφέρουν κατά το ότι στη δεύτερη λέξη το [i] είναι μακρό, προφέρεται [shiit]. Αν προφερθούν και οι δύο λέξεις με βραχύ [i], όπως έχει την τάση να κάνει ο σημερινός Έλληνας, γιατί η γλώσσα του δεν έχει σήμερα τη διάκριση μακρού/βραχέος φωνήεντος, τότε το αποτέλεσμα είναι μια αρκετά επικίνδυνη και αστεία σύγχυση.

5. Οι γλώσσες αλλάζουν λοιπόν

Οι γλώσσες αλλάζουν λοιπόν μέσα στα χρόνια, με διαφορετικούς ρυθμούς και σε συνάρτηση με εξωτερικές, ιστορικές συγκυρίες. Έτσι, άλλαξε η προφορά (και όχι μόνο, όπως θα δούμε σε λίγο) της αρχαίας ελληνικής. Στην αλλαγή αυτή σίγουρα έπαιξε σημαντικό ρόλο η τεράστια γεωγραφική εξάπλωση της ελληνικής, της κοινής, και η συνάντησή της με αλλόγλωσσους πληθυσμούς. Οι πληθυσμοί αυτοί την έμαθαν, γιατί είχε ιδιαίτερο γόητρο ως γλώσσα των κυριάρχων, και τη μίλησαν είτε ως δεύτερη γλώσσα είτε ως μητρική τους (στις περιπτώσεις που οι ομιλητές εγκατέλειψαν τη μητρική τους γλώσσα και έγιναν ελληνόφωνοι).

Ας δούμε τώρα μερικές από τις συνέπειες της αλλαγής στην προφορά των αρχαίων ελληνικών. Δείτε τους παρακάτω τύπους του ρήματος λύω 'λύνω':

	ΟΡΙΣΤΙΚΗ	ΥΠΟΤΑΚΤΙΚΗ
β' πρόσ. ενικού	λύεις 'λύνεις'	λύης 'να λύνεις'
γ' πρόσ. ενικού	λύει 'λύνει'	λύη 'να λύνει'

Από τη στιγμή που τα ει και η καταλήγουν να προφέρονται και τα δύο [i], χάνεται η διάκριση οριστικής και υποτακτικής. Αλλά τη διάκριση αυτή η γλώσσα τη χρειάζεται. Με την οριστική μιλάμε για πράγματα που θεωρούμε ότι ισχύουν ή συμβαίνουν (π.χ. *σήμερα βρέχει*)· με την υποτακτική μιλάμε για πράγματα πιθανά, δυνατά, μέσα στις προθέσεις μας (π.χ. *θέλω να φύγω*). Από τη στιγμή που η σύμπτωση στην προφορά ταυτίζει το ει της οριστικής με το η της υποτακτικής, ανοίγει, αναγκαστικά, ο δρόμος για μια άλλη έκφραση των διακρίσεων

αυτών, αυτή που στα νέα ελληνικά δηλώνεται με το **να + ρήμα, ας + ρήμα** αλλά και με άλλους, περιφραστικούς, τρόπους.

6. Οι αλλαγές της κοινής

Ας δούμε τώρα και κάποιες άλλες σημαντικές αλλαγές που χαρακτηρίζουν την κοινή, τη μορφή δηλαδή που παίρνει η ελληνική γλώσσα καθώς, κατά τους τρεις τελευταίους αιώνες π.Χ., «ταξιθεύει» σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο, για να γίνει η «διεθνής» γλώσσα, τα «αγγλικά» της εποχής. Οι αλλαγές που θα συζητήσουμε θα μας βοηθήσουν να καταλάβουμε καλύτερα τους μηχανισμούς με τους οποίους αλλάζουν οι γλώσσες.

6.1 Μια παρένθεση για την εκμάθηση της γλώσσας από το παιδί

Θυμάστε που λέγαμε σε ένα προηγούμενο κεφάλαιο ότι το μικρό παιδί που μαθαίνει τη μητρική του γλώσσα στα πρώτα χρόνια της ζωής του (πριν πάει ακόμα σχολείο) έχει την τάση να **εξομαλύνει** τη γλώσσα. Πολύ συχνά π.χ. ακούει κανείς τα πολύ μικρά παιδιά να λένε **έθελα** αντί **ήθελα**. Γιατί το κάνουν αυτό; Το κάνουν γιατί έχουν «κατακτησει», έχουν μάθει, τον κανόνα που λέει ότι η αύξηση έχει τη μορφή **ε-**. Έτσι, με βάση τον κανόνα αυτό (π.χ. **παίζ-ω, έ-παίζ-α**), εξομαλύνουν τον ανώμαλο παρατατικό του **θέλω**, δηλαδή **ήθελα**, σε **έθελα**. Ο κανόνας γενικεύεται – δεν έχει «ανώμαλες» εξαιρέσεις. Αυτή η παιδική παρέμβαση στη γλώσσα δεν είναι τυχαία: επιχειρεί να γενικεύσει έναν κανόνα για να διευκολύνει τη διαδικασία της **εκμάθησης** της γλώσσας. Πιο εύκολα μαθαίνει κανείς έναν κανόνα χωρίς εξαιρέσεις απ' ό,τι έναν κανόνα που έχει εξαιρέσεις. Όταν υπάρχουν εξαιρέσεις, αυτές πρέπει να τις μαθαίνει και να τις απομνημονεύει **ξεχωριστά**. Αυτό μπορείτε να το καταλάβετε χρησιμοποιώντας την εμπειρία σας από την εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας. Στα αγγλικά λ.χ. ο αόριστος σχηματίζεται με την προσθήκη της κατάληξης **-ed**:

<i>answer</i> 'απαντώ'	<i>answer-ed</i> 'απάντησα'
<i>tremble</i> 'τρέμω'	<i>trembl-ed</i> 'έτρεμα'

Αυτό μαθαίνεται εύκολα. Υπάρχουν όμως πολλές εξαιρέσεις και αυτές πρέπει να τις μάθουμε **ξεχωριστά**, μία μία, και να τις θυμόμαστε.

<i>go</i> 'πηγαίνω'	<i>went</i> 'πήγα'
---------------------	--------------------

bring 'φέρνω'*brought* 'έφερα'*take* 'παίρνω'*took* 'πήρα'

Δεν είναι παράξενο λοιπόν που και το μικρό εγγλεζάκι σε κάποια φάση της εκμάθησης της μητρικής του γλώσσας, πολύ πριν πάει σχολείο, λέει *goed* αντί *went*, *bringed* αντί *brought* και *taked* αντί *took*, με τον ίδιο τρόπο, και για τους ίδιους λόγους, που το μικρό ελληνόπουλο λέει *έθελα* αντί *ήθελα*.

6.1.1 Τί δείχνουν αυτά τα παιδικά λάθη;

Αυτά τα παιδικά λάθη δείχνουν τους δρόμους που ακολουθεί η γλωσσική αλλαγή. Ένας από αυτούς είναι η διευκόλυνση της εκμάθησης της μητρικής γλώσσας από το μικρό παιδί. Αυτό τον σκοπό υπηρετεί η **εξομάλυνση**. Τα λάθη αυτά βέβαια διορθώνονται από τους μεγάλους, και αργότερα από το σχολείο. Αλλά κάποια από αυτά κάποτε επιζούν, ιδίως όταν (και αυτό συνέβαινε παλιότερα) οι διορθωτικοί μηχανισμοί (π.χ. το σχολείο) δεν υπάρχουν ή είναι αδύναμοι. Επιπλέον, αυτή η τάση για εξομάλυνση μπορεί να αποκτήσει ιδιαίτερη δυναμική και να επιβληθεί αλλάζοντας τη γλώσσα σε συνθήκες **εξάπλωσης**, όταν δηλαδή (και αυτό συνέβη με την ελληνική στα χρόνια του Μ. Αλεξάνδρου και μετά) η γλώσσα αυτή μαθαίνεται από **αλλόγλωσσους** (γιατί την έχουν ανάγκη). Η διαδικασία αυτή (που γινόταν χωρίς σχολεία και φροντιστήρια όπως σήμερα, αλλά με την καθημερινή επαφή, όπως περίπου μαθαίνουν τα ελληνικά οι περισσότεροι οικονομικοί μετανάστες στις μέρες μας) ενίσχυε τις τάσεις εξομάλυνσης για τις οποίες μιλήσαμε πιο πριν. Και αυτό γιατί η εξομάλυνση έκανε την εκμάθηση της ξένης γλώσσας, όπως και στην περίπτωση των μικρών παιδιών που είδαμε νωρίτερα, **πιο εύκολη**.

Έτσι λοιπόν γίνονται την εποχή αυτή και για τους λόγους που συζητήσαμε μια σειρά από αλλαγές που χαρακτηρίζονται από αυτή την τάση για εξομάλυνση.

7. Άλλες αλλαγές

7.1 Χάνεται ο αναδιπλασιασμός

Όπως θα θυμάστε, στα αρχαία ελληνικά ο παρατατικός και ο αόριστος σχηματίζονται με αυτό που ονομάζεται **αύξηση**, το φωνήεν ε που μπαίνει πριν από το θέμα: *λύω*, *έλυον*, *έλυσα*. Η αύξηση, αυτό το

ε-, είναι όπως λέγαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο το «απομεινάρι» ενός χρονικού επιρρήματος που σήμαινε ‘πριν’. Ο παρακείμενος δεν σχηματιζόταν με **αύξηση** αλλά με **αναδιπλασιασμό**: επανάληψη του αρχικού συμφώνου του ρήματος μαζί με ένα ε:

λέ-λυ-κα ‘έχω λύσει’

Στην εποχή της κοινής βλέπουμε την **αύξηση** να επεκτείνεται και στον παρακείμενο και να αντικαθιστά τον **αναδιπλασιασμό**: έλυκα αντί λέλυκα, έπλήρωκα αντί πεπλήρωκα. Η επέκταση της αύξησης και στον παρακείμενο (η γενίκευση της χρήσης της) είναι μια διαδικασία εξομάλυνσης που κάνει απλούστερη τη **μορφολογία** του ρηματικού συστήματος, δηλαδή των μορφών με τις οποίες αυτό εμφανίζεται. Και απλούστερη μορφολογία σημαίνει **ευκολότερη εκμάθηση**.

7.2 Χάνονται τα ρήματα σε -μι

Θα θυμάστε ίσως ότι στα αρχαία ελληνικά υπήρχε μια κατηγορία ρημάτων (ο τεχνικός όρος είναι «συζυγία») που «τελειώναν» σε -μι: *ὄμνυμι* ‘ορκίζομαι’, *δίδωμι* ‘δίνω’ και άλλα πολλά. Τα πιο συχνά όμως ρήματα (η πιο μεγάλη κατηγορία ρημάτων) είναι αυτά που «τελειώνουν» σε -ω: *λύ-ω*, *γράφ-ω*, *κρίν-ω* κλπ. Στην εποχή της κοινής η κατάληξη -ω της πιο μεγάλης ρηματικής «συζυγίας» επεκτείνεται και στη «συζυγία» των ρημάτων σε -μι. Έτσι το *ὄμνυμι* γίνεται *ὄμνύω*, το *δίδωμι* γίνεται *δίδω* κλπ. Χάνεται λοιπόν η «συζυγία» των ρημάτων σε -μι. Και εδώ συμβαίνει το ίδιο όπως και στο προηγούμενο φαινόμενο που συζητήσαμε: η επέκταση της κατάληξης -ω «εις βάρος» της κατάληξης -μι κάνει απλούστερη (εξομαλύνει) τη ρηματική μορφολογία και άρα ευκολότερη την εκμάθησή της.

7.3 Και τώρα τα ουσιαστικά: πώς ο γέρων έγινε γέρος

Ανάλογες εξομαλύνσεις εμφανίζονται και στην κλίση των ουσιαστικών. Στα αρχαία ελληνικά, όπως και στα νέα ελληνικά, υπήρχε μια μεγάλη κατηγορία (κλίση) αρσενικών ουσιαστικών σε -ος: *ἄνθρωπ-ος*, *ιατρ-ός*, *γεωργ-ός* κλπ. Υπήρχαν όμως και άλλα αρσενικά ουσιαστικά που ανήκαν σε άλλη κλίση. Δείτε λ.χ. το ουσιαστικό γέρων ‘γέρος’.

Ονομ.	γέρων
Γεν.	γέροντος
Δοτ.	γέροντι

Με τον ίδιο τρόπο κλινόταν και το ουσιαστικό Χάρων 'Χάρος':

Όνομ.	Χάρων
Γεν.	Χάροντος
Δοτ.	Χάροντι

Στην κοινή αυτή η μορφή κλίσης σιγά σιγά εγκαταλείπεται και τα ουσιαστικά που την αποτελούν εξομοιώνονται, δηλαδή **εξομαλύνονται**, με τη μεγάλη κατηγορία των αρσενικών ουσιαστικών σε -ος. Έτσι, ο γέρων γίνεται γέρος και ο Χάρων γίνεται Χάρος, όπως στα σημερινά ελληνικά.

Συμβαίνουν όμως και άλλες εξομαλύνσεις. Ο συγκριτικός του επιθέτου ταχύς ήταν θάσσων στα αρχαία ελληνικά. Και ήταν «ανώματος», επειδή δεν εμφάνιζε τη μορφή -τερος. Αυτή η ανωμαλία εξομαλύνεται και έτσι δημιουργείται ο τύπος ταχύτερος.

7.4 Όλα όσα «τελειώνουν» σε -ος να είναι αρσενικά!

Πέρα από τη μεγάλη κατηγορία αρσενικών ουσιαστικών σε -ος υπήρχε και μια μικρή ομάδα θηλυκών ουσιαστικών σε -ος: η κυπάρισσος 'το κυπαρίσι', η πλίνθος 'το τούβλο, η βάση', η γύψος. Τέτοιου είδους ουσιαστικά στα χρόνια της κοινής αρχίζουν να εμφανίζονται ως αρσενικά: ο κυπάρισσος, ο πλίνθος, ο γύψος (όπως σήμερα). Και εδώ πάλι έχουμε μια διαδικασία **εξομάλυνσης**: τα λίγα ουσιαστικά σε -ος που δεν είναι αρσενικά γίνονται αρσενικά και εξομοιώνονται με τη μεγάλη κατηγορία ουσιαστικών σε -ος που είναι πια πάντα αρσενικά, χωρίς να υπάρχουν εξαιρέσεις.

7.5 Και άλλες περιπτώσεις εξομάλυνσης

Ας δούμε μερικές ακόμα περιπτώσεις εξομάλυνσης στον χώρο των ουσιαστικών. Ας δούμε τα δύο θηλυκά ουσιαστικά γυνή 'γυναίκα' και έστια και την κλίση τους στον ενικό:

Όνομ.	γυνή	έστια
Γεν.	γυναικός	έστιας
Δοτ.	γυναικί	έστια
Αιτ.	γυναῖκα	έστιαν

Η κατηγορία θηλυκών ουσιαστικών που εκπροσωπείται από το ουσιαστικό έστια είχε ένα μεγάλο «πληθυσμό» στα αρχαία ελληνικά:

ἄξια, αἰτία, πολιτεία, οἰκονομία κλπ. Στα χρόνια της κοινῆς ουσιαστικά ὅπως το γυνή (τα οποία ονομάζουμε «αθέματα», ὅπως λέγαμε στο ἔβδομο κεφάλαιο) αρχίζουν να εμφανίζουν την τάση σύμπτωσης, ως προς την κλίση τους, με αυτή τη μεγάλη κατηγορία θηλυκῶν ουσιαστικῶν. Και αυτό φαίνεται ἀπό την τάση να προστίθεται στην αιτιατική της λέξης γυνή ἓνα -ν: γυναῖκαν, που δεν ανήκει στην κλίση της λέξης αυτής ἀλλά οφείλεται στην επίδραση της κλίσης ουσιαστικῶν ὅπως ἔστια, ἄξια, που ἔχουν -ν στην αιτιατική τους. Ἐτσι λοιπόν ταυτίζεται η αιτιατική (ἔστιαν, γυναῖκαν) των δύο αρχικά ξεχωριστῶν κατηγοριῶν ουσιαστικῶν. Συνέπεια αυτής της ταύτισης ἦταν η ταύτιση και της ονομαστικής: η γυνή ἀργότερα θα γίνει γυναῖκα (ὅπως στα σημερινὰ ἑλληνικά) και ἔτσι η κλίση των δύο κατηγοριῶν θα συμπεσει. Με ἀνάλογο τρόπο η κλίση του ουσιαστικῶν μήτηρ:

Ονομ.	μήτηρ
Γεν.	μητρός
Δοτ.	μητρί
Αιτ.	μητέρα

θα συμπεσει με την κλίση ουσιαστικῶν του τύπου ἔστια. Και η πρώτη ἔνδειξη της ἔλξης που ἀσχεῖ η κλίση αυτή θα εἶναι, και πάλι, η εμφάνιση ενός -ν στην αιτιατική (μητέραν ἀντί μητέρα). Ἀργότερα αυτό θα οδηγήσει στην πλήρη ταύτιση των δύο κλίσεων με τη δημιουργία της ονομαστικῆς μητέρα.

Ἀνάλογες ἐξομαλύνσεις γίνονται και στα ἀρσενικά ουσιαστικά. Η μεγάλη κατηγορία των ἀρσενικῶν ουσιαστικῶν σε -ας (νεανί-ας, ταμί-ας, κ.ά.) θα ἐπηρεάσει, ὅπως ἐγίνε και στην περίπτωση των ουσιαστικῶν σε -ος, που εἶδαμε νωρίτερα, την κλίση «αθεμάτων» ουσιαστικῶν:

	ΘΕΜΑΤΙΚΑ	ΑΘΕΜΑΤΑ	
Ονομ.	ταμίας	ἄνῆρ	πατήρ
Γεν.	ταμίου	ἄνδρός	πατρός
Δοτ.	ταμία	ἄνδρι	πατρί
Αιτ.	ταμίαν	ἄνδρα	πατέρα

Και ἐδῶ το πρώτο δείγμα της «ἔλξης» που ἀσχεῖ η κατηγορία ἀρσενικῶν ουσιαστικῶν σε -ας θα εἶναι η εμφάνιση ενός -ν στην αιτιατική: ἄνδρα/ἄνδραν, πατέρα/πατέραν. Αυτό το -ν, που δεν ανήκει ὅτην κλίση των ουσιαστικῶν ἄνῆρ, πατήρ, οφείλεται στην ἐπιρροή των ουσια-

στικῶν σε -ας. Αργότερα η ταύτιση θα ολοκληρωθεί με τη δημιουργία των ονομαστικῶν *άνδρας, πατέρας*.

7.6 Κάποια συμπεράσματα

Τα φαινόμενα που συζητήσαμε ως τώρα δείχνουν καθαρά αυτό που ήδη επισημάναμε: ότι η κοινή δημιουργείται με μια σειρά αλλαγών που έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: την *εξομάλυνση της μορφολογίας* των ρημάτων και των ουσιαστικῶν. Και η εξομάλυνση αυτή κάνει *απλούστερη* τη δομή της ελληνικής γλώσσας. Και απλούστερη δομή, χωρίς πολλές και περίπλοκες μορφολογικές διακρίσεις (θυμηθείτε τα ρήματα σε -μι, την «ειδική» κλίση ουσιαστικῶν όπως *πατήρ, γυνή, γέρον, χάρον κ.ά.*), σημαίνει ευκολότερη *εκμάθηση*, τόσο από το μικρό παιδί όσο και από τον αλλόγλωσσο που μαθαίνει μια νέα γλώσσα. Και δεν είναι τυχαίο ότι οι μεγάλες αυτές αλλαγές στην ελληνική γλώσσα γίνονται σε μια εποχή που αυτή *απλώνεται γεωγραφικά και μαθαίνεται από ξένους*.

7.7 Υποχωρεί η δοτική

Ας δούμε ακόμα μερικές αλλαγές που, και αυτές, επιβεβαιώνουν όσα είπαμε αμέσως πριν. Στα χρόνια της κοινής αρχίζει να *περιορίζεται η χρήση της δοτικής*, για να εγκαταλειφθεί βαθμιαία και να αντικατασταθεί από *περιφράσεις* που χρησιμοποιούν προθέσεις: *εἰς, μετά + αιτιατική ή γενική*. Έτσι η έκφραση *τῷ πατρί* γίνεται *εἰς τὸν πατέρα* και στα νέα ελληνικά στον *πατέρα*.

7.8 Υποχωρεί η ευκτική

Η *ευκτική*, ως ξεχωριστή κλίση του ρήματος, αρχίζει επίσης να υποχωρεί. Και ένας από τους λόγους ήταν σίγουρα, όπως είδαμε πριν, η σύμπτωση των *ει, η, οι* σε [i].

7.9 Ο μέλλοντας γίνεται περιφραστικός

Ο *μέλλοντας* αρχίζει να εκφράζεται περιφραστικά και όχι με μια ειδική μορφή του ρήματος. Στη θέση του *λύω/λύσω* (μέλλοντας) αρχίζουν να εμφανίζονται οι περιφράσεις *ἔχω + απαρέμφατο, μέλλω + απαρέμφατο* (π.χ. *μέλλω λύσειν* 'θα λύσω'). Αργότερα, στα μεσαιωνι-

κά χρόνια (10ος αιώνας μ.Χ. και μετά) τον ρόλο του «δείκτη» της μελλοντικότητας θα αναλάβει το ρήμα θέλω, π.χ. θέλω γενέσθαι 'θα γίνω'.

7.10 Υποχωρεί το απαρέμφατο

Το **απαρέμφατο** θα αρχίσει επίσης να υποχωρεί και να αντικαθίσταται από το μόριο *ἵνα* (από το οποίο προέρχεται το νεοελληνικό *να*) + υποτακτική, ή από τον σύνδεσμο *ὅτι* + οριστική. Από το απαρέμφατο «κατάγονται» ουσιαστικά όπως *φαῖ* (από το *φαγεῖν*), *φιλί* (από το *φιλεῖν*) στα νέα ελληνικά.

7.11 Χάνεται ο δυϊκός αριθμός

Τέλος, θα χαθεί ο **δυϊκός** αριθμός, ως ειδικός τύπος του ουσιαστικού και του ρήματος.

8. Τί έγινε λοιπόν;

Στα παραδείγματα που μόλις είδαμε βλέπει κανείς τη γενικότερη τάση της κοινής για την **απλούστευση της μορφολογίας** (των μορφών που παίρνουν οι λέξεις ανάλογα με τους διάφορους «ρόλους» που παίζουν στην γλώσσα) να εκδηλώνεται μέσα από έναν άλλο δρόμο. Αν στα πρώτα φαινόμενα που εξετάσαμε η **απλούστευση** γίνεται με την **εξομάλυνση** της κλίσης (με τη δημιουργία δηλαδή λίγων και μεγάλων κατηγοριών κλίσης και την εξαφάνιση των μικρών και ειδικών περιπτώσεων), στα τελευταία φαινόμενα που είδαμε η **απλούστευση** γίνεται με την αντικατάσταση της **μορφολογίας** από τη **σύνταξη**, με τη χρήση δηλαδή **περιφράσεων** (π.χ. την αντικατάσταση της δοτικής από την περίφραση πρόθεση + αιτιατική ή γενική, την αντικατάσταση του «μονολεκτικού» μέλλοντα από τον περιφραστικό μέλλω ή ἔχω + απαρέμφατο). Αυτή η μετακίνηση από τη **μορφολογία** στη **σύνταξη** (από τη **σύνθεση** στην **ανάλυση**, όπως λέγαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο) συμβάλλει, και αυτή, στην ευκολότερη εκμάθηση της γλώσσας, καθώς ο συντακτικός τρόπος είναι περισσότερο **διάφανος** από τον «πυκνό» μορφολογικό τρόπο.

9. Για να συγκεφαλαιώσουμε

Στους τρεις αιώνες από την εποχή του Μ. Αλεξάνδρου (4ος αιώνας π.Χ.) μέχρι τα χρόνια του Χριστού δημιουργείται, με βάση την αττική διάλεκτο, για πρώτη φορά μια κοινή ελληνική γλώσσα που μιλιέται σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο.

Αυτή η τεράστια **εξάπλωση** της ελληνικής γλώσσας και η **υιοθέτησή** της από αλλόγλωσσους γεννά μια σειρά από μεγάλες αλλαγές που έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό την **εξομάλυνση** και **απλούστευση** της δομής της: **απλούστερη μορφολογία, περισσότερη σύνταξη** εκεί όπου παλιότερα χρησιμοποιούνταν κυρίως **μορφολογικοί τρόποι** για να εκφραστούν σημασίες.

Απλούστευση, εξομάλυνση, λιγότερη μορφολογία, περισσότερη σύνταξη: όλα αυτά σημαίνουν **ευκολότερη εκμάθηση** της γλώσσας. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι οι μεγάλες αυτές αλλαγές γίνονται σε μια εποχή κατά την οποία μεγάλοι αριθμοί αλλόγλωσσων «υιοθετούν» την ελληνική. Σε αυτούς, και στις δικές τους ανάγκες εκμάθησης, πρέπει να οφείλεται σε σημαντικό ποσοστό η μορφή που παίρνει αυτή την εποχή η ελληνική γλώσσα, η **κοινή**. Και από την κοινή ξεκινά ουσιαστικά η νέα ελληνική γλώσσα.

11. Αττικισμός: η «καλή» και η «κακή» γλώσσα

1. Η «καλή» και η «κακή» γλώσσα

Όλοι μας, από μικρά παιδιά, μαθαίνουμε να διακρίνουμε αυτό που λέει ο τίτλος του κεφαλαίου αυτού, την «καλή» από την «κακή» γλώσσα. Έτσι, όλοι θυμόμαστε ότι οι γονείς μας μας έλεγαν πως, όταν μας ρωτάει κάποιος μεγάλος κάτι, δεν λέμε τί; αλλά ορίστε; και ότι στους δασκάλους μας πρέπει να μιλάμε στον πληθυντικό: εσείς και όχι εσύ. Επίσης, μιλώντας στους δασκάλους μας δεν χρησιμοποιούμε λέξεις που χρησιμοποιούμε με τους φίλους μας. Δεν λέμε λ.χ. στον δάσκαλό μας ή στον καθηγητή μας αυτό που *λες είναι χαζομάρα* αλλά αυτό που *λέτε δεν είναι σωστό*. Τί σημαίνουν όλα αυτά; Σημαίνουν ότι οι **γλωσσικές επιλογές** που κάνουμε στην καθημερινή μας επικοινωνία, οι λέξεις που διαλέγουμε, αντανακλούν τις σχέσεις μέσα στην κοινωνία: **σχέσεις ηλικίας, διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους** (δάσκαλος, μαθητής) κλπ. Και αυτή η σχέση της γλώσσας με την κοινωνία γεννά και τις **γλωσσικές αξιολογήσεις**, τί είναι δηλαδή «καλή» και τί «κακή» γλώσσα.

1.1 Η «γλώσσα της πεθεράς» και η «γλώσσα της αρρώστιας»

Σε ορισμένους μακρινούς πολιτισμούς και λαούς (π.χ. στους Ινδιάνους της Αμερικής ή στις φυλές της Αυστραλίας και του Αμαζονίου στη Βραζιλία) αυτή η σχέση **γλώσσας και κοινωνίας** παίρνει περίεργες, για μας, μορφές.

Έτσι, σε ορισμένους από αυτούς τους λαούς, όταν απευθύνεται κανείς στην **πεθερά** του, είναι υποχρεωμένος να χρησιμοποιεί διαφορετικές λέξεις απ' ό,τι στην επικοινωνία του με άλλους, και αυτό είναι γνωστό ως «γλώσσα της πεθεράς»! Σε άλλους πάλι λαούς, όταν μιλά κανείς σε έναν **βαριά άρρωστο**, πρέπει να χρησιμοποιεί ένα ιδιαίτερο είδος γλώσσας που βασίζεται σε λέξεις «παλιές», δηλαδή λέξεις που προέρχονται από μια παλιότερη φάση της γλώσσας και δεν χρησιμοποιούνται πια στην καθημερινή επικοινωνία. Αυτό μπορείτε να το καταλάβετε, αν φανταστείτε ότι είναι υποχρεωτικό εδώ σε μας να μιλά κανείς σε έναν βαριά άρρωστο όπως μιλά ο ιερέας που επισκέπτεται

τον άρρωστο και διαβάζει ευχές στη γλώσσα των Ευαγγελίων, δηλαδή στα ελληνικά της κοινής (θυμάστε τί λέγαμε για την κοινή σε προηγούμενο κεφάλαιο). Ή διαφορετικά, αν φανταστείτε ότι είναι υποχρεωτικό να μιλά κανείς σε έναν βαριά άρρωστο στην **καθαρεύουσα**, αυτή την αρχαιότροπη μορφή γλώσσας που ήταν υποχρεωτική, μέχρι το 1976, στην εκπαίδευση, τη διοίκηση και γενικά σε επίσημες περιστάσεις.

2. Η καθαρεύουσα

Μπορούμε τώρα να μιλήσουμε λίγο περισσότερο γι' αυτή τη μορφή της ελληνικής γλώσσας, στην οποία αναφερθήκαμε μόλις τώρα, την **καθαρεύουσα**. Στο επόμενο κεφάλαιο θα ξαναμιλήσουμε γι' αυτήν. Η **καθαρεύουσα** ήταν, μέχρι το 1976, η μορφή γλώσσας που θεωρούνταν η «καλή» μορφή, κατάλληλη για όλες τις επίσημες περιστάσεις επικοινωνίας, **προφορικής** αλλά κυρίως **γραπτής**. Και θεωρούνταν ως η «καλή» γλώσσα, γιατί (σε αντίθεση με τη **δημοτική**, τη γλώσσα που μιλούσαν όλοι) υποτίθεται ότι ήταν **καθαρή**, όπως λέει και το όνομά της: καθαρεύουσα. **Καθαρή**, γιατί προσπαθούσε να είναι «κοντά» στην ένδοξη αρχαία ελληνική γλώσσα, ενώ η **δημοτική** είχε απομακρυνθεί πολύ. Για τους υποστηρικτές της καθαρεύουσας αυτή η απομάκρυνση δεν θεωρούνταν ως **αλλαγή** αλλά ως **αλλοίωση**. Με άλλα λόγια, πίστευαν ότι η **αλλαγή** χάλασε την ελληνική γλώσσα. Αλλά, όπως λέγαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, **οι γλώσσες αλλάζουν, δεν χαλάνε**. Γιατί όμως το πίστευαν αυτό; Επειδή θεωρούσαν τα **αρχαία ελληνικά** ως **πρότυπη γλώσσα**, και αυτό γιατί είχαν συνδεθεί με έναν μεγάλο πολιτισμό και μια μεγάλη λογοτεχνία.

2.1 Δυο λόγια για τα λατινικά

Εδώ χρειάζεται να ανοίξουμε μια μικρή παρένθεση. Η ίδια αντίληψη επικρατούσε στην Ευρώπη μέχρι τον 17ο αιώνα και για τα **λατινικά**, τη γλώσσα που συνδέθηκε με τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Τα λατινικά θεωρούνταν η «καλή» γλώσσα, κατάλληλη για την επιστήμη και τη φιλοσοφία. Σε αυτή τη γλώσσα γράφονταν όλα τα επιστημονικά και φιλοσοφικά κείμενα, και όχι στα γαλλικά, τα γερμανικά, τα ιταλικά, τα ισπανικά, που ήταν οι γλώσσες που μιλιούνταν. Τα λατινικά, όπως και η καθαρεύουσα, δεν ήταν η καθημερινή, ομιλούμενη γλώσσα. Ήταν η **πρότυπη**, «καλή», γραπτή κυρίως, γλώσσα. Οι ομιλούμενες γλώσ-

σες θεωρούνταν «αλλοιωμένες» γλώσσες. Χρειάστηκαν αγώνες για να επικρατήσουν οι **ομιλούμενες γλώσσες** και να γίνουν αυτές το όργανο κάθε είδους λόγου, με τον ίδιο τρόπο που χρειάστηκαν αγώνες για να επικρατήσει η **δημοτική** στην Ελλάδα.

2.2 Ας ξαναγυρίσουμε στην καθαρεύουσα

Αυτό λοιπόν που έκανε την καθαρεύουσα, για τους υποστηρικτές της, «καλή», «πρότυπη», «καθαρή» γλώσσα ήταν ότι προσεγγίζει (κρατώντας τη μορφολογία και ένα μέρος του λεξιλογίου της) την ένδοξη αρχαία ελληνική γλώσσα. Αλλά και κάτι ακόμα: ήταν «καθαρή» από **δάνεια**, τουρκικής, σλαβικής, αλβανικής, ιταλικής προέλευσης. Αυτά τα δάνεια, το έχουμε ήδη πει, είχαν μπει στην ομιλούμενη γλώσσα μέσα από τις επαφές της με άλλους λαούς και γλώσσες – επαφές κυριαρχίας (τα τουρκικά λ.χ., ή τα ιταλικά σε ιταλοκρατούμενες περιοχές όπως τα Επτάνησα), επαφές γειτονίας και συμβίωσης (σλαβικές γλώσσες, αλβανικά). Τα δάνεια αυτά θεωρούνταν, μαζί με την απομάκρυνση από τα αρχαία ελληνικά, ως αίτια της **μη καθαρότητας** της δημοτικής. Έχουμε όμως ήδη μιλήσει για τον **γλωσσικό δανεισμό** σε προηγούμενο κεφάλαιο. Ο **γλωσσικός δανεισμός** δεν «βρωμίζει» τη γλώσσα έτσι ώστε να χρειάζεται να την «καθαρίσουμε». Όλες οι γλώσσες, το έχουμε ήδη συζητήσει, διαμορφώθηκαν μέσα από τις επαφές τους με άλλες γλώσσες. Και δεν γίνεται αλλιώς. **Οι λαοί και οι γλώσσες δεν κλείνονται σε γυάλες.** Μάρτυρας γι' αυτό είναι και η ίδια η «καθαρή» καθαρεύουσα. Μπορεί να απέφυγε τη χρήση τουρκικών, σλαβικών, αλβανικών και άλλων δανείων, που χρησιμοποιούνταν και επέζησαν στην δημοτική, αλλά δεν απέφυγε τον «κρυφό δανεισμό», την ελληνική απόδοση δηλαδή εκφράσεων που προέρχονταν από άλλες γλώσσες και κυρίως τα γαλλικά, που ήταν η γλώσσα του πολιτισμού του 19ου αιώνα. Θυμηθείτε τη λέξη **διαμέρισμα**, που αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Η λέξη αυτή μεταφράζει τη γαλλική λέξη *appartement*. Εκφράσεις όπως **ανοίγω πυρ, κερδίζω έδαφος, έλαμψε διά της απουσίας του είναι, όλες, ελληνικές αποδόσεις, δηλαδή «κρυφά δάνεια», από άλλες γλώσσες (κυρίως τα γαλλικά και τα αγγλικά).** Η **καθαρεύουσα** είχε ανάγκη αυτό τον **κρυφό δανεισμό**, γιατί έπρεπε να «μιλήσει» για πράγματα και καταστάσεις που δεν υπήρχαν στην αρχαιότητα. Στην αρχαιότητα δεν υπήρχαν διαμερίσματα, ούτε πιστόλια και τουφέκια για να «ανοίξει κανείς πυρ». Πολλές φορές η εμμονή της καθαρεύουσας στον **αρχαϊσμό** γεννούσε αστείες κα-

ταστάσεις. Έτσι, στο θεατρικό έργο *Βαβυλωνία* του 1836 (αναφερθήκαμε σε αυτό σε προηγούμενο κεφάλαιο) ο καθαρευουσιάνος δάσκαλος ζητά από τον χωρικό συνομιλητή του *νηφοκοκκόζωμον*. Μάταια, γιατί εννοεί καφέ αλλά δεν θέλει να χρησιμοποιήσει αυτή τη «μη καθαρή» λέξη. Ο συνομιλητής όμως δεν καταλαβαίνει, ενώ το *νηφοκοκκόζωμον* του θυμίζει άλλα... πράγματα. Ακούστε τον διάλογο (ο Ξενοδόχος μιλάει χιωτικά):

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ: Ντεν τρέπεσαι, εσύ κοντζάμου λογιότατος, νύφη τέλεις; Πού νά βρούμε νύφη για; [προς τον Ξενοδόχον] Έλα, έλα, μισέ Μπαστιά, λογιότατο νύφη υρεύει.

ΞΕΝΟΔΟΧΟΣ [προς τον Λογιότατον]: Καλέ σεις, εν ντρεπούστενε να λέτεν πως θέτενε νύφη; Και πού να σας τηνε βρούμεν τώρη;

ΛΟΠΙΟΤΑΤΟΣ: Ουχί, αλλά νηφοκοκκόζωμον είρηκα.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ: Έι, ιστέ, νύφη κοκόνα για; Ένα ζουμί έχει παραπάνου.

ΛΟΠΙΟΤΑΤΟΣ: Ουκ έγνωκας, αγράμματε.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ: Εγώ γράμματα ντεν ξέρω, αμά νύφη κοκόνα υρεύεις, καλή ντουλειά ντεν είναι – ετούτο καταλαβαίνω τί τα πει.

ΛΟΠΙΟΤΑΤΟΣ: Ω αναλάβητε άνερ! Και δη ζωμόν έφην του κόκκου, ον υμείς οι βάββαροι καφέν καλείτε.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ: Καφέ τέλεις;

ΛΟΠΙΟΤΑΤΟΣ: Έγωγε.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ: Έγωγες να γένεις! Και ντε λες έτσι, μόνε λες νύφη και κοκόνα; Πολύ σασκίνη άντρωπο είσαι: ατζαϊπικο μπουνταλά είσαι, να μη σε κακοφανεί... Εγώ έτσι σασκίνη άντρωπο ντεν είδα ακόμη... Καρδιά του τέλει καφέ, και να υρεύει κοκόνα νύφη... Ακόμα να δγιούμε τί τα υρέψεις λοής κοπής ανάποντα πράματα.

λογιότατος: δάσκαλος | μισέ: κύριε | θέτενε: θέλετε | είρηκα: είπα | ιστέ: να, ορίστε | κοκόνα: κυρία από καλή οικογένεια | ουκ έγνωκας: δεν κατάλαβες | αμά: μα, αλλά | άνερ: άνθρωπε | και δη ... καλείτε: είπα ζουμί του κόκκου, αυτό που εσείς οι βάββαροι λέτε καφέ | έγγωγε: ναι | σασκίνη: χαζός | ατζαϊπικο μπουνταλά: παράξενος βλάκας | λοής κοπής: κάθε είδους

Σε έναν οδηγό μαγειρικής πάλι (του 1830) η *μπριζόλα*, λέξη ιταλικής προέλευσης, γίνεται *εμπρησθόλα* για να συνδεθεί με το αρχαίο ρήμα *πίμπρημι* που σημαίνει 'καίω', το ίδιο ρήμα που βρίσκεται στις λέξεις *εμπρησμός* και *εμπρηστής* 'αυτός που βάζει φωτιά'.

2.3 Μια μικρή ιστορική παρένθεση

Έχουμε ήδη πει ότι η *αξιολόγηση* της *καθαρεύουσας* ως «καλής» γλώσσας, κατάλληλης για «υψηλές» γλωσσικές χρήσεις (επιστήμη, δι-

καιο, διοίκηση), οφείλεται στην αξιολόγηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, και ειδικότερα της **αττικής διαλέκτου** του 5ου–4ου αιώνα π.Χ. στην οποία γράφτηκαν τα μεγάλα έργα της αρχαιότητας (ιστορία, φιλοσοφία, ρητορική, αρχαίο θέατρο κλπ.), ως **πρότυπης γλώσσας**. Με ανάλογο τρόπο τα **λατινικά**, η γλώσσα της ένδοξης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, αξιολογήθηκαν ως **πρότυπη γλώσσα** και κυριάρχησαν ως γλώσσα της επιστήμης και της φιλοσοφίας στη δυτική Ευρώπη μέχρι τον 17ο αιώνα.

Αλλά για το νεαρό ελληνικό κράτος, όπως δημιουργήθηκε με την επανάσταση του 1821, η **καθαρεύουσα** είχε έναν πρόσθετο ρόλο να παίξει. Πολλοί Ευρωπαίοι, λάτρεις και θαυμαστές της αρχαίας Ελλάδας, αμφισβητούσαν ότι οι Νεοέλληνες και η γλώσσα τους, η ομιλούμενη γλώσσα, είχαν σχέση με την αρχαία Ελλάδα. Θεωρούσαν ότι οι Έλληνες και η γλώσσα τους είχαν «χαλάσει» από την υποταγή τους σε αλλόγλωσσους κατακτητές. Οι Νεοέλληνες, με άλλα λόγια, δεν είχαν σχέση με τους αρχαίους Έλληνες, και η γλώσσα τους ήταν, το πολύ, μια **αλλοιωμένη, χαλασμένη** απόγονος της αρχαίας. Πίσω από τις απόψεις αυτές κρυβόταν μια, επιστημονικά άκυρη, αντίληψη για **φυλετική καθαρότητα** και για τη γλωσσική αλλαγή ως **αλλοίωση και φθορά**. Αλλά όπως δεν υπάρχει **φυλετική καθαρότητα**, δεν υπάρχει και **γλωσσική καθαρότητα** – τα έχουμε ήδη πει. Μπροστά στις αμφισβητήσεις αυτές, η **καθαρεύουσα** χρησιμοποιήθηκε για να δείξει στους αμφισβητίες Ευρωπαίους ότι, πέρα από τη «χαλασμένη» ομιλούμενη γλώσσα, υπάρχει μια «καθαρή» μορφή ελληνικής, η **καθαρεύουσα**, που έδειχνε, και βεβαίωσε, τη συνέχεια με την αρχαία Ελλάδα και τη γλώσσα της.

Για τους υποστηρικτές της ομιλούμενης γλώσσας, τους **δημοτικιστές**, δεν χρειαζόταν η εμμονή στην καθαρεύουσα για να αποδείξει κανείς στους καχύποπτους Ευρωπαίους τη σχέση της νέας με την αρχαία γλώσσα. Η ομιλούμενη γλώσσα μπορούσε να βεβαιώσει τη συνέχεια, αρκεί να αποδεχτεί κανείς ότι η **γλωσσική αλλαγή** δεν είναι **αλλοίωση και φθορά** και ότι ο γλωσσικός δανεισμός δεν είναι «ρύπανση» αλλά διαδικασία που συνοδεύει την ιστορία κάθε γλώσσας. Χρειάστηκαν πολλά χρόνια και πολλοί αγώνες για να κερδίσει η ομιλούμενη γλώσσα, η δημοτική, τον ρόλο που της αναλογούσε, τον ρόλο της εθνικής γλώσσας. Θα μιλήσουμε περισσότερο για το πρόβλημα αυτό στο επόμενο κεφάλαιο.

3. Αττικισμός: η προϊστορία της καθαρεύουσας

Η αξιολόγηση της αρχαίας γλώσσας ως «καλής» γλώσσας και η υποτίμηση της ομιλούμενης γλώσσας έχει μια πολύ παλιά ιστορία. Αρχίζει στα χρόνια αμέσως πριν από τη γέννηση του Χριστού και κορυφώνεται στην περίοδο από τον 1ο έως τον 3ο αιώνα μ.Χ. Το κίνημα αυτό ονομάστηκε **αττικισμός**, γιατί υποστήριζε την επιστροφή στην αττική διάλεκτο του 5ου-4ου αιώνα π.Χ., στην οποία είχαν γραφτεί τα μεγάλα έργα της κλασικής αρχαιότητας. Ο **αττικισμός** δεν γεννήθηκε τυχαία την εποχή αυτή. Η αρχαία Ελλάδα με τις πόλεις-κράτη, με σημαντικότερη την Αθήνα, δεν υπάρχει πια. Κυρίαρχοι είναι πλέον οι Ρωμαίοι. Η εξάπλωση της ελληνικής γλώσσας, με τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου, έχει δημιουργήσει σημαντικές αλλαγές μέσω της επαφής με άλλες γλώσσες αλλά και με τη δημιουργία δίγλωσσων πληθυσμών. Για τους **αττικιστές** οι αλλαγές αυτές και η εισροή δανείων δεν αποτελούσαν **αλλαγές** αλλά φθορά, αλλοίωση, παρακμή. Το «φάρμακο» ενάντια στην πολιτική, κοινωνική και **γλωσσική παρακμή** θεωρούσαν ότι ήταν η επιστροφή στην αττική διάλεκτο, που «γέννησε» τη **μεγάλη γραμματεία** της ελληνικής αρχαιότητας. Έτσι οι αττικιστές δίνουν οδηγίες για την **ανόρθωση** της «χαλασμένης» γλώσσας, της κοινής: «Μη λες βρέχει, λέγε ύει· μη λες κράββατος ('κρεβάτι', σηματικό δάνειο) αλλά **σκίμπους**· μη χρησιμοποιείς το ρήμα **φάγομαι** ('τρώω') αλλά το ρήμα **ἔδομαι**, γιατί αυτό είναι το αττικό» (από το ἔδομαι βγαίνουν οι λέξεις **έδεσμα**, **εστιατόριο**). Και πολλές άλλες οδηγίες που προσπάθησαν να ξαναζωντανέψουν την **ευκτική**, το **απαρέμφατο**, τη **δοτική**, που είχαν υποχωρήσει στην κοινή για να αντικατασταθούν από περιφράσεις (θυμηθείτε τί λέγαμε στο σχετικό κεφάλαιο). Για τους αττικιστές οι ομιλητές της κοινής ήταν «αγοραίοι», «αμαθείς», «συρφετός».

Ο **αττικισμός** θα συνεχιστεί στα βυζαντινά χρόνια (από τον 4ο αιώνα μ.Χ. έως το 1453). Οι βυζαντινοί συγγραφείς γράφουν σε αρχαϊζουσα γλώσσα. Έτσι π.χ. οι ιστορικοί Προκόπιος και Αγαθίας, του 6ου αιώνα μ.Χ., γράφουν τα ιστορικά τους έργα στη γλώσσα του Θουκυδίδη και του Ηρόδοτου. Στα νεότερα χρόνια ο **αττικισμός** θα συνεχιστεί με τη μορφή της **καθαρεύουσας**, μια «ηπιότερη» αρχαϊζουσα γλώσσα, αλλά πάντα στην παράδοση που ξεκίνησε με το αττικιστικό κίνημα του 1ου-3ου αιώνα μ.Χ. Η μακρόχρονη αυτή γλωσσική περιπέτεια θα τελειώσει το 1976 (μετά την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών, που υποστήριζε την καθαρεύουσα) με την καθιέρωση της **καθαρεύουσας**.

ρωση της δημοτικής ως επίσημης γλώσσας του κράτους. Αλλά στα ζητήματα αυτά θα ξαναγυρίσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

4. Για να συγκεφαλαιώσουμε

Όλοι μας, σαν ομιλητές, αναγνωρίζουμε «καλές» και «κακές» μορφές γλώσσας. Αυτές οι γλωσσικές αξιολογήσεις αντανακλούν την προσαρμογή της γλώσσας σε διάφορες περιστάσεις επικοινωνίας (π.χ. ευγένεια, ιεραρχικές σχέσεις κλπ.)

Μπορεί κάποτε (και αυτό έγινε στην περίπτωση της ελληνικής γλώσσας) οι ιστορικές συνθήκες να οδηγήσουν στην **υπερτίμηση** μιας αρχαιότερης φάσης της γλώσσας και στην **τεχνητή συντήρησή** της (κυρίως στον γραπτό λόγο) παράλληλα με την **υποτίμηση** της ομιλούμενης, σύγχρονης μορφής της γλώσσας. Τέτοιου είδους φαινόμενα συνδέονται με την αντίληψη της γλωσσικής αλλαγής ως φθοράς και αλλοίωσης και συνδέονται με συνθήκες κρίσης που γεννούν τη νοσταλγία για ένα «ένδοξο» παρελθόν, όχι μόνο γλωσσικό αλλά πολιτικό και κοινωνικό. Έτσι γεννήθηκε το κίνημα του **αττικισμού** στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες για να συνεχιστεί στη διάρκεια της βυζαντινής εποχής έως και τα νεότερα χρόνια με το κίνημα του **καθαρισμού**, της καθαρεύουσας.

12. Προς τα νέα ελληνικά

1. Ας ξαναθυμηθούμε την κοινή

Στα προηγούμενα κεφάλαια παρακολουθήσαμε την ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας μέχρι τη δημιουργία της κοινής. Η κοινή ήταν, όπως δηλώνει και η ίδια η λέξη, το κοινό γλωσσικό εργαλείο που δημιουργείται ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ. με βάση τη διάλεκτο της ισχυρότερης πόλης-κράτους, της Αθήνας, και κυριαρχεί σε όλο τον ελληνικό κόσμο και στη συνέχεια, με τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου, σε όλο το τεράστιο γεωγραφικό εύρος της ελληνικής κυριαρχίας και επιρροής που άνοιξαν οι κατακτήσεις αυτές. Στην κοινή γράφτηκαν τα Ευαγγέλια, όπως τα ακούμε και σήμερα στην εκκλησία, και αυτή τη μορφή γλώσσας μίλησαν αλλόγλωσσοι που είτε έγιναν διγλωσσοί είτε εγκατέλειψαν τη μητρική τους γλώσσα για να γίνουν ελληνόφωνοι. Η κυριαρχία της κοινής οδήγησε σιγά σιγά τις αρχαίες διαλέκτους σε εξαφάνιση με τον ίδιο τρόπο και για τους ίδιους, βασικά, λόγους που αργότερα, τον 19ο αιώνα, η δημιουργία μιας νέας κοινής, της κοινής νέας ελληνικής που μιλάμε σήμερα, θα αρχίσει να οδηγεί προς την εξαφάνισή τους τις νεότερες διαλέκτους που γεννήθηκαν από τη διάσπαση της παλιάς κοινής της ελληνοιστιικής εποχής.

2. Η βυζαντινή περίοδος

Στην περίοδο που ακολουθεί οι τύχες της ελληνικής γλώσσας συνδέονται με τη δημιουργία της **Βυζαντινής Αυτοκρατορίας**. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία γεννιέται με την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης (στη θέση μιας αρχαίας αποικίας των Μεγαρέων που ονομαζόταν Βυζάντιο) γύρω στα 330 μ.Χ. από τον Κωνσταντίνο, αυτοκράτορα του ανατολικού τμήματος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Γι' αυτό και η Κωνσταντινούπολη παίρνει το όνομα «Νέα Ρώμη». Μέχρι σήμερα ολόκληρος ο τίτλος του Πατριάρχη που έχει την έδρα του στην Κωνσταντινούπολη είναι «Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης και Οικουμενικός Πατριάρχης». Ο Κωνσταντίνος θα αναγνωρίσει τη χριστιανική θρησκεία, που έως τότε καταδιωκόταν, και γι' αυτό θα πάρει τον τίτλο του «Μεγάλου»: Μέγας Κωνσταντίνος.

3. Παλιά και Νέα Ρώμη: ελληνική και λατινική

Η διάσπαση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας σε Ανατολική (με έδρα την Κωνσταντινούπολη, τη «νέα» Ρώμη) και σε Δυτική (με έδρα την «παλιά» Ρώμη) είχε σημαντικές συνέπειες τόσο για την **αρχαία ελληνική** γλώσσα όσο και για τη **λατινική**, τη γλώσσα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Καθώς η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (αυτή που θα εξελιχθεί σε Βυζαντινή Αυτοκρατορία) απλώνεται σε μια γεωγραφική έκταση όπου κυριαρχεί η ελληνική γλώσσα, σύντομα θα εγκαταλείψει ως επίσημο εργαλείο της διοίκησης τη λατινική γλώσσα και θα χρησιμοποιήσει την ελληνική. Η Δυτική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία θα παραμείνει **λατινόφωνη**, και **λατινόφωνη** θα είναι και η Δυτική (καθολική) Εκκλησία με αρχηγό της τον Πάπα, που εδρεύει στη Ρώμη. Αλλά η Δυτική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, σε αντίθεση με την Ανατολική (τη Βυζαντινή), δεν θα «κρατήσει» πολύ. Τον 5ο αιώνα μ.Χ. επιδρομές από τον βορρά διαλύουν τη Δυτική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία σε αντίθεση με την Ανατολική Αυτοκρατορία, το Βυζάντιο, που θα επιζήσει μέχρι το 1453, χρονιά της κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους.

4. Γλώσσα και ιστορία: οι τύχες της ελληνικής και της λατινικής· γλώσσα και διάλεκτος

Ποιες ήταν οι γλωσσικές συνέπειες αυτών των διαφορετικών ιστορικών εξελίξεων;

Η διάλυση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, που εκτεινόταν σε όλη τη δυτική Μεσόγειο αλλά και στην κεντρική και δυτική Ευρώπη, σημαίνει ότι η λατινική γλώσσα παύει πλέον να είναι το όργανο μιας κεντρικής αυτοκρατορικής διοίκησης. Θα εξακολουθήσει να είναι η εκκλησιαστική γλώσσα και για πολλούς αιώνες, όπως είδαμε, η γλώσσα της επιστήμης στη Δυτική Ευρώπη. Καθώς τη θέση της ενιαίας Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας παίρνουν πολλά μικρά και μεγάλα βασίλεια στη νότια, δυτική και κεντρική Ευρώπη, η λατινική γλώσσα, που δεν είναι πια η γλώσσα της κεντρικής αυτοκρατορικής εξουσίας, «αφήνεται στην τύχη της»: η «μείξη» της με γλώσσες των νέων αυτών κρατών, που παίρνουν τη θέση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, θα δημιουργήσει μια σειρά νέων γλωσσών που «κατάγονται» από τη λατινική: **ιταλικά, ισπανικά, γαλλικά, πορτογαλικά, ρουμανικά**. Αυτές οι γλώσσες λέγονται **νεολατινικές** ή **λατινογε-**

νείς. Μια τέτοια λατινογενής γλώσσα είναι και τα **βλάχικα**, που μιλιούνται στην Ελλάδα.

Αλλά γιατί μιλάμε για **γλώσσες (νεολατινικές/λατινογενείς)** και όχι για **διαλέκτους** της λατινικής; Επειδή η δημιουργία νέων βασιλείων και κρατών στη θέση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας δημιούργησε μια νέα **γλωσσική συνείδηση**: οι ομιλητές δεν θεωρούσαν ότι η **λατινογενής** γλώσσα που μιλούσαν ήταν η λατινική της αυτοκρατορίας ή, καλύτερα, μια **διάλεκτος** αυτής της λατινικής. Θεωρούσαν ότι ήταν η γλώσσα του βασιλείου τους: **ιταλική, ισπανική, γαλλική, πορτογαλική.**

4.1 Δυο σύγχρονα παραδείγματα: Νορβηγοί, Δανοί – Κύπριοι

Για να γίνει κατανοητό αυτό το ζήτημα, ας δούμε κάποια σύγχρονα παραδείγματα. Οι Νορβηγοί και οι Δανοί μπορούν να επικοινωνήσουν μεταξύ τους αλλά δεν αισθάνονται ότι μιλούν διαλέκτους της ίδιας γλώσσας – αισθάνονται ότι μιλούν διαφορετικές **γλώσσες**. Γιατί συμβαίνει αυτό; Απλά γιατί η **γλωσσική τους συνείδηση** καθορίζεται από το γεγονός ότι «**ανήκουν**» σε διαφορετικά κράτη που το καθένα έχει ή, καλύτερα, πρέπει να έχει τη δική τους γλώσσα.

Το αντίθετο παράδειγμα είναι η περίπτωση της Κύπρου. Η Κύπρος είναι ένα ανεξάρτητο κράτος. Αλλά, σε αντίθεση με τους Νορβηγούς και τους Δανούς, οι Κύπριοι θεωρούν ότι μιλούν μια **διάλεκτο** της ελληνικής γλώσσας και όχι μια ξεχωριστή γλώσσα, την **κυπριακή**. Η **γλωσσική συνείδηση** των Κυπρίων δεν καθορίζεται, όπως στην περίπτωση των Νορβηγών και των Δανών, από την ξεχωριστή **κρατική** τους υπόσταση αλλά από την αίσθηση ότι αποτελούν μέρος του **ελληνικού έθνους**. Αυτή η αίσθηση, σε αντίθεση με τους Νορβηγούς και τους Δανούς, που δεν «**αισθάνονται**» να ανήκουν σε ένα σκανδιναβικό έθνος, είναι που κάνει τους Κυπρίους να θεωρούν τη γλωσσική μορφή που χρησιμοποιούν **διάλεκτο** της ελληνικής και όχι **ελληνογενή** (ελληνικής καταγωγής) **γλώσσα**. Και γι' αυτό χρησιμοποιούν στη διοίκηση και στην εκπαίδευση **την κοινή νέα ελληνική** και όχι την **κυπριακή διάλεκτο**.

Αυτά τα παραδείγματα δείχνουν ότι η διάκριση **γλώσσας** και **διάλεκτου** καθορίζεται από τις περιπέτειες της ιστορίας και από τα αισθήματα για τη γλώσσα που δημιουργούν αυτές οι περιπέτειες.

5. Βυζάντιο: η συνέχεια με το παρελθόν

Μπορούμε να ξαναγυρίσουμε στο Βυζάντιο, την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η ελληνική γλώσσα, σε αντίθεση με τη λατινική, συνεχίζει την πορεία της ως γλωσσικό όργανο μιας μεγάλης ελληνόφωνης αυτοκρατορίας. Γι' αυτό δεν υπάρχουν οι ιστορικοί όροι της διάσπασης που χαρακτηρίζουν την ιστορία της λατινικής μετά την πρώτη διάλυση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Επιπλέον, ο ρόλος της ελληνικής γλώσσας ως γλωσσικού οργάνου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας υποστηρίχτηκε από ισχυρά αισθήματα συνέχειας με το παρελθόν. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, σε ολόκληρη την ιστορική της διαδρομή, θα ακολουθήσει στις επίσημες μορφές λόγου (διοίκηση, εκπαίδευση, γραμματεία – δηλαδή συγγράμματα φιλοσοφικά, ιστορικά, επιστημονικά αλλά και λογοτεχνία) την παράδοση του αττικισμού, για την οποία μιλήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Θα χρησιμοποιήσει δηλαδή ένα είδος αρχαϊζουσας γλώσσας, που «κοιτά» πίσω στην ένδοξη αττική διάλεκτο του 5ου αιώνα π.Χ. Επειδή η ελληνόφωνη κεντρική εξουσία και η Εκκλησία υιοθέτησαν αυτή την αρχαϊζουσα ως επίσημο όργανο έκφρασης, δημιούργησαν μια «γλωσσική πολιτική» συνέχειας με το παρελθόν, την αίσθηση ότι η γλώσσα της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ήταν μία και η ίδια με τη γλώσσα του παρελθόντος, δηλαδή δεν είχε αλλάξει. Η πολιτική αυτή δεν ευνόησε την ανάπτυξη αισθημάτων γλωσσικής διαφορετικότητας που θα οδηγούσαν, όπως έγινε στη Δύση με τη διάλυση και τον κατακερματισμό της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, στη δημιουργία ελληνογενών (θυμηθείτε τις λατινογενείς) γλωσσών. Για τους ομιλητές οι μορφές γλώσσας που μιλούσαν (και αυτές δεν ήταν, βέβαια, η αρχαϊζουσα γραπτή γλώσσα των αρχόντων, της Εκκλησίας, των μορφωμένων) ήταν «ποικιλίες» (διάλεκτοι) της ελληνικής και όχι ξεχωριστές «ελληνογενείς» γλώσσες.

6. Αρχαϊζουσα και ομιλούμενη γλώσσα

Η σχεδόν απόλυτη κυριαρχία της αρχαϊζουσας γλώσσας στα γραπτά κείμενα που διαθέτουμε από τη χιλιόχρονη ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μάς δυσκολεύει να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της ομιλούμενης, καθημερινής γλώσσας και των ποικιλιών της. Θα πρέπει να περιμένουμε μέχρι το 1100 περίπου για να συναντήσουμε κείμενα γραμμένα στην καθημερινή, ομιλούμενη γλώσσα. Τέτοια είναι τα ποι-

ήματα του Θεόδωρου Προδρόμου και του Μιχαήλ Γλυκά. Από το 1300 περίπου χρονολογείται μια μεγάλη αφήγηση σε ποιητική μορφή, γνωστή με το όνομα *Χρονικόν του Μορέως*.

7. Γλωσσικές αλλαγές, νέες επαφές

Παρά τα μεγάλα κενά που υπάρχουν στις πληροφορίες που διαθέτουμε για τις ομιλούμενες μορφές γλώσσας μέχρι τον 12ο αιώνα, το πιθανότερο είναι ότι στην περίοδο αυτή διαμορφώνεται η νέα ελληνική γλώσσα. Στην περίοδο αυτή λ.χ. εμφανίζεται ο *περιφραστικός μέλλοντας* με βάση το ρήμα θέλω. Στην περίοδο αυτή επίσης «χάνονται» τα φωνήεντα πριν από την τονισμένη συλλαβή: το *ημέρα* γίνεται *μέρα*, το *ωσάν σαν*, το *ερωτώ ρωτώ*, το *οσπίτιον σπίτι*.

Στην περίοδο αυτή, αλλά και στην επόμενη (μέχρι το 1453), ιστορικά γεγονότα θα φέρουν την ελληνική γλώσσα σε επαφή με την αραβική (οι Άραβες ήδη τον 7ο αιώνα καταλαμβάνουν σημαντικά τμήματα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας), τις σλαβικές γλώσσες, τις νεολατινικές γλώσσες (Γάλλοι, Ιταλοί, Ισπανοί καταλαμβάνουν σημαντικά τμήματα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας· το 1204 καταλαμβάνεται η ίδια η Κωνσταντινούπολη για 60 χρόνια), την τουρκική (καθώς οι Τούρκοι απειλούν συνεχώς, ήδη από τον 11ο αιώνα μ.Χ., τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, για να την διαλύσουν το 1453 με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης).

Η επαφή, βέβαια, με την τουρκική θα γίνει εντονότερη την εποχή της Τουρκοκρατίας (που λήγει με την κατάκτηση της ανεξαρτησίας το 1830). Πληθώρα λέξεων τουρκικής προέλευσης θα μπουν στην ελληνική γλώσσα: *σεντούκι*, *γιακάς*, *πιλάφι*, *χαλβάς*, *μπόι*, *τουφέκι*, *γλέντι*, *μεράκι*, *κέφι* κλπ.

8. Η ελληνική γλώσσα στην Τουρκοκρατία

Από την περίοδο της Τουρκοκρατίας διαθέτουμε σημαντικό αριθμό κειμένων στην ομιλούμενη γλώσσα και στις ποικιλίες της (τις διαλέκτους): από την Κύπρο, τα Δωδεκάνησα, την Κρήτη, τα Ιόνια νησιά. Ήδη από τον 16ο αιώνα εμφανίζονται οι πρώτες *γραμματικές* της ομιλούμενης γλώσσας: του Κερκυραίου Ν. Σοφιανού στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα, του G. Germano στα 1622, του S. Portius στα 1632. Στην Κρήτη, που θα παραμείνει κτήση των Βενετών μέχρι την κατάκτησή της από τους Τούρκους το 1669, θα ανθήσει μια λογοτεχνική παρα-

γωγή που συνδέεται, κυρίως, με τα ονόματα του Γεώργιου Χορτάτση και του Βιτσέντζου Κορνάρου. Το πιο γνωστό έργο είναι το ρομαντικό ποίημα *Ερωτόκριτος* του Κορνάρου. Η γλώσσα που χρησιμοποιείται στα έργα αυτά είναι ένα μείγμα της κοινής ομιλούμενης γλώσσας, όπως είχε διαμορφωθεί από παλιότερα στα μεγάλα κέντρα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, της αρχαΐζουσας και στοιχείων της κρητικής διαλέκτου (π.χ. *ίντα* αντί για *τί*).

9. Η δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους

Η περίοδος της Τουρκοκρατίας θα κλείσει με την επανάσταση του 1821, που θα οδηγήσει, το 1830, στη δημιουργία ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Το όραμα για ένα ανεξάρτητο κράτος καλλιεργείται εντατικά από τον προηγούμενο αιώνα, τον 18ο, και συζητιέται με πάθος το ζήτημα της γλώσσας: ποια θα είναι η γλώσσα, η εθνική γλώσσα, σε μια ανεξάρτητη Ελλάδα; Οι λύσεις που προτείνονται είναι τρεις: η **αρχαΐζουσα γλώσσα**, που κυριαρχούσε εδώ και χίλια πεντακόσια χρόνια· η «διορθωμένη» ομιλούμενη γλώσσα· η **ομιλούμενη γλώσσα**, η δημοτική.

9.1 Παρένθεση: θα μπορούσε να «αναστηθεί» η αρχαία ελληνική γλώσσα, όπως «αναστήθηκε» η αρχαία εβραϊκή;

Οι Εβραίοι, όπως ξέρετε, εγκατέλειψαν ήδη από την αρχαιότητα την ιστορική τους κοιτίδα, τη γη του Ισραήλ, για να γλιτώσουν καταδιώξεις, και εγκαταστάθηκαν σε ολόκληρη την Ευρώπη. Αυτή είναι η λεγόμενη εβραϊκή **Διασπορά**. Πολύ σύντομα **έχασαν τη μητρική τους γλώσσα και αφομοιώθηκαν** γλωσσικά, υιοθέτησαν δηλαδή τη γλώσσα της χώρας όπου ζούσαν. Έτσι, πολλοί Εβραίοι υιοθέτησαν, ήδη από την αρχαιότητα, τα ελληνικά. Όσοι εγκαταστάθηκαν αργότερα στην Ισπανία υιοθέτησαν τα ισπανικά. Άλλοι, πάλι, έγιναν γερμανόφωνοι ή ρωσόφωνοι. Την παλιά τους γλώσσα την κράτησαν μόνο στη **λειτουργία**, όπως γίνεται σε μας με την εκκλησιαστική γλώσσα (όπως έχουμε ήδη πει, πρόκειται για την κοινή ελληνιστική). Και φυσικά αυτή τη γλώσσα την καταλάβαιναν μόνο οι **ραβίνοι** (οι ιερείς) και όχι ο πολύς κόσμος.

Όταν, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, δημιουργήθηκε το 1948 το κράτος του Ισραήλ και πάρα πολλοί Εβραίοι άρχισαν να επιστρέφουν για να ζήσουν εκεί, τέθηκε το ζήτημα της **εθνικής γλώσσας** του νέου

κράτους, της γλώσσας που θα μιλούσαν όλοι οι πολίτες. Αποφασίστηκε να είναι η παλιά εβραϊκή (η **βιβλική εβραϊκή**, όπως ονομάζεται), που είχε επιζήσει, όπως είπαμε, ως γλώσσα της λειτουργίας και μόνο. Αυτή η παλιά εβραϊκή εμπλουτίστηκε με νέες λέξεις που ήταν απαραίτητες για τις ανάγκες της σύγχρονης ζωής και έγινε η γλώσσα του νέου κράτους, της διοίκησης, της εκπαίδευσης, της καθημερινής ζωής.

Η σχετική ευκολία με την οποία έγινε η «ανάσταση» των αρχαίων εβραϊκών στο νέο κράτος του Ισραήλ οφείλεται στο γεγονός ότι δεν υπήρχαν «νέα εβραϊκά». Οι Εβραίοι της Διασποράς μιλούσαν πολλές και διαφορετικές γλώσσες και όχι μία, «απόγονο» της εβραϊκής. Και εδώ φαίνεται καθαρά η διαφορά με τη δική μας περίπτωση. Η **αρχαϊζουσα γλώσσα**, που κυριάρχησε στις επίσημες, γραπτές κυρίως, μορφές λόγου ήδη από τα τέλη της αρχαιότητας με το κίνημα του **αττικισμού**, δεν μπορούσε να γίνει το **κοινό γλωσσικό εργαλείο** όλων των Ελλήνων, γιατί υπήρχε ένας σοβαρός ανταγωνιστής: **τα νέα ελληνικά**. Ένας τέτοιος ανταγωνιστής δεν υπήρχε στην περίπτωση της εβραϊκής. **Δεν υπήρχαν νέα εβραϊκά!**

10. Γιατί αυτή η επιμονή στην αρχαϊζουσα γλώσσα;

Το ερώτημα αυτό το απαντήσαμε σε ένα προηγούμενο κεφάλαιο, όπου συζητήσαμε τη γέννηση του κινήματος του **αττικισμού**. Η **υπερτίμηση** της γλώσσας της ένδοξης κλασικής εποχής (της **αττικής διαλέκτου** και της ένδοξης Αθήνας) και η **υποτίμηση** της **ομιλούμενης γλώσσας** (της κοινής) γεννήθηκε από τις **ιστορικές περιπέτειες** της εποχής: τη **ρωμαϊκή κατάκτηση** του ελληνικού κόσμου, την **εξάπλωση** της ελληνικής, με τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου, σε ένα **τεράστιο γεωγραφικό εύρος**, τις **επαφές** της με άλλες γλώσσες, την **υιοθέτησή της** από αλλόγλωσσους που θεωρούνταν συχνά «**βάρβαροι**», και τις μεγάλες αλλαγές που αυτό το καινούργιο ιστορικό σκηνικό έφερε στη γλώσσα. Έτσι γεννήθηκε η νοσταλγία για έναν χαμένο γλωσσικό, και όχι μόνο, «**παράδεισο**». Και αυτή τη γλωσσική νοσταλγία τη συνέχισε, όπως είδαμε, η ελληνόφωνη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Η κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και η κατάκτησή της από τους Οθωμανούς Τούρκους ενίσχυσε αυτή τη **γλωσσική νοσταλγία**, που ξεκίνησε με τον αττικισμό, αλλά με ένα νέο περιεχόμενο που οφειλόταν στις **νέες ιστορικές συνθήκες**. Τα τουρκικά δάνεια της ελληνικής (αλλά και δάνεια από άλλες γλώσσες – σλαβικές, ιταλική κ.ά.),

γλωσσικά αποτυπώματα του κατακτητή, θεωρήθηκαν από πολλούς μορφωμένους της εποχής, Έλληνες αλλά και ξένους, ότι «χάλασαν» την ομιλούμενη γλώσσα – την έκαναν «γραικοβάρβαρη» όπως έλεγαν. Επομένως, η μόνη μορφή γλώσσας που «άξιζε» το όνομα της ελληνικής γλώσσας ήταν η **αρχαϊζουσα γλώσσα**, που «κρατούσε» τη συνέχεια με την ένδοξη αρχαιότητα.

Για τους μορφωμένους Έλληνες, που ζούσαν τώρα ως υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η αρχαϊζουσα γλώσσα ήταν ένα σημαντικό επιχείρημα στον διάλογό τους με τους ισχυρούς Ευρωπαίους, από τους οποίους περίμεναν πολλά για να πραγματοποιηθεί το όραμα μιας ανεξάρτητης Ελλάδας. Στους ισχυρούς λοιπόν Ευρωπαίους, θαυμαστές της ένδοξης ελληνικής αρχαιότητας και του πολιτισμού της, πρότειναν, σαν λάβαρο, την αρχαϊζουσα γλώσσα ως απόδειξη ότι οι ταπεινοί υπόδουλοι ελληνόφωνοι «ραγιάδες» διέθεται, πέρα από τη «χαλασμένη» γλώσσα που μιλούσαν, μια άλλη γλώσσα, που τόσο τιμούσαν οι Ευρωπαίοι. Άξιζαν, λοιπόν, την προσοχή των Ευρωπαίων, γιατί ήταν και οι ίδιοι Ευρωπαίοι, και μάλιστα οι πρώτοι Ευρωπαίοι, καθώς η αρχαϊζουσα γλώσσα τους συνέχιζε την αρχαία ελληνική γλώσσα, στην οποία γράφτηκαν τα μεγάλα έργα, φιλοσοφικά, ιστορικά, λογοτεχνικά, στα οποία βασίστηκε ολόκληρος ο νεότερος ευρωπαϊκός πολιτισμός.

10.1 Άλλη μια παρένθεση: οι γλώσσες αλλάζουν· δεν χαλάνε

Ήδη στην αρχή του βιβλίου αυτού είπαμε ότι οι γλώσσες **αλλάζουν, δεν χαλάνε**. Ο δανεισμός ούτε «χαλάει» ούτε «βρωμίζει» τις γλώσσες. Όλες οι γλώσσες δανείζονται η μία από την άλλη (γιατί το χρειάζονται για να μιλήσουν για νέα πράγματα) και είναι όλες, σε σημαντικό ποσοστό, γεννήματα των επαφών με άλλες γλώσσες και άλλους πολιτισμούς. Η ίδια η αρχαία ελληνική γλώσσα, που τόσο τη θαύμαζε το κίνημα της γλωσσικής νοσταλγίας που συζητάμε, δανείστηκε δραματικά, όπως είδαμε, από άλλες γλώσσες. Το 40% περίπου του λεξιλογίου της αρχαίας ελληνικής γλώσσας είναι προϊόν δανεισμού. «Καθαρές» γλώσσες δεν υπάρχουν, γιατί οι λαοί και οι πολιτισμοί δεν ζουν, όπως λέγαμε, σε γυάλες αλλά σε συνεχή επαφή, εχθρική ή φιλική, μεταξύ τους. Επομένως, οι απόψεις που συζητάμε δεν έχουν **επιστημονικό αντίκρισμα**. Βασίζονται δηλαδή στην άγνοια των μηχανισμών που ορίζουν τη φύση της γλώσσας. Εκφράζουν, ωστόσο, στάσεις απέναντι στη γλώσσα και αυτές οι στάσεις, που συνδέονται με τα «γυρί-

σματα» της ιστορικής μοίρας των λαών, μπορούν, όπως θα δούμε αμέσως, να επηρεάσουν την ιστορική πορεία των γλωσσών.

11. Η «διόρθωση» της ομιλούμενης γλώσσας και η καθαρεύουσα

Ας δούμε τώρα τη δεύτερη λύση, τη λύση της «διορθωμένης» ομιλούμενης γλώσσας. Η λύση αυτή, που συνδέεται με το όνομα του **Αδαμάντιου Κοραή** (1743–1833), δεν «ξεγράφει» την ομιλούμενη γλώσσα, όπως έκαναν οι οπαδοί της αρχαϊζουσας, αλλά προτείνει τη «διόρθωση» της: τον «καθαρισμό» της (**καθαρεύουσα**) από τα τουρκικά, κυρίως, δάνεια, που θυμίζουν τη μακρόχρονη οθωμανική κυριαρχία, και την επανεισαγωγή εν μέρει της αρχαίας γραμματικής και εν μέρει του αρχαίου λεξιλογίου. Έτσι το **χτυπά** πρέπει να γίνει **κτυπά**, ο **φτωχός πτωχός**, το **στον εις τον**, το **-όμαστε -όμεθα**, ο **μεγάλος μέγας**, ο **ζεστός θερμός**, το **μυρίζομαι οσφραίνομαι**, το **λουλούδι** (αλβανικής προέλευσης δάνειο) **άνθος**, το **σπρώχνω ωθώ**, το **μάτι οφθαλμός**, το **γιατί διότι**.

Ήδη θα έχετε παρατηρήσει ότι πολλές από αυτές τις προτάσεις «διόρθωσης» είναι μέρος της καθημερινής μας γλώσσας (π.χ. **θερμός**, **οσφραίνομαι**, **ωθώ**, **διότι**, **άνθος**), χωρίς πια να αισθανόμαστε ότι είναι αποτέλεσμα «διόρθωσης». Εδώ φαίνεται καθαρά αυτό που λέγαμε νωρίτερα: ότι οι **στάσεις** απέναντι στη γλώσσα (και η «διόρθωση», όπως την προτείνει ο Κοραής, είναι μια τέτοια στάση) **μπορούν να αλλάξουν τη γλώσσα**.

Από την πρόταση του Κοραή θα γεννηθεί η **καθαρεύουσα**, που θα κυριαρχήσει ως επίσημη μορφή γλώσσας μέχρι το 1976, οπότε αναγνωρίζεται η **δημοτική** ως η γλώσσα του κράτους. Η καθαρεύουσα θα συμπεριλάβει, όπως είδαμε σε προηγούμενα κεφάλαια, πλήθος δανείων από άλλες γλώσσες, κυρίως τα **γαλλικά**, για να εκφράσει έννοιες της σύγχρονης εποχής (θυμηθείτε τη λέξη **διαμέρισμα** που είναι μετάφραση από τα γαλλικά). Θα χρησιμοποιηθούν επίσης λέξεις αρχαιοελληνικής προέλευσης για τον ίδιο λόγο (π.χ. η λέξη **εξουσία** στη θέση της τουρκικής λέξης **ντοβλέτι** ή της ιταλικής προέλευσης λέξης **γκουβέρνο**).

12. Η δημοτική

Η τρίτη λύση που υποστηρίχτηκε αρκετά πριν τη δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους ήταν η υιοθέτηση της ομιλούμενης γλώσσας

σας, αυτής που θα ονομαστεί **δημοτική**, ως κοινού γλωσσικού οργάνου. Λόγιοι όπως ο Ιώσηπος Μοισιόδακας (1730–1800), ο Δημήτριος Καταρτζής (1720–1807), ο Ιωάννης Βηλαράς (1721–1823) υποστήριξαν με πάθος αυτή τη λύση. Θεωρούσαν ότι μόνο η υιοθέτηση της ομιλούμενης γλώσσας ως εθνικής γλώσσας, όπως έγινε στα άλλα ευρωπαϊκά κράτη της εποχής, θα μπορούσε να δημιουργήσει ένα επιτυχημένο εκπαιδευτικό σύστημα. Η ομιλούμενη γλώσσα δεν ήταν για τους λόγιους αυτούς ένα «χαλασμένο» γλωσσικό εργαλείο αλλά, αντίθετα, το μόνο **ζωντανό** όργανο που θα μπορούσε να υπηρετήσει τις ανάγκες του κράτους που θα γεννιόταν.

Στο νεοελληνικό κράτος, που γεννήθηκε από την επανάσταση του 1821, επικράτησε η **καθαρεύουσα** ως επίσημη εθνική γλώσσα. Μέχρι το 1917 η καθαρεύουσα χρησιμοποιούνταν ακόμη και στο δημοτικό. Θα χρειαστούν οι μακρόχρονοι αγώνες του **δημοτικιστικού κινήματος** για να κερδίσει έδαφος η δημοτική, πρώτα στη λογοτεχνία, και να αναγνωριστεί επίσημα μόνο το 1976. Η μεγάλη μορφή του δημοτικιστικού κινήματος στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα ήταν ο γλωσσολόγος **Γιάννης Ψυχάρης** (1854–1929), ο οποίος αγωνίστηκε για την επικράτηση της δημοτικής. Αναγνώριζε ότι η δημοτική χρειαζόταν, για να εκφράσει τις σύγχρονες ανάγκες, εμπλουτισμό με νέους όρους, πολλοί από τους οποίους θα προέρχονταν από την αρχαιότερη γλώσσα. Αλλά πίστευε ότι αυτοί οι νέοι όροι θα πρέπει να «διορθώνονται» με βάση τη γραμματική της δημοτικής. Αντίθετα, δηλαδή, στη «διόρθωση» προς την κατεύθυνση της αρχαίας (θυμηθείτε τον Κοραή) τη «διόρθωση» προς την κατεύθυνση της δημοτικής. Έτσι, η αρχαία λέξη **περικεφαλαία** έπρεπε να μπει στη δημοτική ως **περκεφαλιά**, να πάρει δηλαδή τη μορφή που ταιριάζει στη δημοτική. Η λύση αυτή ονομάστηκε, από τους αντιπάλους της, «**μαλλιαρή**» δημοτική. Και τελικά δεν επικράτησε.

Στις αρχές του 20ού αιώνα θα κινηθεί δραστήρια για την επικράτηση της δημοτικής το κίνημα του **εκπαιδευτικού δημοτικισμού** (Δημήτρης Γληνός, Αλέξανδρος Δελμούζος, Μανόλης Τριανταφυλλίδης). Έργο του Τριανταφυλλίδη είναι η **Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)** του 1941, που είναι και σήμερα ένα βασικό εργαλείο.

Η κατάληξη της μακρόχρονης αυτής γλωσσικής περιπέτειας που άρχισε πριν από 2.000 χρόνια και συνδέθηκε με σημαντικά ιστορικά γεγονότα ήταν η σημερινή **κοινή νέα ελληνική**. Για έναν ομιλητή του 18ου αλλά και του πρώτου μισού του 19ου αιώνα αυτή η μορφή γλώσσας θα ακουγόταν παράξενα και σε πολλές περιπτώσεις θα του ήταν

ακατανόητη. Εκεί που αυτός ήξερε τη λέξη λαβωματιά, θα άκουγε τη λέξη τραύμα, μια λέξη που «μπήκε» στην ομιλούμενη γλώσσα από τα αρχαιότερα ελληνικά. Εκεί που αυτός ήξερε μόνο τη λέξη στοιχείο, θα άκουγε τη λέξη στοιχείο, και αυτή από τα αρχαιότερα ελληνικά, με διαφορετική σημασία από τη λέξη στοιχείο. Εκεί που αυτός ήξερε μόνο τη λέξη δουλειά, θα άκουγε και τη λέξη δουλεία, πάλι από τα αρχαιότερα ελληνικά, που έχει και αυτή διαφορετικό νόημα από τη λέξη δουλειά. Στη θέση πολλών τουρκικών λέξεων που του ήταν γνωστές και αναγκαίες, π.χ. ντοβλέτι, φιρμάνι, ασκέρι, θα άκουγε καινούργιες λέξεις όπως κράτος, νόμος, στρατός.

Οι περισσότερες από αυτές τις νέες λέξεις, οι οποίες «έδωξαν» τις τουρκικές λέξεις που θύμιζαν την Τουρκοκρατία, μπήκαν στην ομιλούμενη γλώσσα μέσω της καθαρεύουσας. Τί έμεινε από την καθαρεύουσα στην ομιλούμενη, κοινή νέα ελληνική; Ορισμένες «παγωμένες» εκφράσεις όπως π.χ. εν τω μεταξύ, εν πάση περιπτώσει, δούναι και λαβείν. Στις εκφράσεις αυτές, και μόνο σε αυτές, εμφανίζονται (χωρίς να το συνειδητοποιεί συχνά ο μη μορφωμένος ομιλητής) η προ πολλού χαμένη **δοτική** και το προ πολλού χαμένο **απαρέμφατο**. Αλλά εμφανίζονται ως «απολιθώματα» και όχι ως ζωντανές γλωσσικές λειτουργίες. Το όνειρο της καθαρεύουσας να «ντύσει» την ομιλούμενη γλώσσα με αρχαιότροπη ενδυμασία δεν άντεξε στον χρόνο και, για όσο χρόνο άντεξε, δεν έγινε ποτέ το ζωντανό γλωσσικό εργαλείο της καθημερινής ζωής. Επικράτησε τελικά η **δημοτική**.

Και επικράτησε η δημοτική, γιατί μια μορφή γλώσσας που δεν είναι ζωντανή και δεν μιλιέται (όπως η καθαρεύουσα και οι πρόγονοί της ως τα χρόνια του αττικισμού), γίνεται κάποια ιστορική στιγμή εμπόδιο στην κοινωνία και στις ανάγκες της. Και η ιστορική αυτή στιγμή ήρθε με τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους το οποίο, ως σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος, είχε ανάγκη από μια αποτελεσματική εκπαίδευση – για όλους, και όχι μόνο για τους λίγους. Και η ανάγκη αυτή δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί με ένα γλωσσικό εργαλείο που δεν ήταν η **μητρική** γλώσσα ούτε των μαθητών ούτε των δασκάλων. Θα ερχόταν κάποτε η ώρα (όπως και ήρθε, έστω και με καθυστέρηση) που η καθαρεύουσα θα έδινε τη θέση της στη δημοτική.

Οι γλώσσες είναι φτιαγμένες για να υπηρετούν τις κοινωνίες. Μπορεί κάποτε, και για ιστορικούς λόγους (όπως έγινε με την αρχαϊζουσα γλώσσα στην ελληνική ιστορία), η κοινωνία, ή ένα ισχυρό κομμάτι της, να φτάσει να υπηρετεί τη γλώσσα, ή κάποια μορφή γλώσσας. Αλλά αυτό δεν μπορεί παρά να δημιουργήσει κάποτε σο-

βαρά προβλήματα. Εδώ ίσως βοηθήσει ένα παράδειγμα. Όπως ξέρετε, μέχρι το 1922 στη Μικρά Ασία ζούσαν πολλοί Έλληνες. Η Μικρασιατική καταστροφή τούς ανάγκασε να γίνουν πρόσφυγες και να έρθουν στην Ελλάδα. Κάποιοι από αυτούς μιλούσαν μόνο τουρκικά – είχαν χάσει τη μητρική τους γλώσσα. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα έγιναν προσπάθειες να ξαναγίνουν ελληνόφωνοι. Γι' αυτό πήγαν στα χωριά τους δάσκαλοι, για να διδάξουν στα παιδιά τους ελληνικά. Αλλά οι εντολές που είχαν ήταν να τους διδάξουν την **καθαρεύουσα**. Η προσπάθεια απέτυχε, γιατί η καθαρεύουσα **δεν** ήταν η μητρική γλώσσα των δασκάλων, και έτσι δεν μπόρεσαν να πετύχουν στο διδακτικό τους έργο.

13. Οι διάλεκτοι της νέας ελληνικής

Μιλήσαμε αρκετές φορές στα προηγούμενα κεφάλαια για τις διαλέκτους της νέας ελληνικής. Λέγαμε λοιπόν ότι η δημιουργία της κοινής θα οδηγήσει τις αρχαίες διαλέκτους στην εξαφάνιση. Αλλά και η ίδια η κοινή θα αρχίσει σιγά σιγά να διασπάται σε ξεχωριστές διαλέκτους. Οι διάλεκτοι της νέας ελληνικής γεννήθηκαν λοιπόν από τη διάσπαση της κοινής. Ένας βασικός διαχωρισμός των νεοελληνικών διαλέκτων είναι σε **βόρειες** και **νότιες**. Στις βόρειες διαλέκτους τα [i] και τα [u] που δεν τονίζονται, χάνονται:

μύτη	μυτ
πουλί	πλι

Τα [e] και [o] που δεν τονίζονται, γίνονται [i] και [u]:

άνθρωπος	άνθρουπους
παιδί	πιδί

Από τις άλλες διαλέκτους αξίζει να σημειωθούν τα **ποντιακά**, που μιλούσαν στη βορειανατολική Μικρά Ασία μέχρι το 1922 και μιλούνται ακόμη στην Ελλάδα, τα **κυπριακά**, τα **κρητικά**. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η **τσακωνική** διάλεκτος, που μιλιέται ακόμη στα ορεινά της ανατολικής ακτής της Πελοποννήσου. Η τσακωνική φαίνεται να συνεχίζει κάποια εκδοχή της αρχαίας δωρικής διαλέκτου της Λακωνίας: *ταν αμέρα* (με α, όπως στις δωρικές διαλέκτους της αρχαιότητας, αντί για η), *α μάτη* (= η μήτηρ). Φαίνεται επίσης να διατηρεί το δίγαμμα *ϕ* (θυμηθείτε τί λέγαμε γι' αυτό τον φθόγγο) και την αρχαία προφορά [u] του υ: *γουνάικα* (= γυναίκα), *κούνε* (= κύων 'σκυλί').

Στην **Κάτω Ιταλία** μιλιούνταν (και μιλιούνται ακόμη) ελληνικές διάλεκτοι. Πρόσφατα χάθηκαν και οι τελευταίοι ελληνόφωνοι ομιλητές στην Κορσική. Σε περιοχές της **Συρίας** μιλιέται η κρητική διάλεκτος από ελληνόφωνους Τούρκους που εγκατέλειψαν την Κρήτη μετά την αυτονόμησή της και την ένωσή της με την Ελλάδα.

Οι διάλεκτοι της νέας ελληνικής είναι σε πορεία εξαφάνισης. Πολλές έχουν ήδη χαθεί. Ο λόγος, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, είναι η επιρροή της κοινής νέας ελληνικής. Καθώς είναι η ισχυρή, κοινωνικά, μορφή γλώσσας, οδηγεί (ή, καλύτερα, οδήγησε) τους ομιλητές των διαλέκτων στην εγκατάλειψη των γλωσσικών αυτών μορφών υπέρ της κοινής νέας ελληνικής.

14. Για να συγκεφαλαιώσουμε

Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, το Βυζάντιο, σύντομα υιοθετεί την ελληνική γλώσσα ως γλώσσα διοίκησης. Και υιοθετεί την **αρχαϊζουσα** μορφή γλώσσας, που κυριαρχεί ήδη τρεις αιώνες με το κίνημα του **αττικισμού**.

Η **λατινόφωνη** Δυτική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία διαλύεται τον 5ο αιώνα μ.Χ. από επιδρομές γερμανικών φύλων από τα βόρεια. Αποτέλεσμα της διάλυσης της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ήταν η δημιουργία ξεχωριστών λατινογενών γλωσσών. Η συνοχή της ελληνικής γλώσσας διατηρήθηκε από την επιβίωση της ελληνόφωνης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας για χίλια χρόνια και από τα **ισχυρά αισθήματα συνοχής και συνέχειας** που συντηρούσε η κυριαρχία της αρχαϊζουσας γλώσσας. Έτσι, οι ομιλητές αισθάνονταν ότι οι ποικιλίες της ελληνικής που μιλούσαν ήταν **διάλεκτοί** της και όχι **ξεχωριστές γλώσσες**. Η διάκριση **διάλεκτος – γλώσσα** είναι γέννημα της ιστορίας και των στάσεων και αισθημάτων που γεννά απέναντι στις γλωσσικές μορφές.

Η κυριαρχία της αρχαϊζουσας γλώσσας στα γραπτά κείμενα που έχουμε από το Βυζάντιο δεν επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της ομιλούμενης γλώσσας. Μόνο γύρω στα 1100 μ.Χ. θα αρχίσουμε να έχουμε κείμενα στην ομιλούμενη γλώσσα. Το πιθανότερο είναι, ωστόσο, ότι η νέα ελληνική έχει διαμορφωθεί γύρω στο 1000 μ.Χ.

Από την περίοδο της Τουρκοκρατίας διαθέτουμε πλέον πολλά κείμενα στην ομιλούμενη γλώσσα και στις ποικιλίες της. Ξεχωρίζει η περίπτωση της Κρήτης (που βρίσκεται στην κατοχή της Βενετίας μέ-

χρι το 1669) με σημαντική λογοτεχνική παραγωγή στην ομιλούμενη γλώσσα.

Από τον 18ο αιώνα και μέχρι τη δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους το 1830 κυριαρχούν οι συζητήσεις για τη δημιουργία **εθνικής** γλώσσας. Από τις τρεις μορφές γλώσσας που συζητιούνται (αρχαΐζουσα, «διορθωμένη» ομιλούμενη, ομιλούμενη [δημοτική]) θα κυριαρχήσει η δεύτερη, η **καθαρεύουσα**, ως επίσημη μορφή γλώσσας μέχρι το 1976. Ήδη όμως από τον 19ο αιώνα **το κίνημα του δημοτικισμού** θα οδηγήσει στην αυξανόμενη κυριαρχία της δημοτικής στη λογοτεχνία αλλά και σε άλλες μορφές λόγου. Το 1976 η **δημοτική** αναγνωρίζεται ως γλωσσικό εργαλείο του κράτους.

Επίλογος

Ο καλύτερος ίσως τρόπος για να κλείσει αυτό το βιβλίο είναι να ξαναθυμηθούμε την αρχή του: τα «μυστικά» της γλώσσας. Αυτά που κάνουν τη γλώσσα (την κάθε γλώσσα, «μικρή» ή «μεγάλη», «άσημη» ή «διάσημη») ένα μοναδικό εργαλείο. Μοναδικό, γιατί περιγράφει τον κόσμο και δεν αποτελείται, όπως συμβαίνει στο ζωικό βασίλειο, από αντιδράσεις σε ερεθίσματα. Αυτό είναι, όπως λέγαμε, που κάνει τη λέξη πόνος, και κάθε άλλη λέξη, γλώσσα, σε αντίθεση με το βογκητό του πόνου ή το γάβγισμα του σκύλου, που είναι απλά κραυγές. Όλες οι γλώσσες «δουλεύουν» με αυτό τον τρόπο και, αν κάποιες ξεχώρισαν (όπως τα αρχαία ελληνικά ή τα λατινικά), ή ξεχωρίζουν (όπως τα αγγλικά σήμερα), αυτό δεν σημαίνει ότι ήταν ή είναι «καλύτερες». Ξεχώρισαν ή ξεχωρίζουν για λόγους ιστορικούς και όχι γιατί ήταν, ή είναι, «φτιαγμένες» καλύτερα από άλλες. Δεν υπάρχουν λοιπόν «καλύτερες» ή «χειρότερες» γλώσσες, «ανώτερες» ή «κατώτερες». Όπως δεν υπάρχουν καλύτεροι ή χειρότεροι λαοί. Κάθε γλώσσα, και κυρίως οι ομιλητές της, αξίζει λοιπόν τον σεβασμό μας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

1. Ενδεικτικές προτάσεις για ασκήσεις

Τα μυστικά της γλώσσας

1. Τα πρόβατα βελάζουν, τα σκυλιά γαβγίζουν, τα άλογα χλιμιντρίζουν. Ποιες άλλες λέξεις ξέρετε που δηλώνουν τον τρόπο με τον οποίο επικοινωνούν τα ζώα;
Μπορείτε να σκεφτείτε σε ποιες περιστάσεις μπορεί να γαβγίζει ένα σκυλί; Ή τις περιστάσεις που νιαουρίζει η γάτα;
Να φέρετε στο μυαλό σας και άλλες ανθρώπινες συμπεριφορές σαν το βογκητό του πόνου ή την κραυγή του τρόμου.
2. Σκεφτείτε λέξεις που αποτελούνται από τα ίδια γράμματα, τα οποία όμως συνδυάζονται με διαφορετικό τρόπο.
3. Ποια λεξικά ξέρετε ή χρησιμοποιείτε;
5. Μπορείτε να σκεφτείτε μερικές λέξεις που αλλιώς γράφονται και αλλιώς προφέρονται;
7. Πότε αρχίζει να μιλάει ένα μωρό; Μπορείτε να ρωτήσετε τους γονείς σας για το πότε ξεκινήσατε εσείς να μιλάτε και πώς.
8. Ποιες γλώσσες ή διαλέκτους έχετε ακούσει να μιλιούνται στο περιβάλλον σας;
Δώστε παραδείγματα λέξεων που δεν χρησιμοποιείτε όταν μιλάτε στους δασκάλους σας και τους γονείς σας.

Οι ήχοι της γλώσσας

1. Ξαναθυμηθείτε μερικά παραδείγματα λέξεων που σχηματίζονται από τους ίδιους φθόγγους με διαφορετικό συνδυασμό.
2. Μπορείτε να βρείτε φθόγγους που, όταν τους λέτε, πάλλονται οι φωνητικές σας χορδές;
Σκεφτείτε εκφράσεις που χρησιμοποιούμε για να αναφερθούμε στην ένταση ή το ύψος της φωνής.
Ποια άλλα σημεία στίξης ξέρετε, εκτός από την τελεία και το ερωτηματικό;
Σκεφτείτε λέξεις στις οποίες η διαφορά της σημασίας οφείλεται στη διαφορετική θέση του τόνου, όπως στις λέξεις κάλος και καλός.

Ποια άλλα παραδείγματα μπορείτε να σκεφτείτε από τα νέα ελληνικά όπου οι ίδιοι ήχοι γράφονται με διαφορετικά γράμματα;

Τα μυστικά της γραφής

1. «Σε έχω γραμμένο στα παλιά μου τα παπούτσια», «αυτό είναι από τα άγραφα». Τί γνωρίζετε γι' αυτές τις εκφράσεις και τί σημαίνουν; Σκεφτείτε και άλλες.
2. Ποιους άλλους λαούς της Μεσοποταμίας ξέρετε; Βρείτε τον μύθο του Προμηθέα από την αρχαία μυθολογία. Σε τί μοιάζει με τον σουμεριακό μύθο του Έγκι;
4. Πόλεις, πολιτισμός: τί παρατηρείτε για τη σχέση αυτών των δύο λέξεων; Τί ξέρετε για τη θεωρία του Δαρβίνου σχετικά με την καταγωγή του ανθρώπου; Γιατί οι Κινέζοι εξακολουθούν να χρησιμοποιούν ένα τόσο περίπλοκο σύστημα γραφής και δεν το αντικαθιστούν με ένα απλούστερο; Σκεφτείτε μερικές παροιμίες και μερικά αινίγματα. Τί είδους πληροφορίες μεταφέρουν και σε τί διαφέρει ο τρόπος με τον οποίο το κάνει η παροιμία από τον τρόπο με τον οποίο το κάνει το αίνιγμα;

2. Πνεύματα και τόνοι

Έχουμε μιλήσει για τα **μακρά** και τα **βραχεία φωνήεντα**, καθώς και για το γεγονός ότι ο **τονισμός** των λέξεων στα αρχαία ελληνικά δεν ήταν δυναμικός (κάτι που συμβαίνει όταν μια συλλαβή προφέρεται με μεγαλύτερη ένταση) αλλά **μουσικός** (δηλαδή η τονιζόμενη συλλαβή προφέρεται σε υψηλότερη μουσική νότα). Η διάκριση ανάμεσα σε μακρά και βραχεία φωνήεντα άρχισε να εξαφανίζεται στους τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες, οπότε άρχισε να υποχωρεί και ο μουσικός τονισμός υπέρ του δυναμικού. Οι αλλαγές αυτές έγιναν βαθμιαία και με διαφορετικούς ρυθμούς σε διαφορετικές διαλέκτους ή σε διαφορετικές περιοχές του ελληνόφωνου κόσμου.

Έχουμε αναφερθεί επίσης στο γεγονός ότι στα αρχαία ελληνικά υπήρχε και ένα σύμφωνο που προφερόταν [h], όπως περίπου προφέρεται το πρώτο σύμφωνο του αγγλικού ρήματος *have* 'έχω'. Αυτός ο φθόγγος χάθηκε στις διαλέκτους της αρχαίας ελληνικής, σε άλλες (όπως η λεσβιακή) πολύ νωρίς, σε άλλες (όπως η αττική) αργότερα.

Όταν οι αλλαγές αυτές στη γλώσσα είχαν πια επικρατήσει, οι αναγνώστες αρχαίων κειμένων, αλλά και οι δάσκαλοι και οι μαθητές που μελετούσαν τον Όμηρο, τη Σαπφώ ή τον Σοφοκλή τους, αντιμετώπιζαν συχνά μεγάλες δυσκολίες στην προσπάθειά τους να αναγνωρίσουν λέξεις που δεν προφέρονταν πια με τον αρχαίο τρόπο. Ένας αναγνώστης, και πολύ περισσότερο ένας μαθητής, θα ήθελε πολύ να ξέρει ποια ακριβώς λέξη ήταν ένα σκέτο «H» που έβλεπε στο κείμενό του: Ήταν το θηλυκό άρθρο (που προφερόταν [i] την εποχή του, αλλά ήταν [hee] στα αττικά και [ee] στη Σαπφώ), ο διαχωριστικός σύνδεσμος (= [eé]), η θηλυκή αντωνυμία (= [heé] στα αττικά, αλλά [eé] στη Σαπφώ), ή μήπως ήταν το επίρρημα που σημαίνει 'πραγματικά' (= [éè]);

Έτσι, έπρεπε να βρεθεί ένα σύστημα που θα προσδιόριζε την αρχαία **προσωδία**, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο προφερόταν στα αρχαϊκά και στα κλασικά χρόνια ένα φωνήεν ως προς το **μάκρος** του, ως προς το **ανέβασμα**, το **κατέβασμα** ή το **ανεβοκατέβασμα** της φωνής κατά τη διάρκεια της προφοράς του, και ως προς την ύπαρξη ή όχι του **φθόγγου [h]** πριν από αυτό. Για όλους αυτούς τους λόγους οι φιλόλογοι (οι «γραμματικοί», όπως λέγονταν) της ελληνιστικής εποχής

επινόησαν σημάδια για να δηλώνεται η προσωδία των φωνηέντων. Αρχικά τα σημάδια αυτά χρησιμοποιούνταν μόνο εκεί όπου πραγματικά χρειάζονταν, δηλαδή όπου υπήρχε κάποιο πρόβλημα, όπως στο «Η» παραπάνω. Αργότερα, γύρω στον 9ο αιώνα μ.Χ., και όταν πια τα κείμενα δεν γράφονται με κεφαλαία γράμματα, η χρήση των σημαδιών αυτών γενικεύεται, και έτσι δημιουργείται το **πολυτονικό** σύστημα με το οποίο τυπώνονται ακόμη και σήμερα τα αρχαία κείμενα.

Τα σημάδια των αρχαίων φιλολόγων ήταν τα ακόλουθα:

- = η προσωδία του φωνηέντος είναι **οξεία**, δηλαδή η φωνή ανεβαίνει, γίνεται οξύτερη: $\acute{ε}$ = [έ]· αν το φωνήεν είναι μακρό, ο τόνος ανεβαίνει στο δεύτερο μισό του: $\acute{\eta}$ = [εέ], $\acute{\omega}$ = [οό], μακρό $\acute{\alpha}$ = [αά].
- = η προσωδία του φωνηέντος είναι **βαρεία**, δηλαδή η φωνή βρίσκεται χαμηλά: $\acute{\mu}\acute{\alpha}\theta\eta\grave{\mu}\acute{\alpha}$ = [mátheema]. Η βαρεία γράφεται μόνο όταν αντικαθιστά την **οξεία της λήγουσας** για να δείξει ότι δεν ακολουθεί κάποιο σημείο στίξης: $\acute{\rho}\acute{o}\lambda\lambda\eta\ \acute{\tau}\acute{\iota}\mu\grave{\eta}$ · = [polleé timeé·].
- = η προσωδία του φωνηέντος είναι **περισπωμένη**, δηλαδή ‘σπασμένη’, και η φωνή στην αρχή ανεβαίνει και στη συνέχεια κατεβαίνει· γι’ αυτό και αρχικά το σχήμα αυτού του σημαδιού ήταν $\hat{\cdot}$. Επειδή χρειάζεται χρόνος για ένα τέτοιο ανεβοκατέβασμα της φωνής, **περισπωμένη** μπορεί να έχουν μόνο τα μακρά φωνήεντα και οι δίφθογγοι, όπου ο τόνος ανεβαίνει στο πρώτο μισό τους και κατεβαίνει στο δεύτερο: $\hat{\omega}$ = [όδ], $\hat{\eta}$ = [έέ], $\hat{\alpha\iota}$ = [ái].
- = η προσωδία του φωνηέντος είναι **δασειά**, δηλαδή ‘τραχιά’, επειδή υπάρχει ο φθόγγος [h] πριν από το φωνήεν: \acute{o} = [ho], Έλλάς = λατινικά *Hellas*. Το αρχικό σχήμα του σημαδιού ήταν † , δηλαδή μισό Η. Αργότερα απλοποιήθηκε σε † , και ακόμη αργότερα σε ˆ .
- = η προσωδία του φωνηέντος είναι **ψιλή**, δηλαδή ‘γυμνή’, χωρίς τον φθόγγο [h]: \acute{o} = [o] (το αρσενικό άρθρο στη Σαπφώ), $\acute{\alpha}\lambda\lambda\acute{\alpha}$ = [allá] (προσέξτε ότι προφέρονται δύο λάμδα). Τα σχήματα του σημαδιού ήταν όπως αυτά της δασειάς αλλά σε αντίστροφη φορά.

Φυσικά, τα σημάδια χρησιμοποιούνται και σε **συνδυασμούς**, π.χ. $\acute{\omega}\delta\epsilon$ ‘έτσι’ [hódde]. Μια από τις χρησιμότητές τους σήμερα είναι και η δυνατότητα που μας παρέχουν να διακρίνουμε λέξεις που στην αρχαία εποχή προφέρονταν διαφορετικά αλλά σήμερα έχουν καταλήξει να είναι τελείως ομόφωνες, όπως το «Η» που μας απασχόλησε παραπάνω: $\acute{\eta}$, $\acute{\eta}$, $\acute{\eta}$, $\acute{\eta}$. Θυμηθείτε όσα είπαμε και για το ΦΩΣ: = *φώς* ή *φῶς*; (Αν το ξεχάσατε, ρίξτε μια ματιά στη σελίδα 31.)

3. Αρχαίες διάλεκτοι

Στα κείμενα που ακολουθούν, $\bar{\epsilon}$ = ει και η · \bar{o} = ου και ω . Έχουν συμπληρωθεί σιωπηλά κάποια κενά στις επιγραφές και τους παπύρους.

Μυκηναϊκή

Κεφαλίδα ενός καταλόγου αντικειμένων. Πύλος· περ. 1200 π.Χ.

o-wi-de ru₂-ke-qi-ri o-te wa-na-ka te-ke au-ke-wa da-mo-ko-ro.

= Ὡς εἶδε Φυγέβρις, ὅτε φάναξ θῆκε Αὐγέφαν δαμοκόρον.

Ὅπως εἶδε ὁ Φυγέβρις, ὅταν ὁ «άναξ» ἔκανε τὸν Αὐγέα «δημοκόρον».

Μια ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες ἐλληνικὲς ἀλφαβητικὲς ἐπιγραφές.

Επιγραφή στο «ποτήρι του Νέστορα». Πιθηκούσες (στην Αδριατική)· περ. 700 π.Χ. (βλ. και παραπάνω, σσ. 103–4.)

Νέστορός εἰμι εὖποτον ποτῆριον.

Ὅς δ' ἂν τῷδε πίεσι ποτῆριῷ, αὐτίκα κῆνον

ἡμέρος ἡαιρέσει καλλιστεφάνῳ Ἄφροδιτέσ.

Εἰμαι τὸ γλυκόπιτο ποτήρι τοῦ Νέστορα. Ὅποιος πει ἀπὸ τούτο το ποτήρι, αὐτὸν ἀμέσως θα τὸν κυριέψει ὁ πόθος τῆς Ἀφροδίτης με τὸ ὄμορφο στεφάνι.

Αττική και ιωνική

Ηρόδοτος. Τα ιωνικά ιδιώματα τῆς Μ. Ἀσίας.

Γλώσσαν δὲ οὐ τὴν αὐτὴν οὔτοι [δηλ. οἱ Ἴωνες] νενομίκασι, ἀλλὰ τρόπους τέσσερας παραγωγέων. Μίλητος μὲν αὐτέων πρώτη κέεται πόλις πρὸς μεσαμβρίην, μετὰ δὲ Μυοῦς τε καὶ Πριήνη. Αὗται μὲν ἐν τῇ Καρίῃ κατοίκηνται κατὰ ταῦτὰ διαλεγόμεναι σφίσι, αἶδε δὲ ἐν τῇ Λυδίῃ, Ἔφεσος, Κολοφών, Λέβεδος, Τέως, Κλαζομεναί, Φώκαια· αὗται δὲ αἱ πόλιες τῆσι πρότερον λεχθείσῃσι ὁμολογέουσι κατὰ γλώσσαν οὐδέν, σφίσι δὲ ὁμοφωνέουσι. Ἔτι δὲ τρεῖς ὑπόλοιποι Ἰάδες πόλιες, τῶν αἱ δύο μὲν νήσους οἰκέαται, Σάμον τε καὶ Χίον, ἡ δὲ μία ἐν τῇ ἠπείρῳ ἴδρυται, Ἐρυθραί. Χιοὶ μὲν νυν καὶ Ἐρυθραῖοι κατὰ τῷτὸ δια-

λέγονται, Σάμιοι δὲ ἐπ' ἑωυτῶν μῦνοι. Οὗτοι χαρακτῆρες γλώσσης τέσσερες γίνονται.

Δε χρησιμοποιοῦν ὅλοι οἱ Ἴωνες τὴν ἴδια γλώσσα ἀλλὰ τέσσερα διαφορετικὰ ἰδιώματα. Πρὸς νότο ἡ πρώτη πόλις στὴ σειρά εἶναι ἡ Μίλητος, ὕστερα ἔρχονται ἡ Μυσοῦς καὶ ἡ Πριήνη· αὐτὲς βρίσκονται στὴν Καρία καὶ μιλοῦν τὸ ἴδιο ἰδιώμα μεταξύ τους. Οἱ πόλεις πάλι στὴ Λυδία εἶναι ἡ Ἐφεσος, ἡ Κολοφῶν, Λέβεδος, Τέως, Κλαζομεναὶ καὶ ἡ Φώκαια· αὐτὲς οἱ πόλεις δε συμφωνοῦν καθόλου ὡς πρὸς τὴ γλώσσα τους με ἐκεῖνες που ἀναφέραμε πρωτύτερα, ἐνὸς μεταξύ τους ἔχουν τὸ ἴδιο ἰδιώμα. Ὑπολείπονται ἄλλες τρεῖς ἰωνικὲς πόλεις, που οἱ δύο εἶναι χτισμένες σὲ νησιά, στὴ Σάμο καὶ στὴ Χίο, ἐνὸς ἡ τρίτη βρίσκεται στὴ στεριά, δηλαδὴ οἱ Ερυθραῖοι· Χίοι καὶ Ερυθραῖοι μιλοῦν τὸ ἴδιο ἰδιώμα, ἐνὸς οἱ Σάμιοι τὸ ἰδιαίτερο δικό τους. Ἐτσι τὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα γίνονται τέσσερα.

Μετάφραση Δ. Ν. Μαρωνίτης

Τμητικό ψήφισμα σε αττικό αλφάβητο. Ακρόπολη Αθηνῶν· 421–420 π.Χ.

Προκλέῃς Ἀτάρβῳ Εὐδονυμεὺς ἐγράμματευε. Ἔδοχσεν τῷ βῶλῃ καὶ τῷ δέμῳ, ἡιποθῶντις ἐπρυτάνευε, Προκλέῃς ἐγράμματευε, Τιμίας ἐπεστάτῃ, Ἀριστιῶν ἔρχε. Θρασυκλέῃς εἶπε· ἐπαινέσαι Ἀστέαν τὸν Ἀλεὸν ἠότι εὐ ποεῖ Ἀθηναίῳς καὶ ἰδίαι καὶ δεμοσίαι τὸν ἀφικνόμενον καὶ νῦν καὶ ἐν τῷ πρόσθεν χρόνῳ· καὶ ἀναγραφσάτῳ πρόχσενον καὶ εὐεργέτῃ Ἀθηναίῳν καθάπερ Πολύστρατον τὸν Φλειάσιον ἐστέλῃ λιθίνῃ ὁ γραμματεὺς ἡο τῆς βῶλῆς καὶ καταθέτῳ ἐν πόλει· τὸ δὲ ἀργύριον δόντων ἡοι κῶλακρέται.

Ὁ Προκλῆς τοῦ Ἀτάρβου ἀπὸ τὸν Εὐώνυμο δήμο ἦταν γραμματέας. Ἡ βουλή καὶ ὁ δήμος αποφάσισαν, ἡ Ἰπποθωντίδα (φυλὴ) εἶχε τὴν πρυτανεία, ὁ Προκλῆς ἦταν γραμματέας, ὁ Τιμίας πρόεδρος, ὁ Ἀριστίων ἀρχοντας. Ὁ Θρασυκλῆς εἶπε: νὰ ἐπαινεθεῖ ὁ Ἀστέας ἀπὸ τὴν Ἀλέα, ἐπειδὴ εὐεργετῆ τους Ἀθηναίους, καὶ ἰδιωτικὰ καὶ δημόσια, τὸν καθένα που πηγαίνει ἐκεῖ, καὶ τώρα καὶ στο παρελθόν· καὶ ὁ γραμματέας τῆς βουλῆς νὰ τὸν ἀναγράψει πρόξενον καὶ εὐεργέτη τῶν Ἀθηναίων, ὅπως τὸν Πολύστρατον ἀπὸ τὸν Φλειούντα, σὲ λίθινη στήλη, καὶ νὰ τὴν τοποθετήσει στὴν ἀκρόπολη· τὰ (ἀναγκαῖα) χρήματα νὰ τὰ δώσουν οἱ ταμίαι.

Ἀρκαδοκυπριακὴ

Ἐπιτύμβιο μνημεῖο με ἐπιγραφή σὲ κυπριακὸ συλλαβάριο. Μάριο (πόλις στὴ βορειοδυτικὴ ἀκτὴ τῆς Κύπρου)· 6ος αἰ. π.Χ.

ti-mo-ku-po-ro-se o-ti-mo-ke-re-te-o-se e-pe-se-ta-se ki-li-ka-wi to-i ka-si-ke-ne-to-i.

= Τιμόκυπρος ὁ Τιμοκρέτεος ἐπέστασε Κιλικιάφι τῷ κασιγνέτῳ.

Ὁ Τιμόκυπρος τοῦ Τιμοκρέτη τὸ ἐστῆσε στὸν τάφο τοῦ Κιλικιά, τοῦ ἀδελφοῦ του.

Δωρικές διάλεκτοι

Λακωνική: Επιγραφή από το μαντείο της Πασσιφάης στις Θαλάμες (πόλη στο Τάϊναρο)· 4ος αι. π.Χ.

Νικοσθενίδας τᾷ Παχιφᾷ γερωντεύων ἀνέσχηκε, αὐτός τε καὶ ἡ τῶ πατρὸς πατὴρ Νικοσθενίδας, προβειπάχας τᾶ σῶ ποτ' Ἄνδριαν συνεφορεύοντα ἀνιστάμεν Νικοσθενίδα ἐν τῷ ἱερῷ, ἧδὼν καὶ σὺν καλῶι χρῆσται.

Ο Νικοσθενίδης, μέλος της γερουσίας, το πρόσφερε αυτό στην Πασσιφά, ο ίδιος και ο πατέρας του πατέρα του, ο Νικοσθενίδης, μια και η θεά είχε διακηρύξει ότι ο (παππούς) Νικοσθενίδης πρέπει να προσφέρει στο ιερό ένα άγαλμα προς τιμήν του Ανδρία, που ήταν μαζί του έφορος, κι έτσι όταν ρωτήσει το μαντείο θα έχει καλή απάντηση.

Ηρακλεωτική: Πινακίδα από την Ηράκλεια (πόλη της Κάτω Ιταλίας, κοντά στον Τάραντα)· τέλη του 4ου αι. π.Χ.

Ἔργαζόνται δὲ κατὰ τὰδε· ἡ μὲν τὸν πρᾶτον χῶρον μισθωσάμενος [...] ἀμπέλων μὲν φυτευσεὶ μὴ μείων ἢ δέκα σχοίνως, ἐλαιᾶν δὲ φυτὰ ἐμβαλεῖ ἐς τὰν σχοῖνον ἑκαάσταν μὴ μείων ἢ τέτορα ἐς τὰν δυνατὰν γᾶν ἐλαίας ἔχεν· αἱ δὲ κα μὴ φάντι τοῖ μεμισθωμένοι δυνατὰν ἤμεν ἐλαίας ἔχεν, τοῖ πολιανόμοι τοῖ αἰεὶ ἐπὶ τῶν φετέων ἔντες καὶ αἱ τινὰς κα ἄλλως τοῖ πολιανόμοι ποθέλωνται ἀπὸ τῶ δάμω, ὁμόσαντες δοκιμαζόντι καὶ ἀναναγγέλιοντι ἐν ἀλῖαι θασάμενοι τὰν γᾶν πὸτ τὰν τῶν ἐπιχωρίων.

(Οι μισθωτές των χωραφιών) θα τα καλλιεργήσουν ως εξής: αυτός που μίσθωσε το πρώτο χωράφι [...] θα φυτέψει τουλάχιστον δέκα σχοίνους [= μονάδα έκτασης] αμπέλι και θα φυτέψει τουλάχιστον τέσσερα ελαιόδεντρα σε κάθε σχοίνο γης που είναι κατάλληλη για ελιές. Αν κάποιος μισθωτής ισχυριστούν ότι το χωράφι τους δεν είναι κατάλληλο για ελαιόδεντρα, τότε οι πολιανόμοι [= αξιωματούχοι που επιβλέπουν τη δημόσια γη] της κάθε χρονιάς και όποιοι άλλοι πολίτες θέλουν οι πολιανόμοι, αφού πάρουν όρκο, θα εξετάσουν (το θέμα) και θα δώσουν αναφορά στη δημόσια συνέλευση, αφού δουν το χωράφι σε σχέση με τα διπλανά.

Ροδιακή: Ψήφισμα της Καμίρου (πόλης στη δυτική ακτή της Ρόδου)· 4ος–3ος αι. π.Χ.

Ἔδοξε Καμιρεῦσι τὰς κτοίνας τὰς Καμιρέων τὰς ἐν τᾷ νάσῳ καὶ τὰς ἐν τᾷ ἀπείρῳ ἀναγράψαι πάσας καὶ ἐχθέμειν ἐς τὸ ἱερὸν τᾶς Ἄθιναίας ἐ στάλαι λιθῖναι χωρὶς Χαλκῆς· ἐξήμειν δὲ καὶ Χαλκήταις ἀναγραφῆμειν, αἱ κα χρήζωντι. Ἐλέσθαι δὲ ἄνδρας τρεῖς αὐτίκα μάλα, οἵτινες ἐπιμεληθησεῦντι ταύτας τὰς πράξις ὡς τάχιστα καὶ ἀποδωσεῦνται τῷ χρήζοντι ἐλαχίστου παρασχεῖν τὰν στάλαν.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Οι Καμφοί αποφάσισαν να καταγράψουν σε λίθινη στήλη όλες τις κτήσεις τους στο νησί και στην (απέναντι) στεριά, εκτός από αυτές της Χάλκης [= ένα γειτονικό νησί], και να την τοποθετήσουν στο ιερό της Αθηνάς. Επιτρέπεται να καταγραφούν και οι Χαλκίτες, αν θέλουν: να εκλέξουν αμέσως τρεις άνδρες, οι οποίοι θα φροντίσουν την υπόθεση ταχύτατα και θα αναθέσουν τη στήλη σε όποιον ζητά τη μικρότερη αμοιβή.

Αιολικές διάλεκτοι

Λεσβιακή: Συμφωνία με εξόριστους πολίτες που επέστρεψαν στην πόλη. Μυτιλήνη· λίγο μετά το 324 π.Χ.

Αἰ δέ κε ὁ δᾶμος ἄγῃται τὰ ὁμολογῆμενα πρὸς ἀλλάλοις συμφέροντα, φαφίσασθαι καὶ τοῖς κατελθόντεσσι ἐπὶ Σμινθίνα προτάνιος ὅσσα κε τοῖς λοιποῖσι φαφίσθη. Αἰ δέ κέ τι ἐνδεύῃ τῷ φαφίσματος, περὶ τούτω ἄ κρίσις ἔστω ἐπὶ τᾷ βόλλαι. Κυρώθεντος δὲ τῷ φαφίσματος ὑπὸ τῷ δάμω, σύμπαντα τὸν δᾶμον ἐν τᾷ εἰκοίσται τῷ μῆνος πεδᾶ τὰν θυσιᾶν εὔξασθαι τοῖς θέοισι ἐπὶ σωτηρία καὶ εὐδαιμονίαι τῷμ πολίταν πάντων γένεσθαι τὰν διάλυσιν τοῖς κατελθόντεσσι καὶ τοῖς πρόσθε ἐν τᾷ πόλι ἐόντεσσι· τοῖς δὲ ἴρηας τοῖς δαμοσίοις ἅπαντας καὶ ταις ἱρεῖαις οὐείγην τοῖς ναύοις καὶ τὸν δᾶμον πρὸς εὔχαν συνέλθην.

Ἄν ἡ συνέλευση αποφασίσει ὅτι τα συμφωνηθέντα ανάμεσα στα δύο μέρη εἶναι συμφέροντα, να ψηφίσει και για τους εξόριστους που επέστρεψαν κατά την πρωτανεία του Σμινθίνα ὅσα ψηφίστηκαν και για τους υπόλοιπους. Και αν το ψήφισμα χρειάζεται κάτι ακόμη, να κρίνει το θέμα αυτό η βουλή. Εφόσον επικυρωθεί το ψήφισμα από τη συνέλευση, στις εἰκοσι του μηνός ὅλος ο λαός, μετά τη θυσία, να προσευχηθεί στους θεούς να εἶναι για τη σωτηρία και την ευτυχία ὅλων των πολιτῶν η συμφωνία ανάμεσα στους εξόριστους που επέστρεψαν και σε αυτούς που εἶχαν παραμείνει στην πόλη. Και ὅλοι οι δημόσιοι ἱερεῖς και οι ἱερείες να ανοίξουν τους ναούς και ο λαός να συγκεντρωθεί για προσευχή.

Θεσσαλική: Τιμητικό ψήφισμα. Θητώνιο (πόλη της Θεσσαλίας, νοτιοδυτικά των Φαρσάλων)· 5ος αι. π.Χ.

Θετόνιοι ἔδδκαν Σδοταῖοι τῶι Κορινθίῳ καὶ τῶι καὶ γένει καὶ φοικιάταις καὶ χρέμασιν ἀσυλίαν κατέλειαν κῆυφεργέταν ἐποίῃσαν κῆν ταγᾶ κῆν ἄταγᾶι. Αἶ τις παρβαῖνοι, τὸν ταγὸν τὸν ἐπεστάκοντα ἐξξανακάδεν. Τὰ χρυσία καὶ τὰ ἀργύρια τῆς Βελφαῖῳ ἀπολόμενα ἔσῃσε Ὅρεστια Φερεκράτῆς ἠυλδρέοντος Φιλόνικῳ ἠυῖος.

Οι Θητώνιοι παραχώρησαν ασυλία και φορολογική ατέλεια στον Σώταιρο τον Κορίνθιο, τόσο στον ίδιο όσο και στη γενιά του και στους δούλους του και στην περιουσία του, και τον ανακήρυξαν ευεργέτη τόσο σε καιρό πολέμου όσο και σε καιρό ειρήνης. Ἄν κάποιος παραβαίνει (αυτό το ψήφισμα), ο εν ενεργεία ταγός να του

ΑΡΧΑΙΕΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΙ

το επιβάλλει. (Ο Σώταυρος) διέσωσε τα χρυσά και αργυρά (σκεύη) που είχαν χαθεί από (τον ναό) του Δέλφιου (Απόλλωνα), όταν δασοφύλακας ήταν ο Ορέστης του Φερεκράτη, του γιου του Φιλονίκου.

Βοιωτική: Ψήφισμα για στρατιωτικό εκπαιδευτή. Θεσπιές· περίπου 240 π.Χ.

Ἐπειδεὶ νόμος ἐστὶ ἐν τοῖ κοινοῖ Βοιωτῶν τὰς πόλεις παρεχόμεν διδασκάλως οἵτινες διδάξονθι τῶς τε παῖδας κῆ τῶς νιανίσκως τοξευέμεν κῆ ἀκοντιδδέμεν κῆ τάδδεσθη συντάξις τὰς περὶ τὸν πόλεμον, κῆ Σώστρατος φιλοτίμως ἐπιμεμέλειτη τῶν τε παίδων κῆ τῶν νεανίσκων, ὑπαρχέμεν Σωστράτοι τὸ φέργον πὰρ τὰς πόλιος ἄως κα βείλειτη, ἐπιμελομένοι τῶν τε παίδων κῆ τῶν νεανίσκων κῆ διδάσκοντι καθὰ ὁ νόμος κέλετη· μισθὸν δ' εἶμεν αὐτοῖ τῷ ἐνιαυτῷ πέτταρας μνᾶς.

Επειδὴ υπάρχει νόμος στην ομοσπονδία των Βοιωτῶν οι πόλεις να παρέχουν δασκάλους που θα διδάσκουν τα παιδιά και τους νέους να τοξεύουν και να ρίχνουν το ακόντιο και να σχηματίζουν παρατάξεις μάχης, και επειδὴ ο Σώστρατος έχει επιμεληθεὶ φιλότιμα τα παιδιά και τους νέους, η πόλη αναθέτει στον Σώστρατο αυτό το ἔργο για όσο καιρό αυτός θέλει, να έχει την επιμέλεια των παιδιῶν και των νέων και να τους διδάσκει ὅπως ορίζει ο νόμος. Ο μισθὸς του θα εἶναι τέσσερις μνες τον χρόνο.

4. Οι διάλεκτοι στη λογοτεχνία

Όμηρος. Ο γιος του πολεμιστή. (Ο Όμηρος γράφει στην τεχνητή διάλεκτο του έπους, ένα κράμα αιολικών και ιωνικών στοιχείων.)

Ὠς εἰπὼν οὗ παιδὸς ὀρέξατο φαίδιμος Ἔκτωρ·
ἄψ δ' ὁ πάϊς πρὸς κόλπον εὐζώνοιο τιθήνης
ἐκλίνθη ἰάχων, πατρὸς φίλου ὄψιν ἀτυχθεῖς,
ταρβήσας χαλκὸν τε ἰδὲ λόφον ἵππιοχαίτην,
δεινὸν ἄπ' ἀκροτάτης κόρυθος νεύοντα νοήσας.
Ἐκ δὲ γέλασσε πατήρ τε φίλος καὶ πότνια μήτηρ·
αὐτίκ' ἀπὸ κρατὸς κόρυθ' εἴλετο φαίδιμος Ἔκτωρ,
καὶ τὴν μὲν κατέθηκε ἐπὶ χθονὶ παμφανόωσαν·
αὐτὰρ ὁ γ' ὄν φίλον υἱὸν ἐπεὶ κύσε πῆλῆ τε χερσίν.

Αὐτὰ εἶπε ο ἔξακουσμένοις Ἐχτορας, κι ανοιεὶ στο γιο τα χέρια·
μα το παιδί στης ομορφόζωστης τον κόρφο εκρύφτη βγάγιας
με δυνατές φωνές, τι ετρόμαξε τον κύρη του θωρώντας,
απ' το χαλκό που τον εσκέπαζε σκιαγμένο κι απ' τη φούντα
την αλογίσια, που άγρια σάλευε κατάκορφα στο κράνος.
Με την καρδιά τους τότε γέλασαν ο κύρης του κι η μάνα
κι ευτύς ο ἔξακουσμένος Ἐχτορας απ' το κεφάλι βγάζει
το κράνος, και στη γη το απίθωσε λαμποκοπώντας όλο.
Παίρνει μετά το γιο, τον φίλησε, τον χόρεψε στα χέρια.

Μετάφραση Ν. Καζαντζάκης – Ι. Κακριδής

ΗΣίοδος. Οι Μούσες. (Ο ΗΣίοδος, όπως και ο Όμηρος, γράφει στην τεχνητή διάλεκτο του έπους.)

Τύνη, Μουσάων ἀρχώμεθα, ταὶ Δὺ πατρί
ὕμνεῦσαι τέρπουσι μέγαν νόον ἐντὸς Ὀλύμπου,
εἴρουσαι τὰ τ' ἐόντα τὰ τ' ἐσόμενα πρό τ' ἐόντα,
φωνῆ ὀμηρεῦσαι· τῶν δ' ἀκάματος ῥέει αὐδὴ
ἐκ στομάτων ἠδεῖα· γελᾶ δὲ τε δώματα πατρός
Ζηνὸς ἐριγδούποιο θεᾶν ὅπῃ λειριώεσση
σκιδναμένη· ἠχεῖ δὲ κάρη νιφόεντος Ὀλύμπου
δώματά τ' ἀθανάτων.

Ε! συ, από τις Μούσες αρχή ας κάνουμε, που υμνοῦν
και τέρπουν του Δία, του πατέρα, το μέγα νου μέσα στον Όλυμπο,

ΟΙ ΔΙΑΛΕΚΤΟΙ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

και για τα τωρινά, τα μέλλοντα, τα περασμένα λεν,
με μια φωνή μιλώντας. Ρέει ακάματα η φωνή αυτών
γλυκιά απ' το στόμα. Γελούν τα δώματα του Δία,
του πατέρα, του βαρύβροντου, καθώς σκορπά λεπτή σαν κρίνο
η φωνή των θεαϊνών, και ηχεί η κορφή του χιονισμένου Ολύμπου
και των αθάνατων τα δώματα.

Μετάφραση Σ. Γκιργκένης

Αρχίλοχος. Πολεμιστής και ποιητής μαζί. (Ιωνική διάλεκτος, π.χ. Μουσέων =
αττική Μουσῶν, ανάμεικτη με επικά στοιχεία, π.χ. Ένωαλίω = Ένωαλίου.)

Είμι δ' ἐγὼ θεράπων μὲν Ένωαλίω ἄνακτος
καὶ Μουσέων ἐρατὸν δῶρον ἐπιστάμενος.

Είμαι στη δούλεψη εγώ του Ενωάλιου τ' αφέντη, μα ακόμα
και των Μουσῶν τ' ακριβό δῶρο το ξέρω καλά.

Μετάφραση Θ. Σταύρου

Τυρταίος. Θάνατος στη μάχη. (Ιωνική διάλεκτος, π.χ. ἀνηρότατον = αττική
ἀνιαρότατον, ανάμεικτη με επικά στοιχεία, π.χ. τεθνάμεναι = τεθνάναι.)

Τεθνάμεναι γὰρ καλὸν ἐνὶ προμάχοισι πεσόντα
ἄνδρ' ἀγαθὸν περὶ ἧ πατρίδι μαρνάμενον·
τὴν δ' αὐτοῦ προλιπόντα πόλιν καὶ πίονας ἀγρούς
πτωχεύειν πάντων ἔστ' ἀνηρότατον,
πλαζόμενον σὺν μητρὶ φίλῃ καὶ πατρὶ γέροντι
παισὶ τε σὺν μικροῖς κουριδίῃ τ' ἀλόχῳ.

Για την πατρίδα στην πρώτη γραμμή πολεμώντας να πέσει
σαν παλικάρι κανείς είναι μεγάλη τιμή.

Όμως ν' αφήσει τον τόπο του, πλούσια ν' αφήσει χωράφια
και διακονιάρης να ζει, να ο πιο μεγάλος καημός.

Με τη γυναίκα, το γέρο πατέρα, τη δόλια του μάνα
και τα μικρά του παιδιά να τριγυρνά δω κι εκεί.

Μετάφραση Θ. Σταύρου

Σαπφώ. Το ωραιότερο πράγμα στον κόσμο. (Λεσβιακή διάλεκτος, π.χ. στρό-
τον, πέσδων, φαῖσ(ι) = αττική στρατόν, πεζῶν, φασί.)

Οἱ μὲν ἱππῶν στρότον, οἱ δὲ πέσδων,
οἱ δὲ νάων φαῖσ' ἐπὶ γᾶν μέλαιναν
ἔμμεναι κάλλιστον, ἔγω δὲ κῆν' ὄττω τις ἔραται.

Τους ιππείς άλλοι βρίσκουν κι άλλοι τους πεζούς κι άλλοι τους ναυτικούς πως τ'
ωραιότερο είναι (πράγμα) στη σκοτεινή μας γη· όμως εγώ: κείνο που πιο πολύ
αγαπά ο καθένας.

Μετάφραση Οδ. Ελύτης

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Αλκαίος. Η επιστροφή του πολεμιστή. (Λεσβιακή διάλεκτος, π.χ. λάβαν, άπυ = αττική λαβήν, άπό.)

Ἥλθες ἐκ περάτων γᾶς ἐλεφαντίναν
λάβαν τῷ ξίφεος χρυσοδέταν ἔχων·
συμμάχεις δ' ἐτέλεσσας Βαβυλωνίους·
ἄεθλον μέγαν, εὐρύσαο δ' ἐκ πόνων
κτένναις ἄνδρα μαχαίταν βασιληίων
παλάσταν ἀπυλείποντα μόναν ἴαν
παχέων ἀπὸ πέμπων.

Μας ἦρθες ἀπ' τῆς γῆς τὴν ἄκρη, με ἓνα
σπαθί που ἔναι χρυσοδέτη ἡ λαβή του
καὶ φιλντισένια, ἀφού, τῆς Βαβυλώνας
βοηθώντας τὸ λαό σε πόλεμό τους,
ἓνα ἀντραγάθημα ἔκαμες μεγάλο.
Ἐναν ἐχθρό τους, μαχητὴ γιγάντιο,
που μὴ παλάμη του ἔλειπε νὰ φτάσει
τις πέντε πῆγες, σκότωσες στὴ μάχη
κι ἔτσι ἀπ' τὰ βάσανα ἔσωσες ἐκείνους.

Μετάφραση Θ. Σταύρου

Αλκμάν. Μακάρι νὰ ἦμουνα πουλί. (Δωρική διάλεκτος, π.χ. παρσενικαί, ἱαρός = αττική παρθενικαί, ἱερός.)

Οὐ μ' ἔτι, παρσενικαί μελιγάρυες ἱαρόφωνοι,
γυῖα φέρην δύναται· βάλε δὴ βάλε κηρύλος εἶην,
ὄς τ' ἐπὶ κύματος ἄνθος ἅμ' ἀλκυόνεσσι ποτῆται
νηδεὲς ἦτορ ἔχων, ἀλιπόρφυρος ἱαρός ὄρνις.

Δε με σηκώνουν τὰ πόδια μου πια, κοπελιές, τραγουδίστρες
με τὴ μελένια φωνή, τὴ μαγεύτρα. Ἀχ καὶ νὰ ἔμουν κηρύλος,
τ' ἀλικο ἐκεῖνο πουλί τ' ἀνοιξιάτικο, που ἀφοβὰ, πάνω
στοῦ κυματιοῦ τὸν ἀθέρα, πετὰ συντροφιά μ' ἀλκυόνες.

Μετάφραση Θ. Σταύρου

Πίνδαρος. Το νηαίστειο τῆς Αἴτας. (Δωρική διάλεκτος, π.χ. παγαί, ἀμέραισιν = αττική πηγαί, ἡμέραις.)

Τὰς ἐρεῦγονται μὲν ἀπλάτου πυρὸς ἀγνόταται
ἐκ μυχῶν παγαί· ποταμοὶ δ' ἀμέραισιν
μὲν προχέοντι ῥόον καπνοῦ
αἴθων· ἀλλ' ἐν ὄρφναισιν πέτρας
φοίνισσα κυλινδομένα φλόξ ἐς βαθεῖ-
αν φέρει πόντου πλάκα σὺν πατάγῳ.

Κεῖνο δ' Ἄφαιστοιο κρουνοὺς ἐρπετὸν
 δεινοτάτους ἀναπέμπει· τέρας μὲν
 θαυμάσιον προσιδέσθαι,
 θαῦμα δὲ καὶ παρεόντων ἀκοῦσαι.

Μέσ' ἀπ' τα βαθιά της σπλάχνα ξεπετιούνται
 της ἀζύγωτης φωτιάς οι αγνές οι βρύσες,
 ποταμοί που χύνουνε, στο φως της μέρας,
 κύματα καυτού καπνού, μα, σα νυχτώσει,
 φλόγα κόκκινη κυλιέται κι ως την άκρη
 του θαλασσινού του κάμπου κατεβάζει
 βράχους βροντερά. Τις φοβερές τις βρύσες
 του Ἴφαιστου ψηλά τις στέλνει από τα βάθη
 κείνο το θεριό· τα μάτια σου αν το δούνε,
 σου σαστίζει ο νους· κι απ' άλλους αν τ' ακούσεις,
 που έλαχαν εκεί, ξαφνιάζεσαι και πάλι.

Μετάφραση Θ. Σταύρου

Αισχύλος. Η έναρξη της ναυμαχίας της Σαλαμίνας. (Αττική διάλεκτος.)

Ἐπεὶ γε μέντοι λευκόπῳλος ἡμέρα
 πᾶσαν κατέσχε γαῖαν εὐφεγγῆς ἰδεῖν,
 πρῶτον μὲν ἠχῆ κέλαδος Ἑλλήνων πάρα
 μολπηδὸν ἠυφήμησεν, ὄρθιον δ' ἅμα
 ἀντηλάλαξε νησιώτιδος πέτρας
 ἠχώ· φόβος δὲ πᾶσι βαρβάροις παρῆν
 γνώμης ἀποσφαλεῖσιν· οὐ γὰρ ὡς φυγῆ
 παιῶν' ἐφύμνουν σεμνὸν Ἑλληνας τότε,
 ἀλλ' εἰς μάχην ὀρμῶντες εὐψύχῳ θράσει·
 σάλπιγξ δ' αὐτῆ πάντ' ἐκεῖν' ἐπέφλεγεν.
 Εὐθὺς δὲ κώπης ῥοθιάδος ξυνεμβολῆ
 ἔπαισαν ἄλμην βρούχιον ἐκ κελεύματος,
 θοῶς δὲ πάντες ἦσαν, ἐκφανεῖς ἰδεῖν·
 τὸ δεξιὸν μὲν πρῶτον εὐτάκτως κέρας
 ἠγεῖτο κόσμῳ, δεῦτερον δ' ὁ πᾶς στόλος
 ἐπέξεχώρει. Καὶ παρῆν ὁμοῦ κλύειν
 πολλὴν βοήν· «ᾠ παῖδες Ἑλλήνων, ἴτε,
 ἐλευθεροῦτε πατρίδ', ἐλευθεροῦτε δὲ
 παιῖδας, γυναῖκας, θεῶν τε πατρῶων ἔδην
 θήκας τε προγόνων· νῦν ὑπὲρ πάντων ἀγών.»

Κι όταν η μέρα ολόφεγγη με τα λευκά
 πουλάρια της ήρθε τη γη όλη να σκεπάσει,

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

τότε απ' τους Έλληνες τραγουδιστά
υψώθηκε μια βοή, κι οι βράχοι του νησιού
συνάμα αντιλαλήσανε, κι οι βάρβαροι όλοι
τρόμαξαν που αστοχήσαν στις προβλέψεις τους.
Γιατί δεν ήταν για φυγή ο ιερός παιάνας
που έψαλλαν τότε οι Έλληνες, μα εμπρός
γενναία στη μάχη για να ορμήσουν.
Κι όλους, ως πέρα, η σάλπιγγα τους φλόγιζε.
Κι αμέσως, με το πρόσταγμα, χτυπούν
την άρμη τη βαθιά, και τα κουπιά τους
βυθίζουνε με κρότο και ρυθμό.
Κι όλοι σε λίγο καθαρά φάνηκαν μπρος μας.
Πρώτα με τάξη πήγαινε το δεξί κέρας
κι ακολουθούσε όλος ο στόλος. Κι άκουγες
μια δυνατή κραυγή: “Εμπρός, παιδιά των Ελλήνων,
ελευθερώστε την πατρίδα, ελευθερώστε
τα τέκνα, τις γυναίκες, τα ιερά των πατρικών θεών,
τους τάφους των προγόνων! Νυν υπέρ πάντων αγών!”

Μετάφραση Π. Μουλλάς

Σοφοκλής. Το δώρο της Αθηνάς στην Αθήνα. (Χορικό τραγωδίας, και γι' αυτό με πολλά δωρικά στοιχεία, π.χ. γᾶς, τᾶ μεγάλα νάσω = αττική γῆς, τῆ μεγάλη νήσω.)

Ἔστιν δ' οἷον ἐγὼ γᾶς Ἀσίας οὐκ ἐπακούω,
οὐδ' ἐν τᾷ μεγάλῃ Δωρίδι νάσω Πέλοπος
 πώποτε βλαστὸν
 φύτευμ' ἀχείρωτον, αὐτοποιόν,
 ἐγχείων φόβημα δαΐων,
 ὃ τᾶδε θάλλει μέγιστα χώρα,
 γλαυκᾶς παιδοτρόφου φύλλον ἐλαίας·
 τὸ μὲν τις οὐ νεαρὸς οὐδὲ γήρᾳ
 συνναίων ἀλιώσει χερὶ πέρσας·
 ὃ δ' αἰὲν ὄρων κύκλος
 λεύσσει νιν Μορίου Διὸς
 χὰ γλαυκῶπις Ἀθάνα.

Υπάρχει εδώ ένας βλαστός,
τέτοιος δεν άκουσα ποτέ
να βλάστησε ή στις Ασίας το χώμα
ή στο μεγάλο δωρικό νησί
του Πέλοπα, βλαστός αυτόφυτος,
αχειροποίητος, φόβητρο στον εχθρών
τα βέλη, ευδοκίμει και θάλλει
σ' αυτή τη χώρα πιο πολύ:
η ελιά με το γλαυκό της φύλλωμα,

ΟΙ ΔΙΑΛΕΚΤΟΙ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

η παιδοτρόφος, κι αυτή κανείς,
νέος ή γέρος, δεν μπορεί
να τη χαλάσει, να την ξεριζώσει,
γιατί την προστατεύει
με τ' άγρυπνό του μάτι
ο Μόριος Δίας κι η γλαυκώπις
Αθηνά.

Μετάφραση Δ. Ν. Μαρωνίτης

Θουκυδίδης. Η φρόκη του πολέμου. (Αττική διάλεκτος.)

Ἐσπεσόντες δὲ οἱ Θραῖκες ἐς τὴν Μυκαλησὸν τάς τε οἰκίας καὶ τὰ ἱε-
ρὰ ἐπόρθουν καὶ τοὺς ἀνθρώπους ἐφόνευον, φειδόμενοι οὔτε πρεσβυ-
τέρας οὔτε νεωτέρας ἡλικίας, ἀλλὰ πάντας ἐξῆς, ὄτω ἐντύχοιεν, καὶ
παῖδας καὶ γυναῖκας κτείνοντες, καὶ προσέτι καὶ ὑποζύγια καὶ ὅσα ἄλλα
ἔμψυχα ἴδιοιεν. Τὸ γὰρ γένος τὸ τῶν Θρακῶν ὁμοῖα τοῖς μάλιστα τοῦ
βαρβαρικοῦ, ἐν ᾧ ἂν θαρσῆση, φονικώτατόν ἐστιν. Καὶ τότε ἄλλη τε
ταραχὴ οὐκ ὀλίγη καὶ ἰδέα πᾶσα καθειστήκει ὀλέθρου, καὶ ἐπιπεσόν-
τες διδασκαλείω παίδων, ὅπερ μέγιστον ἦν αὐτόθι καὶ ἄρτι ἔτυχον οἱ
παῖδες ἐσεληλυθότες, κατέκοψαν πάντας· καὶ ξυμφορὰ τῇ πόλει πάση
οὐδεμιᾶς ἦσων μᾶλλον ἐτέρας ἀδόκητός τε ἐπέπεσεν αὐτῇ καὶ δεινῇ.

Οἱ Θρακιῶτες χύθηκαν μέσα στη Μυκαλησό, διαγοῦμιζαν τα σπίτια και τα ιερά
και σκότωναν τους ανθρώπους, χωρίς να λυπούνται ούτε τους γέρους ούτε τους
νέους· ἐσφαζαν ἀράδα ὅποιον συναντούσαν στο δρόμο τους, παιδιά, γυναῖκες, ἀκό-
μη κι υποζύγια, κι ὅ,τι ἄλλο ζωντανό ἐβλεπαν. Οἱ Θρακιῶτες, ὅταν νομίσουν πως
δεν ἔχουν να φοβηθοῦν τίποτε, εἶναι μοβόροι, ἴδιοι με τους πιο αἰμόχαρους βαρ-
βάρους. Καὶ τότε δημιουργήθηκε μεγάλη ἀναταραχὴ και διαπράχθηκαν ὅλα τα
εἶδη φόνου. Χύθηκαν και σ' ἓνα σχολειό, το μεγαλύτερο της πόλης, στο οποίο τα
παιδιά μόλις εἶχαν μπει, και τα κατάσφαξαν ὅλα. Η σφοδρά που ἐπεσε πάνω σ'
ολόκληρη την πόλη ἦταν ἀπ' ὅλες η πιο μεγάλη, πιο ἀπροσδόκητη και πιο δεινῇ.

Μετάφραση Α. Γεωργοπαπαδάκος

Θεόκριτος. Επίσκεψη στη φιλενάδα. (Δωρική διάλεκτος, π.χ. φίλα, ἦνθες, ἅ
ὁδός = αττική φίλη, ἦλθες, ἡ ὁδός, με αιολικά στοιχεία, π.χ. ὕμμιν = ὑμῖν.)

ΓΟΡΓΩ: Ἔνδοι Πραξινοῖα;

ΠΡΑΞΙΝΟΑ: Γοργῶ φίλα, ὡς χρόνῳ. Ἔνδοι.

Θαῦμ' ὅτι καὶ νῦν ἦνθες. Ὅρη δρίφον, Εὐνόα, αὐτᾶ·

ἔμβαλε καὶ ποτίκρανον.

ΓΟΡΓΩ: Ἔχει κάλλιστα.

ΠΡΑΞΙΝΟΑ: Καθίξευ.

ΓΟΡΓΩ: Ὡ τᾶς ἀλεμάτω ψυχᾶς· μόλις ὕμμιν ἐσώθην,

Πραξινοῖα, πολλῶ μὲν ὄγλω, πολλῶν δὲ τεθρίππων·

παντᾶ κρηπίδες, παντᾶ χλαμυδηφόροι ἄνδρες·

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ἀ δ' ὁδὸς ἄτρυτος· τὸ δ' ἑκαστέρω αἰὲν ἀποικεῖς.

ΠΡΑΞΙΝΟΑ: Ταῦθ' ὁ πάραρος τήνος· ἐπ' ἔσχατα γὰς ἔλαβ' ἐνθῶν
ἰλεόν, οὐκ οἴκησιν, ὅπως μὴ γείτονες ὤμες
ἀλλάλαις, ποτ' ἔριν, φθονερὸν κακόν, αἰὲν ὁμοῖος.

ΓΟΡΓΩ: Μὴ λέγε τὸν τεὸν ἄνδρα, φίλα, Δίνωνα τοιαυτὰ
τῷ μικρῷ παρεόντος· ὄρη, γύναι, ὡς ποθορῆ τυ.

Θάρσει, Ζωπυρίων, γλυκερὸν τέκος· οὐ λέγει ἀπφῶν.

ΓΟΡΓΩ: Αἰσθάνεται τὸ βρέφος, ναὶ τὰν πότνιαν.

ΠΡΑΞΙΝΟΑ: Καλὸς ἀπφῶς.

ΓΟΡΓΩ: Εἶναι μέσα ἡ Πραξινοή;

ΠΡΑΞΙΝΟΗ: Γοργῶ, γλυκιά μου, σαν τα χιόνια! Μέσα εἶμαι. Πάλι καλά που ἦρθες,
ἔστω κι αργά. Ευνόη, δεσ για κανένα κάθισμα, βάλε και μαξιλαράκι.

ΓΟΡΓΩ: Καλά εἶναι κι ἔτσι.

ΠΡΑΞΙΝΟΗ: Κάτσε.

ΓΟΡΓΩ: Αχ, ἡ ταλαίπωρη ψυχούλα μου! Μόλις που τα κατάφερα να φτάσω σῶα,
Πραξινοή μου, μ' ὅλον αυτό τον κόσμο και τα ἄρματα – παντού αρβύλες και
στρατιῶτες με χλαίνες. Κι ο δρόμος πια εἶν' ατέλειωτος – αμ κι εσύ μένεις ὅλο
και πιο μακριά.

ΠΡΑΞΙΝΟΗ: Φταίει ο ἀναίσθητος εκείνος. Ἦρθε στην ἄκρη του κόσμου κι αγόρασε
ένα κουτούκι, ὄχι σπίτι, για να μην εἴμαστε γειτόνισσες – για να μου πάει κό-
ντρα, το μοχθηρό τέρας, μια ζωή ο ἴδιος.

ΓΟΡΓΩ: Μὴ μιλάς ἔτσι για τον ἄντρα σου, το Δίνωνα, ἀγάπη μου, μπροστά στο μι-
κροῦλι. Δες, καλέ, πῶς σε κοιτάει! [προς τον μικρό] Μὴ σε νοιάζει, Ζωπυρίων,
γλυκό μου μωρουδάκι, δεν εννοεῖ το μπαμπάκα.

ΠΡΑΞΙΝΟΗ: Ορκίζομαι πως το μωρό καταλαβαίνει!

ΓΟΡΓΩ: Καλὸς μπαμπάκας!

5. Διάφορα είδη λόγου – ειδικές χρήσεις, ειδικά λεξιλόγια

Παιδικές λέξεις και παιδικά παιχνίδια

Αριστοφάνης. Ένας πατέρας προς τον γιο του. (Αττική διάλεκτος.)

Ὅστις, ὦ νάισχυντε, σ' ἐξέθρεψα
αἰσθανόμενός σου πάντα τραυλίζοντας, ὅ,τι νοοίης.
Εἰ μὲν γε βροῦν εἴποις, ἐγὼ γνοὺς ἂν πιεῖν ἐπέσχον·
μαμμᾶν δ' ἂν αἰτήσαντος, ἤκόν σοι φέρων ἂν ἄρτον·
κακκᾶν δ' ἂν οὐκ ἔφθης φράσας, κἀγὼ λαβῶν θύραζε
ἐξέφερον ἂν καὶ προυσχόμην σε.

Αδιάντροπε, που εγώ σ' ανάστησα; Ό,τι
είχες στο νου σου, το 'νωθα, κι ας τσεύδιζες ακόμα.
Έκανες «μπου» και σου 'δυνα να πιεις σαν τ' αγρικούσα·
«μαμ» όταν ζήτηες, έτρεχα και σου 'φερνα ψωμάκι·
«κακά» σα φώναζες, ευθύς σ' έπαιρνα, σ' έβγαζα έξω,
και μπρος μου σε κρατούσα.

Μετάφραση Θ. Σταύρου

Πολυδεύκης. (Το δεύτερο παιχνίδι είναι η σημερινή «τυφλόμυγα».)

Ἡ δὲ χυτρίνδα, ὁ μὲν ἐν μέσῳ κἀθηται καὶ καλεῖται χύτρα, οἱ δὲ τίλλουσιν ἢ κνίζουσιν ἢ καὶ παίουσιν αὐτὸν περιθέντες. Ὁ δ' ὑπ' αὐτοῦ περιστρεφομένου ληφθεὶς ἄντ' αὐτοῦ κἀθηται.

Στη «χύτρα» ένα παιδί κάθεται στη μέση και το λένε χύτρα, ενώ τα άλλα τρέχουν γύρω του, τραβώντας του τα μαλλιά ή γαργαλώντας το ή και χτυπώντας το. Όταν η χύτρα πιάσει ένα από τα παιδιά που τρέχουν γύρω της, κάθεται εκείνο στη θέση της.

Ἡ δὲ χαλκῆ μυῖα, ταινία τῷ ὀφθαλμῷ περισφιγξάντος ἐνὸς παιδός, ὁ μὲν περιστρέφεται κηρύττων «Χαλκῆν μυῖαν θηράσω», οἱ δ' ἀποκρινόμενοι «Θηράσεις, ἀλλ' οὐ λήψει» σκύτσει βιβλίνους αὐτὸν παίουσιν ἕως τινὸς αὐτῶν λάβηται.

Στη «χάλκινη μύγα» δένουν τα μάτια ενός παιδιού και εκείνο γυρίζει γύρω γύρω φωνάζοντας «Θα κυνηγήσω μια χάλκινη μύγα»· τα άλλα παιδιά απαντούν «Θα την κυνηγήσεις αλλά δε θα την πιάσεις» και το χτυπούν με μαστίγια από βούρλα, μέχρι εκείνο να πιάσει ένα από αυτά.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Γλωσσικά παιχνίδια

Στο επίγραμμα που ακολουθεί ο ποιητής Σιμωνίδης επαναλαμβάνει την ακολουθία σω· το φαινόμενο ονομάζεται «παρήχηση».

Σῶσος καὶ Σωσώ, σῶτερ, σοὶ τόνδ' ἀνέθηκαν
Σῶσος μὲν σωθείς, Σωσώ δ' ὅτι Σῶσος ἐσώθη.

Ο Σώσος και η Σωσώ, σωτήρα μας, σ' αφιέρωσαν τούτο το τάμα, ο Σώσος γιατί σώθηκε, και η Σωσώ γιατί σώθηκ' ο Σώσος.

Επιστολές

Παραγγελιές. Χαϊδάρι της Αττικής· 4ος αι. π.Χ. (ε̅ = ει, ο̅ = ου)

Μνησίεργος ἐπέστῆλε τοῖς οἴκοι χαίρῃν καὶ ὑγιαίνῃν· καὶ αὐτὸς οὕτως ἔφασκε ἔχῃν. Στέγασμα, εἴ τι βόλεστε, ἀποπέμψαι, ἢ ὡας ἢ διφθέρας ὡς εὐτελεστάτας καὶ μὴ σισυρωτάς, καὶ κατύματα. Τυχὸν ἀποδώσω.

Ο Μνησίεργος στέλνει γράμμα στους δικούς του, με την ευχή να χαίρονται και να υγιαίνουν, και λέει ότι κι αυτός βρίσκεται σε παρόμοια κατάσταση. Αν θέλετε, στείλτε ένα κάλυμμα, από δέρματα είτε αρνίσια είτε γιδίσια, όσο γίνεται φτηνότερα και όχι ραμμένα σε πανωφόρι, και σόλες παπουτσιών. Θα πληρώσω μόλις βρω ευκαιρία.

Ο πολύπαθος μαθητευόμενος. Αρχαία Αγορά της Αθήνας. (ε̅ = ει, ο̅ = ου)

Λῆσις ἐπιστέλλει Ξενοκλεῖ καὶ τῇ μητρὶ μηδαμῶς περιδῆν αὐτὸν ἀπολόμενον ἐν τῷ χαλκείῳ, ἀλλὰ πρὸς τὸς δεσπότης αὐτῷ ἔλθῃν καὶ ἐνευρέσθαι τι βέλτιον αὐτῷ. Ἀνθρώπῳ γὰρ παραδέδομαι πάνυ πονηρῷ· μαστιγόμενος ἀπόλλυμαι, δέδεμαι, προπηλακίζομαι, μᾶλλον μᾶλλον.

Ο Λήσις παραγγέλλει με την επιστολή αυτή στον Ξενοκλή και στη μητέρα του να μην αδιαφορήσουν καθόλου που αυτός χάνεται στο χαλκιάδικο, αλλά να πάνε στα αφεντικά του και να του βρουν κάτι καλύτερο. Γιατί με έχουν δώσει σε έναν άνθρωπο τελείως απαίσιο· χάνομαι από το μαστίγωμα, με δένει, με βρίζει, όλο και πιο πολύ.

Ο άσωτος γίος. Από την Αλεξάνδρεια· 2ος αι. μ.Χ.

Ἄντωνις Λόνγος Νειλοῦτι τῇ μητρὶ πλίστα χαίρειν, καὶ διὰ παντὸς εὐχομαί σοι ὑγιαίνειν. Τὸ προσκύνημά σου ποιῶ κατ' αἰκάστην ἡμαίραν παρὰ τῷ κυρίῳ Σεράπειδει. Γεινώσκεις σοι θέλω ὅτι οὐχ ἠλπίζον ὅτι ἀναβένις εἰς τὴν μητρόπολιν· χάριν τούτου οὐδ' ἐγὼ εἰσηλθα εἰς τὴν πόλιν. Αἰδουσοπούμην δὲ ἔλθειν εἰς Καρανίδα, ὅτι σαπρῶς παιριπατῶ. Αἴγραψά σοι ὅτι γυμνός εἰμεί.

Ο Αντώνης Λόγγος στέλνει πολλά χαιρετίσματα στη μητέρα του Νειλού· σου εύχομαι να είσαι πάντοτε καλά. Σε μνημονεύω κάθε μέρα όταν προσεύχομαι στο θεό Σέραπη. Θέλω να ξέρεις ότι δεν το περιμένα ότι θα ανέβαινες στην πρωτεύουσα (του νομού)· γι' αυτό δεν μπήκα κι εγώ στην πόλη. Ντρεπόμουν να πάω στην Καρανίδα, επειδή περπατώ κουρελής. Σου έγραψα ότι είμαι χωρίς ρούχα.

Οι αλλαγές στην προφορά φαίνονται στα ορθογραφικά λάθη που κάνει ο επιστολογράφος, π.χ. *σαι* αντί *σε*, *ημάιραν* αντί *ήμεραν*, που δείχνουν ότι τα *αι* και *ε* προφέρονταν πια με τον ίδιο τρόπο· *πλίστα* αντί *πλειστα*, *αναβένις* αντί *αναβαινις*, που δείχνουν ότι τα *αι* και *ει* προφέρονταν επίσης με όμοιο τρόπο· το ίδιο συμβαίνει και με τα *ο* και *ω*: βλ. *εγώ* αντί *έγώ* και *ίσως σαπρώς* αντί *σαπρός*.

Ο παραπονιάρης νεοσύλλεκτος. Αίγυπτος· 3ος αι. μ.Χ.

Πέμψις μοι άβόλλην και βύρρον και ιμάνταν και ζευγος φασκίων και ζευγος ιματίων χρωματίων και έλαιον και τὸ τροῦλιν, ὡς εἶπές μοι, και βαρυγαύτην και ζευγος κερβικαρίων και Γερμανόν, ἐπεὶ χρεῖαν αὐτοῦ ἔχω. Τὸ λοιπὸν οὔν, μήτηρ, πέμψις τὰ ἐπιμήνεια ἐντάχειον. Ταῦτα μοι ἔλεγες, ὅτε ἦλθα πρὸς σε, ὅτι «Πρὸ τοῦ εἰσελθῆις εἰς τὴν παρεμπολήν σου, πρὸς σε πέμπω ἓνα τῶν ἀδελφῶν σου,» και οὐδὲν μοι ἔπεμψες, ἀλλὰ ἀφήκές μοι οὕτως μηδὲν ἔχων μηδὲ ἱματισμοῦ μηδὲ ἄλλου μηδέν. Οὐκ εἶπες ὅτι ἐάσις με οὐκ ἔχων οὐ χαλκὸν οὐκ οὐδέν, ἀλλὰ ἀφήκές μοι οὕτως ὡς κύων. Καὶ ὁ πατήρ μου πρὸς ἐμὲ ἐλθὼν οὐκ ἔδωκέ μοι ὄβολόν, οὐ βύρρον, οὐκ οὐδέν, ἀλλὰ πάντες καταγελωσί μοι ὅτι «Ὁ πατήρ αὐτοῦ στρατεύεται, οὐδὲν αὐτῷ δέδωκε.» Ἔλεγε ὅτι «Ἐὰν ἀπέλθω εἰς οἶκον, πέμπω σοι πάντα.» Οὐδέν μοι ἐπέμψαται. Διὰ τεί; Ἡ μήτηρ Οὐαλεριίου ἔπεμψε αὐτῷ ζευγος ὑποζωνῶν και κεράμειον ἐλαίου και σφυρίδαν κρεδίων και δίλασσον και διακοσίας δραχμάς διὰ Λεονδαροῦτος. Ἐρωτῶ σε οὔν, μήτηρ, πέμψις πρὸς ἐμὲ, μὴ ἀφήσις μοι οὔτος.

Στείλε μου μια μάλλινη χλαίνη, και πανωφόρι, και λουρί, κι ένα ζευγάρι φασκιές, κι ένα ζευγάρι χρωματιστά ρούχα, και λάδι, και την κούπα, όπως μου είπες, και μανδύα με πορφυρό σειρίτι, κι ένα ζευγάρι μαξιλάρια και τον Γερμανό [τον δούλο τους], επειδή τον χρειάζομαι. Λοιπόν, μαμά, στείλε μου όσο γίνεται γρηγορότερα τα τρόφιμα. Όταν σε επισκέφτηκα, μου έλεγες επί λέξει: «Πριν μπεις στο στρατόπεδό σου, σου στέλνω ένα από τα αδέρφια σου,» και δε μου έστειλες τίποτε, αλλά με άφησες έτσι, χωρίς καθόλου ρούχα, χωρίς απολύτως τίποτε. Δεν είπες ότι θα μ' αφήσεις έτσι, χωρίς λεφτά, χωρίς τίποτε, αλλά μ' άφησες έτσι, σαν το σκυλί. Κι ο μπαμπάς, όταν ήρθε να με δει, δε μου έδωσε φιλά, ούτε μανδύα, ούτε τίποτε, αλλά όλοι με κοροϊδεύουν λέγοντας «Ο πατέρας του είναι στρατιώτης, δεν του έδωσε τίποτε.» Μου έλεγε «Αν πάω σπίτι, σ' τα στέλνω όλα.» Τίποτε δε μου στείλατε. Γιατί; Η μαμά του Βαλέριου του έστειλε ένα ζευγάρι ζώνες, κι ένα φλασκι λάδι, κι ένα καλάθι κοφίδια, κι ένα δίλασσο [= ;] και διακόσιες δραχμές με τον Λεονταρούτα. Σε παρακαλώ, λοιπόν, μαμά, στείλε μου, μη μ' αφήσεις έτσι.

Χαράγματα

Οι αρχαίοι, όπως και εμείς, συνήθιζαν να χαράζουν τα ονόματά τους ή διάφορα μηνύματα πάνω σε δέντρα, βράχους και τοίχους. Γύρω στα 550 π.Χ. ο Αθηναίος Σωτιμίδης κάθησε πάνω σε έναν βράχο της Βουλιαγμένης και σκέφτηκε να μας αφήσει το παρακάτω «γράφιτι» (ε̅ = η, ο̅ = ω):

Σδοτιμίδε̅ς ε̅ϊναι φ̅ε̅μι ο̅ϊο̅ς πα̅ρα̅ τ̅ε̅ν χο̅ρια̅ν.

Εγώ, ο Σωτιμίδης, λέω ότι βρίσκομαι μόνος στα όρια [= σύνορα;].

Παρομιμακές φράσεις

Πλούταρχος, Πράγματα αδύνατα.

Εἰς ὕδωρ γράφεις. Δικτύω ἄνεμον θηρᾶς. Κοσκίνω ὕδωρ ἀντλεῖς. Εἰς φάμμον οἰκοδομεῖς. Σίδηρον πλεῖν διδάσκεις. Λύκου πτερόν ζητεῖς. Τράγον ἀμέλγεις. Ἐλαίω πῦρ σβεννύεις. Ὅρνιθος γάλα ζητεῖς. Κωφῶ ὀμιλεῖς. Ἄνδριάντα γαργαλιζεις. Αἰθίοπα λευκαίνεις. Ὠὸν τίλλεις.

Γράφεις στο νερό. Κυνηγᾶς τον άνεμο με δίχτυ. Αντλεις νερό με κόσκινο. Χτίζεις στην άμμο. Μαθαίνεις στο σίδηρο να επιπλέει. Ψάχνεις για φτερό λύκου. Αρμέγεις τράγο. Σβήνεις τη φωτιά με λάδι. Ψάχνεις για του πουλιού το γάλα. Μιλᾶς σε κουφό. Γαργαλᾶς ἀγαλμα. Ασπρίζεις ἀράπη. Κουρεύεις αβγό.

Ἐμμετρο αἰνίγμα

Ζῶον ἄπουν ἀνάκανθον ἀνόστεον ὄστρακόνωντον
ὀμματα τ' ἐκκόπτοντα προμήκεα κείσχύπτοντα.

Ζώο χωρίς πόδια, χωρίς ραχοκοκαλιά, χωρίς κόκαλα, με ὄστρακο στην πλάτη και μάτια μακρουλά που βγαίνουν και μπαίνουν. [= Το σαλιγκάρι.]

«Καϊκές» λέξεις

Οι αρχαίοι, όπως ὅλοι οι λαοί, είχαν ένα πλούσιο ρεπερτόριο «κακῶν» λέξεων. Η λέξη *χέζω*, λ.χ., υπήρχε και στην αρχαιότητα. Όταν ήθελαν να την αποφύγουν, χρησιμοποιούσαν διάφορες εναλλακτικές «ευγενέστερες» λέξεις ή εκφράσεις, λ.χ. *ἀποπατῶ* (που σώζεται μέχρι σήμερα στη λέξη *ἀπόπατος*): σήμαινε 'πηγαίνω μακριά από τον «πατημένο» τόπο, πηγαίνω σε απόμερο τόπο'. Επίσης χρησιμοποιούνταν οι εκφράσεις *τὰ ἀναγκαῖα* (θυμηθεῖτε τη σημερινή έκφραση *κάνω την ανάγκη μου*) και *εὐμάρεια* (δηλ. 'ευκολία'). Η λέξη *πορδῆ* υπήρχε και στα αρχαία ελληνικά και προέρχεται από το ρῆμα *πέρδομαι*. Στο απαρέμφατο *κακκᾶν* (που ανήκε στο παιδικό λεξιλόγιο, πρβ. το χωρίο του Αριστοφάνη παραπάνω) κρύβονται τα σημερινά *κακά*.

6. Επαφές της αρχαίας ελληνικής

Θράκες

Επιγραφή σε ασημένιο αγγείο από τη βορειοδυτική Βουλγαρία· τέλη του 5ου ή αρχές του 4ου αι. π.Χ. Τα ανθρωπωνύμια είναι θρακικά, ενώ το αλφάβητο είναι αττικό και η γραμματική αττική, γεγονός ενδεικτικό της αθηναϊκής διείσδυσης και του κύρους της αττικής διαλέκτου. (θ = ου)

Κόττος ἐξ Ἀργίσκης.

Κερσεβλέπτο ἐξ Ἐργίσκης.

Του (βασιλιά) Κόττος, από την Αργίσκη.

Του (βασιλιά) Κερσεβλέπτη, από την Εργίσκη.

Φρύγες

Παλαιοφρυγική επιγραφή. Πρώτο μισό του 7ου αι. π.Χ. (;).

ATES ARKIAEFAIS AKENANOΛAFOS ΜΙΔΑΙ ΛΑFAGETAEI FANAKTEI ΕΔΑΕS.

= Ἄττης Ἀρκιάδης ἀφιερωτῆς Μίδα λαφαγέτη ἄνακτι ἐποίησεν.

Ο Ἄττης ο Ἀρκιάδης, ο αφιερωτής, το έκανε για τον Μίδα, τον ηγέτη του λαού, τον βασιλιά.

Ηρόδοτος. Ο αρχαιότερος λαός του κόσμου.

Ψαμμήτιχος δέ, ὡς οὐκ ἐδύνατο πυνθανόμενος πόρον οὐδένα τούτου ἀνευρεῖν οἱ γενοῖατο πρῶτοι ἀνθρώπων, ἐπιτεχνᾶται τοιόνδε· παιδία δύο νεογνὰ ἀνθρώπων τῶν ἐπιτυχόντων διδοῖ ποιμένι τρέφειν ἐς τὰ ποιμνία τροφήν τινα τοιήνδε, ἐντειλάμενος μηδένα ἀντίον αὐτῶν μηδεμίαν φωνὴν ἰέναι, ἐν στέγῃ δὲ ἐρήμη ἐπ' ἑωυτῶν κείσθαι αὐτὰ καὶ τὴν ὥρην ἐπαγινέειν σφι αἴγας, πλήσαντα δὲ τοῦ γάλακτος τᾶλλα διαπρήσσεσθαι. Ταῦτα δὲ ἐποίηέ τε καὶ ἐνετέλλετο ὁ Ψαμμήτιχος θέλων ἀκοῦσαι τῶν παιδίων, ἀπαλλαχθέντων τῶν ἀσήμων κνυζημάτων, ἦντινα φωνὴν ῥήξουσι πρώτην. Τὰ περ ὧν καὶ ἐγένετο. Ὡς γὰρ διέτης χρόνος ἐγεγόνεε ταῦτα τῷ ποιμένι πρήσσοντι, ἀνοίγοντι τὴν θύρην καὶ ἐσιόντι τὰ παιδία ἀμφοτέρα προσπίπτοντα βεκὸς ἐφώνεον ὀρέγοντα τὰς χεῖρας. [...] Ἀκούσας δὲ καὶ αὐτὸς ὁ Ψαμμήτιχος ἐπυνθάνετο οἵτινες ἀνθρώπων βεκὸς τι καλέουσι, πυνθανόμενος δὲ εὗρισκε Φρύγας

καλέοντας τὸν ἄρτον. Οὕτω συνεχώρησαν Αἰγύπτιοι καὶ τοιοῦτω σταθμισάμενοι πρήγματι τοὺς Φρύγας πρεσβυτέρους εἶναι ἐωυτῶν.

Ο Ψαμμήτιχος λοιπὸν καθὼς, μ' ὄλες τις πληροφορίες που συγκέντρωνε, δεν μπορούσε να βρει κανέναν τρόπο για να εξακριβώσει ποιος ἦταν ο αρχαιότερος λαὸς του κόσμου, καταφεύγει στο ἐξῆς πείραμα: δυο βρέφη νεογέννητα ἀπ' τα πρῶτα ἀντρόγυνα που βρήκε τυχαία τα ἔδωσε σ' ἓνα βοσκό να τ' ἀνατρέφει στη στάνη του· και να ποια θα ἦταν η ἀνατροφή τους, κατὰ τις ἐντολές του· να μην προφέρει κανένας μπροστά τους καμιὰ λέξη, ἀλλὰ να ζουν ἀπομονωμένα σε καλύβα χωρὶς ἀνθρώπινη ψυχὴ και τὴν ὥρα του θηλασμοῦ τους να φέρνει κοντὰ τους κατσίκες· κι ἀφοῦ χορτάσουν γάλα, να βολεύει τις ὑπόλοιπες ἀνάγκες τους. Κι αὐτὰ τα ἔβαλε μπρος ο Ψαμμήτιχος κι ἔδινε αὐτές τις ἐντολές, ἐπειδὴ ἤθελε ν' ἀκούσει τα παιδιὰ, ποια λέξη θα βγάλουν πρῶτη ἀπ' το στόμα τους, μόλις θα σταματοῦσαν τα ἀναρθρα ψελλίσματά τους. Ἐτσι κι ἐγένε. Δηλαδή, εἶχαν περάσει δυο χρόνια με το βοσκό να κάνει ὅ,τι του εἶπαν, ὅταν, τὴ στιγμὴ που ἀνοίγει τὴν πόρτα κι ἐμπαινε μέσα, τα παιδάκια και τα δυο μπουσουλώντας στα πόδια του φώναζαν «βεκός» ἀπλώνοντας τα χέρια τους. [...] Κι ὅταν τ' ἀκούσε κι ο Ψαμμήτιχος με τ' ἀφτιά του, ρωτοῦσε να μάθει σε τίνος λαοῦ τὴ γλῶσσα «βεκός» σημαίνει κάτι· και ρωτώντας βρήκε ὅτι «βεκός» οἱ Φρύγες λένε το ψωμί. Ἐτσι οἱ Αἰγύπτιοι παραδέχτηκαν κι ἀπ' αὐτὸ το περιστατικὸ ἔβγαλαν το συμπέρασμα ὅτι οἱ Φρύγες εἶναι λαὸς ἀρχαιότερος ἀπὸ τους ἰδίους.

Μετάφραση Η. Σπυρόπουλος

Κάρες

Δίγλωσση ἐπιτάφια ἐπιγραφή (ἐλληνικὰ και καρικὰ). Αθήνα· τέλη του βου αι. π.Χ. Το ὄνομα του νεκροῦ δεν σώζεται ολόκληρο. (ε = η και ει· δ = ου)

Σῆμα τότε Τυρ- Καρὸς τῷ Σκύλακος. Σίας san Tur-. Ἀριστοκλῆς ἐποίε.

Αὐτὸ εἶναι το μῆμα του Τυρ-, Κάρα, γιου του Σκύλακα. Αὐτὸ εἶναι το μῆμα του Τυρ-. Το ἐφτιαξε ο Αριστοκλής.

Λύκιοι

Δίγλωσση ἐπιγραφή (ἐλληνικὰ και λυκικὰ). Τλωσ (πόλη στη Λυκία)· 3ος αι. π.Χ.

Ebeis tukedris me tuwetē Xssbezē Krupsseh tideimi se Purihimeteh tuhes Tlāñna atru ehbi se ladu ehbi Tikeukēprē Pilleñni Urtaqijahñ kbatru se Pri-jenubehñ tuhesñ.

Πόρπαξ Θρούψιος, Πυριβάτους ἀδελφιδοῦς, Τλωεύς, ἑαυτὸν και τὴν γυναῖκα Τισευσέμβραν ἐκ Πινάρων, Ὁρτακία θυγατέρα, Πριανόβα ἀδελφιδῆν, Ἀπόλλωνι.

Μετάφραση του λυκικοῦ κειμένου: Τα ἀγάλματα αὐτὰ εἶναι ο Kssebeze, γιος του Krupssi και ἀνιψιὸς του Purihimeti, ἀπὸ τὴν Τλω, που τα ἔστησε: το δικό του και τὴς γυναίκας του, τὴς Tikeukepre, που γεννήθηκε στα Πίναρα, κόρης του Urtaqiya και ἀνιψιάς του Priyenuba.

Λυδοί

Δίγλωσση επιγραφή (ελληνικά και λυδικά). Βάθρο αγάλματος στον ναό της Άρτεμης στις Σάρδεις· περ. 350 π.Χ. (δ = ου)

Nannās Bakivalis Artimul.

Νάννας Διονυσικλέδς Ἄρτέμιδι.

Ο Νάννας του Διονυσικλή στην Άρτεμη.

Πέρσες

Αριστοφάνης. Περσικό χρυσάφι. (Ο Πέρσης Ψευδαρτάβας μιλά περσικά και «σπασμένα» ελληνικά.)

ΠΡΕΣΒΥΣ: Ἄγε δὴ σὺ βασιλεὺς ἄττα σ' ἀπέπεμφεν φράσον
λέξοντ' Ἀθηναίοισιν, ὦ Ψευδαρτάβα.

ΨΕΥΔΑΡΤΑΒΑΣ: Ἰαρταμανε Ξάρξας απιαονα σατρα.

ΠΡΕΣΒΥΣ: Εὐνήκας ὃ λέγει;

ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΣ: Μὰ τὸν Ἀπόλλω ἴγῳ μὲν οὐ.

ΠΡΕΣΒΥΣ: Πέμφειν βασιλέα φησὶν ὑμῖν χρυσίον.

Λέγε δὴ σὺ μείζον καὶ σαφῶς τὸ χρυσίον.

ΨΕΥΔΑΡΤΑΒΑΣ: Οὐ ληψι χρυσο, χαυνόπρωκτ' Ἰαοναυ.

ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΣ: Οἴμοι κακοδαίμων ὡς σαφῶς.

ΠΡΕΣΒΥΣ: Αὐτά που ο βασιλιάς σου ἴχει αναθέσει
πες τα στους Ἀθηναίους, ὦ Ψευτοαρτάβα.

ΨΕΥΤΟΑΡΤΑΒΑΣ: Ἀρταμαν Ξάρξας απιαονα σατρα.

ΠΡΕΣΒΥΣ [στον Δικαιοπόλι]: Νιώθεις τί λέει;

ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΣ: Ἄν νιώθω; Τσάτρα πάτρα.

ΠΡΕΣΒΥΣ [στους πρυτάνηδες]: Ο Ξέρξης θα σας στείλει, λέει, χρυσάφι.
[στον Ψευτοαρτάβα] Μίλα πιο καθαρά για το χρυσάφι.

ΨΕΥΤΟΑΡΤΑΒΑΣ: Μπρομοατηνάγιο, χρύσαφ όχι μπάρεις.

ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΣ: Ωχ, ο έρμος! Μα τούτο είν' ολοκάθαρο.

Μετάφραση Θ. Σταύρου (ελαφρά διασκευασμένη)

Ηρόδοτος, Ελληνικά και μηδικά.

Συνόικεε δὲ ἔωτοῦ συνδούλη, οὔνομα δὲ τῇ γυναικὶ ἦν τῇ συνοίκεε
Κυνῶ κατὰ τὴν Ἑλλήνων γλῶσσαν, κατὰ δὲ τὴν Μηδικὴν Σπακῶ· τὴν
γὰρ κύνα καλέουσι σπάκα Μῆδοι.

Γυναίκα είχε μια σύνδουλή του, και το όνομα της γυναίκας που μαζί της ζούσε λεγόταν Κυνῶ στη γλώσσα των Ελλήνων, στα μηδικά Σπακῶ· γιατί τη σκύλα οι Μῆδοι τη λένε σπάκα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Ετρούσκοι

Επιγραφή σε αγγείο. Falerii (πόλη της Ιταλίας)· 650-625 π.Χ.

Aska mi eleivana.

Ασκός εγώ για λάδι.

Η λέξη *eleiva(-na)* = *ελαίφα* ή *έλαιφον* 'λάδι' είναι δάνειο από τα ελληνικά.

Κέλτες

Κελτοελληνική επιγραφή. Νέμαυσος (πόλη της νότιας Γαλλίας)· 3ος αι. π.Χ.

ΚΑΡΤΑΡΟΣ ΙΛΛΑΝΟΥΙΑΚΟΣ ΔΕΔΕ ΜΑΤΡΕΒΟ ΝΑΜΑΥΣΙΚΑΒΟ ΒΡΑΤΟΥΔΕΚΑΝ-
ΤΕΜ.

Ο Καρταρος του Ιλλανουίου το έδωσε στις Μητέρες που σχετίζονται με το πηγάδι της Νεμαύσου, πραγματοποιώντας ένα τάμα.

Άραβες

Ηρόδοτος. Οι θεοί των Αράβων.

Διόνυσον δὲ θεὸν μῦνον καὶ τὴν Οὐρανίην ἡγεῦνται [ενν. οι Αράβιοι] εἶναι καὶ τῶν τριχῶν τὴν κουρὴν κείρεσθαι φασι κατὰ περ αὐτὸν τὸν Διόνυσον κεκάρθαι· κείρονται δὲ περιτρόχαλα, ὑποξυρῶντες τοὺς κροτάφους. Ὀνομάζουσι δὲ τὸν μὲν Διόνυσον Ὀροτάλτ, τὴν δὲ Οὐρανίην Ἄλιλάτ.

Και πιστεύουν ότι μονάχα δυο θεοί υπάρχουν, ο Διόνυσος και η Ουρανία Αφροδίτη· και ισχυρίζονται ότι στο κούρεμα των μαλλιών τους μιμούνται τον τρόπο με τον οποίο είναι κουρεμένος κι ο ίδιος ο Διόνυσος· κουρεύονται έτσι ώστε τα μαλλιά τους να σχηματίζουν κύκλο, ξυρίζοντας μόνο τα μηλίγγια τους. Κι αποκαλούν τον Διόνυσο Οροτάλτ και την Ουρανία Αφροδίτη Αλιλάτ.

Μετάφραση Η. Σπυρόπουλος

7. Αττικισμός

Φρόνιχος. Οδηγίες για τη «σωστή» χρήση της γλώσσας, με βάση τον αττικιστικό κανόνα· 2ος αι. μ.Χ.

Ἵσστις ἀρχαίως καὶ δοκίμως ἐθέλει διαλέγεσθαι τάδ' αὐτῷ φυλακτέα· [...] διωρία ἐσχάτως ἀδόκιμον· ἀντ' αὐτοῦ δὲ προθεσμίαν ἔρεις· [...] ἀγαθὸς μᾶλλον λέγε, μὴ ἀγαθώτερος, καὶ ἀντὶ τοῦ ἀγαθώτατος, ἀγαθὸς μάλιστα· [...] πάντοτε μὴ λέγε, ἀλλ' ἐκάστοτε καὶ διὰ παντός· [...] κατορθώματα· ἀμαρτάνουσι κἀνταῦθα οἱ ῥήτορες, οὐκ εἰδότες ὅτι τὸ ῥῆμα δόκιμον, τὸ κατορθῶσαι, τὸ δ' ἀπὸ τούτου ὄνομα ἀδόκιμον, τὸ κατόρθωμα· λέγειν οὖν χρὴ ἀνδραγαθήματα.

Ὅποιος θέλει να μιλάει ὅπως οἱ ἀρχαῖοι καὶ δόκιμα πρέπει να προσέχει τα ἐξῆς: [...] το διωρία, που χρησιμοποιεῖται τελευταία, εἶναι ἀδόκιμο· ἀντὶ γι' αὐτὸ θα πεις προθεσμία· [...] να λες ἀγαθὸς μᾶλλον καὶ ὄχι ἀγαθώτερος, καὶ ἀντὶ τοῦ ἀγαθώτατος (να λες) ἀγαθὸς μάλιστα· [...] να μὴ λες πάντοτε ἀλλὰ ἐκάστοτε καὶ διὰ παντός· [...] κατορθώματα· καὶ ἐδῶ κἀνοῦν λάθος οἱ ῥήτορες, ἐπειδὴ δεν ξέρουν ὅτι ἐνῶ το ῥῆμα εἶναι δόκιμο, το κατορθῶσαι, το οὐσιαστικὸ που παράγεται ἀπὸ αὐτὸ, το κατόρθωμα, εἶναι ἀδόκιμο· πρέπει λοιπὸν να λες ἀνδραγαθήματα.

Ἡ σύγκριση που ἀκολουθεῖ ἀνάμεσα στις οδηγίες τοῦ Φρόνιχου καὶ στο κείμενο τῆς Καινῆς Διαθήκης δείχνει ὅτι στα Εὐαγγέλια χρησιμοποιοῦνται αὐτές ἀκριβῶς οἱ λέξεις που καταδικάζει ὁ Φρόνιχος.

Εὐχαριστεῖν οὐδεὶς τῶν δοκίμων εἶπεν, ἀλλὰ χάριν εἶδέναι.

Εὐχαριστῶ δεν εἶπε κανένας ἀπὸ τοὺς δόκιμους συγγραφεῖς, ἀλλὰ χάριν εἶδέναι. [Πρβ. ὁμῶς «Πάτερ, εὐχαριστῶ σοι,» Πατέρα, σ' ευχαριστῶ.]

Βρέχει ἐπὶ τοῦ ὕει... παντελῶς ἀποδοκιμαστέον τοῦνομα.

Βρέχει ἀντὶ γιὰ το ὕει... οφείλομε να ἀποδοκιμάσουμε με κάθε τρόπο αὐτὴ τῆ λέξη. [Πρβ. ὁμῶς «Βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους,» Στέλνει τῆ βροχῆ σε δίκαιους καὶ ἀδίκους.]

Φάγομαι βάρβαρον· λέγε οὖν ἔδομαι καὶ κατέδομαι· τοῦτο γὰρ ἀττικόν.

Τὸ φάγομαι εἶναι βαρβαρικὸ· ἐσὺ να λες ἔδομαι καὶ κατέδομαι· γιὰ αὐτὸ εἶναι αττικὸ. [Πρβ. ὁμῶς «Μακάριος ὅστις φάγεται ἄριστον,» Μακάριος ὅποιος θα φάει γεύμα.]

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Ἄπελεύσομαι παντάπασι φυλάττου· οὔτε γὰρ οἱ δόκιμοι ῥήτορες, οὔτε ἡ ἀρχαία κωμωδία, οὔτε Πλάτων κέχρηται τῇ φωνῇ· ἀντὶ δ' αὐτοῦ τῷ ἄπειμι χρῶ καὶ τοῖς ὁμοειδέσιν ὡσαύτως.

Το ἄπελεύσομαι να το αποφεύγεις σε κάθε περίπτωση· γιατί ούτε οι δόκιμοι ῥήτορες χρησιμοποιούν τη λέξη ούτε η αρχαία κωμωδία ούτε ο Πλάτωνας· στη θέση της να χρησιμοποιεῖς το ἄπειμι ἢ κάτι παρόμοιο. [Πρβ. ὅμως «Ἀπελεύσονται οὔτοι εἰς κόλασιν αἰώνιον,» Αυτοὶ θα πάνε στην αἰώνια τιμωρία.]

8. Αρχαΐζουσα – καθαρεύουσα: από το Βυζάντιο μέχρι σήμερα

Δείγματα της αρχαιότροπης γλώσσας που χρησιμοποιήθηκε σε όλες τις μορφές λόγου κατά τη βυζαντινή περίοδο και μετά – μέχρι σήμερα.

Ρωμανός ο Μελωδός· 6ος αι.

Ἡ παρθένος σήμερον τὸν ὑπερούσιον τίκει,
καὶ ἡ γῆ τὸ σπήλαιον τῷ ἀπροσίτῳ προσάγει·
ἄγγελιο μετὰ ποιμένων δοξολογοῦσι,
μάγοι δὲ μετὰ ἀστέρος ὁδοιποροῦσι·
δι' ἡμᾶς γὰρ ἐγεννήθη
παιδίον νέον, ὁ πρὸ αἰώνων Θεός.

ὑπερούσιον: που είναι πέρα και πάνω από την ύλη | τίκει: γεννά | προσάγει: προσφέρει

Ιωάννης Δαμασκηνός· 8ος αι.

Τῷ ὀσιοτάτῳ καὶ θεοτιμήτῳ πατρὶ Κοσμᾶ, ἀγιωτάτῳ ἐπίσκοπῳ τοῦ Μαΐουμᾶ, ἐλάχιστος μοναχὸς καὶ πρεσβύτερος ἐν Κυρίῳ χαίρειν. Τὸ μὲν στενὸν τῆς διανοίας καὶ τὸ ἄπορον τῆς γλώσσης τῆς ἑμαυτοῦ ἐπιστάμενος, ὠκνουν, ὦ μακάριε, τοῖς ὑπὲρ δυνάμιν ἐγχειρεῖν καὶ τῶν ἀδυνάτων κατατολμᾶν.

Στον αγιότατο και τιμημένο από τον Θεό πατέρα Κοσμά, αγιότατο επίσκοπο του Μαΐουμά, εγώ ο ταπεινός μοναχός και ιερέας απευθύνω χαιρετισμό στο όνομα του Κυρίου. Γνωρίζοντας τους περιορισμούς του μυαλού μου και τις ανεπάρκειες της γλώσσας μου, δίσταζα, μακάριε, να επιχειρήσω πράγματα πέρα από τις δυνάμεις μου και να τολμήσω τα αδύνατα.

Μιχαήλ Χωνιάτης· 12ος αι. (Ο καλός επίσκοπος είναι απογοητευμένος που το αθηναϊκό ποίμνιό του δεν κατάλαβε την, ακόμη αρχαιότερη, πρώτη ομιλία του.)

Ἐναγχος τὰ εἰσιτήρια ὑμῖν προσφθεγξάμενος σχέδιά τινα καὶ ἀπέριττα πάνυ τι καὶ ἀφιλότιμα, ὅμως ἔδοξα μὴ συνετὰ λέγειν ἢ ἄλλως ὁμόγλωττα ἀλλ' ὡς ἀπὸ διαλέκτου περσικῆς ἢ σκυθικῆς. Διὰ ταῦτα οὐ μόνον τῶν νοημάτων ἐκλύσας τὸν τόνον τελέως ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρμονίαν τῆς ἐρμηνείας χαλάσας, οὕτως ἀφελῶς ὑμῖν καὶ σαφῶς ὠμίλησα

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

καὶ τὴν τροφὴν παρεθέμην ἀλησμόνην, μᾶλλον δὲ διεμασησάμην, ὑμῖν ὡς αἰ τίτθαι τοῖς βρέφεσι.

Πρόσφατα, στην εναρκτήρια ομιλία μου σας ανακοίνωσα κάποιες πρόχειρες σκέψεις μου, πολύ λιτές και καθόλου φιλόδοξες, μου φάνηκε όμως ότι δεν μιλούσα καταννητά ή την ίδια γλώσσα με σας αλλά ότι εκφραζόμουν στα περσικά ή στα σκυθικά. Γι' αυτό, (τώρα) όχι μόνο χαλάρωσα εντελώς την ένταση των νοημάτων αλλά κατέστρεψα και την αρμονία της ερμηνείας και σας μίλησα τόσο απλοϊκά και με τόση σαφήνεια και σας πρόσφερα το φαῖ αλεσμένο, ή καλύτερα μασημένο, όπως το προσφέρουν οι παραμάνες στα μωρά.

Ιωάννης Αναγνώστης. Θρήνος για την άλωση της Θεσσαλονίκης· 1430.

Ἦ χρόνε, οἶα τίκτεις ἐξαίφνης καὶ μεταβολὰς οἶας ἐναπεργάζῃ τοῖς πράγμασι. [...] Ἦ πόλις, ἢ πρὶν μὲν ὥσπερ ναῦς ἐξ οὐρίας πλέουσα, ἔπειτα δὲ καταιγίδος δεινῆς ἐγερθείσης κακῶς συντριβεῖσα καὶ τὸν ἐναποκείμενον πλοῦτον ἀποβαλοῦσα καὶ ἀπολέσασα.

Ω Χρόνε, τί πράγματα γεννάς ξαφνικά και τί μετατροπές δημιουργεῖς! [...] Ω Πόλη, που πριν έπλεες σαν πλοίο με ούριο άνεμο, για να συντριβεῖς κατόπιν, όταν σηκώθηκε φοβερή καταιγίδα, και να στερηθεῖς και να χάσεις τα πλούτη σου!

Γράμμα στον σουλτάνο Βαγιαζίτ Β'· 1486.

Βασιλεῖ βασιλέων μεγίστω τε καὶ ὑψίστω χαμαὶ προσκυνεῖν τε καὶ ποδοφιλεῖν ὑγιαίνειν τε καὶ χαίρειν καὶ εὖ πράττειν.

εὖ πράττειν: να είναι καλά, ευτυχισμένος

Ματθαῖος Δεβαρῆς. Το νεκρό σκυλάκι· 2ο μισό του 16ου αι.

Σπανίολον σκύλακα ξανθότριχα περδικοθήραν,
κίρκων ὀξυπετῶν πρόδρομον ἰχνηλάτην,
Ἄγροτέρα σοι, Μᾶρκε, ἀγασσαμένη κατέπεφνε,
μὴ καὶ ἐν ἀγροσύναις σὺ μόνος εὐχος ἔχῃς.

Το σκυλάκι το ισπανικό το ξανθότριχο, που κυνηγοῦσε τις πέρδικες και ιχνηλατώντας άνοιγε τον δρόμο στα γοργόφτερα γεράκια, η κυνηγήτρα η Άρτεμη, Μάρκε, σου το σκότωσε, από φθόνο μήπως, και στα κυνήγια ακόμα, εσύ μονάχα έχεις τη δόξα.

Μετάφραση Λ. Πολίτης

Χριστόφορος Περραιβός. Επίθεση του Αλή πασά στο Σούλι· 1815.

Εἰς αὐτὴν τὴν μεγαλόψυχον ὄρμην τῶν γυναικῶν μὴ ἡμπορῶντας νὰ ἀντισταθοῦν οἱ Ἄγαρνηοὶ ἐστράφησαν εἰς τὰ ὀπίσω τρομασμένοι καὶ ἐθυσιάζοντο εἰς τὴν φυγὴν ἀπὸ τὰ ἐλεύθερα καὶ ἀσιπθοβολοῦντα σπα-

θία τῶν γυναικῶν καὶ ἀνδρῶν τοῦ Σουλιῦ. Ὁ δὲ Ἄλῃ πασᾶς, βλέποντας τὴν συμφορὰν καὶ ροπὴν τοῦ στρατεύματός του μακρόθεν, κατέκοπτε καὶ ἐξεριζῶνε τὰ μαλλία του καὶ πάραυτα ἐκαβαλίκευσε καὶ ἔτρεχε δρομαίως εἰς τὰ Ἰωάννινα, τόσον ὅπου ἔσκασε δύο ἄλογα. Τόσος φόβος καὶ τρόμος εἶχεν ἔμβει εἰς τὰς καρδίας των, ὅπου ὅσοι ἐσώθησαν (μόλις τὸ ἥμισυ στρατεύμα) καὶ ἔφθασαν εἰς Ἰωάννινα, ἔστρεφαν τὰ ὀμμάτιά τους ὀπίσω καὶ ἐκοίταζαν μὴπως ἀκόμη τοὺς κυνηγοῦν οἱ Σουλιῶται.

ροπήν: φυγή, υποχώρηση | κατέκοπτε: τραβολογούσε | δρομαίως: γρήγορα

Ανδρέας Κάλβος. Το ξημέρωμα της λευτεριάς· 1824

Εἰς τὰ φρικτὰ βασιλεία
ὁμοιάζει τοῦ θανάτου
ἢ φύσις ὄλη· ἐκεῖθεν
ἦχος ποτὲ δὲν ἔρχεται
ὑμνων ἢ θρήνων.

Ἄλλὰ τῶν μακαρίων
στάβλων ἰδοὺ τὰ ἡῶα
κάγκελα ἢ ὦραι ἀνοίγουσιν,
ἰδοὺ τὰ ἀκάμαντα ἄλογα
τοῦ Ἥλιου ἐκβαίνουν.

Χρυσά, φλογώδη, καιοῦσι
τοὺς δρόμους τοῦ ἀέρος
τὰ ἀμιλλητήρια πέταλα·
τοὺς οὐρανοὺς φωτίζουσι
λάμπουσαι ἢ χαῖται.

ἐκεῖθεν: ἀπὸ κει | μακαρίων: θεϊκῶν | ἡῶα: ἀνατολικά | ἦ: οἱ = τὸ θηλυκὸ ἄρθρο στὴν ονομ. πληθ., σύμφωνα με τὴν ὀρθογραφία τῆς ἐποχῆς | ἀκάμαντα: ἀκούραστα | ἐκβαίνουν: βγαίνουν ἐξω | ἀμιλλητήρια: ποὺ ἀνήκουν σὲ ἄλογα ἀγῶνων, ταχύτατα

Αλέξανδρος Σούτσος. Λάθος εκτίμηση, λάθος προφητεία· 1833.

Ὁ Κάλβος καὶ ὁ Σαλομός, ὠδοποιοὶ μεγάλοι,
κ' οἱ δύο παρημέλησαν τῆς γλώσσης μας τὰ κάλλη·
ιδέαι ὅμως πλούσιαι, πτωχὰ ἐνδεδυμένοι,
δὲν εἶναι δι' αἰώνιον ζωὴν προωρισμένοι.

Σαλομός: Σολωμός | ὠδοποιοί: συνθέτες ὠδῶν, μελωδικῶν ποιημάτων

Εμμανουήλ Ροΐδης. Δυο ερωτευμένοι ρεμβάζουν· 1866.

Ὁ δίσκος τῆς Ἐκάτης, περικυκλούμενος ὑπὸ νεφῶν διαφανῶν ὡς σεμνὴ παρθένος ὑπὸ τῶν νυκτικῶν πέπλων της, ἔλαμπεν ἀκίνητος εἰς ὕψος ἀκαταμέτρητον, ἐπιχέων ἐπὶ τῶν ἀθανάτων ἐκείνων μαρμάρων λάμπιν λευκὴν καὶ ἀμυδρὰν [...]. Αἱ στῆλαι τοῦ Ὀλυμπίου, τὸ ρεῦμα τοῦ Ἴλισσοῦ, τὰ γλαυκὰ κύματα τοῦ Φαλήρου, οἱ ἐλαιῶνες, αἱ ροδοδάφναι, αἱ κορυφαὶ τῶν λόφων στεφόμεναι ὑπὸ ἐκκλησιῶν ἢ μνημείων, πάντα ταῦτα περιέσφιγγον τὴν ὄρασιν τῶν δύο νεανίσκων διὰ ζώνης καὶ αὐτοῦ τοῦ κεστοῦ τῆς Ἀφροδίτης θελκτικωτέρας, ἡ δὲ ἡδονὴ ἦν ἡσθάνοντο ἐκ τοῦ πανοράματος τούτου καθίστατο διπλάσια, διότι μεθυσμένοι ὄντες ἔβλεπον τὰ πάντα διπλᾶ.

τῆς Ἐκάτης: τῆς σελήνης | ἐπιχέων: χύνοντας | κεστοῦ: κεντημένης ζώνης

Κλέων Ραγκαβῆς. Τα χάλια της γλώσσας μας· 1877

Ἡ ἡμετέρα γλῶσσα ἐστὶν εἰς κατάστασιν ρευστῆν, πάσας δεχομένη τὰς ἀποχρώσεις, ἀπὸ τῆς μίξοβαρβάρου κ' ἐκ παντοίων συντριμμάτων συγκειμένης διαλέκτου ἦν κοινῶς ὀμιλοῦμεν μέχρι τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. [...] Βαίνομεν πρὸς τὴν ἀρχαίαν, καθαρίζομεν, ἐξευγενίζομεν τὴν ὑπὸ τῶν αἰῶνων τῆς δουλείας καὶ ἀγνοίας καταστραφεῖσαν θείαν ἡμῶν φωνήν, καὶ φθάσομεν ποτὲ εἰς μεταίχιμίον τι μεταξὺ τῆς Ἀτθίδος καὶ τοῦ νεωτέρου ἀναλυτικοῦ πνεύματος. [...] Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἐν τῇ παρούσῃ αὐτῆς καταστάσει, ἐστὶ χάος ἀδιεξήγητον, καὶ ἀπαιτεῖται ἡ θυσία ὀλοκλήρου βίου ἵνα ἐν μέρει δαμάσῃ τις αὐτήν.

ἐκ παντοίων: ἀπὸ κάθε εἶδους | συγκειμένης: αποτελούμενης | φθάσομεν ποτὲ: θα φτάσουμε κάποτε | τι: κάποιον | Ἀτθίδος: αττικής (διαλέκτου) | ἀδιεξήγητον: ἀτέλειωτο, ἀνεξάντλητο | τις: κάποιος

Αχιλλεύς Παράσχος. Αθηναϊκό στενό· 1880.

Υπάρχει εἰς ἀπόκεντρον τῶν Ἀθηνῶν γωνίαν
λευκὸς δρομίσκος, σκιερὸς καὶ πλήρης μυστηρίου·
χλοάζει τὸ κατώφλιον εἰς πᾶσαν τοῦ οἰκίαν
καὶ τέμνεται ὑπὸ μικροῦ εἰς δύο ρυακίου.
Δὲν βλέπεις μέγαρα λαμπρὰ ἐκεῖ, ἀλλὰ ὠραίας
μικρὰς οἰκίας, ταπεινάς, χιόνος λευκοτέρας,
καὶ πρὸ αὐτῶν ἐδῶ κι ἐκεῖ ἀνθούσας πασχαλέας,
αἵτινες μύρον χύνουσι λεπτὸν εἰς τοὺς ἀέρας.

χλοάζει: εἶναι καταπράσινο | ταπεινάς: χαμηλές

Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Το τέλος της φόνισσας· 1903.

Τὰ κύματα ἐφούσκωναν ἀγρίως, ὡς νὰ εἶχον πάθος. Ἐκάλυψαν τοὺς μυκτῆρας καὶ τὰ ὄτ'α τῆς. Τὴν στιγμὴν ἐκείνην τὸ βλέμμα τῆς Φραγκογιαννοῦς ἀντίκρισε τὸ Μποστάνι, τὴν ἔρημον βορειοδυτικὴν ἀκτὴν, ὅπου τῆς εἶχον δώσει ὡς προῖκα ἓνα ἀγρόν, ὅταν, νεάνιδα, τὴν ὑπάνδρευσαν καὶ τὴν ἐκουκούλωσαν, καὶ τὴν ἔκαμαν νύφην οἱ γονεῖς τῆς.

— ὦ! νὰ τὸ προικιό μου! εἶπε.

Αὐταὶ ὑπῆρξαν αἱ τελευταῖαι λέξεις τῆς. Ἡ γραία Χαδοῦλα εὔρε τὸν θάνατον εἰς τὸ πέραμα τοῦ Ἁγίου Σώστη, εἰς τὸν λαϊμὸν τὸν ἐνώνοντα τὸν βράχον τοῦ ἐρημητηρίου μὲ τὴν ξηράν, εἰς τὸ ἤμισυ τοῦ δρόμου, μεταξὺ τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης.

μυκτῆρας: ρουθούνια

Εμμανούλ Στ. Λυκούδης. Ἀφιξη στη Φθειρία· 1920.

Μετ' ὀλίγον εἰσηρχόμην εἰς τὴν κωμόπολιν, συρόμενος ὑπὸ τοῦ ἀγωγιάτου μου ἀπὸ τὸ καπίστρι, διὰ τῆς μεσολαβήσεως, ἐννοεῖται, τοῦ λαίμου τοῦ ὑπ' ἐμὲ ἡμιόνου.

Μοὶ ἐπεφυλάσσετο δὲ ἐνθουσιώδης ὑποδοχὴ, ὡς προεδήλουν αἱ λυσσαλέαι ὑλακαὶ τῶν σκύλων καὶ οἱ ἐμμανεῖς λιθοβολισμοὶ τῆς τρυφερᾶς γενεᾶς τῆς Φθειρίας, τῶν νεαρῶν αὐτῆς βλαστῶν καὶ χρηστῶν ἐλπιδῶν, ἧτις ἔπαιζε τὴν ὥραν ἐκείνην εἰς τὰ πρόθυρα τῆς κωμοπόλεως.

Ἄπετελεῖτο δὲ ἡ νέα αὐτῆ γενεὰ ἀπὸ ἐσμὸν μικρῶν δαιμόνων ἀνυποδῆτων, τὸ πρόσωπον, τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας τῶν ὁποίων οὐδέποτε περιώβρισε τοῦ ὕδατος ἡ ἐπαφή, ἐνῶ ἡ κόμη των κατὰ γλοιώδεις τολύπας ἐπιστέφει τὰς μικρὰς κεφαλὰς των.

ὕλακαί: γαβγίσματα | ἐμμανεῖς: μανιασμένοι | Φθειρίας: φθειρ = ψείρα | ἐσμὸν: σμήνος, ομάδα | τολύπας: τσουλούφια | ἐπιστέφει: στεφανώνει

Πέτρος Συλλέκτης, «Πλεονεκτήματα καὶ προϋποθέσεις τῆς διὰ καταπόσεως ομβρέλλας αυτοκτονίας»· 2004.

Ἐνας πρωτότυπος καὶ αποτελεσματικὸς τρόπος δι' αυτοκτονίαν εἶναι ὁ διὰ τῆς καταπόσεως ομβρέλλας. Καταπίνετε τὴν ομβρέλλαν καὶ ἐν συνεχείᾳ τὴν ανοίγετε. Με τὸ ἀνοίγμα τῆς ομβρέλλας προκαλοῦνται διάφορα πράγματα εἰς ἐν τῶν ευαισθητῶν μερῶν τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, δηλονότι τὴν κοιλίαν. Τὰ πράγματα αὐτὰ εἶναι εὐκόλον νὰ τα φαντασθεῖ ὁ ἀναγνώστης καὶ δὲν κρίνω σκόπιμον νὰ λάβω τὸν χρόνον τοῦ διὰ νὰ περιγράψω ἐν λεπτομερείᾳ τὰ αποτελέσματα τοῦ ἀνοίγματος τῆς ομβρέλλας.

9. Κείμενα στην ομιλούμενη

Κείμενα στην ομιλούμενη μεσαιωνική και υστερομεσαιωνική γλώσσα. Σε πολλά από αυτά είναι ευδιάκριτη η παρέμβαση της αρχαϊζουσας γλώσσας.

Σκωπτικό τραγούδι για τον αυτοκράτορα Φωκά· αρχές του 7ου αι.

Πάλιν στον καύκον έπιες,
πάλιν τον νουν απώλεκες.

Πάλι βουτήχτηκες στου πιστού την κούπα, πάλι έχασες τα λογικά σου.

Βασίλειος Διγενής Ακρίτης· 12ος αι. (;).

Είτα περιλαβούσα μου τους πόδας, κατεφίλει
την χείρα μου την δεξιάν ηρέμα φθεγγομένη:
«Ευλογημένος ο πατήρ και μήτηρ η τεκούσα,
και οι μαστοί οι θρέψαντες μητρός ευλογημένης·
τοιούτον γαρ ουδέποτε άλλον άνδρα κατείδον...»

«Πτωχοπρόδρομος»· 2ο μισό του 12ου αι.

Έμαθον τα γραμματικά, πλην μετά κόπου πόσου.
Αφού δε γέγονα κάγώ γραμματικός τεχνίτης,
επιθυμώ και το ψωμίν και του ψωμιού την μάνναν,
και διά την πείναν την πολλήν και την στενοχωρίαν
υβρίζω τα γραμματικά, λέγω μετά δακρύων:
«Ανάθεμαν τα γράμματα, Χριστέ, και οπού τα θέλει,
ανάθεμαν και τον καιρόν και εκείνην την ημέραν,
καθ' ήν με παρεδώκασιν εις το διδασκαλείον
προς το να μάθω γράμματα, τάχα να ζω απ' εκείνα!»

γέγονα: έγινε | μάνναν: ψίχα, ψίχουλο | προς το να: για να

Χρονικόν του Μορέως· γύρω στα 1300.

Εγώ, αδελφέ, αν εγύρευα να αυξήσω την τιμήν μου,
το πλούτος και την δόξαν μου, πρέπει να με επαινάτε,
διά το πρέπει τον άνθρωπον όπου άρματα βαστάζει

ΚΕΙΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΟΜΙΛΟΥΜΕΝΗ

ν' αυξάνει γαρ το πλούτος του, ομοίως και την τιμήν του, μόνον να μη έني άδικον, να επαίρνει συγγενών του και να ακληρά την σάρκαν του, τους σαρκικούς του φίλους. Πάντως εγώ είμαι πρίγκιπας, ένας μικρός στρατιώτης, κι ουδέν με εβλέπεις ότι έδραμα απάνω εις συγγενήν μου ούτε εις φτωχόν μου γείτονα να επάρω το εδικόν του· αλλά έδραμα εις βασιλέαν, όπου έني αφέντης μέγας, οπού έχει κράτος κι αφεντίαν μεγάλην εις τον κόσμον κι έني εις αντρεία εξάκουστος απάνω εις τους στρατιώτες, κι έني τιμή μου κι έπαινος να πιάνομαι μετ' αυτόν, διατί έني εκείνος βασιλέας κι εγώ μικρός στρατιώτης.

ένι: είναι | ακληρά: στερεί κληρονομικά εδάφη | ουδέν: δεν | έδραμα απάνω: επιτέθηκα εναντίον | αφεντίαν: εξουσία, κυριαρχία | πιάνομαι μετ': πολεμώ με

Σταφιδάς· τέλη του 14ου αι.

Εις οδύνην οφθαλμών: έπαρον στρύχνον (τό λέγουσίν τινες βρωμοβότανον, οπού ποιεί ωσάν σταφύλια μικρά μαυρούτσικα, λέγουν το και μαυρόχορτον), κοπάνισον τούτον, θέλεις τα κουκκία του, θέλεις τα φύλλα του, και εις τον ζωμόν τούτου βάλε άλας τριμμένον και άλειψε το μέτωπον.

Ο σουλτάνος Μωάμεθ ο Πορθητής υπογράφει συνθήκη με τους Γενοβέζους της Πόλης· 1456.

Εγώ, ο μέγας αυθέντης και μέγας αμιράς σουλτάνος ο Μεχμέτ μπέης, ο υιός του μεγάλου αυθέντου και μεγάλου αμιρά σουλτάνου του Μουράτ μπέη, ομνύω εις τον Θεόν του ουρανού και της γης και εις τον μέγαν ημών προφήτην τον Μωάμεθ και εις τα επτά μουσάφια οπού έχομεν και ομολογούμεν...

μουσάφια: αντίγραφα του Κορανίου

Ερωτικό τραγούδι: 15ος αι.

Τριαντακλωνοκυπάρισσε με τους χρυσούς τους κλώνους και με τα φύλλα τα πλατιά, με τον πολύν τον ίσκιον, και τον αέρα τον γλυκύν, με την πολλήν δροσίαν, περιβολίτσιν έμορφον τα ρόδα φυτεμένον, γλυκομηλέα μου κόκκινη, τα μήλα φορτωμένη, απόκλινε την νιότην σου να γείρω στην ισκιά σου, να δροσιστώ στον ίσκιω σου και εις το κατάφυχό σου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Ο βασιλιάς της Κύπρου Ιάκωβος Β΄ Λουζινιάν δωρίζει υπηρέτη· 1468.

Ακριβοί και ηγαπημένοι μας, πολλομούμεν σας να ηξέυρετε ως ότι εχαρίσαμεν του Γεωργίου του τσαμπερλάνου, του δουλευτή μας, το κοπέλλιν τό έχει εις την δούλεψίν του από το χωρίον μας της Θεμούρφου, ονόματι Φίλιππο Θεοδόση Βεντούρη. Διά τούτον μηνούμεν και ορίζομέν σας να μηδέν του δώσετε τίποτες πατσιάσμαν διά τον αυτόν κόπελλον.

πολλομούμεν σας: σας καθιστούμε, σας κάνουμε | ως ότι: ότι | τσαμπερλάνου: θαλαμηπόλου, αυλικού αξιωματούχου | το κοπέλλιν: τον υπηρέτη | πατσιάσμαν: δουλική, υπηρετική υποχρέωση | κόπελλον: νεαρό

Ιωαννίκιος Καρτάνος. Η διάβαση της Ερυθράς Θάλασσας· 1536.

Και παρευθύς εσχίσθη η θάλασσα εις δύο και έγινε στράτα εις την μέσην, και τα νερά εμαζώχθησαν από την μίαν μερίαν και από την άλλην και έγιναν σαν πύργος, και τότες οι υιοί του Ισραήλ απέρασαν από την μέσην της θαλάσσου, οπού καν τα παπούτσια τους δεν εβράχησαν. Και όταν εξημέρωσε, ηβλέπει ο φαράός ότι αυτείνιοι απέρασαν και σεβάνει αυτός μέσα εις την θάλασσαν, και το πρωί ο Θεός έστειλε ένα γνέφος απάνω εις τον φαράόν και έκαμε και υπήγαν οι ρόδες του αμαξίου του εις ένα χάος της θαλάσσου.

οπού καν: έτσι που ούτε | φαράός: φαραώ | αυτείνιοι: αυτοί | σεβάνει: μπαίνει | γνέφος: σύννεφο

Γεώργιος Αιτωλός. Το τζιτζίκι και τα μυρμήγκια· 16ος αι.

Καιρός χειμώνος ήτονε και τζίντζιρας υπάγει
εις τόπον που 'ταν μύρμηγκες κι εζήτα τους να φάγει.
Τότε εκείνοι είπασι: «Τώρα ζητάς φαγία
και περπατείς, ταλαιπίωρε, και έχεις λαιμαργία;
Γιατί στου θέρους τον καιρόν δεν έκαμες δουλεία
και να συνάζεις περισσά, να 'χεις πολλά φαγία;»
Λέγει τους: «Δεν αδείαζα, ουδ' έκαμα λωλία,
αμ' ετραγούδουν έμορφα με έμνοστην λαλία.»
Οι μύρμηγκες τον είπασι τον τζίντζιρα με γέλος:
«Τζίντζιρα, τι σε έκαμε το εύκαιρον το μέλος;
Το καλοκαίρι επειδή έψαλλες, ωσάν λέγεις,
εις τον χειμώνα χόρευε, τα πάθη σου να κλαίγεις.»

τζίντζιρας: τζιτζικας | είπασι: είπαν | περισσά: πολλά | λωλία: ανοησία, βλακία | έμνοστην: ωραία | γέλος: γέλιο | το εύκαιρον το μέλος: το μάταιο τραγούδι

10. Νεοελληνικές διάλεκτοι

Δείγματα νεοελληνικών διαλέκτων. Μερικές δεν μιλιούνται πια.

Χρησιμοποιούνται τα παρακάτω σύμβολα: ζ̣ = παχύ [z]: κ̣, λ̣, ν̣, χ̣ = ουρανοκοί φθόγγοι, όπως στις λέξεις *κίλο*, *μιλιά*, *πανιά*, *χυμός* αντίστοιχα· ξ̣, ό̣, τ̣ = ουρανικοποιημένοι φθόγγοι [(k)s], [s], [t]· σ̣ = παχύ [s]·

στην ποντιακή, α̣ = φωνήεν ανάμεσα στο [a] και στο [e]·

στην καππαδοκική, ε̣ = φωνήεν που αρθρώνεται όπως το [a], αλλά με πιο κλειστό στόμα· q = φθόγγος περισσότερο υπερωικός από το [k]· γ̣ = υπερωικό [ŋ], όπως μετά το πρώτο α στη λέξη *αγκαλιά*·

στην τσακωνική, κ̣, π̣, τ̣ = δασέα [kh], [ph], [th]· τ̣ = ουρανικοποιημένο και απαλό [t].

Πελοποννησιακή: Αναμνήσεις από την επανάσταση του 1821.

Πώς να σου τα μολοήσω, παιδάκι μου; Εδώ πέρα, καθώς θα 'χεις μαθημένα, ήτανε πρώτα Τουρκιά. Τόμ άναψε το ντουφέκι, οι καλοί άντρες πήγανε στον πόλεμο και μεις μείναμε. Ήτανε φερμένος ο Μπραήμης και μας εκυνήγησε και εφύγαμε· άλλοι τις Πέτσες κι άλλοι το Λενίδι. Εμείς σηκωθήκαμε, καμιά κατοστή φαμπελιές, και πάμε τα Τζίντζινα, από κει βγαίνομε τον Άι-Βασίλη τη ρεματιά μέσα. Από τον Άι-Βασίλη στο Βρονταμά, από το Βρονταμά στο Παρόρι, κι από το Παρόρι στο Μυστρά φευγόδικοι. Στο Βρονταμά, πού να σου λέω, μας εκυνήγησανε· δε μας αφήνανε να πιούμε νερό.

τόμ: όταν | τις Πέτσες, το Λενίδι κτλ.: στις Σπέτσες, στο Λενίδι κτλ. | φαμπελιές: φαμίλιες, οικογένειες

Μανιατική: Σατιρικό μοιρολόι. (Τα γράμματα σε παρένθεση μόλις ακούγονται.)

«Μωρή, τί να ζε κάνομε;
Για να ζε περιμένομε,
μωρή, δε(ν) τάξεις τίποτα;»
«Δε(ν) κουμαντάρου τίποτα,
γιατ' είναι η μάνα μου μη(ι)τρά,
μόν' το φουστάνι που φορού
το τάζου κ(ι)αι περικαλού

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ο γάιδαρος να σηκωθεί
και το σομάρι στην οργή.»

ζε: σε | έναι: είναι | μη(ι)τρά: μητριά | φορού: φορώ | περικαλού: παρακαλώ |
σομάρι: σαμάρι

Επτανησιακή: Ο ανεμοστρόφιλος.

Μες στις δώδεκα ώρες τση μερός, ό,τι καιρός κι αν είναι, τυχαίνει κά-
ποτες να διαβεί από το χωριό ένας αγέρας μεγάλος και δυνατός με
κάτι χτύπους σα σκεπετιές κι ό,τι βρει ομπρός του το σέρνει· σηκώνει
κι άνθρωπο (θέλεις άλλο;) και σου τον απελάει μεδά ξέρω κι εγώ πού!
Εμείς εούτο το κακό το λέμ' ανεμοστρόφιλο, κι ομολογούνε πως είναι
κειμεσαθιό αγερικά πλήθος αρίφνητο και πολεμάνε συναμεταξύ τους
το 'να με τ' άλλο.

τση μερός: της ημέρας | σκεπετιές: τουφεκιές | απελάει: αμολάει | μεδά: ούτε | εού-
το: τούτο | κειμεσαθιό: εκεί μέσα | αρίφνητο: αναρίθμητο

Μεγαροαιγινήτικη: Αιγινήτικο παραμύθι.

Μια φορά τσ' ένα τσαιρό ήτανε ένας βασιλέας, Ύπνος τ' όνομά του.
Δίπλα εις το παλάτι εκαθότανε μια φτωγή κόρη τσαι ξενοδούλευε τσαι
ζούσε. Ενουχτόρευε τσαι, όντες της ερχότανε ο ύπνος να τσουμηθεί,
έπαιρνε κουτσία τσ' έτρωε τσ' έλεε: «Ήρθες, ύπνε. Καλώς ήρθες, φάε
κουτσία τσαι φύγε.»

τσ' ένα τσαιρό: κι έναν καιρό | τσαι: και | ενουχτόρευε: ξενουχτούσε | όντες: όταν |
τσουμηθεί: κοιμηθεί | κουτσία: κουκιά

Κυκλαδική: Παροιμία από την Άνδρο.

Όποιος ξοδεύγει δεκοχτώ
τσαι δε σοδεύγει τριγιάδα,
στη φυλατσή το βάζουνε
τσαι δεν ηξέρει γιάδα.

τσαι: και | σοδεύγει: κερδίζει | γιάδα: γιατί

Κρητική: Τραγούδι νεαρού.

Οφές αργά επέρνονα 'πού τη Χαριτωμένη
κι είδα μιαν κόρη κι έπλυνε, ω τη διαολεμένη!
Κι εγώ τση ζήτηξα φιλί, κι αυτή εκρυφογέλα
και θάρρουνα πως μου 'λεγε: «Σα θες, το βράδυ έλα.»
Και σαν εποσκοτείνιασε, εγλάκουνα ως εβόρου,

κι εκείνη είχε κουζουλούς κι εβλέπανε τσι πόρους.

επέρουννα: περνούσα | 'πού: από | Χαριτωμένη: ναός της Παναγίας | τση ζήτηξα: της ζήτησα | θάρρουννα: θαρρούσα, νόμιζα | εποσκοτείνιασε: σκοτείνιασε εντελώς | εγλάκουννα: έτρεχα | εβόρου: μπορούσα | κουζουλούς: τρελούς· εδώ: ζωηρούς | εβλέπανε: πρόσεχαν | τσι πόρους: τις πόρτες, τα περάσματα

Δωδεκανησιακή: Παράδοση από την Κω.

Η μια η γειτόνισσα ήθελε ν-να πάνε στα μοναστήρια όλ-λδα να τα προσευκηστούνε. Ε, αυτή λοιπόν επήγαινε-νεμ βροστά. Οι άλ-λδες την εσυκοφανίζ-ζαμ 'βό πίσω, να πούμενε, την επαρεξηγούσασίνε. Ε, αυτή ητίνιαξεν, ηπάαιν-νένε με την αθέαν της την γαρδγιά. Δεν ησταμάτησένε. Επρόφτασεν αυτή πιο γλήορι, επήαινε στον Άιγ-Γιώργη. Της φανερώθητσεν ο Άις Γιώργης. Είπεν ότι «Τί χάρηθ θέλεις να σου πλερώσω, αυτήν δην αγωνίαμ βου 'καμες για μένα, να 'ρτεις να πκιάσεις να με σκουπίζ-ζεις;»

μοναστήρια: ξωκλήσια | προσευκηστούνε: προσκυνήσουν | 'βό πίσω: από πίσω | ητίνιαξεν: προχώρησε γρήγορα | ηπάαιν-νένε: πήγαινε | αθέαν: αθώα | γλήορι: γρήγορα | τί χάρηθ θέλεις να σου πλερώσω: τί χάρη θέλεις να σου κάνω | δην αγωνίαμ: τον κόπο

Στερεοελλαδίτικη: Παράδοση από την Αιτωλία.

Στου Βραχώρ νια βουλά ήμναν φυγόδικους· κι ήμναν σν Άι-Παρασκιβή κι χμόμναν, κι αϊκώ: «Μάνθου! Μάνθου!» Δε μίλσα: Ύστια είπι: «Ωρέ, συ είσι, δείνα!» Έκαμα πως δεν άικσα τίπουτα. Κμήθηκα. Κουντά χαραή ήβρα του μαχαίρι μ μπημένου μες στου τσαρούχ κι πάρα πέρα του κμπούρι μ· κι βρέθηκα χτινσμένους. Ύστια έμαθα πως είναι κει νιράιδις.

νια βουλά: μια φορά | ήμναν: ήμουν | σν: στην | χμόμναν: κοιμόμουν | αϊκώ: ακούω | χαραή: χαραυγή, χαράματα | μπημένου: μπηγμένο | κμπούρι: κουμπούρι

Θεσσαλική: Παραμύθι από τον Τίρναβο.

Ήταν ένας φτουχός, είχι δυο ζουντόβουλα κι μιτ' αυτά κουβανούσι χώμα. Ήταν χουματάς. Η γυναίκα τ ήταν μια φαντασμέν! Κάθι ώρα τουν είχι του κουντό, ντε κι καλά να γέν αφέντς. «Γέν αφέντς,» τουν ήλιγι, «κι έχ ι Θιος. Γέν αφέντς κι έχ ι Θιος.» «Μαρή γυναίκα,» τν ήλιγι, «πώς να γένου αφέντς; Σα δεν κουβανήσου χώμα πώς θα ζήσουμι;»

ζουντόβουλα: ζώα | μιτ': με | κουβανούσι: κουβαλούσε | τουν είχι του κοντό: τον είχε από κοντά | ι Θιος: ο Θεός | μαρή: μωρέ | τν: την

Μακεδονική: Η Χιονούλα.

Μια φουρά κι έναν κινό ήταν ένας βασιλιάς κι μια βασίλισσα. Η βασίλισσα, κεί που έπλεκε νταντέλα, πήγε ένα σπουρίτ στο παραθύρ. Η βασίλισσα, σαν του είδε, έτριξε γρήγορα ν' ανοίξ του παραθύρ για να μπει μέσα. Πως έκανι ν' ανοίξ του παραθύρ, μπήκι ου κουρσές μέσα στου δάχτυλου τς κι του αίμα έσταξι πάν' στου χιονί. Είπιν η βασίλισσα: «Να κάμου ένα κουρίτ να 'νι κόκκινου σαν του αίμα κι άσπρου σαν του χιονί!» Όπως είπιν η βασίλισσα, ετό κι έγινι.

ν: την | κουρσές: βελονάκι

Κυπριακή: Οι μαγικές μπότες.

Ένας άνθρωπος είδεν τρεις γιούες. Τδείνος ο άνθρωπος επήεν εις το παναύριν τδ' έχερεν μιαν αλ-λαήν ποΐνες. Τδ' επήεν ο μιαν-λύτερος γιος του τσαι λαλεί του: «Γιε, παπά, χέρ' μου τούτες τες ποΐνες τδ' εν-να τες χοριώ εγιώνη.» «Ίντα μπο 'ν-να μου κάμνεις, γιε μου;» λαλεί του. «Να σου γλέπω φύλ-λους μέσ' τ' άσερο,» λ-λαλεί του. «Ε, γιε μου, πή-αιν-νε τδ' εν κάμνεις για λ-λόου μου.» Επήεν ο δευτερός, λαλεί του: «Φέρ' μου, γέρο, πο τούτες τες ποΐνες να τες χοριώ.» Λαλεί του: «Μα ντα μπο 'ν-να μου κάμνεις, γιε μου;» λαλεί του. Λαλεί του: «Να σου φκάλ-λω σ-σύλ-λους έξω 'πού το χωρκόν.»

Ένας άνθρωπος είχε τρεις γιους. Αυτός ο άνθρωπος πήγε στο πανηγύρι και έφερε ένα ζευγάρι μπότες. Και ο μεγαλύτερος γιος του πήγε και του είπε: «Ε, πατέρα, φέρε μου αυτές τις μπότες και θα τις φορέσω εγώ.» «Τί θα κάνεις για μένα, γιε μου;» του λέει. «Θα βλέπω φύλλους μέσα στο άχυρο,» του λέει. «Ε, γιε μου, πήγαινε, και δεν κάνεις για μένα.» Πήγε ο δευτερος, του λέει: «Φέρε μου, γέρο, αυτές τις μπότες να τις φορέσω.» Του λέει: «Και τί θα κάνεις για μένα, γιε μου;» του λέει. Του λέει: «Θα βγάξω σκυλιά έξω από το χωριό.»

Ποντιακή: Η παρέα της αλεπούς και του φιδιού.

Έναν καιρόν ο αλεπόν και το φίδ' εποίκαν συντροφίαν κι επήγαν σ' έναν τρανόν δεντρόν αφκά, έχτ'σαν τ' οσπιτόπον ατουν κι ερχίνεσεν ο καθένας να 'φτάει την δουλειάν ατ'. Ο αλεπόν επέν'νεν κι έφερ'νεν κοσσάρας ας σα σουμά τα χωριά και με τα δόντ'α τ' ένοιεν τα καρδιάς ατουν και τ' ωβά εδίν'νεν 'ς σο φίδ' και το κρέας έτρωεν ο ίδιον.

Έναν καιρό η αλεπού και το φίδι έκαναν παρέα και πήγαν κάτω από ένα μεγάλο δέντρο, έχτισαν το σπιτάκι τους κι άρχισε ο καθένας να κάνει τη δουλειά του. Η αλεπού πήγαινε κι έφερεν κότες από τα κοντινά χωριά και με τα δόντια της άνογε την κοιλιά τους και τα αβγά τα έδινε στο φίδι και το κρέας το έτρωγε η ίδια.

Ποντιακή: Δημοτικό τραγούδι από την Τραπεζούντα.

Χριστέ μ', ούλα καλά ποίκες, τρία καλά κί εποίκες·
 ποίκες τον ουρανό φηλά, κι εκεί σκάλαν κί εφτάνει,
 ποίκες την θάλασσαν πλατύν, κι εκεί γεφύρ' κί στέκει,
 ποίκες την ξενιτιάν μακρά, κι εκεί λαλά κί πάγει.

ούλα: όλα | *ποίκες*: έκανες | *κί*: δεν | *λαλά*: μιλιά

Καππαδοκική: Παραμύθι από το Αραβάνι.

Ήσανε ργο φσέα, αδέρφια, το 'να τσανό και το 'να αρουλού. Είχαν ένα βαβά, και πέρανε. Ιτό βαβά τουν ζηνίν τουν. Είχαν και πολλά πρόβατα κι ένα τανά. Είχαν και ργο αχέρια, το 'να τεζέ και τ' άλλο παλιό. Ένα μέρα τ' αρουλού σο τσανό τσ' είπε: «Όσα πρόβατα βουν σο τεζέ σο αχέρ τα μον δαι· όσα μβουν σο παλιό τα σον δαι..»

Ήτανε δυο παιδιά, αδέρφια, ένα κουτό και ένα έξυπνο. Είχαν έναν πατέρα, και πέθανε. Ο πατέρας τους ήταν πλούσιος. Είχαν και πολλά πρόβατα και ένα μοσχάρι. Είχαν και δυο στάβλους, τον έναν καινούργιο και τον άλλον παλιό. Μια μέρα το έξυπνο (παιδί) είπε στο κουτό: «Όσα πρόβατα μπουν στον καινούργιο τον στάβλο είναι δικά μου· όσα μπουν στον παλιό είναι δικά σου.»

Τσακωνική: Το γάμο τα Μαρούα (Στο γάμο της Μαρούλας).

Εζάκαϊ τ'ον άγιε, σ' εστεφανούκαϊ, τσ' από τσι σ' εκατσούκαϊ του τσουφάλε σου με κουφέτε χοντροί από το δίσκο τσ' ετσαφήκαϊ κ'αμπόσοι κουμπούρε, εμπαήκαϊ από τον άγιε Στράκηγο τσ' αρχινίαι δίντε τα βιολιά. Α Μαρούα έκι καμαρούνα. «Μα, για ξείκα, Τζελίνα, καμάξι π'οι ν' έν' έχα α νύιθη,» έκ' αούα α Γιωργού. «Εζού, να ντ' αλήου, όρκο μι Τζελίνα, όμα ολπίζα νί να ν' άξει ο Γιάννη ταμ Παλιομαρούα, το συχιατ'ε πράμα, εστάκιου νοικοτσουρόπουλε, με στρομπούλια ίτ'ε, με κοτζά τσεάρα, με πεζιβόλι, με βούε, με ελιέ, π' έκι πρέπουντα να ν' άξει ταν καλυτέρα σάτη.» «Γιατσι, α του Νιχάλη τσ' έκ' έχα; Εζού έν' αούα κάτσι ν' εμποίκαϊ το καμπζί!». «Νιλία, Γιωργού, κάτσι τα γρούσσα ντι. Έκι α τύχη σι να καοτσυτάτσει. Μαγάξι να 'γκι καοτσυτέντε έτρου τσ' οι σατέρε νάμου...»

Πήγαν στην εκκλησία, τους στεφάνωσαν, κι αφού τους έσπασαν τα κεφάλια με κουφέτα χοντρά από τον δίσκο κι έριξαν κάμποσες κουμπουριές, βγήκαν από τον άγιο Στράτηγο κι άρχισαν να χτυπούν τα βιολιά. Η Μαρούλα καμάρωνε: «Μα, για κοίτα, Αγγελίνα, καμάρι που το 'χει η νύφη,» έλεγε η Γιωργού. «Εγώ, να σου πω, καμάρι μου Αγγελίνα, δεν το ήλπιζα να την πάρει ο Γιάννης την Παλιομαρούα, το σιχαμένο πράμα, τέτοιο νοικοκυρόπουλο, με τόπια πανί, με κοτζάμ σπιτάρα, με περιβόλι, με βόδια, με ελιές, που έπρεπε να πάρει το καλύτερο κορίτσι.» «Γιατί, η (κόρη) του Μιχάλη τί είχε; Εγώ λέω κάτι του έκαναν του παιδιού.» «Μιλιά,

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Γιωργού, δάγκωσε τη γλώσσα σου. Ήταν η τύχη της να καλοπέσει. Μακάρι να καλόπεφταν έτσι και τα κορίτσια μας...»

Κατωιταλική: Παραμύθι.

Καλαβρία

Ήτο μια φ-φορά ένα βρούθακο. Τσαι μίαν ημέρα πως εμέτερ-ρε στο σπίτιν δου, ήβρε τρία δινέρια. Τσαι αχ-χέρωε να είπει: «Τί χορά-τζω με τούτα; Τί χοράτζω με τούτα; Χοράτζω κρέα; Ουδέ, γιατί το κρέα έχει στέα, τσαι κουμβιάτζω. Χοράτζω αζ-ζάρι; Ουδέ, γιατί το αζ-ζάρι έχει ακάθ-θια, τσαι με τρουπούσι.»

Απουλία

Ήσανε μία φ-φορά α κ-κρακάλι. Τσαι μίαν ημέρα σάτ-τι σκούπιτζε στο σπίτι τ-του, ήβρηκε τρία τουρνίσα. Τσαι αρτσίνιασε να πει: «Τί αφοράτζω; Τί αφοράτζω; Αφοράτζω κρέα; Nδε, γιατί το κρέα έχει στέατα, τσαι αμφουκέομαι. Αφοράτζω αφσάρι; Nδε, γιατί τ' αφσάρι έχει ακάτ-τια, τσαι με τρουπούνε.»

βρούθακο/κ-κρακάλι: βάτραχος | τσαι: και | πως/σάτ-τι: καθώς | εμέτερ-ρε: σκούπιζε | δινέρια/τουρνίσα: νομίσματα | αχ-χέρωε/αρτσίνιασε: άρχισε | χοράτζω/αφοράτζω: αγοράζω | στέα/στέατα: οστά, κόκαλα | ουδέ/νδε: όχι | κουμβιάτζω/αμφουκέομαι: πνίγομαι | αζ-ζάρι/αφσάρι: ψάρι | ακάθ-θια/ακάτ-τια: αγκάθια

Βιβλιογραφία

Ιστορίες της ελληνικής γλώσσας

Adrados, F. R., *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: από τις απαρχές ως τις μέρες μας* (μτφρ. Γ. Αναστασίου και Χ. Χαραλαμπίδης), Παπαδήμας, Αθήνα 2003.

Browning, R., *Η μεσαιωνική και νέα ελληνική* (μτφρ. Μ. Ν. Κονομή), Παπαδήμας, Αθήνα [1983] 1991.

Κοπιδάκης, Μ. Ζ. (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1999.

Thomson, G., *Η ελληνική γλώσσα, αρχαία και νέα*, 2η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1989.

Tonnet, H., *Ιστορία της νέας ελληνικής γλώσσας* (μτφρ. Μ. Καραμάνου και Π. Λιαλιάτσης), Παπαδήμας, Αθήνα 1995.

Τριανταφυλλίδης, Μ., *Απαντα*, τ. 3: *Νεοελληνική γραμματική: ιστορική εισαγωγή*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη [1938] 2002.

Χριστίδης, Α.-Φ. (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας και Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 2001.

Λεξικά της αρχαίας ελληνικής

Adrados, F. R., *Diccionario Griego-Español*, Instituto «Antonio de Nebrija», Μαδρίτη 1989-.

Chantraine, P., *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Klincksieck, Παρίσι [1968-1980] 1999.

Lampe, G. W. H., *A Patristic Greek Lexicon*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1961.

Liddell, H. G., P. Scott και S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1996. [Το κείμενο της 9ης έκδοσης, του 1940, με *Revised Supplement* του 1996.]

Liddell, H. G. και P. Scott, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης* (μτφρ. Ξ. Μόσχος, Μ. Κωνσταντινίδης), Σίδερης, Αθήνα 1925 και πολλές ανατυπώσεις. [Μτφρ. της 8ης έκδοσης, του 1897, του προηγούμενου λεξικού, με συμπλήρωμα από τους Κ. Γεωργούλη, Π. Γεωργούντζο κ.ά.]

Montanari, F., *Vocabolario della lingua greca*, 2η έκδοση, Loescher Editore, Τορίνο 2004.

Πιλοτικό πρόγραμμα
Αρχαιογνωσία και αρχαιογλωσσία στη Μέση Εκπαίδευση

Συντονιστής: Δ. Ν. Μαρωνίτης

Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας και
Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη)

Τεχνική σύσταση

Το πιλοτικό πρόγραμμα «Αρχαιογνωσία και Αρχαιογλωσσία στη Μέση Εκπαίδευση», τριετούς διάρκειας (1.7.2001–31.10.2004), διεκπεραιώθηκε με απόφαση του πρώην Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Πέτρου Ευθυμίου στο πλαίσιο του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας, το οποίο ανέλαβε να στηρίξει, με το ευρύτερο κύρος του, την ερευνητική και συγγραφική αυτή δοκιμή καλύπτοντας τα λειτουργικά της έξοδα. Φιλόξενος οικοδεσπότης, έμπειρος και αποτελεσματικός συνεργάτης ο Αλέξης Δημαράς, πρώην Πρόεδρος του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας. Οι αμοιβές των έξι πανεπιστημιακών συνεργατών του προγράμματος δεν επιβάρυναν το δημόσιο. Το οικονομικό βάρος το ανέλαβαν τέσσερις χορηγοί: σταθερός χορηγός η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, συμπληρωματικοί χορηγοί κατά σειρά: η Εμπορική Τράπεζα, η ΔΕΗ και η Τράπεζα της Ελλάδος.

Η επταμελής ομάδα εργασίας συγκροτήθηκε τον Νοέμβριο του 2002 και, σε αλληπάλληλες συνεδρίες, καθόρισε και εξειδίκευσε τους σκοπούς του προγράμματος. Ομόφωνα αποφασίστηκε η εμπράγματα παρέμβαση σε κρίσιμα ζητήματα της γυμνασιακής αρχαιογνωσίας και αρχαιογλωσσίας με τη συγγραφή καταρχήν πέντε εγχειριδίων, τα οποία υπάρχει πρόθεση (και προθυμία της νέας Διοίκησης του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας) να συμπληρωθούν με δύο ακόμη εγχειρίδια: το ένα για την αρχαία ελληνική ιστορία· το άλλο για την αρχαία ελληνική τέχνη. Κατονομάζονται οι τίτλοι και οι συντάκτες των πέντε συντελεσμένων εγχειριδίων: ο Τάσος Χριστίδης ανέλαβε τη σύνταξη *Ιστορίας της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*· ο Φάνης Κακριδής, τη σύνθεση *Αρχαίας ελληνικής γραμματολογίας*· ο Θεόδωρος Παπαγγελής την παρουσίαση της *Ρώμης και του κόσμου της*· ο Βασίλης Κάλφας και ο Γιώργος Ζωγραφίδης, από κοινού, τη συγγραφή της *Αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας*, αποτυπωμένης και στους βίους των φιλοσόφων· τέλος, ο Δ. Ν. Μαρωνίτης και ο Λάμπρος Πόλκας την προβολή της *Αρχαϊκής επικής ποίησης*.

Εξαρχής συναποφασίστηκε από το Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας και την ομάδα εργασίας του Προγράμματος ότι τα εκπονούμενα εγχειρίδια θα πρέπει να εκδοθούν από έγκυρο ιδρυματικό φορέα, κατά προτίμηση από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη). Η αρχική αυτή απόφαση επικυρώθηκε σε συνεδρία του Διοικητικού Συμβουλίου του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας τον Ιούνιο του 2004 και αποτυπώθηκε στα πρακτικά της, με ρητή αναφορά στην εκδοτική αρμοδιότητα του Ιδρύματος Μανόλη Τριανταφυλλίδη, το οποίο ανέλαβε και το κόστος της έκδοσης για τα πέντε εγχειρίδια.

Με την εκδοτική αυτή μέθοδο είναι σύμφωνος και ο νέος Πρόεδρος του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας, ο οποίος επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πρόοδο και την ολοκλήρωση του προγράμματος.

Γενική σύσταση

Ο επίτιτλος του προγράμματος (Αρχαιογνωσία και Αρχαιογλωσσία στη Μέση Εκπαίδευση) προαναγγέλλει τον γενικό θεματικό στόχο του, υπαινίσσεται όμως συγχρόνως και την ανάγκη υπέρβασης παρεξηγήσεων ως προς τις σχέσεις αρχαίας ελληνικής γραμματείας και αρχαίας ελληνικής γλώσσας.

Το πρόγραμμα προτίθεται να αναιρέσει με τα πέντε εγχειρίδια (προπαντός με την *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*) ειδικότερα τη διάχυτη παρεξήγηση για την υπερτίμηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, η οποία συνεπάγεται υποτίμηση τόσο της νεοελληνικής γλώσσας όσο και της νεοελληνικής γραμματείας. Το πρόγραμμα επιχειρεί επομένως ισόρροπη, δυναμική και παραγωγική, σχέση μεταξύ αρχαιογνωσίας και αρχαιογλωσσίας, η οποία όχι μόνο να μην καταπιέζει τη νεοελληνική γλώσσα και γραμματεία, αλλά και να ευνοεί την απελευθέρωσή τους από το αρχαιογλωσσικό βάρος.

Το πρόγραμμα δεν υποτιμά βεβαίως την αρχαία ελληνική γλώσσα· επιμένει όμως στον εξελικτικό χαρακτήρα της και στη συνεχή διαθεσιμότητά της μέσα στο ευρύτερο γλωσσικό και ανθρωπογεωγραφικό περιβάλλον. Δοκιμάζοντας κάθε τόσο και κατορθώνοντας γόνιμες γλωσσικές ανταλλαγές, ωστόσο, πατώντας στον κομβικό σταθμό της Κοινής, άνοιξε τον δρόμο για τη διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσας. Με άλλα λόγια: το πρόγραμμα προκρίνει ενόψει της αρχαιογλωσσίας τη νεογλωσσία, ενόψει της αρχαιογνωσίας τη νεογνωσία, δηλαδή μια διπλή αυτογνωσία τοποθετημένη στο κρίσιμο παρόν.

Αυτό το κριτήριο καθόρισε την επιλογή των πέντε εγχειριδίων, τα οποία ασφαλώς δεν εξαντλούν όλο το φάσμα της σχολικής αρχαιογνωσίας, καλύπτουν όμως σημαντικά κενά της, ενώ συγχρόνως δοκιμάζουν την αναθεώρηση και την ανανέωσή της ως προς την ύλη της, τη μέθοδο και τη χρήση της. Από την άποψη αυτή το αρχαιογνωστικό και αρχαιογλωσσικό πρόγραμμα μπορεί να θεωρηθεί ετερόδοξο. Στον βαθμό που παραστέκεται και συγχρόνως αντιστέκεται στην ισχύουσα διδακτική και εξεταστική πρακτική της Μέσης Εκπαίδευσης. Έπονται πέντε προφανή σήματα αυτής της ετεροδοξίας.

1. Και τα πέντε εγχειρίδια αφορούν συνολικά τις τρεις τάξεις του Γυμνασίου, είναι επομένως διαταξικά. Συγκροτούν και συγκρατούν για τρία χρόνια την ενότητα καθενός διδακτικού αντικειμένου, διαβαθμίζοντας τη γνώση του στον κύκλο των γυμνασιακών σπουδών με άνεση και σχετική ελευθερία. Τούτο σημαίνει ότι τα πέντε αυτά διαταξικά εγχειρίδια δεν επιβάλλουν αναγκαστικά τη διδακτική ακολουθία των κεφαλαίων τους, την υποχρεωτική δηλαδή μοιρασιά τους σε καθεμιά από τις τρεις γυμνασιακές τάξεις. Αντίθετα, η επιλογή της διδασκόμενης ύλης ανατίθεται στους διδάσκοντες και εξαρτάται από τις συγκεκριμένες διδακτικές συνθήκες: από τη σύνθεση της τάξης, από το κοινωνικό και μορφωτικό της επίπεδο, από τη γνωστική περιέργεια των μαθητών, αλλά και από εξωσχολικά επίκαιρα ερεθίσματα που σχετίζονται με το επίμαχο θέμα της αρχαιογνωσίας και της αρχαιογλωσσίας.

2. Και τα πέντε εγχειρίδια είναι έτσι προγραμματισμένα και συνταγμένα, ώστε να αποτελούν κοινό βοήθημα για τον δάσκαλο και τον μαθητή. Δεν μοιράζουν επομένως άνισα την προσφερόμενη γνώση, ώστε να υπογραμμίζεται η γνωστική υπεροχή του δασκάλου απέναντι στους μαθητές του· αποτελούν αντίθετα αφορμές για να οριστεί μέσα στην τάξη, με τη συνεργασία δασκάλου και μαθητή, το αρχαιογνωστικό αντικείμενο, να διακριθούν οι θεμελιακές του αρχές, να αναζητηθεί η μέθοδος της πρόσληψής του, να φανεί η όποια μορφωτική αξία του. Με τους όρους αυτούς, το κοινό για τον δάσκαλο και τον μαθητή εγχειρίδιο έμπρακτα δείχνει ότι η αρχαιογνωσία και η αρχαιογλωσσία δεν είναι μονοπώλιο κανενός αλλά κοινό αγαθό, που τροφοδοτεί τη μορφωτική μας όρεξη και ελέγχει μορφωτικά μας κενά.

3. Τα πέντε εγχειρίδια δεν προορίζονται να ενταχθούν στο καθιερωμένο σύστημα του αναλυτικού προγράμματος και να υπακούσουν στις εντολές των γραπτών εξετάσεων. Δεν προβλέπουν δηλαδή την εξεταστική αναπαραγωγή του περιεχομένου τους από τους μαθητές. Αντ' αυτού επιδιώκεται να ενσωματωθεί ο έλεγχος της παρεχόμενης γνώσης στην προφορική διδασκαλία και να προκύψει από τον διάλογο μαθητών και δασκάλου μέσα στην τάξη.

4. Τα πέντε εγχειρίδια, γραμμένα καθένα με τον αρμόδιο τρόπο του, δεν αγνοούν τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις και τις προσληπτικές ικανότητες των γυμνασιακών μαθητών· τις λαμβάνουν υπόψη, υπό τον όρο όμως ότι συγχρόνως τις δοκιμάζουν. Δεδομένου ότι στην πραγματικότητα, παρά τα φαινόμενα και τα λεγόμενα, οι μαθησιακές ικανότητες και ορέξεις σε αυτή την ηλικία είναι ανοιχτές και πολύ συχνά απρόβλεπτες. Προσαυξάνονται πάντως και οξύνονται ανάλογα προς τη μέθοδο και το ύφος της διδασκαλίας.

5. Τέλος, και τα πέντε εγχειρίδια έχουν προγραμματιστεί και συνταχθεί ούτως ώστε να μην επαναλαμβάνουν, με το περιεχόμενο, το ύφος και τη μορφή τους, το συμβατικό σχολικό βιβλίο. Και μόνο το γεγονός ότι κάθε εγχειρίδιο θα βρίσκεται στη διάθεση των μαθητών επί τρία χρόνια, του δίνει μια άλλου είδους συντροφική σημασία και αξία, η οποία συγχρονίζεται με την προεφηβική και εφηβική ηλικία. Πέραν αυτού, τα εγχειρίδια, με τη διεγερτική τους ετεροδοξία, φιλοδοξούν να λειτουργήσουν ως ευπρόσδεκτα αναγνώσματα και εκτός του σχολικού περιβάλλοντος. Ζητούμενο δηλαδή στην προκειμένη περίπτωση είναι να σπάσει με τα βιβλία αυτά το φράγμα του κλειστού σχολικού χώρου: να επικοινωνήσει η σχολική εκπαίδευση με την εξωσχολική παιδεία· να σμίξει η μαθητική υποχρέωση με τη μαθησιακή απόλαυση.

Ειδική σύσταση

Η Αρχαία ελληνική γραμματολογία συντάσσεται από τον Φάνη Κακριδή. Στις φιλολογικές αρετές του εγχειριδίου ανήκει η συστηματική οικονομία του, με την οποία συστήνεται επαρκώς η αρχαία ελληνική γραμματεία κατά εποχές, γένη και είδη. Σε κάθε εξάλλου γραμματολογικό κεφάλαιο προτάσσονται οι ιστορικές και οι κοινωνικές συνθήκες που περιβάλλουν τα γράμματα και τις τέχνες – πρωτοτυπία που δεν απαντά σε συμβατικότερες Γραμματολογίες, δικές μας και ξένες. Με δυο λόγια: η Γραμματολογία του Κακριδή προσφέρεται στον μαθητή και στον δάσκαλο των τριών γυμνασιακών τάξεων ως βιβλίο αναφοράς.

Κατόρθωμα αποτελεί η *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*, συνταγμένη από τον Τάσο Χριστίδη. Στην πραγματικότητα το εγχειρίδιο καλύπτει λίγο πολύ όλο το φάσμα της ελληνικής γλώσσας, από τα προϊστορικά χρόνια έως τις μέρες μας, αποκαλύπτοντας με συναρπαστική ενάργεια τα μυστικά της γλώσσας και της γραφής ειδικότερα. Συγχρόνως, διαφωτίζει, με νηφάλιο και τεκμηριωμένο τρόπο, παθολογικές εκτροπές στην πορεία της ελληνικής γλώσσας. Τα Παραρτήματά του εξάλλου προσφέρουν διαδοχικά κειμενικά παραδείγματα της εξελισσόμενης ελληνικής γλώσσας.

Το απρόβλεπτο εγχειρίδιο του Θεόδωρου Παπαγγελή *Η Ρώμη και ο κόσμος της συμπληρώνει* το ελληνικό μερίδιο της αρχαιολογίας, για πρώτη φορά στη νεοελληνική εκπαίδευση, με το ρωμαϊκό. Δείχνει με ερεθιστικό τρόπο τις συμπτώσεις και τις αποκλίσεις των δύο μερών του κλασικού ανθρωπισμού, κυρίως σε θέματα πολιτικής και πολιτισμού. Τέλος, με απολύτως εξακριβωμένες πληροφορίες, αντλημένες από δυσεύρετες συχνά πηγές, ο συντάκτης του εγχειριδίου κατορθώνει μια γοητευτική μυθοπλασία του ρωμαϊκού κόσμου και πολιτισμού, όπου ευρηματικότητα, χιούμορ και φαντασία συμπληρώνονται αμοιβαίως.

Εξίσου απρόβλεπτο είναι και το συνεργατικό εγχειρίδιο των Βασίλη Κάλφα και Γιώργου Ζωγραφίδη, αφιερωμένο στην *Αρχαία ελληνική φιλοσοφία* και στους βίους αντιπροσωπευτικών φιλοσόφων της πρώιμης, ακμαίας και όψιμης αρχαιότητας. Παράτολμο εγχείρημα, αν μείνουμε καθηλωμένοι στην προκατάληψη ότι η γυμνασιακή ηλικία δεν είναι έτοιμη ακόμη να υποδεχτεί στοιχεία φιλοσοφικού βίου και στοχασμού. Και όμως το φιλοσοφικό αυτό εγχειρίδιο ενδιαφέρει τους μαθητές του Γυμνασίου, επειδή ανταποκρίνεται σε θεμελιακές απορίες για τον κόσμο και τον άνθρωπο. Το ζητούμενο επομένως είναι να αναιρεθεί εξαρχής το δήθεν δυσνόητο και το ακατανόητο του φιλοσοφικού βίου και στοχασμού, ώστε να φανεί η καθημερινή του αναγκαιότητα και οικειότητα.

Το πέμπτο εγχειρίδιο των Δ. Ν. Μαρωνίτη και Λάμπρου Πόλκα αφιερώνεται στην *Αρχαϊκή επική ποίηση* και επικεντρώνεται στα δύο ομηρικά έπη. Μοιράζεται σε τρία μέρη, στα οποία προτάσσεται σύντομη εισαγωγή. Στο πρώτο μέρος προβάλλεται και εξειδικεύεται η αφηγηματική τέχνη και τεχνική των ομηρικών επών, όπως αυτή εξελίσσεται από την *Ιλιάδα* στην *Οδύσσεια*. Στο δεύτερο μέρος αντιμετωπίζονται η θεοδικία και η ανθρωποδικία των ομηρικών επών, οι οποίες συστήνουν και την ομηρική ηθική με τα παραδοσιακά και τα νεωτερικά της στοιχεία. Το τρίτο μέρος αναφέρεται στον ποιητικό ρόλο των θεών, στο πώς δηλαδή ορισμένοι θεοί (ο Δίας κατεξοχήν στην *Ιλιάδα* και η Αθηνά στην *Οδύσσεια*) επικαθορίζουν την πλοκή του ενός και του άλλου έπους.

Δ. Ν. Μ.